

ЕКОНОМСКИ ФАКУЛТЕТ
ЕКОНОМСКИ ФАКУЛТЕТ

ZBORNİK RADOVA

ČETVRTE INTERNACIONALNE KONFERENCIJE EKONOMSKOG FAKULTETA BRČKO
„PERSPEKTIVE PARTNERSTVA VLASTI, PRIVREDE I INSTITUCIJA VISOKOG
OBRAZOVANJA U PODSTICANJU EKONOMSKOG RAZVOJA“

PROCEEDINGS OF

THE 4TH INTERNATIONAL CONFERENCE OF THE FACULTY OF ECONOMICS BRCKO
“PARTNERSHIP OF GOVERNMENT, BUSINESS AND HIGHER EDUCATION
INSTITUTIONS IN FOSTERING ECONOMIC DEVELOPMENT”

ČETVRTA MEĐUNARODNA KONFERENCIJA EKONOMSKOG FAKULTETA BRČKO

„PERSPEKTIVE PARTNERSTVA VLASTI, PRIVREDE
I INSTITUCIJA VISOKOG OBRAZOVANJA
U PODSTICANJU EKONOMSKOG RAZVOJA“

THE 4TH INTERNATIONAL CONFERENCE
ON PARTNERSHIP OF GOVERNMENT, BUSINESS
AND HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS
IN FOSTERING ECONOMIC DEVELOPMENT

ISBN 978-99938-95-33-6

IMPRESSUM

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK
Doc. dr Srđan Lalić

LEKTOR ZA ENGLESKI JEZIK
Mr Bojan Međedović

KOREKTORI I TEHNIČKI UREDNICI
Prof. dr Lazar K. Radovanović
Mr Miodrag Peranović

DIZAJN KORICA
Goran Dostanić

IZDAVAČ
Ekonomski fakultet Brčko
Univerziteta u Istočnom Sarajevu
Studentska 11, Brčko
Tel. + 387 49 233 070, + 387 49 234 940
e-mail: konferencija.efb@gmail.com
web: <http://konferencija.efbrcko.ba>

ŠTAMPA
COMESGRAFIKA d.o.o. Banja Luka

ZA IZDAVAČA
Doc. dr Srđan Lalić, dekan Fakulteta

TIRAŽ
100 primjeraka

CIP - Каталогизacija у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

33(082)
005(082)
37(082)

ИНТЕРНАЦИОНАЛНА конференција "Партнерство власти,
привреде и институција високог образовања у подстицању
економског развоја" (4 ; Брчко [Дистрикт] ; 2018)

Zbornik radova Četvrte internacionalne konferencije
Ekonomskog fakulteta Brčko "Partnerstvo vlasti, privrede i
institucija visokog obrazovanja u podsticanju ekonomskog razvoja"
= Proceedings of the 4th International conference of the Faculty of
economics Brčko "Partnership of government, business and higher
education institutions in fostering economic development" / [glavni i
odgovorni urednik Srđan Lalić]. - Brčko [Distrikt] : Ekonomski
fakultet, 2018 (Banja Luka : Comesgrafika). - 231 str. : graf. prikazi,
tabele ; 30 cm

Radovi na srp. i engl. jeziku. - Ćir. i lat. - Napomene i bibliografske
reference uz tekst. - Bibliografija uz radove. - Summary.

ISBN 978-99938-95-33-6

COBISS.RS-ID 7757336

PRESEDAVAJUĆI KONFERENCIJE /PRESIDENT OF CONFERENCE/

Prof. dr Stevan R. Stević, Ekonomski fakultet Brčko, Bosna i Hercegovina

Prof. dr Stanko Stanić, Ekonomski fakultet Banja Luka, Bosna i Hercegovina

SEKRETAR KONFERENCIJE /CONFERENCE SECRETARY/

Prof. dr Lazar K. Radovanović, Ekonomski fakultet Brčko, Bosna i Hercegovina

Dr Renata Lučić, Ekonomski fakultet Brčko, Bosna i Hercegovina

NAUČNI ODBOR /SCIENTIFIC COMMITTEE/

Prof. dr Hamid Alibašić, Ekonomski fakultet Brčko, Bosna i Hercegovina

Prof. dr Ljubomir Trifunović, Ekonomski fakultet Brčko, Bosna i Hercegovina

Prof. dr Lazar K. Radovanović, Ekonomski fakultet Brčko, Bosna i Hercegovina

Prof. dr Teodor M. Petrović, Ekonomski fakultet Brčko, Bosna i Hercegovina

Prof. dr Momčilo Poljić, Ekonomski fakultet Brčko, Bosna i Hercegovina

Prof. dr Nermina Pobrić, Ekonomski fakultet Brčko, Bosna i Hercegovina

Prof. dr Melika Husić-Mehmedović, Ekonomski fakultet Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Prof. dr Rade Stankić, Ekonomski fakultet Beograd, Srbija

Prof. dr Radojko Lukić, Ekonomski fakultet Beograd, Srbija

Prof. dr Aleksandar Grubor, Ekonomski fakultet Subotica, Srbija

Prof. dr Dževad Šehić, Ekonomski fakultet Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Prof. dr Tunjo Perić, Ekonomski fakultet Zagreb, Hrvatska

Prof. dr Elvir Čizmić, Ekonomski fakultet Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Prof. dr Nenad Lalić, Pedagoški fakultet u Bijeljini, Bosna i Hercegovina

Prof. dr Radmila Jablan Stefanović, Ekonomski fakultet Beograd, Srbija

Prof. dr Nedeljko Tica, Poljoprivredni fakultet u Novom Sadu, Srbija

Prof. dr Nikola Vukmirović, Ekonomski fakultet Banja Luka, Bosna i Hercegovina

Prof. dr Goran Popović, Ekonomski fakultet Banja Luka, Bosna i Hercegovina

Doc. dr Srđan Lalić, Ekonomski fakultet Brčko, Bosna i Hercegovina

Doc. dr Cviko Jekić, Ekonomski fakultet Brčko, Bosna i Hercegovina

Dr Renata Lučić, Ekonomski fakultet Brčko, Bosna i Hercegovina

Ruicui Tao, School of Economics & Management, Shanghai Polytechnic University, China

Yun Yang, School of Economics & Management, Shanghai Polytechnic University, China

Dr Hamid El Bilali, University of Natural Resources and Life Sciences, Vienna (BOKU) - Austria

Dr Roberto Capone, International Centre for Advanced Mediterranean Agronomic Studies (CIHEAM-Bari), Valenzano (Bari), Italija

Prof. dr Olga Hairulina, Faculty of Economics, Finance and Commerce, Perm State Agricultural Academy named after Academician D.N. Prianishnikov (Perm Russia), Rusija

Dr Iliia Zubarev, Cand. Econ. Sci., Faculty of Economics, Finance and Commerce, Perm State Agricultural Academy named after Academician D.N. Prianishnikov (Perm Russia), Rusija

Aleksei Safonov, Cand. Econ. Sci., Associate Professor, Faculty of Economics, Finance and Commerce, Perm State Agricultural Academy named after Academician D.N. Prianishnikov (Perm Russia), Russia

Olga Starenkova, Cand. Econ. Sci., Associate Professor, Faculty of Land Management and Cadastre, Perm State Agricultural Academy named after Academician D.N. Prianishnikov (Perm Russia), Russia

Dmitrii Tiuniatkin, Cand. Geo. Sci., Head of Geodesy and Amelioration Department, Faculty of Land Management and Cadastre, Perm State Agricultural Academy named after Academician D.N. Prianishnikov (Perm Russia), Russia

Lyudmila Kosheleva, Cand. Econ. Sci., Associate Professor, Faculty of Land Management and Cadastre, Perm State Agricultural Academy named after Academician D.N. Prianishnikov (Perm Russia), Russia

Nataliia Kazarinova, Dr. Econ. Sci., Professor, Faculty of Applied Computer Science, Perm State Agricultural Academy named after Academician D.N. Prianishnikov (Perm Russia), Russia

Prof. dr. Astrida Miceikienė, Faculty of Economics and Management, Aleksandras Stulginskis University, Lithuania

ORGANIZACIONI ODBOR /ORGANIZING COMMITTEE/

Prof. dr Lazar K. Radovanović, Ekonomski fakultet Brčko, Bosna i Hercegovina, **predsjednik**

Mr Bojan Međedović, Ekonomski fakultet Brčko, Bosna i Hercegovina

M.Sc. Miodrag Peranović, Ekonomski fakultet Brčko, Bosna i Hercegovina

Mr Lidiya Mitrašević, Ekonomski fakultet Brčko, Bosna i Hercegovina

Dr Amira Pobrić, Ekonomski fakultet Brčko, Bosna i Hercegovina

Mr Vasilijana Mirković, Ekonomski fakultet, Bosna i Hercegovina

Mr Ljiljana Tanasić, Ekonomski fakultet Brčko, Bosna i Hercegovina

M.Sc.Snježana Zarić, Ekonomski fakultet Brčko, Bosna i Hercegovina

M.Sc.Dejan Tešić, Ekonomski fakultet Brčko, Bosna i Hercegovina

Goran Dostanić, Ekonomski fakultet Brčko, Bosna i Hercegovina

Doc. dr Siniša Berjan, Poljoprivredni fakultet Istočno Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Doc. dr Dragan Milovanović, Ekonomski fakultet Banja Luka, Bosna i Hercegovina

Olga Tupitsyna, Cand. Econ. Sci., Dean, Faculty of Economics, Finance and Commerce, Perm State Agricultural Academy named after Academician D.N. Prianishnikov (Perm Russia), Russia

Svetlana Chernikova, Cand. Econ. Sci., Associate Professor, Faculty of Economics, Finance and Commerce, Perm State Agricultural Academy named after Academician D.N. Prianishnikov (Perm Russia), Russia

Elena Muratova, Cand. Econ. Sci., Associate Professor, Faculty of Economics, Finance and Commerce, Perm State Agricultural Academy named after Academician D.N. Prianishnikov (Perm Russia), Russia

Aleksandr Zheliaskov, Cand. Econ. Sci., Dean, Faculty of Land Management and Cadastre, Perm State Agricultural Academy named after Academician D.N. Prianishnikov (Perm Russia), Russia

Nataliia Ponosova, Cand. Econ. Sci., Vice Dean for Research, Faculty of Land Management and Cadastre, Perm State Agricultural Academy named after Academician D.N. Prianishnikov (Perm Russia), Russia

Nataliia Piankova, Cand. Econ. Sci., Dean, Faculty of Applied Computer Science, Perm State Agricultural Academy named after Academician D.N. Prianishnikov (Perm Russia), Russia

Aleksandr Kondratiev, Cand. Ped. Sci., Associate Professor, Faculty of Applied Computer Science, Perm State Agricultural Academy named after Academician D.N. Prianishnikov (Perm Russia), Russia

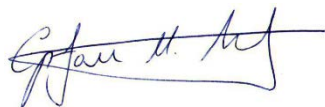
PREDGOVOR

Četvrta međunarodna konferencija „Perspektive partnerstva vlasti, privrede i institucija visokog obrazovanja u podsticanju ekonomskog razvoja“ u organizaciji Ekonomskog fakulteta Brčko bazirana je na jačanju odnosa između vlasti i privrednih institucija sa institucijama visokog obrazovanja, prije svega sa ciljem produbljivanja i jačanja partnerskih odnosa koji mogu da doprinesu ostvarenju ekonomskih razvojnih ciljeva. Neupitno je da visoko obrazovanje ima potencijal, ali i obavezu, da doprinese napretku zajednice, od lokalnog do državnog nivoa, kako ekonomski tako i demokratski, te da unaprijedi opšti kvalitet života zajednice. Sa druge strane, institucije vlasti i privrede doprinose ostvarenjih istih ciljeva kroz kreiranje privrednog ambijenta koji će podržati ekonomski i demokratski razvoj društva, koji će na kraju rezultirati povećanjem opšteg kvaliteta života zajednice. Da bi se ovi ciljevi ostvarili, neophodno je da svi pomenuti stakeholderi teže ka razvoju partnerske strategije čija realizacija će doprinijeti sveukupnom razvoju zajednice.

Cilj ove međunarodne konferencije jeste da predstavi akademskoj i poslovnoj zajednici najnovija dostignuća i istraživanja vezana za moguću saradnju vlasti, privrede i visokog obrazovanja. Rezultati istraživanja mogu da pomognu razumijevanja trenutnih odnosa, mogućnosti napretka, eventualnih strategija razvoja pomenutog partnerstva, a sve u cilju ostvarenja ciljeva ekonomskog, demokratskog napretka, te napretka zajednice u cjelini. Pretpostavka je da razvoj svake zajednice zavisi od njenih članova, odnosno od znanja i vještina koje oni posjeduju. Institucije visokog obrazovanja tu čine ključnu ulogu, jer kroz svoje nastavne programe mogu da omoguće sticanja znanja koja su neophodna u određenoj zajednici. Vlast i privredne institucije bi sa druge strane trebale da znaju kakva su im to znanja neophodna u sadašnjosti, ali i u budućnosti, za ostvarenje privrednih i ekonomskih ciljeva. Kreiranje strategije udruživanja ovih subjekata, sa pregledom aktivnosti, planova i alata implementacije te strategije, ključni je izazov i fokus ove konferencije. Kroz radove predstavljene na ovoj konferenciji, dobiće se uvid u trenutno stanje privrede, njene potrebe, kao i u mogućnosti razvoja kroz strateško partnerstvo institucija privrede, vlasti i visokog obrazovanja.

Četvrta međunarodna konferencija je privukla veliki broj autora iz različitih zemalja (Bosna i Hercegovina, Srbija, Rusija, Litvanija, Kina), koji su svojim radovima pružili značajan uvid u pomenutu temu. Radovi obuhvaćeni ovom konferencijom je svojevrsna kolekcija znanja o temi „Perspektive partnerstva vlasti, privrede i institucija visokog obrazovanja u podsticanju ekonomskog razvoja“, interesantnih i relevantnih za akademsku i drugu zajednicu.

Dekan Ekonomskog fakulteta Brčko
Univerzitet u Istočnom Sarajevu
Doc. dr Srđan Lalić

SADRŽAJ

ORGANIZATIONAL AND METHODOLOGICAL PROVISION OF FORMATION OF INNOVATIVE ANTI-CRISIS INFRASTRUCTURE OF AGRICULTURAL ENTERPRISES

M.N. BELOUSOVA 9

FEATURES OF INFORMATION PRODUCTION SYSTEM OF INDUSTRIAL ENTERPRISE

Alexey Mikhailovich BOCHKAREV 15

ULOGA JAVNE REVIZIJE U PODSTICANJU EKONOMSKOG RAZVOJA U REPUBLICI SRPSKOJ

Bojan ĆURIĆ 22

BUDUĆNOST JE STIGLA - EKONOMIJA ZASNOVANA NA ZNANJU

Branko KRSMANOVIĆ, Aleksandra KRSMANOVIĆ 35

PREDUZETNIČKA EDUKACIJA I PODSTICANJE EKONOMSKOG RAZVOJA

Cariša BEŠIĆ, Pero PETROVIĆ, Milica SIMIĆ 44

MERGERS AND ACQUISITIONS IN RUSSIA: TYPES OF REORGANIZATION

Svetlana Alexandrovna CHERNIKOVA, Andrei Viktorovich PLOTNIKOV, Vadim Petrovich CHERDANTSEV 51

PROMOVISANJE KONCEPTA INTEGRISANIH MARKETING KOMUNIKACIJA PUTEM OBRAZOVNOG SISTEMA U FUNKCIJI POBOLJŠANJA PERFORMANSI KOMPA NIJA

Ines ĐOKIĆ, Olja MILOVANOV 60

STRES KOD STUDENATA NA STRUČNOJ PRAKSI - SUBJEKTIVNO ISKUSTVO

Anja GLIGIĆ – SAVIĆ, Jovana GLIGIĆ - DUMONJIĆ 68

UGOVORI TRGOVINSKOG PRAVA U PODSTICANJU EKONOMSKOG RAZVOJA

Jelena DAMJANOVIĆ 72

POREZI KAO INSTRUMENT JAVNE POLITIKE I KONKURENTNOSTI - STUDIJA SLUČAJA ŠEST EX YU ZEMALJA –

Jelena MIĆIĆ, Maja BJEKOVIĆ 78

MODEL OF PROFESSIONAL AND SCIENTIFIC COMMUNITIES IN THE SPHERE OF AGRARIAN INDUSTRY AND GOVERNMENT INSTITUTIONS UNDER THE REALIZATION OF KNOWLEDGE-INTENSIVE PROCESS

Kazarinova Natalia LEONIDOVNA, Piankova Natalia VLADIMIROVNA 89

THE EPISTEMOLOGICAL ORIGINS OF AN ADEQUATE ECONOMIC POLICY

F.Z. MICHURINA, I.I. TENKOVSKAYA, D.V. KLIMOV 95

ULOGA SEKTORA OSIGURANJA U UPRAVLJANJU RIZICIMA KLIMATSKIH PROMENA

Mirela MITRAŠEVIĆ 100

AUTSORSING RAČUNOVODSTVENIH FUNKCIJA KAO OBLIK POVEZIVANJA PREDUZEĆA U CILJU EKONOMSKOG RASTA I RAZVOJA

Milena MIRKOVIĆ, Jelena MIĆIĆ, Sanja KRUNIĆ 110

IZGRADNJA MODELA "DATA WAREHOUSE" ZA PODRŠKU ODLUČIVANJU

Mladen MILIVOJEVIĆ 117

UTICAJ TURIZMA NA RAZVOJ HOTELIJERSTVA

Momir LAZAREVIĆ 125

CJENOVNA KONKURENTNOST KAO MEDIJATOR TURISTIČKIH PERFORMANSI

Branislava NARANČIĆ, Jovo ATELJEVIĆ, Ilija STOJANOVIĆ 131

E-MARKETING: THE GEOGRAPHICAL INDEPENDENT QUERIES FOR CONTEXTUAL ADVERTISING CAMPAIGN OF UNIVERSITY

Andrei Viktorovich PLOTNIKOV, Ildar Ildusovich DAVLETOV, Olga Ivanovna AGEEVA..... 137

CORPORATE CULTURE AND SOCIO-PSYCHOLOGICAL CLIMATE OF THE ORGANIZATION

Andrei Viktorovich PLOTNIKOV, Elena Andreevna MURATOVA, Aleksei Jurevich SAFONOV 144

ANALIZA ISPISA STUDENATA SA EKONOMSKOG FAKULTETA BRČKO KAO JEDAN OD POKAZATELJA ZABRINJAVAJUĆEG TRENDRA TRAJNOG ODLASKA STANOVNIKA IZ BRČKO DISTRIKTA BiH

Renata LUČIĆ 152

SIMULATION ANALYSIS OF THE EFFECT OF FLAT INCOME TAX REFORM ON INCOME DISTRIBUTION IN CHINA

Ruicui TAO 163

APPROACHES TO SOLVING THE PROBLEM OF PROVIDING THE POPULATION OF CITIES WITH HOUSING

Nelli P. SHALDUNOVA 171

DRUŠTVA ZA OSIGURANJE U FUNKCIJI RAZVOJA INVESTIRANJA NA FINANCIJSKOM TRŽIŠTU BOSNE I HERCEGOVINE

Slavko VUKIĆ, Robert BLAŠKIĆ 178

POVEZIVANJE TEORIJE I PRAKSE KAO OSNOVA IMPLEMENTACIJE BOLONJSKOG PROCESA

Sreten ĆUZOVIĆ 188

IMPLIKACIJE SISTEMA OBRAZOVANJA NA PERCEPCIJU KVALITETA RADNIH MJESTA U TURIZMU

Dragan VOJINOVIĆ, Željko VOJINOVIĆ, Nemanja ŠARENAC, Suzana STEVANOVIĆ, Sanja ŽIVKOVIĆ..... 197

ODNOS DRŽAVE PREMA EKONOMIJI

Slavko VUKŠA, Bruno ĐURAN, Srećko BAČEVAC..... 208

NON-LINEAR DEPRECIATION AS A FACTOR OF ACCELERATED REPRODUCTION OF FIXED-ASSET FUNDS

Gennadiy G. ZORIN, Olga V. TUPITSYNA, Tatyana V. TETERINA, Olga I. KHAIRULLINA 217

METHOD OF ECONOMIC ESTIMATION OF LOSSES FROM MORTALITY OF THE POPULATION OF THE REGION

Nikolai Y. ZUBAREV 221

AUTHOR INDEX 231

ORGANIZATIONAL AND METHODOLOGICAL PROVISION OF FORMATION OF INNOVATIVE ANTI-CRISIS INFRASTRUCTURE OF AGRICULTURAL ENTERPRISES

M.N. BELOUSOVA

Department of information systems and telecommunications, FGBOU VO Perm State Agricultural Academy,
Russia

*Corresponding author: maryzver@gmail.com

Abstract

Organizational-functional support of information and innovation component of anti-crisis management of agrarian enterprises with the use of communication tools of the technological platform for improving the quality of economic conditions is proposed. The organizational-methodical and normative-legal support for the formation of innovation infrastructure is proposed, which, unlike the existing one, takes into account the anti-crisis component of innovation development in order to increase the competitiveness of agrarian enterprises. The necessity of creating a technological platform for Nexus anti-crisis development, the main purpose of which is to implement a communication mechanism to intensify efforts to overcome the financial and economic crisis of agrarian enterprises, promote the creation of an effective scientific space, the formation of a perspective innovative technology profile, new products, standards of anti-crisis management, provision of anti-crisis scientific-technological and innovative development of agrarian enterprises. The model of the technological platform, which unites the leading agrarian enterprises, scientific institutions, creates the organizational and methodical base for the transfer of innovative developments of scientific institutions to the agrarian sector. As part of the technology platform, the creation of a scientific park was proposed to ensure the coordination of agrarian enterprises to implement the program objectives of the technology platform and anti-crisis development projects. The conducted researches show that the development of the innovation infrastructure of the technological platform must be carried out on a cluster basis.

Keywords: innovative infrastructure, agrarian enterprises, technological platform, anti-crisis management, scientific park.

Introduction

Anti-crisis development of agricultural enterprises necessitates the use of innovative infrastructure to ensure the effective transfer of competitive technologies.

Information support of the anti-recessionary management of enterprises requires the creation of an appropriate innovation infrastructure, within the framework of which communication links are formed to ensure the transfer of technology. Important components of the innovation infrastructure are technology platforms, science parks and related software.

As a result of the studies, conceptual foundations and organizational and methodological support for the creation of a technological platform as an innovative communication tool within the framework of the crisis management system have been developed.

Preconditions selection technology platform as a tool for solving the crisis management tasks are [1, 5, 6]: the need to provide various interest groups provide meaningful and representative discuss prospects for technological upgrading and forms a partnership of agricultural enterprises, Scientific, State; the number of potential participants in the

technology platform and indirect beneficiaries from the implementation of the technology platform; weak structured business interests in the development and implementation of new technologies, in the training of personnel; the need to harmonize interests and define requirements for the most important basic technologies; shortening the timeframe for determining practical priorities in research and development, areas for technological modernization, and consolidating the resources of a significant part of the business to implement such priorities to ensure (preserve) leadership; the need to improve sectoral regulation to increase the innovation activity of enterprises, the spread of advanced technologies, attracting strategic investments; the need for significant specialization and "adjustment" of existing mechanisms for financial support for research, innovation, investment projects (including in the framework of development institutions); insufficient influence of business on the definition of subjects of state-supported research and development, on training programs; potential multisectoral application of technologies, the development of which is expected within the framework of the technological platform; insufficiently developed mechanisms of direct interaction of agricultural enterprises with scientific and educational organizations, a fragmented, non-systemic representation of the interests and capabilities of the parties; the possibility of building new chains of value-added formation, of new sustainable research-and-production partnerships; prospects for development of cooperation between organizations for the implementation of anti-crisis projects.

The main tasks of regulating activities for the creation and operation of a technological platform are:

- preparation of long-term forecasts and anti-crisis development plans for agrarian enterprises;
- formation of forecasts of scientific and technical and economic development, scenario planning of the anti-crisis innovative development of the industry;
- formation of subjects of applied directions of economic researches and substantiations of perfection of anti-recessionary management of agrarian enterprises;
- the formation of project teams from representatives of enterprises, research institutions and public authorities;
- collection and processing of the necessary initial economic and management information on the economic activities of the agricultural enterprise;
- actualization of innovative anti-crisis development and management technologies (conferences and seminars) by agricultural enterprises;
- Training of specialists in crisis management and training in the sectors of economic activities of the technological platform Nexus;
- participation of agricultural enterprises of the technological platform in the world's technology transfer networks and anti-crisis management programs;
- anti-crisis innovative consulting.

The proposed model of the technological platform unites leading agricultural enterprises, scientific institutions, creates an organizational and methodological base for the transfer of innovative developments of scientific institutions into production. The creation of the technological platform "Nexus" requires the following (Figure 1): the purpose is to provide transparent and clear rules of the game in the innovative market in the field of creation and dissemination of high technology and to promote the production and implementation of innovative products; association of market participants (scientific institutions, producers of agricultural products, enterprises processing agricultural products) in the form of statutory relations of the founders and contractual relations of partners in the organizational and legal forms of the Science Park and other business associations provided for by the current legislation.

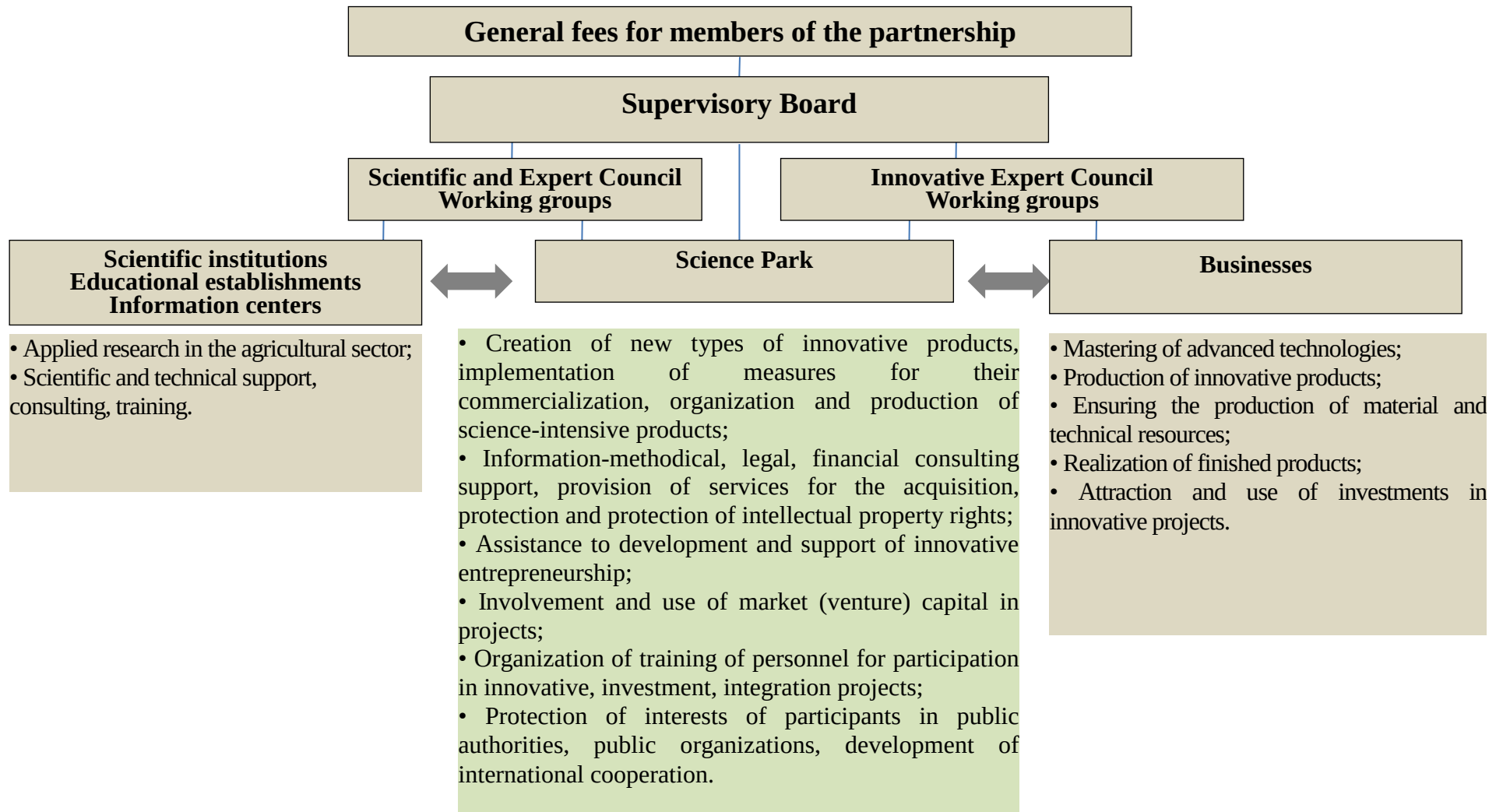

Figure 1. The technological platform "Nexus" [Developed on the basis of: 2, 3, 4]

Science Park as a management association integrates the entrepreneurial system of capitalization and commercialization of innovative products and products for the needs of crisis management. The scientific park is created to ensure coordination of agrarian enterprises in the implementation of the program objectives of the technological platform and anti-crisis development projects.

The scientific park aims to: create optimal conditions for an anti-crisis management system by forming scientific developments and transforming them into effective innovative products, ensuring competitiveness and strengthening the economic security of agricultural enterprises within the framework of cluster innovative projects.

Methodologically the scientific park is created and operates on the basis of the constituent contract and the charter with the participation of scientific institutions, higher educational institutions and other legal entities that have concluded the memorandum of association for the purpose of developing scientific, technical and innovative activities, efficient and rational use of the available scientific and technological potential, financially technical basis for the commercialization of scientific research results and their implementation in the domestic and foreign markets [2, 3].

Based on the research, the following functions of the scientific park are proposed:

- development of new types of innovative products, its capitalization and commercialization, ensuring the competitiveness of agricultural enterprises;
- Informational, innovative and anti-crisis consulting of founders and partners of the Science Park;
- attraction of a wide range of participants for joint development of anti-crisis measures;
- formation of project proposals for the implementation of venture projects of the Science Park;
- organization of personnel training for participation in innovative anti-crisis projects of the Science Park;
- promotion of development and support of small innovative entrepreneurship (creation of anti-crisis business incubators);
- integration of international technology transfer networks and a database of anti-crisis measures and sanitation tools;
- development of international and domestic cooperation in the field of scientific and technical and innovative activities, assistance in attracting foreign investment;
- advocacy of interests of participants in public authorities, public organizations, development of international cooperation, other functions.

The Anti-Crisis System of the Science Park ensures the development and implementation of innovative, investment, integration business projects that are eligible for the implementation on a competitive basis of accredited providers of projects whose exclusive rights are protected by the Science Park. In fact, the Science Park is an association of producers, processors, intermediaries and consumers of agricultural products. Existing methods suggest [3] that the movement of scientific and innovative developments, science-intensive products accompanied by expert and project consulting services, material and financial resources of the Science Park projects are provided by innovative transfer centers. The Coordination Center of the Science Park creates an information and marketing anti-crisis system for consulting the transfer and technological infrastructure, provides methodological and organizational assistance in the activities of consulting transfer centers. The Coordination Center carries out economic analysis, innovative expertise, anti-crisis monitoring of business entities operating on the agricultural products market. The relations of all participants in the innovative transfer-technological infrastructure are regulated through the program-target mechanism of information support of crisis management and implemented within the framework of the anti-crisis cluster projects. As a result of implementation of anti-crisis projects of the created technological platform, the scientific product is transformed by innovative infrastructure into innovative products oriented to the needs of the market.

Research has shown that the priority areas of the Science Park can be the creation of innovative clusters in agrarian production, the conditions, the implementation of which are as follows:

- to form a technological platform for anti-crisis development, to develop organizational bases for the creation, functioning and anti-crisis development of cooperation between science, business and government on parity terms;
- create a Science Park, ensure the functioning and development of its transfer and technological infrastructure, provide the necessary authorities to the management bodies to promote and protect the interests of participants and the market;
- to provide stimulation of Science Park projects, assistance in attracting investments, development of innovative cluster project associations for the production of competitive (cost-effective) agricultural products.

Implementation of the concept of creating a technological platform will lead to the following:

- a combination of anti-crisis capabilities of scientific institutions, agrarian enterprises and intermediaries, consulting organizations and other participants that form the transfer-technological infrastructure of the knowledge-intensive market of the agrarian sector, through the integration of the technological innovation platform through the network of consulting innovation centers;
- the concentration of the innovative potential of science, the economic possibilities of production and commercial viability of business to ensure the anti-crisis development of the agrarian sector, the marketing support of innovative products in the domestic and international markets;
- attraction of capital in projects of anti-crisis development of the agro-industrial complex, development, approbation and distribution of production technologies, logistics of competitive products on an innovative basis;
- providing independent marketing expertise of competitive conditions for the market of high technology, patent protection against diligent expansion, information support for the development of an effective anti-crisis strategy for agricultural enterprises.

The conducted researches testify that for the formation of the system of crisis management, the implementation of innovative products of the technological platform, as well as the creation of educational material in the areas of research, it is objectively necessary to integrate anti-crisis measures and tools. Within the framework of the technological platform, coordination of activities of scientific organizations, agricultural enterprises should be carried out. Anti-crisis management should be carried out by delineating the scope of activities and competencies, which will allow to eliminate competition among the participants of the technological platform. The creation of a technological platform will allow improving the system of anti-crisis management of agricultural enterprises, more effectively carry out research and development, develop innovative products. Implementation of anti-crisis projects of the scientific park of the technological platform is carried out on the basis of cluster integration associations. Cluster associations will help to ensure the anti-crisis development of agricultural enterprises, address the lack of institutions of innovation development. The conducted researches testify that the development of the innovation infrastructure of the technological platform should be carried out on a cluster basis. For innovative clusters of agrarian enterprises, three key criteria for their implementation on the basis of a technology platform can be singled out:

- sufficient international availability of innovative production and / or technologies;
- ensuring partnership between the participants in the innovative cluster;
- the opportunity to achieve synergy in the implementation of cluster associations of anti-crisis projects of agricultural enterprises based on a technological platform.

Consequently, the synergy of efforts in the field of science and technology, their clustering of the main directions should become and already becomes an important element in uniting scientists, engineers, entrepreneurs and businessmen for the successful practical

implementation of innovations. As the European experience shows, this not only encourages innovative means to research, but also increases the competitiveness of agricultural products, creates new jobs, improves the social and economic situation in the region, and also in the country as a whole. It should be noted that, on the one hand, innovative, cost-effective management decisions and development projects are needed to effectively develop modern agrarian enterprises, and on the other, a systemic overcoming of the financial and economic crisis is required according to the following scheme: organization of technology transfer and management decisions (technological platform) - ensuring security and overcoming the crisis factors - clustered associations of enterprises under the leadership of scientific parks on the basis of leading participants in the union.

Typical structure of the passport of the technological platform:

- Purpose, tasks (goal tree) and resources (resource tree) for creating a technology platform;
- Requirements for participants (including state organizations) in the formation and operation of the technology platform;
- Requirements for scientific knowledge, which turn into innovative products (mental technology transfer cards);
- Strategic and scenario analysis of the economic and innovative potential of the tech. platform;
- Requirements to the market transfer infrastructure, which ensures the implementation of the technological platform (scientific parks, technology parks, industrial parks, etc.);
- Organizational and legal aspects of cooperation of participants in the technological platform for the implementation of innovative business projects;
- Methodology of development and implementation of integration projects of innovative and investment development.

The study substantiated that the formation of a technological platform is an effective tool for implementing models of crisis management innovation, supporting and strengthening the competitiveness of agricultural enterprises. On the basis of the technological platform, new research-and-production cooperation will be formed, innovative clusters that enable the implementation of anti-crisis organizational transformations of agrarian enterprises.

Realization of tasks of the project of technological platform of anti-recessionary development will allow to introduce modern effective production technologies for overcoming the financial and economic crisis of agrarian enterprises.

References

- Buyanova ME, Mikhailova NA, Novoselov SN Priority directions of formation of innovative infrastructure of regional agribusiness of Russia // Economy: yesterday, today, tomorrow. 2016. No. 7. P. 241-251.
- Kostyunina GM, Baronov VI Technoparks in foreign and Russian practice. URL: <http://www.innovation.gov.ru/sites/default/files/documents/2014/25352/3950.pdf>
- Molchanov NN, Molchanov AN Technoparks - the concept of the "fourth spiral" // Innovations. 2014. No. 7 (189). Pp. 39-46.
- Nikulin D.Yu., Krasnov S.V. Technological platforms, as a tool of the innovative system of production of high technology products // Vestnik VUit. 2013. №2 (21). URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/tehnologicheskie-platformy-kak-instrument-innovatsionnoy-sistemy-proizvodstva-naukoemkoy-produktsii>
- Passport of technological platform "Technologies of food and processing industry of agroindustrial complex - Healthy food products" URL: http://mgau.ru/file_article/ptp.pdf#3
- Semke Yu.S. Essence and basic elements of the innovation infrastructure // Vestnik-Ekonomist ZabGU. 2012. № 4. With. 1-9.

FEATURES OF INFORMATION PRODUCTION SYSTEM OF INDUSTRIAL ENTERPRISE

Alexey Mikhailovich BOCHKAREV

Perm State Agricultural Academy. ak. D.N. Prianishnikov, 614010, Perm, Kamyshlovskaya, 21-290, Russia

*Corresponding author: albo-73@mail.ru

Abstract

The article deals with modern conditions of development of industrial enterprises by improving information provision; approaches to the assessment of the information management system of the production activity of the company; explains the technique of an estimation of system of information support of production activities based on four criteria: availability of key system components, sufficiency, accessibility and relevance of the information support system. Assessment of the information management system of the production activity of the company is required to identify bottlenecks and determine the main directions of development of the system. In scientific literature there are two approaches to the assessment of the information management system from the point of view of effectiveness (degree of achieving goals) and effectiveness (ratio between achieved results and wasted resources). The author noted that the development of the information management system is always accompanied by the improvement of its effectiveness and efficiency. At the end of the evaluation there are three levels of development of the information management system: high, medium, or low; identifies key issues and identifies directions of perfection of system of information support of production activities. The presented method was tested on the example of OOO "Delta-M". At the end of the assessment the main problems and directions of perfection of system of information support of enterprise's production activities.

Key words: *information management system, system efficiency, system performance, system development, methods of evaluation.*

Introduction

Modern conditions of development of industrial enterprises increase the urgency of improving the information I provide production activities, as enterprises operate under constantly changing conditions of the external and internal environment, the parameters of which need to be adapted. Also, in the process of developing and making managerial decisions, it is necessary to analyze a large array of information, use the tools of scenario and simulation to assess all possible alternatives for the development of the situation. As a result, the leadership of each enterprise faces an important issue of increasing the efficiency of information support for production activities. At the initial stage of improving the system of information support of production activities necessary to carry out its assessment, identify bottlenecks and determine the main directions of development. In modern scientific literature, the question of evaluation information management system is debatable, there is no uniform approach to the problem presented. About tsenku information support system can be carried out with the point of view:

- 1) effectiveness, i.e. degree of implementation of the planned activities and achievement of the planned results;
- 2) effectiveness, i.e. relation between results and resources invested [7, 9, 10].

Information support of production activity is based on information systems and information technologies. In the scientific literature there are four methods for assessing the effectiveness of information technology [1, 3, 4, 5, 6, 8, 12, 14, 15, 17, 2]:

- 1) methods based on financial performance (classical investment methods, value analysis, cost accounting by activity);
- 2) The probabilistic methods (method real options, the application information economy);
- 3) qualitative methods (balanced scorecard, performance pyramid Mc Nayra, Lynch and Cross);
- 4) expert methods (method D elfi, decision-making methods, Analytic Hierarchy Process).

When evaluating the effectiveness of information technology implementation and use of release [13]:

- tangible (measurable) effect - saving time, reducing costs, improving return on invested capital, increase shareholder value and others;
- intangible (immeasurable) effect - improving strategic and operational planning, improvement of the quality of decisions, increasing the efficiency of business processes, conducting analytics in real-time, error-free and timely generation of reports, informed management decisions and others.

Efficiency and effectiveness are the main principles of economic activities of economic organizations in market conditions [9, 11]. In the theory of analysis, two the way of economic development is extensive and intensive. With an extensive type of economic development is achieved through a quantitative increase in production factors while maintaining the previous technical basis. With an intensive type of economic development, an increase in the scale of output is achieved through a qualitative improvement in the factors of production-more progressive means of production and more economical natural resources are used, the qualification of workers is improved, the use of the existing production potential is improved by improving the organization of production, and new technologies are being used. With the acceleration of scientific and technological progress and the development of a market economy is weakening the role of the extensive type of economic development and strengthens the role of intensive development [12, 17]. As a result, it can be concluded that the development of information management system for the production of the enterprise always connected with the improvement of the efficiency and effectiveness of the system [16]. And the second is of interest to evaluate the information management systems of industrial activity from the viewpoint of information I development, ie productivity and resource use and perform basic functions to achieve the main goal of an information management system - timely provision of objective, reliable, comprehensive and timely information about the status of industrial de yours elf enterprise and its external environment. Estimates from the development of information support offers camping to spend on m are following criteria:

- the availability of organizational documents and technical elements of information assurance
- evaluation criteria to determine how regulated the functioning of an information management system, and to assess the status and availability of the technical elements of the system;
- the adequacy of information support system - assessment of the adequacy of the system elements to meet the challenges of information security, as well as the assessment of the level of automation of business processes;
- the availability of an information management system - assessment of the availability of an information management system for personnel, as well as the assessment of the availability of information resources (documents)for automated processing and;
- demand information management system - assessment of the frequency of queries to the system of information support, conformity assessment system provides information support reporting needs of information consumers.

To do this, it is advisable to use the capabilities of integrated information systems that provide a comprehensive solution to management tasks. The use of integrated information systems,

through which complete automation of production activities can be implemented, is the only right way for most enterprises and is the driving force that will ensure their competitiveness in the domestic and international markets. About task and development of information management system for the production activities for each of the presented criteria carried out by calculating the indicators presented in Table 1.

Table 1. Performance assessment information management system for production activity

Evaluation Criteria	Indicators
1. The presence of the main elements of the information security system	1. 1) Availability of documents governing the operation and development of information security: 1.1.1 The development strategy of information support of the enterprise; 1.1.2 The organizational structure of the department of information security, employee job descriptions of the department; 1.1.3 The provisions on the collection and processing of information, the position of the internal document circulation of the enterprise; 1.1.4 Regulation on information security, the rules on access to information systems of the enterprise system, the regulation about service information systems and troubleshooting. 2) Availability of technical elements of the information support system: 1.2.1 enterprise portal for employees; 1.2.2 integrated enterprise information system; 1.2.3 The proportion of workplaces equipped with a personal computer.
2. The adequacy of information support system	2.1 proportion of automated business processes; 2.2 the specific weight of computer technology that meets modern requirements; 2.3 The implementation of the Investment Plan in information provision.
3. Availability Information Management System	3.1 The proportion of workers with a sufficient level of computer literacy; 3.2 The proportion of workers with access to the corporate portal; 3.3 The proportion of workers with access to an integrated information system; 3.4 proportion of documents that can be automated processing: Scientific and technical information, management information, design and manufacturing information, legal information.
4. Demand Information Management System	4.1 proportion of workers using an information system in its activities; 4.2 proportion of functions of the information systems that are used in the management of production activities of the enterprise; 4.3 proportion of timely and fully satisfied requests for information.

Next, for each of the presented criteria calculated score.

In terms of indicators 1.1.1, 1.1.2, 1.1.3, 1.1.4, the calculation of scores is made by assessing the availability and quality of the submitted documents:

- if the document is not in the company, it is assigned 0 points;
- If at the enterprise the document is under development, the main provisions of the document require processing, then 0.5 points are assigned;
- if the enterprise has the document, its provisions are relevant and used in the enterprise, it is assigned a score of 1.

According to the indicator 1.2.1 "corporate portal for employees" the number of points is calculated as follows:

- The enterprise does not have a corporate portal - 0 points;
- The enterprise has a corporate portal, but it contains little information, is underdeveloped and is not used in full - 0.5 points;
- the company has a corporate portal, it is filled with important information first, news and materials are constantly being updated, is actively used by employees for work - 1 point.

According to the indicator 1.2.2 "Integrated Enterprise Information System", the number of points is calculated as follows:

- the company has no integrated information system - 0 points;
- the company uses information systems to automate business processes and information processing, but they do not have a single database - 0.5 points;
- the enterprise has an integrated information system, information tions included in a single database - 1 point.

According to the indicators 1.2.3, 2.1-2. 3, 3.1-3.4, 4.1-4.3 calculates scores according to the formula (i.e. number of points equal to the index):

$$KN = ZN$$

KN - the number of points in terms of N;

ZN is the value of the indicator N.

At the end of the number of points for all criteria is added, based on the total number of points is determined by the level of development of the system of information support of production activities (Table 2). The technique involves the evaluation of the four criteria which contain 17 index s, the maximum score for each indicator mark is 1.0, therefore, the maximum score of the evaluation was 17.00.

Table 2. Characteristics level I development of information management system for production activity

The level of development (and the amounts of points for all criteria)	Characteristic
Low levels (0.00 to 5.66)	At the enterprise there are no basic documents regulating the development and use of the information support system; the enterprise does not use automated processing of documents; not all workplaces are equipped with personal computers; workers have a low level of computer literacy; the company has no corporate portal and the first integrated information system.
Mid (5, 67 to 11.34)	The main documents that regulate the development and use of the information management system, is under construction and or processing steps; the enterprise information system is not fully integrated; corporate portal under development and; employees have an average level of computer literacy; not all documents are automatically processed; not all business processes are automated.
High level (11.35 to 17.00)	The enterprise has developed the main documents regulating the development and use of the information support system; It is widely used for data processing integrated information system and corporate portal; most of the documents are automated processing; workers have a sufficient level of computer literacy; most business processes are automated.

The presented method was tested on the example of "Delta-M", whose main activity is the production and sale of cardboard, paper and printing products. Analysis of technical and economic performance indicators showed that the company is actively developing, is cost-effective and financially sustainable. The enterprise is one hundred and thirty jobs, most of which are equipped with personal computers, telephone, fax and printer, use the following software: Microsoft Office 2007, Windows Media, Abode Reader, 1C: Enterprise, Information System "Consultant +", "Client-Sberbank" of Kaspersky Internet Security 2010. Evaluation system of information support of production of the company according to the criteria presented in Table 3.

Table 3. Evaluation system of information supply and production activities of "Delta-M"

Indicators	Points	Explanations
1. Presence of the basic elements of the information support system		
1.1) Availability of documents, regulations functioning and development of information support:	x	x
1.1.1 development strategy information of the enterprise;	0.00	In-Development Strategy formations provision of there is no
1.1.2 the organizational structure of the information support department should - Instruction of the department;	1.00	Documents are developed and with the provisions of the - they are.
1.1.3 provision for the collection and processing of formations, the regulation of the internal document ment turnover;	1.00	Documents are developed and with the provisions of the - they are.
1.1.4 provision on information security, regulations on access to information the formation system of the enterprise, reg - maintenance of the information system and troubleshooting.	0.50	Documents are under development.
2) Availability of technical elements of the system topics of information support:	x	x
1.2.1 corporate portal for employees nicks;	0.00	The corporate portal is absent Thereupon.
1.2.2 integrated information system of the enterprise;	0.50	Information system the topic does not have a single database.
1.2.3 specific weight of workplaces, equipment equipped with a personal computer.	0.78	78% of the jobs staffed computers.
2. Sufficiency of the information support system		
2.1 The proportion of automated business processes;	0.55	Not all business processes are automatic typed
2.2 implementation of the Investment Plan in information provision.	0.95	Plan for investing in information matsystem the theme in 2014 is not fully implemented.
3. Availability of the information support system		
3.1 The proportion of employees with a sufficient level of computer graphics motility;	0.72	According to testing, 72% ra the provide sufficient - computer coresmoth tion.
3.2 The proportion of workers with access to the corporate portal;	0.00	Corporate Portal otsutst exists.
3.3 the proportion of employees having access to the integrated information hydrochloric system;	0.45	Not all employees have access to corporate information Noah ICU topic.
3.4 proportion of documents that can be automated processing: Scientific and technical information, councils lencheskaya information, design and manufacturing information, legal information.	0.6	On the enterprise of scientific-technological Skye document tion is only bu mazhnom form of auto tee izedtreatment impossible possible.
4. Demand Information Management System		
4.1 proportion of workers using boiling in the activity of the Information hydrochloric system;	0.35	Not all workers has activities telnosti EC oldcor TIV hydrochloric information SIS topic.
4.2 specific gravity as information hydrochloricsystems that are used in the management of production activity;	0.60	Features of information translational IP system are at 60%.
4.3 proportion of timely and fully satisfied Institute query formation .	0.82	Not all requests infor mation are met in a timely manner and in a floor ratedvolume.
Total overall score on criteria = 8.82		

It follows from calculations that the total number of points on four criteria is 8,82, which corresponds to the average of information provision of industrial activity.

By analyzing the information management system "Delta-M" the following main problems:

- the lack of development strategy of information support of production activities and provisions on information security;
- Not all business processes are automated;
- scientific and technical documentation is available only on paper, automated data processing of documents is not possible;
- the company has no corporate portal and a common base of information system data;
- a small proportion of workers (35%), using an information system in its activities;
- not all the possible functions of the information system used in the enterprise.

Thus, based on our analysis of the main directions of the system information support productive activities and OOO "Delta-M":

- development of an information strategy to ensure production activities and provisions on information security;
- automation of business processes;
- digitization of scientific and technical documentation and, the development of the system automate the processes and documents;
- the establishment of corporate portal as well as a second database's data information system;
- expansion of the number of used functions of information system in the enterprise, increase the proportion of workers using in their activities information system.

Conclusions

Today's enterprises operate in ever-changing conditions of the external and internal environment, increases the volume of processed information, management decision-making requires the use of scenario and simulation, resulting in increasing the role of information support of the company and becomes actual process of information systems development.

Assessment of information management system for the production of the enterprise is required to identify bottlenecks and determine the main directions of development of this system. In the scientific literature distinguish two approaches to assessment information management system from the point of view of effectiveness (degree of achievement of goals) and in terms of effectiveness (the relationship between results and resources invested). The authors noted that the development of an information management system is always accompanied by an increase in its efficiency and effectiveness. The article explains the method of estimation of information management system for production activities based on four criteria: the presence of the main elements of the system, sufficiency, availability, and in with the requirements of information support system. The evaluation highlighted three levels of development of the system to provide information lines: The high, medium and low. The presented method was tested on the example of "Delta M". The evaluation revealed the main problems and defining the direction of improving the system of information support of production activities of the enterprise.

References

- Bushueva LI Degtyareva TD Statistical evaluation of information of marketing activity of the enterprises of the region // The economy of the region. №4. 2008 - S. 201-207.
- Voropaeva OV, Allahverdiyev EA Ways to improve the efficiency of management activities of the enterprise // Herald Kafu. 2006. №4. S. 42-43.
- Dyakov OV Analysis of existing approaches to evaluating the effectiveness of management of construction company / OV Dyakov Engineering // Vestnik Don. 2011. T. 17. №3. S. 199-208.
- Kaznacheeva NL Morgunov AV Evaluating the effectiveness of the implementation of the Balanced Scorecard as a strategic management tool now / NL Kaznacheeva, AV Morgunov // Bulletin of the Tomsk State University. Economy. 2009. №1. S. 48-52.
- Kamshilov SG, Prokhorov LV Methods of assessing the information security of business processes in enterprises // Herald of Chelyabinsk State University. 2014. № 2 (331). Control. Vol. 9. S. 41-43.
- Mamonov OA Model estimation of economic efficiency of enterprise management system / OA Mamonov // News of Penza State Pedagogical University. VG Belinsky. Number 2011. 24. pp 352-356.
- Nurtdinova, EE Role of information management in business / EE Nurtdinova // Creative Economy. The international scientific and practical journal. Vol. № 4 (88) (April 2014). - Moscow: Publishing House of the Creative Economy, 2014.- pp 78-83.
- Pudovkina OE Evaluation of the development of marketing information management system of industrial enterprise / OE Pudovkina // Vestn. Samar. state. ehkon. Univ. - Samara, 2013. - № 5 (103). - S. 85-88
- Pytkina AN Blazhenkova NM The relationship of efficiency and effectiveness of business organizations / AN Pytkina, NM Blazhenkova // Journal of Economic Theory. 2008. №3. S. 133-139.
- Pytkina AN Blazhenkova NM Comprehensive assessment of the impact of economic organization based on management accounting information // Economic Sciences and Humanities. 2009. №1 (207). S. 196-202.
- Pytkina, AN, Khisamova AI Organizational and economic mechanism of power management of enterprises: Monograph / AN Pytkina, AI Khisamova. - Perm: ANO IN "Perm Institute of Economics and Finance", 2014. - 208 p.
- Savitskaya GV Analysis of economic activity of the enterprise: Textbook. - 5 th ed. Rev. and ext. - M.: INFRA-M, 2009. - 536 with.
- Seredenko ES Immeasurable benefits of analytical information systems: Myth or Reality? // Business Informatics. 2010. №3 (13). S. 10-18.
- Seredenko ES Economic evaluation of analytical information systems: Dis kand. Economy. n AUC: 08.00.13 / Seredenko Evgeny Sergeyevich. - M., 2014. -168 p.
- Seredenko HH, NN Seredenko Model estimation of economic efficiency of analytical information systems // Bulletin of Moscow University. Episode 6: The Economy. 2011. №2. S. 82-92.
- Khisamova AI Features of development of enterprises of energy management tools in a competitive environment : dis kand. Economy. n AUC: 08.00.05 / Hisamova Anastasiya Ivanovna. - Nizhny Novgorod State University. NI Lobachevsky. Perm, 2014. - 169 with.
- Sheremet AD Theory of Economic Analysis: A Textbook. - 3rd ed., Ext. - M.: INFRA-M, 2011. - 352 with.

ULOGA JAVNE REVIZIJE U PODSTICANJU EKONOMSKOG RAZVOJA U REPUBLICI SRPSKOJ

Bojan ĆURIC

Glavna služba za reviziju javnog sektora Republike Srpske, Bosna i Hercegovina

*Corresponding author: bojan.curic@gsr-rs.org

Apstrakt

Ciljevi u ovom radu su povezani sa značajem javne revizije za ekonomsku i finansijsku stabilnost Republike Srpske imajući u vidu da javni sektor predstavlja oko 50% nacionalne ekonomije. Javna revizija provodeći revizije učinka ali i finansijske revizije, doprinosi efikasnosti privrednog sistema i racionalnom donošenju odluka o realokaciji resursa što u biti indirektno utiče na podsticaj ekonomskog razvoja. Opravdanje za ovu konstataciju leži u činjenici da javna revizija ukazuje na probleme koji umanjuju učinak cjelokupnog javnog sektora i njegovog poslovanja s jedne strane a povećava njegovu transparentnost i utiče na stvaranje dodate vrijednosti za društvo u cjelini s druge strane. Međutim, javna revizija je samo dio sistema, te je neophodna čvrsta veza, odnosno partnerstvo između javne revizije i drugih organizacija. Ova činjenica proizilazi iz iskustava razvijenih zemalja u kojima je praksa pokazala manjkavost u tradicionalnoj odvojenosti funkcija raznih organa. Analiza takođe smješta sistem eksterne revizije u širi kontekst reformskih i integracionih procesa kako bi se ukazalo na značaj ove oblasti i njenu povezanost sa drugim reformskim oblastima.

Istraživanje je obavljeno primjenom standardnog metodološkog postupka po kojem su korišćeni sekundarni izvori tj. istraživanje domaće i strane stručne literature, (knjige, članci, studije, izvještaji relevantnih institucija, itd.) i publikacija vezanih za tu problematiku. Na ovako pribavljene podatke primijenjena je metoda sistematizacije, redukcije i klasifikacije podataka. Pripremljeni podaci su predstavljali polaznu osnovu, na koju su primijenjene kvalitativne metode analize: metode opservacije, logičkog objašnjenja, provjeravanja i kritičke analize teorijskih i empirijskih istraživanja. Rezultati su pokazali da javna revizija kroz utvrđene nalaze i date preporuke po tim nalazima, sve više akcenat stavlja na težnju da se u javnom sektoru primijeni ekonomski princip odlučivanja iz privatnog sektora po kome se sredstva trebaju ulagati na takav način da njihova potrošnja izazove uvećani povraćaj resursa nakon datog ciklusa ulaganja u što većem broju slučajeva. Dalja analiza je omogućila i davanje preporuka za buduću ulogu koju javna revizija ali i druge organizacije mogu da igraju u izgradnji finansijske odgovornosti. U tom kontekstu, javna revizija ima izuzetno važnu ulogu u ekonomskom razvoju jedne države koja bi sve više trebala da dobija na značaju, imajući u vidu i njenu ulogu u reformskim i integracionim procesima.

Ključne riječi: *javna revizija, ekonomski razvoj, partnerstvo institucija.*

Uvod

Republici Srpskoj i njenim institucijama su prema Ustavu, zakonima i drugim propisima, utvrđene i stavljene u zadatak brojne i različite nadležnosti, djelatnosti i funkcije, koje se moraju realizovati, kako bi se ostvarili opštedruštveni i korisni ciljevi među kojima je jaka ekonomija, odnosno neposredno stvaranje dobrog privrednog ambijenta pružanjem potrebnih usluga i provođenjem aktivnosti u raznim oblastima. Dakle, javni sektor je institucionalni sistem ekonomskog angažovanja države, a njegov prvi i određujući segment predstavlja državni budžet, budžeti fondova i lokalnih uprava. Drugi segment javnog sektora čine preduzeća koja su u vlasništvu države i/ili lokalne uprave dok treći segment predstavlja sektor

civilnog društva, odnosno neprofitnih ili nevladinih organizacija. Slijedeći karakteristike djelatnosti države i javnog sektora, efekti tih aktivnosti su zajednički i pripadaju cijeloj zajednici i ne mogu se raspoređivati prema pojedincima ili grupama. Stim u vezi, efikasna finansijska funkcija u javnom sektoru podrazumijevala bi formulisanje fiskalne politike, sprovođenje odgovarajuće budžetske politike, upravljanje javnim sredstvima, uspostavljanje računovodstvenih pravila, odgovarajućih evidencija i internih budžetskih kontrola, odnosno realizaciju usvojene vladine ekonomske politike i programa, kao i politike lokalne zajednice. Zbog toga je za efikasnost njihovog funkcionisanja zainteresovana cijela društvena zajednica. Stim u vezi, navedene aktivnosti koje su skoro uvijek oličene kroz javnu potrošnju treba revidirati, odnosno nezavisnim postupcima treba utvrditi da li je rukovodstvo subjekta revizije sastavilo finansijske izvještaje poštujući opšteprihvaćene revizijske standarde i važeće propise, da li ti izvještaji istinito, objektivno i pouzdano predstavljaju finansijsko stanje, rezultate poslovanja i novčane tokove, da li je budžet izvršen prema usvojenom okviru i da li su značajne aktivnosti i programi izvršeni u skladu sa važećim propisima poštujući principe efektivnosti, ekonomičnosti i efikasnosti. Skupština je te poslove (revizije entiteta javnog sektora) povjerila posebno uspostavljenoj profesionalnoj, kompetentnoj i nezavisnoj službi revizije, koje se popularno naziva Vrhovna revizorska institucija (u daljem tekstu: VRI), odnosno u domaćim prilikama Glavnom službom za reviziju javnog sektora Republike Srpske (u daljem tekstu: GSR JS RS). S tim u vezi, osnovna uloga GSR JS RS je da „pomogne“ korisnicima budžetskih sredstava (državnim organima i organizacijama, javnim fondovima, jedinicama lokalne samouprave, javnim preduzećima i ostalim korisnicima koji se finansiraju iz budžeta, a u skladu sa važećim propisima) da razumno troše javna sredstva, odnosno da bi promovisala najviše standarde u finansijskom rukovođenju i izvještavanju, pravilnom vođenju javnih poslova i korisnoj promjeni u pružanju javnih usluga. Drugim riječima, skupštinu, poreske obveznike i ostale zainteresovane treba objektivno, istinito i pouzdano informisati o tome: da li se javna sredstva troše odgovorno, racionalno i transparentno; da li se budžet izvršava prema donesenom budžetskom okviru; da li se sprovedenim aktivnostima i programima ostvaruju postavljeni ciljevi i pružaju očekivani rezultati; da li javni sektor korisnicima usluga pruža usluge na ekonomičan, efikasan, efektivan i pravedan način i da li je uspostavljen sistem javne odgovornosti. Primjeri iz Republike Srpske govore da je nakon uspostavljanja GSR JS RS kao VRI u javnom sektoru utvrđeni mnogobrojni propusti, greške i nepravilnosti kod pripreme, izrade, donošenja i izvršenja budžeta, pojedinačnog identifikovanja, pravilnog evidentiranja i integralnog iskazivanja imovine, upravljanja oskudnim resursima, usklađenosti poslovanja, pogrešnog iskazivanja informacija u finansijskim izvještajima i njihovog objelodanjivanja i dr. Iz navedenog proizilazi da se uloga javne revizije danas nezaustavlja samo na ispitivanju finansijskih izvještaja i transakcija nego baš za razliku obuhvata i ocjenjivanje upravljačkih postupaka koji pokrivaju širok spektar područja, što zahtjeva pažljivo razmatranje, ispitivanje i sigurno prosuđivanje i nezadovoljava se formalnim pravilima i postupcima naročito provodeći revizije učinka. Tim se akcenat stavlja na težnju da se u javnom sektoru primijeni ekonomski princip odlučivanja iz privatnog sektora po kome se sredstva trebaju ulagati na takav način da njihova potrošnja izazove uvećani povraćaj resursa nakon datog ciklusa ulaganja u što većem broju slučajeva. Namjera u ovom radu je analiza uloge koju javna revizija ima u kontekstu povećanja ekonomskog razvoja u Republici Srpskoj odnosno njenom doprinosu efikasnosti privrednog sistema i racionalnom donošenju odluka o realokaciji ograničenih resursa. Dalja analiza obuhvatila je područje djelovanja javne revizije te njen uticaj na povećanje učinkovitosti i uspješnosti javnog sektora. Analiza je omogućila i davanje preporuka za buduću ulogu koju javna revizija ali i druge organizacije zajedničkim djelovanjem - partnerstvima, mogu da igraju u izgradnji finansijske odgovornosti jer je javna revizija samo dio sistema, te je neophodna čvrsta veza, odnosno sinergija između javne revizije i drugih

organa. Ova činjenica proizilazi iz iskustava razvijenih zemalja u kojima je praksa pokazala manjkavost u tradicionalnoj odvojenosti funkcija raznih organa vlasti. S tim u vezi, neophodno je partnerstvo između javne revizije (eksterne) i interne i poreskih vlasti, s jedne strane i Skupštine – Odbora za reviziju, Vlade, Ministarstva Finansija, policije i sistema pravosuđa – tužilaštva, s druge strane. Naročito je važna saradnja javne revizije sa civilnim društvom, medijima i akademskom zajednicom. S druge strane, razmatrana je i uloga revizije u kontekstu reformskih i integracionih procesa kako bi se ukazalo na značaj ove oblasti i njenu povezanost sa drugim reformskim oblastima. Polazeći od navedenih pitanja, najpre će biti razmatrane karakteristike revizije javnog sektora Republike Srpske nakon čega će biti prezentovana njena uloga i značaj koji ima u podsticanju ekonomskog razvoja kao i značaj njenog razvoja u kontekstu reformskih i integracionih procesa. Na kraju će biti ukazano na izazove s kojima se profesija javne revizije susreće danas te njenim odnosom sa drugim institucijama/organima koji bi bili u funkciji podsticanja ekonomske i finansijske stabilnosti Republike Srpske.

Karakteristike revizije javnog sektora republike srpske

Ne preteđujući na potpunost elaboracije, u ovom dijelu rada su navedene osnovne karakteristike revizije javnog sektora, dok će u narednim poglavljima biti detaljnije razmatrane njene odlike u kontekstu predmeta i ciljeva istraživanja ovog rada.

Javnost uvijek očekuje da postoji odgovornost za trošenje finansijskih sredstava, a revizija je važna karika u lancu odgovornosti. Ona pojačava odgovornost, jer s jedne strane provjerava one koji prikupljaju sredstva, a s druge, provjerava one koji ta sredstva troše. Javna revizija provjerava i analizira protekle finansijske događaje, kao i postojanje nezakonitih procedura kojim se omogućuje trošenje javnih finansijskih sredstava. Zato javna revizija ima pozitivan uticaj na način organizovanja državnih institucija i javnog sektora, kao i na odgovornost zaposlenih u njima. Da bi odgovorila na sve zahtjeve koji se pred nju postavljaju javna revizija Republike Srpske se institucionalizovala Zakonom o reviziji javnog sektora Republike Srpske (Službeni glasnik Republike Srpske, br. 98/05, 20/14) kao GSR JS RS kao vrhovni organ revizije i ustavom definisana kategorija. GSR JS RS predstavlja zakonodavnu, a ne izvršnu instituciju koja je odgovorna za reviziju državnih aktivnosti a stepen nezavisnosti je potpun u odnosu na bilo koju drugu instituciju. Zadatak joj je da izvrši nezavisan pregled finansijskih transakcija države, finansijskih izvještaja i svih aktivnosti državnih organizacija, kao i da sačini nezavisan izvještaj u skladu sa važećim revizijskim standardima i važećom zakonodavnom regulativom. Svrha GSR JS RS nije kažnjavanje za načinjene greške i propuste, već otkrivanje rizika da sredstva nisu upotrebljena u namijenjene svrhe, odnosno fiducijarnog rizika. Država troši javna sredstva da bi omogućila dobrobit društvu. Ispunjavajući taj zadatak sa sobom nosi rizik da javna sredstva neće biti upotrebljena za određenu namjenu, da neće biti tačno preračunati i da postignuti rezultati neće opravdati rashode. Zato GSR JS RS vrši reviziju kojom otkriva fiducijarni rizik, a o nalazima izvještava skupštinu i predlaže kako da izvršna vlast tj. vlada preduzme korektivne mjere. Organizacioni posmatrajući, GSR JS RS nema vrhovno tijelo, već glavnog revizora i zamjenika čije imenovanje vrši Narodna skupština Republike Srpske, na period trajanja mandata od sedam godina, bez prava obnove istog. U svom radu institucija se oslanja na MRS, MRS JS, MSFI, INTOSAI standarde i Kodeks etike IFAC-a, pored Zakona o reviziji javnog sektora Republike Srpske i pratećih akata. S obzirom na to da je osnovni cilj javne revizije da na efikasan i ekonomičan način pribavi dovoljne, adekvatne i pouzdane dokaze za izražavanje mišljenja o finansijskim izvještajima, usklađenosti poslovanja, kao i učinka trošenja javnih sredstava entiteta javnog sektora, tako su revizije koje sprovodi GSR JS RS prema cilju svrstane u tri osnovne grupe: revizija finansijskih izvještaja, revizija usklađenosti poslovanja s propisima i revizija učinka. GSR JS RS primjenjuje integrisani pristup revizije, odnosno vrši istovremeno

finansijsku reviziju i reviziju usklađenosti te po tom osnovu daje i dva odvojena mišljenja, na finansijske izvještaje i na usklađenost. U postupku revizije usklađenosti naglašavaju se i slabosti u sistemu interne kontrole. Ovo je naročito važno ne samo kada te slabosti utiču na postupke samog subjekta revizije, već i u slučajevima kada su povezane sa kontrolom koju subjekat revizije vrši nad aktivnostima drugih. Izvještava se i o značajnim nepravilnostima, bilo postojećim ili mogućim, o nedosljednostima u primjeni propisa ili o praksama koje sadrže elemente kriminalne radnje ili korupcije. Za razliku od revizije usklađenosti, revizija učinka je sveobuhvatna po prirodi i otvorenija je za ocjene i tumačenja. Takođe je i selektivnija i vrši se tokom ciklusa od nekoliko godina, a ne tokom jednog finansijskog perioda. Ona se obično ne odnosi na određene finansijske ili druge izvještaje. Kao posljedica toga, izvještaji o reviziji učinka se razlikuju i sadrže više diskusija i razumnih argumentacija. U izvještaju o reviziji učinka jasno su navedeni ciljevi i obuhvat revizije. Izvještaji sadrže kritiku (na primjer, u javnom interesu ili na osnovu javne odgovornosti se skreće pažnja na rasipanje ili neefikasnost) ili nezavisnu informaciju, savjet ili uvjeravanje o tome da li je i u kojoj meri ostvarena ekonomičnost, efikasnost i efektivnost.

Posle svake završene revizije, GSR JS RS dostavlja subjektu revizije nacrt izvještaja, na koje isti može u zakonom dopuštenom roku dostaviti primjedbe. Uvažavajući ili odbijajući dobijene primjedbe GSR JS RS sačinjava i dostavlja konačni izvještaj revizije, i to revidiranom subjektu, Odboru za reviziju imenovanom od strane Narodne skupštine Republike Srpske, resornom ministru, Vladi Republike Srpske i Ministarstvu finansija, a po potrebi i drugim institucijama (Tužilaštvu). Izvještaje GSR JS RS razmatra Odbor za reviziju, koji se sastoji od 9 članova, pripadnika različitih stranaka. Izvještaji GSR JS RS su "nediskutabilni" u trenutku kada ih usvoji Glavni revizor i objavi, ne može se o njima raspravljati u smislu tačnosti, ne mogu se osporavati niti se mogu naknadno prepravljati. Sve što se može uraditi jeste proučavanje preporuka i osmišljavanje načina da se one što prije i što temeljnije provedu u djelo. Kako bi navedeno zaista bilo ostvareno, dodatno se obraća pažnja na komunikaciju sa subjektima revizije, posebno u pogledu njihovih komentara na nacrt izvještaja o reviziji, kako bi nalazi i date preporuke dobili nedvosmisleni podršku strane koja je na kraju i nadležna da sprovede izmjene u poslovanju na osnovu sugestija GSR JS RS.

Uloga i značaj javne revizije u podsticanju ekonomskog razvoja

Za zemlje u razvoju kao što je Republika Srpska, od posebnog je značaja da država putem javnih rashoda angažuje potreban obim akumulacije za finansiranje privrednog razvoja, za ekonomske i socijalne infrastrukture, za poboljšanje uslova privređivanja, za promjenu privredne strukture, i naročito za podsticanje izvozne orijentacije određenih privrednih grana. Drugim riječima, pravilno i efikasno korišćenje javnih sredstava predstavlja jedan od osnovnih preduslova za pravilno upravljanje javnim finansijama, kao i za racionalno i efektivno donošenje odluka nadležnih izvršnih vlasti u vezi sa trošenjem javnih sredstava i upravljanja javnom imovinom. Jedan od najvažnijih kontrolnih mehanizama pravilnog i efikasnog korišćenja javnih sredstava u demokratski uređenim zemljama je javna revizija ili revizija javnog sektora. Iako VRI u različitim zemljama funkcionišu u skladu sa različitim zakonskim nadležnostima i modelima, osnovni principi njihovog djelovanja imaju za cilj da saopšte i promovišu vrijednosti i koristi koje svojim aktivnostima doprinose demokratskom okruženju, povećanju odgovornosti izvršne vlasti u trošenju javnih sredstava, imaju pozitivan uticaj na povjerenje društva i na taj način, indirektno podstiču ekonomski razvoj jer imaju uticaj na dobro upravljanje javnim resursima. Njen značaj je višestruk, te revizija javnog sektora ima izuzetno važnu ulogu i mjesto u ukupnim aktivnostima zemalja tržišne privrede zbog ostvarivanja dugoročne monetarne stabilnosti, suzbijanja inflacije, podsticanja investicionih ulaganja, rasta proizvodnje, zaustavljanja porasta javnih rashoda i efektnog usklađivanja javnih prihoda i rashoda, odnosno ostvarivanja stabilnosti finansijskog sistema

zemlje. Kako u zemljama sa razvijenom tržišnom privredom i institucijama demokratskog parlamentarnog sistema, tako i u Republici Srpskoj, VRI oličena kroz GSR JS RS ima značajnu ulogu u ostvarivanju stabilnosti finansijskog sistema zemlje, a svojim aktivnostima i izvještajima ulijeva povjerenje skupštini, građanima i ostalim zainteresovanim stranama što može rezultirati različitim ekonomskim i socijalnim odlukama. Suština nije samo u kontroli prezentovanih finansijskih izvještaja, već mnogo značajnije - u davanju prijedloga i preporuka za poboljšanje funkcionisanja javnog sektora, kao i u postizanju najvišeg mogućeg okvira vrijednosti uložених javnih sredstava u izvršavanje utvrđenih funkcija. Stoga je javna revizija veoma značajna za ekonomsku i finansijsku stabilnost kako demokratski razvijenih zemalja, tako i za zemlje u razvoju, naročito ako se ima u vidu da javni sektor u većini zemalja predstavlja 50% nacionalne ekonomije. Iz ugla revizija koju provodi GSR JS RS, njena uloga ima dvostruko dejstvo na povećanje ekonomske stabilnosti i efikasnosti javnog sektora. Doprinos finansijske revizije se ogleda u mogućnosti pravilnog odlučivanju koje se uvijek treba zasnivati na kvalitetnim informacijama. Neprovjerene i nepouz dane informacije mogu dati pogrešan signal o finansijskom stanju i perspektivama entiteta javnog sektora što za posljedicu može imati značajan ekonomski gubitak onih koji na osnovu takvih informacija donose odluke. Davanjem signala o kvalitetu računovodstvenih izvještaja, revizori smanjuju potencijalni rizik da će rukovodstvo zloupotребiti poziciju u kojem se nalazi lažirajući računovodstvene izvještaje. Drugim riječima, uloga verifikacije u procesu odlučivanja je da kroz provjere polaznih premisa za odlučivanje omogućі upravljаnje i kontrolu ekonomskog rizika tj. da otkloni ili umanjі sumnje u tačnost informacija koje predstavljaju polazište za vrednovanje alternativa pri odlučivanju. Postoji mnoštvo pojedinaca i organizacija koji su zainteresovani za finansijsko stanje i perspektive nekog entiteta i koji svoje odluke zasnivaju na njegovim računovodstvenim izvještajima. Na primjer, postojećim vlasnicima entiteta su neophodni računovodstveni izvještaji prilikom donošenja odluka o zadržavanju investiranog kapitala u entitetu, kao i o sudbini postojećeg rukovodstva. Investitori i kreditori donose odluke o ulaganjima na osnovu performansi preduzeća koje se sagledavaju iz računovodstvenih izvještaja. Dobavljači zahtjevaju računovodstvene izvještaje poslovnih partnera kada odlučuju o odobravanju odloženog plaćanja ili o nastavku poslovanja. Slično tome, kupci i zaposleni koriste računovodstvene izvještaje entiteta kada odlučuju o kontinuitetu svojih ekonomskih odnosa sa datim entitetom. Upravo u tome se ogleda ekonomska uloga revizije, u uklanjanju ili bar smanjenju sumnji i nesigurnosti koji otežavaju i ograničavaju upotrebu finansijskih informacija u izvještajima. Unaprijeđenjem informacija sadržanih u računovodstvenim izvještajima omogućuje se racionalnije odlučivanje o alokaciji kapitala njegovih vlasnika. Drugim riječima, javna revizija pomaže u kontroli određenih ekonomskih aktivnosti, čija se svrha i vrijednost ogledaju u praktičnoj koristi od nje na način da će verifikacijom realnosti i objektivnosti finansijskih izvještaja unaprijediti poslovno odlučivanje i upravljanje u revidiranim subjektima. Istovremeno vratiće se neophodno povjerenje u računovodstvene informacije, koje su potrebne svim učesnicima u privrednom životu. Odgovor na to da li su resursi koje su institucije javnog sektora angažovale, obavljajući osnovne funkcije, uključujući i resurs budžetskih sredstava, korišćeni uvažavajući principe ekonomičnosti, efikasnosti i efektivnosti u potpunosti ne može dati finansijska revizija, te je za tu svrhu potrebna revizija učinka. Iz tog ugla posmatrano, doprinos revizije učinka u javnom sektoru predstavlja zamjenu za djelovanje tržišta i tržišnih zakonitosti u privatnom sektoru. U privatnom sektoru postoji automatizam pomoću koga se procjenjuje uspješnost preduzeća, a to je tržište i tržišne zakonitosti. Uspješna preduzeća su ona koja su se prilagodila zahtjevima tržišta, te će moći opstati na tržištu. Neuspješna preduzeća, koja se nisu prilagodila zahtjevima tržišta gube značaj, a da bi se prilagodila zahtjevima tržišta, trebaju izvršiti promjene u djelatnosti, organizaciji, načinu funkcionisanja i upravljanja raspoloživim resursima. U javnom sektoru na institucije javnog sektora ne djeluje tržište i tržišne

zakonitosti, na način kako djeluje na institucije u privatnom sektoru. Institucije javnog sektora u izvršavanju svojih funkcija utvrđenih zakonima mogu biti neracionalne, neodgovorne i neefikasne. Ipak, institucije javnog sektora i kao takve opstaju i izvršavaju povjerene im funkcije. Postavlja se pitanje koliko te institucije javnog sektora mogu tako i na taj način da funkcionišu i koliko one doprinose stvaranju opšteg ambijenta za razvoj ekonomije u cjelini. U tim uslovima, revizija učinka se pojavljuje kao zamjena za tržište i tržišne zakonitosti i predstavlja nezavisno i profesionalno istraživanje o tome da li i koje institucije ili dijelovi institucija javnog sektora ne ispunjavaju odgovorno povjerene im zadatke.

Izvještaji o reviziji učinka sa preporukama su dobra osnova za uspostavljanje nove, funkcionalnije i fleksibilnije organizacije, promjene u upravljanju raspoloživim resursima, kvalitetnije usluge institucija javnog sektora i podizanje javne odgovornosti na jedan viši nivo što predstavlja njen glavni doprinos. U uslovima kada raspolažemo sa oskudnim resursima i kada je evidentan jaz između raspoloživih resursa i potreba, a posebno u uslovima reformi, u mnogim segmentima i strukturama javnog sektora, revizija učinka posebno dobija na značaju. Provođenjem revizije učinke pristupom orijentisanim na rezultate traži se odgovor na pitanje, koji i kakvi rezultati su postignuti i da li su sa tim rezultatima ostvareni postavljeni ciljevi. U tom kontekstu, revizija koja je usmjerena na ispitivanje, značajno povećava mogućnost da se daju odgovori na takva pitanja, kao što je pitanje: "Da li je ovakva politika donijela željene rezultate?". Drugim pristupom orijentisanim na probleme, revizija učinka u osnovi traži odgovor da li postoje problemi i koji uzroci su doveli do pojave problema. Za prevazilaženje ovih problema bitne su preporuke koje daje revizija učinka nadležnim organima i organizacijama. U širem značenju i finansijska revizija i revizija učinka koju provodi GSR JS RS čine jednu cjelinu i predstavljaju nezaobilaznu funkciju u sistemu sveobuhvatne društvene kontrole ponašanja i odgovornosti javnog sektora. Dakle, ona nije sama sebi cilj, već predstavlja nezamjenjiv dio regulatornog sistema koji ima za cilj da otkriva odstupanja od prihvaćenih standarda i kršenja principa legalnosti, efikasnosti, efektivnosti i ekonomičnosti finansijskom upravljanju javnim sredstvima. Doprinos javne revizije koju provodi GSR JS RS u podsticanju ekonomskog razvoja teško se može egzaktno izmjeriti, mada posmatrajući doprinos iz ugla datih preporuka i njihovog praćenja u finansijskim revizijama i revizijama učinka postoje egzaktni podaci koji govore da se preporuke uvažavaju i sprovode. GSR JS RS je uspostavila registar preporuka finansijske revizije i revizije učinka koji pruža informacije o broju datih preporuka i mjerama i aktivnostima koje institucije obuhvaćene revizijom preuzimaju po izvještajima finansijske revizije i revizije učinka kako bi unaprijedile upravljanje u javnom sektoru iz perspektive pouzdanosti finansijskih izvještaja i usklađenosti sa propisima s jedne strane a ekonomičnosti, efikasnosti i efektivnosti s druge strane.

Podaci iz Registra preporuka finansijske revizije za period 01.01.2013 - 31.07.2017.godine, govore da je za revidirane periode od 2012-2016. godine, dato ukupno 2.208 preporuka, od čega se po domenu, na finansijske izvještaje odnosi 1.132 preporuke, 1.047 preporuka na usklađenost i 20 sistemskih preporuka. Od ukupno datih preporuka, provedeno je 738 preporuka (383 iz domena finansijskih izvještaja, 344 iz domena usklađenosti poslovanja i 11 sistemskih preporuka), dok je djelimično provedeno 297 preporuka. Nije provedeno 268 preporuka, dok će 905 datih preporuka tek biti provjereno. Stim u vezi, 46% datih preporuka je sprovedeno, od kojih 13% djelimično, 12% datih preporuka nije provedeno dok će 42% datih preporuka biti provjereno u narednom periodu (Registar preporuka finansijske revizije, 2017). Prema Registru preporuka revizije učinka za period januar 2013 - jul 2017. godine, u 18 izvještaja revizije učinka, data je 141 preporuka. Za većinu datih preporuka do sada nije izvršen naknadni pregled provođenja preporuka, a za one preporuke za koje je izvršen naknadni pregled, podaci govore da je ukupno provedeno 9 preporuka, 11 djelimično provedeno a 9 preporuka nije provedeno (Registar preporuka revizije učinka, 2017). Ocjene i preporuke date u izvještajima pružile su zainteresovanim stranama brojne informacije i

objektivnu sliku stanja u upravljanju javnim sredstvima koje mogu predstavljati značaj doprinos razvoju kvalitetnog ekonomičnog, efikasnog i efektivnog javnog sektora Republike Srpske koji bi bio u funkciji razvoja ekonomije u cjelini.

Izazovi javne revizije u Republici Srpskoj

Očigledno je da je revizija u savremenim uslovima poslovanja potrebija nego ikad prije. Zavisnost od istinitosti i objektivnosti informacija proisteklih iz revizorskih izvještaja je ogromna. Shodno tome, verifikacija računovodstvenih izvještaja, poslovanja u skladu sa zakonskom i profesionalnom regulativom i drugim pozitivnim propisima koja se vrši kroz proces revizije sve više dobija na značaju. Pitanje koje se nužno postavlja je, da li je javna revizija kao profesija u stanju da odgovori izazovima i okolnostima vremena u kojem se nalazi. Na savremene izazove profesija revizije je odgovorila izdavanjem i implementacijom sve većeg broja složenih i detaljnih pravila. Unaprijeđenje revizijskih metoda i tehnika, bolja stručna osposobljenost revizora kao i neminovno povećanje broja javnih revizora mogu da riješe dio problema. Revizori se u svakodnevnom radu usredsređuju na efikasno izvođenje revizijskih procedura, što im ostavlja malo vremena, a i volje, da se bave filozofskim razmišljanjima o smislu postojanja i njenoj ulozi u društvu. Rješenje koje se uvijek čini prihvatljivim je usmjeravanje pažnje na osnovne ideje odnosno koncepte koji konstituišu teoriju revizije. Zahvaljujući konceptima, teorija revizije može biti integrisana u sveobuhvatan sistem koji predstavlja okvir u kome se za probleme revizije mogu pronaći racionalna i konzistentna rješenja. Tek iz takve perspektive moguće je sagledati da li javni revizori u savremenim uslovima mogu prikupiti zadovoljavajuće dokaze za formiranje mišljenja, da li revizija može pružiti veći stepen sigurnosti za korisnike računovodstvenih izvještaja od razumnog uvjeravanja, može li revizor zaista ostati nezavisan i objektivan u svome sudu, u kojoj meri je revizor u poziciji da utiče na istinitost i objektivnost računovodstvenih izvještaja i dr. S druge strane, da ta saznanja prenese u vidu preporuka, i tako ohrabri zainteresovane strane da sa novog stanovišta posmatraju svoje probleme i programe. Na taj način revizija doprinosi povećanju uspješnosti onih programa koji su predmet revizije i istovremeno može da unaprijedi mogućnosti vlasti da uspješnije rješava slične probleme. Istraživanje konceptata revizije moglo bi omogućiti sistematizaciju teorijskih saznanja o reviziji na način koji doprinosi saznanju o trajnom razvijanju revizijske profesije i prakse. Razvijanjem osnovnih revizijskih konceptata moglo bi se doći do saznanja o procesu razvoja savremene revizije finansijskih izvještaja. Najvažnije od svega je da bi se istraživanjem revizijskih konceptata mogli pronaći odgovori na neriješene probleme u revizijskoj praksi i ukazati na perspektive i moguće pravce daljeg razvoja revizijske profesije. Međutim, za davanje odgovora na ključna pitanja o opstanku profesije potrebna je šira perspektiva koja će uključiti i preispitivanje fundamentalnih principa na kojima revizija kao profesija počiva.

Rad GSR JS RS je s pravom stekao povjerenje ne samo političkih faktora već i široke javnosti. Ipak, uticaj rada GSR JS RS ograničen je brojnim faktorima, među kojima su i nedovoljan kapacitet za redovno vršenje revizije većine subjekata. GSR JS RS ima nadležnost da vrši reviziju svih entiteta javnog sektora. Međutim, nije realno očekivati da GSR JS RS svake godine izvrši reviziju svih entiteta javnog sektora, pa se biraju prioriteti za reviziju i prave se dugoročni i kratkoročni planovi za vršenje revizije najrizičnijih institucija ili područja. Realno povećanje prisutnosti revizije kod entiteta javnog sektora a time i njeno jačanje, povezano je sa brojem kadrova i njihove osposobljenosti koje je opet u direktnoj zavisnosti od visine budžeta sa kojim raspolaže. Revizija je danas opterećena i mnoštvom drugih neriješenih problema koji predstavljaju razlog za zabrinutost a koje se odnose na neobaveznost provođenja preporuka, nedovoljnu izgrađenost sistema izvještavanja o ispunjavanju preporuka, nizak nivo razumijevanja poslova vezanih za kontrolu trošenja budžetskih sredstava u javnosti, nedovoljna aktivnost drugi organizacija u sistemu itd. Stim u vezi, ograničen uticaj javne

revizije je uslovljen time što drugi odgovorni akteri nisu u punoj mjeri ispratili rezultate i preporuke revizije. Vjerovatno s jedne strane najveću odgovornost u tom smislu snosi Skupština, čiji odbori nisu na adekvatan način posvetili pažnju izvještajima a s druge strane tužilaštva jer nisu pokrenuli odgovarajuće postupke u okviru svojih nadležnosti. Takva praksa doprinosi razvoju neodgovornosti kako na nivou odgovornih rukovodilaca tako i na nivou državnih službenika. Problemi moraju biti riješeni na višem nivou, na način koji obezbjeđuje njihovu uspješnu implementaciju, a rješenja moraju biti međusobno usaglašena tako da ne budu izvor novih problema na dugi rok jer očekivanja da revizori kroz praksu, sami rješavaju te probleme čine se nerealnim.

Ohrabrujuće je da se značaj sistema javne revizije ogleda i u segmentu reformskih i integracionih procesa, odnosno njenom povezanošću sa reformskim oblastima države. Značaj postojanja i jačanja VRI za efikasniju kontrolu javnog sektora ističe se u Rezoluciji Ujedinjenih nacija (A/66/209), koja podstiče države članice da promovišu dobro upravljanje, efikasnost, odgovornost, efektivnost i transparentnost javne uprave jačanjem VRI. U prilog tome svjedoči upitnik Evropske komisije za pripremu mišljenja o kandidaturi Republike Srbije za članstvo u Evropskoj Uniji, u kojem se od VRI traži da dostavi iscrpan opis svojih poslova i zaduženja, načina na koji je regulisana njena nezavisnost, njenog odnosa sa skupštinom i ministarstvom finansija, posebno u pogledu rasprava u skupštini, kao i postupanja po preporukama VRI. U upitniku je potrebno objasniti kako se VRI usklađuje sa najboljom praksom EU i međunarodnim standardima eksterne revizije. Ispituje se opseg ovlaštenja VRI (pokrivenost svih dijelova budžeta, nebudžetskih fondova, nižih nivoa vlasti, itd.), kao i utemeljenost nezavisnosti institucije (u ustavu i drugačije), te se ocjenjuju i kapaciteti VRI za obavljanje njenih zakonskih dužnosti. Od VRI se takođe očekuje da posjeduje strategiju sopstvenog razvoja, što je takođe predmet pitanja Komisije. Konačno, poslednji set pitanja se odnosi na procedure kojima se uređuje saradnja između VRI i organizacije/organizacija zaduženih za internu finansijsku kontrolu u javnom sektoru, kako bi se izbjeglo dupliranje poslova revizije na istom mjestu u isto vrijeme, kako bi se institucije međusobno obavještavale o uočenim slabostima u kontroli javnih prihoda i rashoda, kako bi se obezbijedilo međusobno izvještavanje o nalazima revizije, sprovodila zajednička obuka, i obezbijedila saradnja za bilo koja druga pitanja (Implementacija preporuka i mera Državne revizorske institucije Srbije, 2016). S obzirom da Bosna i Hercegovina (u čijem sastavu je i Republika Srpska) teži da bude dio evropskih integracija, za očekivati je da će sve VRI u BiH, uključujući GSR JS RS u Republici Srpskoj sve više dobijati na značaju što će jačati njihovu ulogu u cijelom sistemu javnog sektora.

Saradnja javne revizije i drugih organa - partnerstva

Nadovezujući se na prethodno poglavlje, saradnja između VRI i drugih organizacija i značaj koji takva saradnja može imati, ne samo u kontekstu reformskih i integracionih procesa, već i u postizanju opšte efikasnosti rada u krajnjoj instanci će zasigurno dovesti do pozitivnih rezultata. Stoga VRI i drugi organi ili institucije treba da sarađuju i da razmjenjuju iskustva u cilju povećavanja efikasnosti rada jer se odavno u praksi pokazala manjkavost tradicionalne odvojenosti funkcija raznih organa vlasti. Javna revizija je samo dio sistema, te je neophodna čvrsta veza, odnosno sinergija između javne revizije i drugih organa kako bi krajnji efekti rada bili pozitivni. S tim u vezi, neophodna su partnerstva između javne revizije (eksterne) i interne i poreskih vlasti, s jedne strane i Skupštine – Odbora za reviziju, Vlade, Ministarstva Finansija, policije i sistema pravosuđa – tužilaštva, s druge strane. Naročito je važna saradnja javne revizije sa civilnim društvom, medijima i akademskom zajednicom. U tom kontekstu, neophodno je istaći i da je u Antikorupcijskom priručniku, naglašeno da “sistem” ne samo iz ugla represivnih mjera već i iz ugla prevencije i edukacije, obuhvata 11 stubova na kojima počiva borba protiv korupcije. Ovaj pristup uključuje saradnju izvršne i zakonodavne vlasti,

pravosuđa, tužilaštva, policije, javne službe, vrhovne revizorske institucije, agencija (komisije) za borbu protiv korupcije, ombudsmana, medija i civilnog društva (Suprostavljanje korupciji kroz sistem društvenog integriteta, 2004). Redovna i djelotvorna saradnja između VRI i drugih organa je od presudne važnosti i ovu saradnju je neophodno stalno unapređivati, kako bi se garantovala djelotvornost državnog sistema kontrole, čime se doprinosi povećanju odgovornosti onih koji upravljaju javnim sredstvima, i koji su dužni da polažu račune skupštini i poreskim obveznicima o utrošenim javnim sredstvima i upravljanju javnom imovinom. Indirektno, kvalitetna saradnja utiče na veću ekonomsku stabilnost i stabilne uslove privređivanja. Generalno navodeći, svaka VRI treba da uspostavi čvrstu vezu sa (i) Skupštinom, (ii) Vladom, (iii) Tužilašvom, (iv) Internom revizijom, (v) Civilnim društvom, (vi) Medijima, (vii) Akademskom zajednicom.

1. Veza između VRI i skupštine kao zakonodavnog tijela države objašnjena je Limskom deklaracijom. U Deklaraciji se navodi da je "nezavisnost Vrhovne revizorske institucije garantovana Ustavom konkretne zemlje" i da je "Vrhovna revizorska institucija ustavom ovlaštena da nezavisno izvještava skupštinu ili drugo kompetentno javno tijelo o svojim nalazima, kao i da objavi izvještaj (Limska deklaracija o smjernicama i principima revizije, 1977). Potreba za izvještavanjem skupštine proizilazi iz potrebe zatvaranja "kruga odgovornosti" čiju podlogu čine: zakonom obezbijeđen državni budžet, državni izvršni instrumenti i zadaci VRI. S druge strane.

Skupština, odnosno njen ovlašteni Odbor ra reviziju razmatra izvještaje GSR JS RS i može, ukoliko procjeni da treba, da pozove odgovorna lica revidiranih subjekata da daju objašnjenja za utvrđene nalaze, kao i da im saopšti preporuke koje je dala GSR JS RS. Izvještaji GSR JS RS treba da budu osnova za dalji rad skupštine, jer pored uočenih nepravilnosti, daju i moguće modele korekcije i poboljšanja tako što izvještavaju o načinima očuvanja vrijednosti, legalnom i efektivnom trošenju javnih sredstava i poželjnim budućim aktivnostima. Drugim riječima, skupština se oslanja na rad GSR JS RS korišćenjem nalaza iz izvještaja tokom nadzora nad usmjeravanjem i trošenjem budžetskih sredstava, odnosno o pravilnom funkcionisanju izvršne vlasti i sprovođenju političkih mjera finansiranih iz budžeta. Dosadašnja praksa skupštine i nadležnog odbora za reviziju ukazuje na zabrinjavajuće tendencije površnog odnosa prema nalazima GSR JS RS i da se pritom propuštaju prilike da se na osnovu objektivnih i čvrstih dokaza o radu budžetskih i vanbudžetskih fondova na iste izvrši skupštinski pritisak. Skupštinski odbor za reviziju rutinski usvaja preporuke iz izvještaja GSR JS RS i vrlo često se ne uključuje u raspravu o ključnim nalazima GSR JS RS s odgovornim predstavnicima subjekata revizije što skupa s nedonošenjem dodatnih preporuka odražava nedostatak kapaciteta ovog Odbora. S tim u vezi, neophodno je pojačati aktivnosti Odbora za reviziju i veću anažovanost poslanika u Odboru za reviziju.

2. Veza između VRI i vlade kao izvršnog tijela države je, takođe, objašnjena Limskom deklaracijom. Definirano je da "Vrhovna revizorska institucija revidira aktivnosti vlade, njenih administrativnih organa i svih drugih pomoćnih institucija (Limska deklaracija o smjernicama i principima revizije, 1977). Međutim, navedeno ne znači da je vlada podređena VRI, već da snosi punu odgovornost za ono što je uradila i/ili propustila, pa ne može da izbjegne rad revizora i izražavanje njegovog nezavisnog mišljenja. Dobar odnos između VRI i vlade je osnova za kvalitetan revizijski proces, jer vlada pomaže VRI u vršenju procesa revizije dajući potrebna objašnjenja i pružajući tražena dokumenta. Isto tako VRI može da pomogne vladi u njenom svakodnevnom radu upućujući je na važeću zakonodavnu regulativu i njenu pravilnu upotrebu. Činjenica je da će i VRI i vlada imati veće koristi u slučaju da je prisutan duh pozitivne kooperacije, a naročito kada VRI dostavi nacrt svog izvještaja rukovodstvu revidiranog subjekta, odnosno kada traži saglasnost vlade na prezentovane činjenice.

3. Veza između VRI i tužilaštva bi trebala da bude na zavidnom nivou i po mišljenu autora je ključna iz razloga daljih postupanja po rezultatima revizorskog rada (po revizorskim izvještajima). Međutim, ova saradnja u Republici Srpskoj nije primjer prijeko potrebne

pravovremene razmjene informacija i koordinisanih zajedničkih aktivnosti ovih institucija. Razlozi su prije svega zbog izostanka krivične odgovornosti proizašle iz revizijskih nalaza te potpunih i pravovremenim informacija o radnjama koje tužilaštvo preduzima na osnovu negativnih nalaza GSR JS RS koji su dostavljeni tužilaštvu. Pored toga, javnost nije u dovoljnoj mjeri upoznata sa aktivnostima koje tužilaštvo preduzima po nalazima GSR JS RS budući da ove teme nisu u fokusu tužilaca tokom javnih događaja.

Metodologija koju primjenjuje GSR JS RS negativnim mišljenjem označava značajna materijalna odstupanja u finansijskoj reviziji, odnosno bitna nepoštovanja propisa u slučaju revizije usklađenosti. Negativno mišljenje ne znači automatski da je počinjeno krivično djelo, dok je korišćenjem ove metodologije moguće da se krivično djelo krije i kod subjekata revizije koji su dobili mišljenje s rezervom. Za razliku od država u regionu (Republike Srbije i Republike Crne Gore), GSR JS RS nema zakonsku obavezu podnošenja krivičnih prijava već negativne revizorske izvještaje dostavlja Tužilaštvu na dalje postupanje. Nezvanično, tužilaštva smatraju da su revizorski izvještaji obimni i da bi im posao bio olakšan ukoliko bi GSR JS RS na kraju izvještaja jasno izdvojila činjenice koje ukazuju na ozbiljno kršenje zakona. Drugim riječima, za tužilaštvo izvještaji GSR JS RS u postojećoj formi nisu adekvatni za analitičku obradu i usporavaju njihov rad, do su za GSR JS RS na veoma visokom nivou stručne obrade i predstvaljaju dobar dokazni materijal.

S tim u vezi, neophodno je tražiti rješenja za učinkovite i efikasne zajedničke aktivnosti, odnosno definisati poseban sporazum za saradnju vodeći se iskustvima razvijenih država. Na primjer, zemlje Evropske unije (Republika Češka i Republika Bugarska) su tražile dodatne mehanizme za umrežavanje aktivnosti institucija u cilju efikasnije borbe protiv korupcije te su zaključivani posebni sporazumi za definisanje obavezujućeg postupanja između VRI i tužilaštva. Iskustva ovih država pokazuju da se u skladu sa tim sporazumima revizori angažuju kao konsultanti u istragama, te da međusobno organizuju konsultativne sastanke u vezi sa istragama (revizor i tužilac) te godišnje sastanke na kojima analiziraju rezultate saradnje. Na primjer, VRI Bugarske objavljuje tužilaštvo u pisanoj formi o krivičnim djelima koji su identifikovani tokom revizijskih aktivnosti, kao i rizičnim područjima za korupciju. S druge strane tužilaštvo informiše VRI o aktivnostima koje su sprovedene u vezi sa informacijama koje su im dostavljene, a koje su rezultat istrage, dokaze o nezakonitom radnjama organizacija i pojedinaca iz djelokruga rada revizije, rizična područja i područja za korupciju.

4. Veza između VRI i interne revizije je za razliku od veze sa skupštinom i vladom operacionalna veza. Interna revizija ima zadatak da ocjeni aktivnosti unutar državnog subjekta i dostavi izvještaj o utvrđenim nepravilnostima i preporukama za njihovo otklanjanje. Dejelimično je nezavisna od rukovodstva i političkih uticaja, pa je u mogućnosti da poboljša rad državnih organa. Interna revizija je odgovorna za poštovanje uspostavljenih standarda i zakona, kao i za monitoring cjelokupne efikasnosti posla. GSR JS RS u procesu revizije uvijek prvo pregleda izvještaje interne revizije i ako utvrdi da je efektivno i efikasno radila upotrijebiće te materijale kao osnov za svoju kontrolu i reviziju, odnosno tretiraće ih kao dokumenta pre-revizije i na njima bazirati svoj dalji rad. Generlano posmatrano, saradnja između VRI i interne revizije se može ogledati u izbjegavanju dupliranja poslova revizije na istom mjestu u isto vrijeme, kako bi se institucije međusobno obavještavale o uočenim slabostima u kontroli/reviziji javnih prihoda i rashoda, kako bi se obezbijedilo međusobno izvještavanje o nalazima revizije, sprovodila zajednička obuka, i obezbijedila saradnja za bilo koja druga pitanja. U vezi sa pomenutim pitanjima, GSR JS RS je potpisala sporazum o profesionalnoj saradnji sa Centralnom jedinicom za harmonizaciju finansijskog upravljanja i kontrole i interne revizije pri Ministarstvu finansija Republike Srpske čime je izražena spremnost za promovisanjem profesionalne saradnje u cilju obezbjeđivanja što efikasnije i efektivnije primjene relevantne međunarodne profesionalne regulative u oblasti eksterne i interne revizije, promovisanja revizorske profesije i prakse, te profesionalnog usavršavanja i razvoja revizorskog osoblja.

5. Veza između VRI i civilnog društva proizilazi iz činjenice da se revizorski izvještaj mora objelodaniti i prezentovati zainteresovanoj javnosti. Postojanjem ove veze javnost dobija informaciju o državnim tokovima novca, odnosno o poreskim plaćanjima građana i potrošenim sredstvima od strane države. Do sada nije bilo značajnijeg doprinosa radu GSR JS RS od strane nevladinih organizacija u Republici Srpskoj. Međutim, one bi mogle biti dobri saveznici GSR JS RS na postizanju istog zadatka, jer mogu koristiti nalaze i preporuke da bi izvršili dodatni pritisak na subjekte revizije.

6. Veza između VRI i medija. U medijima, od strane poslanika, predstavnika izvršne vlasti i međunarodnih organizacija često se mogu čuti pohvale na račun GSR JS RS i kvaliteta njenog rada. GSR JS RS nema sopstvena nalogodavna/izvršna prava u odnosu na subjekte revizije, pa njena pozicija u sistemu kontrole javnih finansija u velikoj mjeri zavisi ne samo od kvaliteta, neospornosti i ubjedljivosti njenih nalaza i preporuka, već i od spremnosti izvršne vlasti da iste primijeni i sprovede u djelo. Stoga je javnost najjače oružje GSR JS RS i, uz skupštinski pritisak, osnovno sredstvo za postizanje promjena u načinu na koji subjekti revizije funkcionišu. Mediji su u tom kontekstu saveznici GSR JS RS jer korišćenjem nalaza i preporuka se može izvršiti dodatni pritisak na subjekte revizije.

Svaka VRI mora biti svjesna da percepcija njenog rada i izvještaja o reviziji za mnoge počinje i završava u medijima – kroz članke u štampanim medijima, reportaže na televiziji i radiju i sadržaje na internet portalima. Izvještaji o reviziji često su pisani vrlo specifičnim stilom, uz korišćenje stručnih termina i koncepata te je neophodno da VRI posveti pažnju načinu na koji mediji izvještavaju o njenom radu, uz poštovanja načela slobode štampe i nezavisnosti medija. Potrebno je da VRI imaju pristup medijima kako bi mogle komunicirati u vezi s najvažnijim navodima iz izvještaja, prema sopstvenoj interpretaciji podataka. Ovo se može sprovoditi objavljivanjem posebnih saopštenja za medije u kojima bi, pristupačnim stilom i jednostavnim jezikom, VRI same ukazivale na glavne nalaze i najvažnije preporuke, odnosno, najozbiljnije uočene nepravilnosti. Iako se medijima ne može i ne treba ograničiti prostor za interpretaciju izvještaja o reviziji, od značaja za učinak rada VRI je skretanje pažnje na najvažnija pitanja. Takođe, VRI se ne trebaju ustezati ni od namjernog podsticanja pažnje medija kako bi promovisala svoj rad, tako što bi sama skretala pažnju na najveće probleme. Ovaj postupak ima dvostruki značaj – predstavlja dodatan pritisak na subjekte revizije da izvrše promjene i isprave nepravilnosti, u isto vrijeme ukazujući javnosti na određena važna pitanja.

7. Veza između VRI i akademske zajednice. S ciljem postizanja što efikasnije i efektivnije implementacije pozitivnih zakonskih propisa i relevantnih međunarodnih profesionalnih standarda i regulative, promovisanje i unapređenje revizorske profesije i prakse neophodno je da VRI sarađuje i sa akademskim zajednicama. Tako je GSR JS RS potpisala sporazum o profesionalnoj saradnji sa Ekonomskim fakultetom i Pravnim fakultetom Univerziteta u Banjoj Luci, što je pretpostvaka profesionalnom usavršavanju revizorskog, kao i nastavnog osoblja i studenata na ove dvije javne visokoškolske ustanove. Među predviđenim oblicima profesionalne saradnje, pored ostalih, nalaze se i pojedinačna ili zajednička organizacija naučnih i stručnih skupova, seminara, stručnih tribina, okruglih stolova, radionica i dr.

Iz svega prezentovanog u ovom poglavlju, može se izvući zaključak da je itekako neophodno unapređenje i institucionalno definisanje saradnje između VRI i gore pomenutih institucija i organizacije, a naročito s državnim organima i organima uprave u čijoj su nadležnosti i aktivnosti u vezi sa kontrolom pravilnosti upotrebe javnih sredstava, kao što su: Državni tužilac, Odbor za reviziju, Ministarstvo finansija, Interna revizija i dr. Kroz sklapanje sporazuma o saradnji preciznije bi se uredila razmjena informacija, podataka i saznanja iz nadležnosti ovih institucija i tako prevazišle tehničke i formalne prepreke za unapređenje efikasnosti rada u prevenciji i suzbijanju svih oblika zloupotreba finansijskog sistema. S druge strane posmatrajući, dobar odnos između VRI i ostalih institucija jeste dobra zamisao, ali činjenica je da uvijek postoji problem u odnosu između uspostavljanja i održavanja nezavisnosti i onoga što subjekti revizije očekuju tj. njihovog povjerenja u revizorski posao i

revizorski izvještaj. Pored toga, ambijent u kom se ti odnosi razvijaju naročito u Republici Srpskoj ali i drugim zemljama u okruženju je dinamičan, pa revizor mora da bude pripremljen na činjenicu da će se uvijek sretati sa novim okolnostima i izazovima.

Zaključak

Sama činjenica da je javna revizija uspostavljena u Republici Srpskoj, i da postoji vjerovatnoća da će biti vršena revizija određenog entiteta javnog sektora, povećava pažnju odgovornih lica u trošenju javnog novca, a time i njihovu odgovornost. Nepostojanje nadzora i kontrole trošenja javnih sredstava u znatnoj mjeri povećava prostor za zloupotrebe i kršenje propisa i odluka što negativno utiče na ekonomsku i finansijsku stabilnost privrede. Na taj način GSR JS RS ima veoma važnu odgovornost da radom pomogne zakonodavnoj vlasti u kontroli trošenja javnih sredstava, a izvršnoj vlasti, u odgovornom, transparentnom i racionalnom izvršenju budžeta i upravljanju povjerenom imovinom i resursima. Time ona ostvaruje veoma značajnu društvenu ulogu u povećanju stepena javne odgovornosti rukovodstva entiteta javnog sektora u upravljanju budžetskim sredstvima i oskudnim resursima i osiguranju veće transparentnosti izvršenja tih transakcija što indirektno ima uticaj na povećanje finansijske discipline i time veće ekonomske stabilnosti. Drugim riječima, ona nije ograničena samo na sprovođenje revizije, već se odnosi i na druge aktivnosti koji su tjesno povezane s revizijom, a koji doprinose jačanju odgovornosti nosilaca javnih funkcija i drugih odgovornih lica za raspolaganje javnim sredstvima, na pomoć pri uvođenju i poboljšanju sistema interne kontrole, otkrivanje prevara i pojava korupcije u javnom sektoru kao i na „savjetovanje“. Doprinos GSR JS RS u podsticanju ekonomskog razvoja se ne mjeri samo brojem izvještaja i brojem datih i provedenih preporuka, već i u povećanju odgovornosti izvršne vlasti u trošenju javnih sredstava i upravljanju javnom imovinom. Kada izvršna vlast prihvati i sprovede date preporuke, tada povećava svoje učinke, kao i ukupnu efikasnost upravljanja javnim sredstvima. Iako pravi doprinos javne revizije nije moguće egzaktno izmjeriti, ipak se sa sigurnošću i nedvosmisleno može konstatovati da javna revizija svojim sveukupnim aktivnostima, a naročito objektivnim, nezavisnim i pravovremenim izvještajima o usklađenosti i zakonitosti trošenja sredstava poreskih obveznika, promoviše javnu odgovornost izvršne vlasti u trošenju javnih sredstava i upravljanju javnim dobrima te na taj način nedvosmisleno doprinosi ekonomskoj i finansijskoj stabilnosti privrede. Iz toga proizilazi činjenica da u današnjim uslovima poslovanja GSR JS RS predstavlja nezaobilaznu i veoma potrebnu funkciju koja usmjerava funkcionisanje javnog sektora prema zakonskim okvirima, standardima i drugim pravilima, a rukovodstvo javnog sektora obavezuje i provjerava da odgovorno, racionalno i transparentno troši javna sredstva. S druge strane, u cilju postizanja boljeg učinka rada u cijelom sistemu, neophodno je jačati saradnju GSR JS RS sa zakonodavnim tijelom i izvršnom vlašću i ostalim organima i institucijama koja treba biti stalna i dvodimenzionalna kako bi ukupni efekti rada na kraju bili na zadovoljavajućem nivou i predstavljali jednu solidnu osnovu za razvoj ekonomije u cjelini.

Literatura

Implementacija preporuka i mera Državne revizorske institucije Srbije. Preuzeto 24 avgusta 2017. sa <http://www.crnps.org.rs/wp-content/uploads/Analiza-implementacije-preporuka-i-mera-DRI-DRAFT-01062012.pdf>.

Suprostavljanje korupciji kroz sistem društvenog integriteta. Preuzeto 25 avgusta 2017. sa http://transparentnost.org.rs/publikacije/index.html#knjiga_izvora.

Limska deklaracija. Preuzeto 24 avgusta 2017. sa <http://www.intosai.org/issai-executive-summaries/view/article/issai-1-the-lima-declaration.html>.

Rezolucija Ujedinjenih nacija (A/66/209). Preuzeto 25 avgusta 2017. sa http://www.intosai.org/fileadmin/downloads/downloads/0_news/2012/UN_Resolution_A_66_209_E.pdf.

Registar preporuka finansijske revizije. Preuzeto 28 avgusta 2017. sa http://www.gsr-rs.org/static/uploads/registar_preporuka/RegPrepFinRev-2017-07-31-v1.zip

Registar preporuka revizije učinka. Preuzeto 28 avgusta 2017. Sa http://www.gsr-rs.org/static/uploads/registar_preporuka/RegPrepRevUcin_20130101-20170719_cyr.pdf

THE ROLE OF PUBLIC AUDIT IN STRENGTHENING ECONOMIC DEVELOPMENT IN THE REPUBLIC OF SRPSKA

Bojan ĆURIĆ

Main Audit Service of the Public Sector of Republika Srpska, Bosnia and Herzegovina

*Corresponding author: bojan.curic@gsr-rs.org

Abstract

The goals in this paper are related to the importance of public audit for the economic and financial stability of Republika Srpska, bearing in mind that the public sector represents about 50% of the national economy. The public audit, carrying out performance audits, as well as financial audits, contributes to the efficiency of the economic system and rational decision-making on resource reallocation, which in turn has the effect of stimulating economic development. The justification for this conclusion lies in the fact that the public audit indicates problems that diminish the performance of the entire public sector and its business on the one hand, and increases its transparency and affects the creation of added value for the society as a whole on the other. However, public audit is only part of the system, and a strong connection is needed, that is, a synergy between public audit and other organizational arrangements. This fact stems from the experience of developed countries in which practice has shown a defect in the traditional separation of functions of various organs. The analysis also places the external audit system in a wider context of reform and integration processes to highlight the importance of this area and its connection with other reform areas. The research was carried out using the standard methodological method by which secondary sources were used, ie, research of domestic and foreign professional literature (books, articles, studies, reports of relevant institutions, etc.) and publications related to this issue. The method of systematization, reduction and classification of data was applied to this data obtained. The prepared data represented the starting point, on which qualitative methods of analysis were applied: methods of observation, logical explanation, testing and critical analysis of theoretical and empirical research. The results showed that the public audit through established findings and recommendations made on these findings put more emphasis on the tendency to apply in the public sector the economic principle of decision making from the private sector by which the funds should be invested in such a way that their consumption is caused by increased return of resources after a given investment cycle in as many cases as possible. The next analysis also provided recommendations for the future role that public audit, but also other organizations, could play in building financial responsibility. In this context, public audit plays an extremely important role in the economic development of one country, which should be gaining in importance, bearing in mind its dependence on reform and integration processes.

Key words: *public audit, economic development, partnership of institutions.*

BUDUĆNOST JE STIGLA - EKONOMIJA ZASNOVANA NA ZNANJUBranko KRSMANOVIĆ¹, Aleksandra KRSMANOVIĆ²¹Fakultet poslovne ekonomije u Bijeljini, Univerziteta u Istočnom Sarajevu, Bosna i Hercegovina²Nova Banka a.d. Banja Luka, Bosna i Hercegovina

*Corresponding author: prof.krsmanovic@gmail.com

Apstrakt

Znanje, informacije, digitalna pismenost, tehničke i tehnološke inovacije, radnici znanja, samo su neki od centralnih pojmova koji čine srž ekonomije kakva postoji danas - ekonomije zasnovane na znanju. Ekonomija znanja kao najznačajniji resurs izdvaja znanje i informacije, a kao izvore sticanja ovog resursa prepoznaje i formalno, uglavnom visoko, obrazovanje i neformalno obrazovanje, odnosno cjeloživotno učenje. Zahtjev savremene ekonomije su radnici znanja, dakle radnici čiji je ključni kapital znanje i koji razmišljanjem zarađuju. Njihovi poslovi izlaze iz standardizovanih okvira, nemaju šablonske obaveze, nego koriste kreativno razmišljanje, pribavljaju informacije i upravljaju već raspoloživim informacijama u cilju postizanja najboljih mogućih rješenja problema. Ljudski kapital je resurs u koji, dakle, treba ulagati, a to se na najbolji način postiže kroz obrazovanje. Tehničke i tehnološke inovacije stvorile su tražnju za određenim stručnim kadrom i pred obrazovanje se stavlja zahtjev da zadovolji tu tražnju, a mnoga savremena istraživanja govore da to neće biti izvodivo bez kvalitetne reforme obrazovnog sistema. Velika Britanija je, u Evropi, dobar primjer zemlje koja shvata značaj obrazovanja za dalji ekonomski rast. Bolje znanje o karakteristikama i mogućnostima koje tehnološke inovacije pružaju, otvoriće nova vrata za dalji razvoj, koji bi mogao biti usmjeren potrebama i idejama koje će radnici znanja uočiti kroz usavršavanje i dodatne edukacije i realizovanje radnih zadataka uz pomoć savremene tehnologije. Tako bi sljedeći cilj bio prilagoditi informaciono-tehnološke inovacije zahtjevima radnika, a ne obrnuto.

Ključne riječi: *znanje, radna snaga, obrazovanje, Šest sigma.*

Uvod

Ostati konkurentan na svjetskom tržištu – cilj je svake zemlje i svjetske institucije. Da bi se ta konkurentnost održala, neophodno je pratiti promjene na tržištu, u privredi i društvu uopšte. Fenomen koji je aktuelan poslednjih godina i koji zahtjeva reagovanje svih privrednih aktera je svakako migracija na ekonomiju zasnovanu na znanju. Institucije poput OECD-a i kompanije poput svjetske analitičke firme Gartner savjetuju blagovremeno reagovanje, a da bi ono bilo moguće, potreban je sveobuhvatan, sistemski pristup. Danas se posluje u kompletno digitanom okruženju, a glavni resurs je neosporno informacija, znanje. Upravo zbog toga Velika Britanija sprovodi restruktuiranje visokog školstva kako bi odgovorila na zahtjeve poslovnog okruženja. Neosporno je da su potrebna nova znanja da bi se iskoristili potencijali novih tehnologija, pametnih uređaja, principa rada koji postoje u mobilnim preduzećima. Metodologije Šest sigma i upravljanje znanjem daju dobre smjernice za savremeni menadžment i već nalaze široku primjenu u brojnim svjetskim organizacijama. Metodologija Šest sigma usmjerena je na minimiziranje grešaka i maksimiziranje vrijednosti, dok metod upravljanja znanjem pokušava poboljšati poslovanje i uspjeh organizacije ili institucije iskorištavanjem znanja koje zaposleni posjeduju.

Mnoge svjetske organizacije analiziraju specifičnosti ekonomije znanja, pa je tako 2011. godine Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj sproveda dvogodišnji projekat za zemlje članice OECD-a, ali i za zemlje koje to nisu, u namjeri da se obezbijede dokazi o ekonomskoj vrijednosti kapitala zasnovanog na znanju, koji predstavlja novi izvor rasta, i da se poboljša razumjevanje postojećih i izazova novih politika.

Vodeće svjetske analitičke kompanije pomažu poslovnim organizacijama da spremno dočekaju budućnost kroz predviđanje daljeg razvoja društva, privrede, ekonomije, nauke, obrazovanja. Njihove analize govore da se mogu očekivati brojne inovacije koje će olakšati ili potpuno izmijeniti način organizacijskog poslovanja, a vrlo moguće i funkcionisanje kompletnog društva, što će svakako biti izazov za sve aktere ekonomije znanja.

Revolucija znanja

Informacije i znanje predstavljaju centar ekonomskog rasta i razvoja danas. Iz te činjenice proističu termini i koncepti „ekonomija znanja“ i „radnici znanja“.

Razvoj ekonomije zasnovane na znanju nemoguće je posmatrati bez uključivanja informaciono-komunikacione tehnologije. Tehnološke promjene i inovacije su pokretačka sila ekonomije zasnovane na znanju, ali do mnogih promjena vjerovatno ne bi ni došlo bez aktivnog učešća informaciono komunikacione tehnologije. Iz drugog ugla posmatrano, efekti primjene informaciono komunikacione tehnologije bi imali slabiju vidljivost bez stalnih tehnoloških promjena, što neosporno potvrđuje međuslovljenost ovih pojava. Njihovim udruženim djelovanjem izmjenjen je, ili bolje reći unaprijeđen, način saradnje poslovnih organizacija, obezbijedena je bolja uvezanost, saradnja, komunikacija i protok znanja kako na nacionalnom, tako i na međunarodnom nivou.

Neograničen protok znanja i informacija kroz stalni razvoj informacionih tehnologija nije uticao samo na ekonomski sektor, nego je stvorio dodatne mogućnosti za obrazovanje, kao temelj svakog progressa. Tradicionalni način sticanja obrazovanja danas predstavlja samo dio takozvane veće slike, jer postoje brojni načini sticanja znanja na daljinu, koji ne zahtijevaju fizičko prisustvo učionicama, obrazovnim ustanovama, kao ni fizičko prisustvo nastavnog osoblja. Polaznici kurseva na daljinu mogu biti odvojeni od izvora informaciju i u prostoru i vremenu. Znanje i informacije nikad nisu bili dostupniji. Tehnološki napredak pred radnu snagu postavlja velike zahtjeve, ali takođe pruža velike mogućnosti za usavršavanje i sticanje dodatnih znanja kroz neformalne vidove obrazovanja i učenje na daljinu.

Nove sposobnosti i kompetencije

Prepoznavanje značaja informacija i znanja za nacionalne ekonomije i ekonomski rast pokrenulo je pitanje nadležnosti, odnosno sposobnosti i kompetencija koje se očekuje da zaposleni posjeduju i iskazuju u svakodnevnom obavljanju njihovih radnih dužnosti. Dalja rasprava na ovu temu rezultira jasnim pitanjem: Koje su to kompetencije radnika danas najpoželjnije i najcjenjenije? Šta jednog radnika na tržištu rada može učiniti konkurentnijim, izdvojiti ga iz grupe kandidata koja ima isti ili sličan nivo formalnog obrazovanja? Često se nailazi na pojam „radnici znanja“ koji predstavlja ništa drugo do radnike čiji je glavni kapital znanje. Ovaj termin bi se obično povezao sa visokim nivoom tradicionalnog obrazovanja, ali u ekonomiji znanja jednako se cijene i radnici sa nižim stepenom tradicionalnog obrazovanja, pod uslovom da posjeduju visok nivo digitalne pismenosti, ali i druge kvalitete, kao što su: vještina rješavanja poslovnih problema, sposobnost rada u timu, spremnost na kontinuirano ili cjeloživotno učenje i korištenje informacionih i komunikacionih tehnologija.

Shvatajući koje su to kompetencije koje doprinose uspijehu u ekonomiji znanja, dolazi se do smjernica za potencijalne reforme sistema formalnog obrazovanja u cilju proizvodnje obrazovanog i stručnog kadra spremnog da odgovori na zahtjeve tržišta.

Da bi se utvrdilo kako razvoj novih tehnika i tehnologija utiče na stvaranje potrebe za novim nadležnostima, odnosno kompetencijama, potrebno je obaviti određena istraživanja, tačnije sprovesti proces anketiranja među akterima savremene poslovne igre. Takođe, potrebno je izvršiti analizu stručne literature kako bi se što više saznalo o pojedinim kompetencijama koje se javljaju u ekonomiji znanja. Ovim istraživanjem trebalo bi obuhvatiti i značaj osnovnog obrazovanja u ekonomiji znanja, kao i značaj i nivo zahtjevajuće digitalne pismenosti.

Fenomen „odliv mozgova” je takođe potrebno uključiti u analizu, jer se može dovesti u vezu sa potražnjom za određenim kompetencijama na tržištu rada, što je praćeno i potrebom za što boljim poznavanjem digitalnih tehnologija i aktuelnih metoda menadžmenta. Da bi poslovna organizacija zadržala svoju konkurentnost u ekonomiji znanja, mora imati radnike znanja, sposobne da odgovore na zahtjeve koje donosi tehničko-tehnološki progres. Ključ uspjeha je znanje, pa se zaključuje da je ulaganje u znanje i ljudske resurse investicija koja brzo rezultira visokom isplativošću.

Studija OECD-a iz 2000. godine analizirala je efekte primjene informaciono komunikacione tehnologije u obrascima privrednog rasta. Kroz ovu studiju tehnologija i inovacije su identifikovane kao snažni pokretači ekonomskog rasta, ali je uočen i uticaj tehnoloških promjena na rast zaposlenosti i povećanje potražnje za visokoobrazovanim kadrom. Prema istoj studiji OECD-a više od polovine domaćeg bruto proizvoda čine industrije zasnovane na znanju, a imaju i rastući trend. Primjetan je i rast zaposlenosti u skoro svim zemljama. Uporedo sa rastom industrija zasnovanih na znanju, raste i upotreba Interneta, a vrše se i velika ulaganja u razvoj informaciono komunikacione tehnologije. Pogrešno je misliti da su ulaganja u digitalizaciju i unapređenje znanja samo dodatni trošak, praksa je dokazala da ih je ispravnije posmatrati kao investiciju koja će obezbijediti konkurentnost i sam opstanak na svjetskom tržištu.

Usavršavanje radne snage u uslovima ekonomije zasnovane na znanju

Opstati i prilagoditi se, to je jasan cilj svake poslovne organizacije u turbulentnim vremenima praćenim intenzivnim promjenama. Organizacija koja se prilagodi promjenama, odgovori zahtjevima potrošača i tržišta, ostvaruje mogućnost da sačuva svoju konkurentnost, a samim tim osigurava mogućnost za rentabilno poslovanje. Tehnološke promjene izmijenile su zahtjeve stavljene pred radnu snagu, pa se akcenat stavlja na obezbjeđenje kvalifikovane radne snage, kao i edukovanog i sposobnog menadžmenta. Analize sprovedene od strane OECD-a, ranijih godina (2000), dokumentovale su značajan porast (sa 44% na 72%) broja odraslih sa minimalno srednjom stručnom spremom u zemljama OECD-a, dok se broj odraslih sa visokom stručnom spremom gotovo udvostručio (sa 22% na 41%). Viši nivo obrazovanja donio je i bržu zapošljivost.

Uticaj ekonomije znanja na zaposlenost

Ekonomija znanja povećala je mogućnosti zapošljavanja za osobe sa visokim nivoom obrazovanja i kompetencija. Bilo da je znanje stečeno formalnim ili neformalnim putem, donosi veće mogućnosti pri zapošljavanju. Digitalna pismenost je takođe vrlo bitan faktor u određivanju konkurentnosti na tržištu rada. Na cijeni su i takozvane „meke vještine” (osobine ličnosti, društvene i komunikacijske vještine). Na osnovu analize studija OECD-a, zadnjih decenija, uočen je veći rast u zapošljavanju u profesionalnim, tehničkim, administrativnim, menadžerskim i visoko stručnim zanimanjima, u odnosu na druge profesionalne kategorije.

Veća zapošljivost potvrđena je kod radnika sa višim nivoom obrazovanja. Čak i u slučajevima nepromjenjene ili smanjene ukupne zaposlenosti, u ekonomiji znanja postoji rast zaposlenosti u sektorima koji zahtjevaju visoko obučena zanimanja.

Obrazovanje u uslovima ekonomije zasnovane na znanju

Ekonomija zasnovana na znanju kao glavni kapital izdvaja znanje i informacije. Savremeni model menadžmenta, upravljanje znanjem, kaže da je za uspjeh organizacije neophodno iskoristiti znanje zaposlenih radnika. Razvoj informaciono komunikacionih tehnologija, upotreba Interneta kroz sve aspekte poslovanja, savremeni modeli organizovanja rada preduzeća, sve to je stavilo pred radnu snagu nove zahtjeve za znanjem. Put do postizanja konkurentnosti za poslovne organizacije je, stoga, ulaganje u ljudske resurse. Neformalni vidovi obrazovanja, odnosno kontinuirano obrazovanje odraslih i cjeloživotno učenje mogu omogućiti konkurentnost na globalnom svjetskom tržištu. Reforma sistema formalnog obrazovanja može proizvesti radnu snagu koja će odgovoriti zahtjevima ekonomije znanja. Dok se ista ne realizuje, treba iskoristiti mogućnosti online kurseva, učenja na daljinu, mobilnog učenja, virtualne univerzitete.

Mnoga stručna i tehnička zanimanja danas zahtijevaju mnogo viši nivo znanja nego u prošlosti, zbog povećanja složenosti posla uslijed upotrebe savremenih tehnologija, pa su obavezna dodatna usavršavanja radne snage. Pored visoke digitalne pismenosti, mnoge savremena analize prepoznaju dodatne zahtjeve u vidu nadležnosti na radnom mjestu, pa se tako od radnika traže spremnost na timski rad, dobre komunikacijske vještine, kao i sposobnost rješavanja problema. Jedno je sigurno – ključne karakteristike ekonomije znanja su stalni proces usavršavanja i potražnja različitih kompetencija.

Svijet se prebrzo mijenja i nova znanja su neophodna, a za njihovo sticanje potrebno je restrukturiranje kompletnog školskog sistema, sa akcentom na visoko školstvo. Mnoge zemlje već poklanjaju dosta pažnje reformi obrazovanja. Pozitivan primjer može biti Južna Koreja, koja je kao jedan od lidera na polju edukacije vezane za informacione sisteme i za operativni sistem Linux, uvela to kao obavezni nastavni predmet od prvog razreda osnovne škole, naravno prateći uzrast učenika.

Po naredbi njenog visočanstva, državni sekretarijat za poslovanje, inovacije i vještine predstavio je u maju 2016. godine pred parlamentom Velike Britanije materijal koji svjedoči o stavu Velike Britanije o značaju obrazovanja za ekonomiju znanja, kao i o promjenama u pristupu sistemu obrazovanja, a sve da bi se pripremilo za izazove koje donosi budućnost.

Državni sekretarijat svjestan je značaja univerziteta i visokog obrazovanja u Velikoj Britaniji koje zauzima prestižno mjesto u svijetu. Po njihovom mišljenju, univerziteti stvaraju ekonomski rast, kao i kulturni uspjeh nacije i kao takvi moraju se pripremiti za izazove u budućnosti. Postoji jasna svijest da univerzitetski sistem, u cilju očuvanja globalne pozicije i ispunjenja punog potencijala mora proći kroz važne reforme. Kranji cilj visokog obrazovanja u Britaniji je dostizanje opšte dostupnosti za sve koji imaju potencijale da dostignu visoke kvalifikacije. Značajne promjene u mogućnostima za visoko obrazovanje već su se desile u razdoblju između 1992. godine i 2013. godine kada su bivše politehničke škole uvedene u univerzitetski sistem čime je stvorena dosta raznovrsnija ponuda visokoškolskog obrazovanja. 1990. godine je 19% mladih odabralo da se uključi na neki univerzitet, dok je taj broj 2013. godine iznosio 40%, i obuhvatio je i znatno više ljudi iz ugroženih sredina, pa se zaključuje da Velika Britanija ide u pravcu ostvarenja svojih ciljeva na polju visokog obrazovanja.

Reforme su već vršene uvođenjem školarina, modifikovanjem načina finansiranja univerziteta, rasterećenjem državnih fondova, kao i uklanjanjem veštačke gornje granice broja studenata. Da bi se iskoristili potpuni potencijali univerzitetskog sistema, potrebno je bilo steći što bolji uvid u trenutno stanje stvari, a istraživanja su pokazala nezadovoljstvo kod studenata, koji u velikom procentu navode da su njihovi odabrani smjerovi, ili njihovi djelovi, lošiji nego što su

očekivali¹, a sa druge strane imamo poslodavce kojima je ogroman problem nedostatak vještina, posebno u oblastima nauke, tehnologije, inženjeringa i matematike. Diplome imaju svoju vrijednost, ali veliki broj diplomaca ostaje i po nekoliko godina uposlen mimo svoje struke. Mjere za rješavanje ovih problema su rad na boljoj informisanosti studenata o programima visokog obrazovanja, kao i uvođenje više konkurencije. Cilj ovih mjera je kreiranje boljih vrijednosti i rezultata za studente, poslodavce, ali i poreske obveznike.

Na svakom tržištu veći broj ponuđača, veća konkurencija, povećava i mogućnost izbora, kao i kvaliteta proizvoda/usluge koji se nude. Veća konkurencija obično znači i niže cijene. Izuzetak nije ni visoko obrazovanje čiji kvalitet se može poboljšati podsticanjem konkurencije između novih i postojećih usluga u ovom sektoru. Istraživanje pokazuje da 1% povećanja učešća radne snage sa visokom stručnom spremom dugoročno gledano može dovesti do povećanja ekonomskog rasta i za 20%.² Snažna korelacija između ekonomskog rasta i otvaranja većeg broja univerziteta po glavi stanovnika uočena je i kroz istraživanja Londonske škole ekonomije iz 2016. godine. Udvostručen broj univerziteta po glavi stanovnika je direktno povezan sa 4% više bruto društvenog proizvoda po glavi stanovnika.³ Organi zaduženi za konkurenciju i tržište na temu konkurencije u visokom obrazovanju u Velikoj Britaniji, izvještavaju da aktuelni sistemi koče veću konkurenciju. Da bi se poboljšao standard ukupne nastave, potrebno je olakšati novim i inovativnim pružaocima usluga da se uključe i razvijaju kroz sistem visokog obrazovanja. Ukoliko se prestanu favorizovati pružaoci usluga sa dužom tradicijom i istorijom i ako se uklone prepreke za nove provajdere znanja, istinski će se povećati konkurencija, a samim tim i kvalitet nastave, kvalitet znanja koji se pruža studentima, pa nadalje njihove mogućnosti zapošljavanja, a na koncu tako će se osigurati i ekonomski rast. Visoko obrazovanje je značajan izvozni sektor i privlačenje stranih studenata je svakako još jedna pozitivna strana kvalitetnog obrazovnog sistema. Osiguravanjem novih i kvalitetnih pružaoca usluga moći će se zadovoljiti tražnja za visokokvalifikovanim kadrom, ali i povećati izvoz obrazovanja.

Da bi se studentima olakšao izbor i osigurao kvalitetan obrazovni program, Velika Britanija je riješila napraviti jedinstven registar svih visokoškolskih ustanova koje će biti se pridržavati kodeksa kvaliteta, pružati kvalitetnu uslugu, a sam registar će pružati studentima informacije gdje se nalazi najbolje snabdijevanje znanjem.

Pravci razvoja u budućnosti

Predviđanje budućeg razvoja svih segmenata društva, ekonomije, nauke uopšte, pomaže poslovnim organizacijama da spremno dočekaju promjene i tako obezbijede sigurno poslovanje, sa minimumom štetnih posljedica. Predviđanja danas, sa već dostignutim visokim stepenom razvoja tehnike i tehnologije, zaista donose zanimljive ideje. Kompanija Gartner⁴ predstavila je na Internetu Gartnerovu listu top 10 tehnoloških trendova za 2017. godinu koja kaže da se može očekivati da će pouzdani roboti zamijeniti službenike u hotelskim recepcijama, kao i maloprodajne radnike, da će se pojaviti autonomni automobili bez vozača i

¹ http://www.hepi.ac.uk/wp-content/uploads/2015/06/AS-PRINTED-HEA_Student-Academic-Experiance-SurveyReport_PRINT3.pdf

² https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/229492/bis-13-858-relationship-between-graduates-and-economic-growth-across-countries.pdf

³ http://cep.lse.ac.uk/textonly/_new/staff/ValeroMimeo2016.pdf

⁴ Kompanija Gartner je američka istraživačka i savjetodavna kompanija koja IT i drugim poslovnim liderima širom svijeta obezbjeđuje uvid i razumijevanje o pitanjima vezanim za informacione tehnologije. Izvor: <https://en.wikipedia.org/wiki/Gartner>

roboti, odnosno dronovi transporta⁵, koji će isporučivati pakete i pošiljke mnogo efikasnije, kao i mjesta za kupovinu koja su u funkciji u virtualnoj stvarnosti.⁶

Iz samog vrha kompanije Gartner poručuju da je potrebno sagledati sve mogućnosti koje su donijeli razvoj tehnologije, mobilni uređaji, računari, umreženost velikog dijela svijeta, skoro neograničen pristup informacijama i potpuno promijeniti pristup. Dosadašnja praksa je zahtijevala od ljudi da se prilagođavaju tehnologiji, a dalji razvoj bi trebalo usmjeriti u pravcu prilagođavanja tehnologije i aplikacija ljudima. Da bi to bilo izvodivo potrebno je dobro poznavanje tehnologije i njenih mogućnosti, ali i stvaranje vizije o novim mogućnostima i tome kako je potrebno dalje unaprijediti tehnologiju da bi se realizovali novi zadaci. Ključna napomena je da danas sve ima potencijal da bude inteligentno.

Kompanija Gartner je predstavila deset strateških trendova koje je prepoznala kao potencijalne nosioce značajnog uticaja na industriju, ali i potrošače:

- Vještačka inteligencija i napredno mašinsko učenje
- Inteligentne aplikacije
- Inteligentne stvari
- Virtualna i uvećana stvarnost
- Digitalni blizanci
- Blockchain ili transparenta, opštedostupna svojevrsna baza grupisanih podataka
- Konverzionici sistemi
- Mrežna aplikacija i arhitektura usluga
- Platforme digitalne tehnologije
- Adaptivna bezbjednosna arhitektura.

Sve gore pomenuto donosi nove izazove, pojavu novih oblika preduzeća i novih pametnih uređaja koji neminovno traže i nova znanja. Jedan od novih oblika preduzeća je mobilno preduzeće koje predstavlja preduzeće koje u svom poslovanju koristi mobilne tehnologije i prenos podataka preko Interneta. Zaposleni u mobilnom preduzeću koriste mobilne uređaje za obavljanje svih, ili bar velikog broja svojih radnih zadataka, pa tako preko mobilnih uređaja pristupaju elektronskoj pošti, komuniciraju sa komitentima, sprovode radne naloge, naloge kupovine, upravljaju kalendarom i adresarom, popunjavaju fakture, priznanice, računovodstvene dokumente, upravljaju resursima preduzeća. Razvijaju se i mnoge druge korporativne mobilne aplikacije čiji je cilj olakšavanje poslovanje u organizacijama širom svijeta. Dostupnost povezivanja na bežičnu mrežu pruža mogućnost prenosa podataka preko Interneta i pristup i ažuriranje podataka organizacije sa bilo kog mjesta u svijetu, u bilo koje vrijeme i sa bilo kog uređaja koji posjeduje web pretraživač, naravno uz dozvolu za pristup podacima. Mobilna preduzeća u drugi plan stavljaju sam pristup i vrednuju brzu razmjenu podataka i pojednostavljenu komunikaciju.

Razvoj tehnologije donio je i velike pomake u mobilnosti radnika. Za obavljanje određenog posla više nije neophodno biti na tačno određenom mjestu, imati pristup jednom određenom uređaju, putem mreže poslovne organizacije. Revoluciju su napravili pametni uređaji, koji pored laptopa, danas omogućavaju obavljanje poslova i preko telefona, tableta, prenosivog digitalnog asistenta (PDA uređaj), koji su pogodni za nošenje i obavljanje poslova sa bilo kog mjesta koje pruža mogućnost bežičnog povezivanja na Internet ili bar posjeduje uslugu mobilne telefonije. Radnici mogu obavljati svoje radne zadatke putem uređaja koji se mogu koristiti i za lične i za poslovne svrhe, a vrste samih uređaja variraju u zavisnosti od namjene, od samih radnih zadataka, pa prema tome imaju prilagođene i operativne sisteme, mehanizme

⁵ Delivery drone, dron isporuka je bespilotna letilica korišćena za transport paketa, hrane ili drugih dobara.

⁶ Suzan Galer, Gartner's Top 10 Tech Trends You Can't Afford To Ignore in 2017, izvor: <https://www.forbes.com/sites/sap/2016/12/14gartners-top-tech-trends-you-cant-afford-to-ignore-in-2017#6f6482684d75>

bezbjednosti, instalirane aplikacije, mogućnost skladištenja većeg ili manjeg obima podataka, globalni sistem pozicioniranja – GPS i slično. Zahvaljujući elektronski programiranim pametnim uređajima koji su kontrolisani kroz kompjuterske tehnologije, rad na daljinu više ne poznaje granice.

Discipline budućnosti – upravljanje znanjem i značenje Šest sigma

Pred savremeni menadžment su takođe stavljeni brojni izazovi, raniji pristupi upravljanju poslovnim procesima i ljudskim resursima morali su biti izmjenjeni da prate nove načine organizacije rada. Mogućnosti novih tehnologija stvorile su i nove metode i metodologije upravljanja koje od menadžmenta traže sve veća znanja. Među brojnim novim pristupima upravljanju koji propagiraju promjene i unapređenje poslovanja, Američki centar produktivnosti i kvaliteta – APQC izdvaja modele Šest sigma i Upravljanje znanjem. Šest Sigma je najefikasnija metodologija rješavanja problema za poboljšanje poslovnih i organizacionih performansi poslovne organizacije, odnosno metodologija za minimiziranje grešaka i maksimiziranje vrijednosti koja je postala nužna potreba u ekonomiji zasnovanoj na znanju. Ova metodologija pomaže organizacijama svih veličina da ostvare dramatično poboljšanje vrijednosti i za svoje klijente, i za kompaniju. Metod upravljanja znanjem podrazumjeva metod kojim se pokušava poboljšati poslovanje i uspijeh organizacije ili institucije iskorištavanjem znanja koje zaposleni posjeduju. Model upravljanja znanjem i model Šest sigma su modeli poslovnog menadžmenta danas integrisani u mnoge vodeće svjetske kompanije, zahvaljujući dokazanim uspjesima. Preporuka Američkog centra produktivnosti i kvaliteta je upotreba oba modela zajedno, jer se nadopunjuju i stvaraju jaku osnovu za organizaciju kontinuiranog učenja.⁷ Za razliku od drugih primjenjivanih metodologija upravljanja, ove dvije metodologije upravljanja obećavaju uspijeh i trajanje, poput, na primjer, timskih struktura, a i već su dale značajne rezultate i zbog toga su prihvaćene u poslovanju istaknutih svjetskih poslovnih organizacija. Na sistematskom ili organizacionom nivou, kada ljudi govore o inicijativi Six Sigma, oni govore o širokom i sveobuhvatnom pristupu organizacionih promjena pokrenutih podacima, mjerenjem, projektima i sa naglaskom na rezultate.⁸

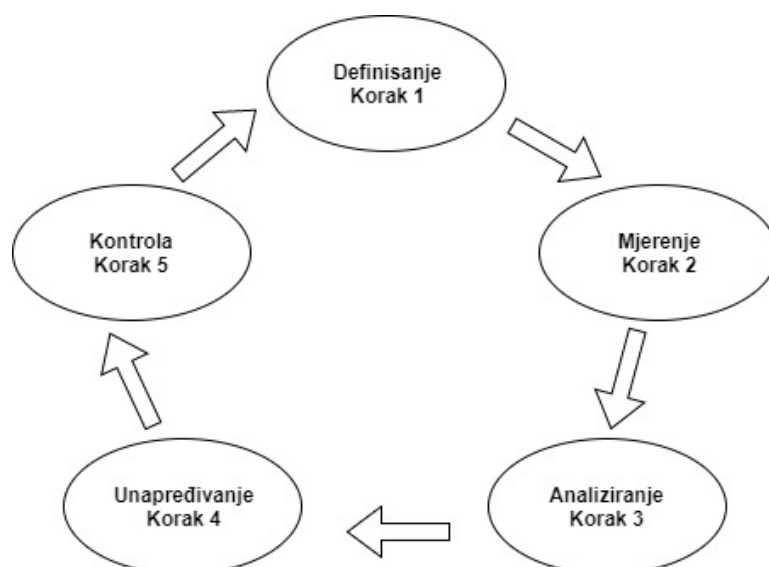
Pristup Šest sigma uključuje dva osnovna procesa – metodologiju, tačnije definisanje, mjerenje, analiziranje, unapređivanje i kontrolu (skraćeno DMAIC, eng.)⁹ i proces dizajna za Šest sigma (skraćeno DFSS, eng.)¹⁰.

⁷ Paige Leavitt, *Knowledge Management and Six Sigma: Exploring the Potential of Two Powerful Disciplines*, American Productivity&Quality Center - APQC

⁸ Paige Leavitt, *Knowledge Management and Six Sigma: Exploring the Potential of Two Powerful Disciplines*, American Productivity&Quality Center - APQC

⁹ Define-Measure-Analyze-Improve-Control, odnosi se na ciklus poboljšanje vođen podacima koji se koristi za poboljšanje, optimizaciju i stabilizaciju poslovnih procesa i dizajna.

¹⁰ DFSS – Design For Six Sigma

Slika 1. Prikaz metodologije definisanja, mjerenja, analiziranja, unapređivanja i kontrole – DMAIC

Kao što se iz prikaza vidi, usvojena metodologija: definisanje, mjerenje, analiziranje, unapređivanje i kontrola ima pet koraka (slika 1.). Identifikacija problema i određivanje njegovog obima, identifikovanje cilja, eventualnih resursa, tačnije popis svega što je poznato je dio prvog koraka, odnosno definisanja. Mjerenje predstavlja što realniju procjenu situacije, prikupljanje i procjenu što više podataka koji će biti upotrebljeni za ocjenu uspješnosti preduzete akcije, početno stanje, istraživanje koje se najjednostavnije rečeno, nakon sprovedenih narednih koraka, poredi sa krajnjim stanjem. Od konkretne situacije i projekta zavisi šta će i kako biti mjereno. Treći korak metodologije je analiza, koja može koristiti jednostavne ili vrlo kompleksne alate za ocjenu potencijalnih uzroka problema i mjeru u kojoj svaki od potencijalnih uzroka utiče na sam problem. Četvrti korak je ključan u ovoj metodologiji jer podrazumjeva iznalaženje potencijalnih rješenja za otklanjanje uzroka problema, testiranje rješenja, a zatim i samu primjenu. Peti korak je proces kontrole, kojim se želi pratiti postignuti napredak u cilju ostvarivanja kontinuiranog uspjeha, jer samo proces redovnog praćenja i kontrole može osigurati pravovremeno reagovanje u slučaju ponovne pojave problema. Sistem kontrole daje i provjerene korake za unapređenje, jer poredi stanje prije i poslije izvršene korektivne mjere, pa je lako utvrditi šta je u istoj ili sličnoj situaciji dalo pozitivne rezultate. DFSS je proces dizajna za Šest sigma, odnosno poslovni proces u okviru menadžmenta koji, u procesu izrade novog proizvoda ili poslovnog rješenja istražuje potrebe kupca i samog poslovanja i na osnovu tih potreba kreira proizvod/rješenje. Upravljanje znanjem je takođe širok i sistemski proces promjena. Američki centar produktivnosti i kvaliteta definiše upravljanje znanjem kao svjesnu strategiju stavljanja prećutnog i eksplicitnog znanja u akciju stvarajući kontekst, infrastrukturu i cikluse učenja koji omogućavaju ljudima da pronađu i koriste kolektivno znanje poslovnih organizacija. Ukoliko se model Šest sigma shvati kao model koji ima za cilj poboljšanje procesa, može se ustanoviti razlika između upravljanja znanjem i Šest sigma. Cilj upravljanja znanjem je pravovremen protok znanja, uglavnom do menadžera koji dalje donose odluke na osnovu znanja koja imaju na raspolaganju. Čak i ako te odluke dalje dovedu do poboljšanja procesa, to ostaje kao rezultat, a ne cilj upravljanja znanjem, te je to jedna od ključnih razlika ova dva modela. Ako sumiramo ove modele reći ćemo da Šest sigma formira bazu podataka i sistem kontrole, koji poredi početno stanje i rezultate, a upravljanje znanjem je najjednostavnije rečeno povezivanje ljudi sa informacijama. Upravljanje znanjem i Šest sigma pomažu organizacijama da bolje zadovolje potrebe sopstvenog poslovanja i uklapaju se sa postojećim metodologijama rješavanja problema i optimizacije poslovnog procesa. Uprkos tome, Šest

sigma se često doživljava kao program kvaliteta naručen da bi se smanjile manjkavosti u vidu oštećenja ili nedostataka proizvoda ili samog poslovnog procesa. Ipak, optimalni rezultati se postižu integrisanim djelovanjem ova dva modela, znanjem i najboljim iskustvima iz prakse, uz adekvatnu metodologiju rješavanja problema praćenu sistemom kontrole.

Zaključak

Dinamično okruženje i stalne promjene - to je ono što karakteriše ekonomiju znanja i nameće potrebu za cjeloživotnim učenjem. U ekonomiji znanja kao glavni izvor ekonomskog rasta prepoznaje se znanje, a ne kapital. Znanje je pokretačka sila koja može da pomogne u zapošljavanju i time omogući rješavanje jednog od glavnih ekonomskih problema svake zemlje, a zatim lančano da omogući i ekonomski rast i kvalitetniji život. Tehnološke inovacije su značajno unaprijedile svakodnevni život, ali su donijele i promjene unutar poslovnih organizacija, koje su u mnogome izmijenile dotadašnje poslovne procese, stavljajući tako svoje radnike pred mnoštvo izazova. To su izazovi koji se mogu prevazići samo i isključivo znanjem. Razvoj informacionih tehnologija je srećom, zahvaljujući Internetu, omogućio, uvezanost svih dijelova svijeta, unapređujući tako saradnju na globalnom nivou, ali i dostupnost informacijama. Informacija je danas posmatrana kao najvrijedniji resurs, a brojne su mogućnosti sticanja znanja i informacija. Od radnika se očekuje da konstantno rade na sebi, da budu spremni na kontinuirano učenje, ali i na kreativno razmišljanje. Ideje su nešto što će se iz dana u dan cijeniti sve više. Zbog toga je neophodno takođe promijeniti način pristupa upravljanju, usvojiti modele menadžmenta koji na prvom mjestu vrijednuju znanje, a ne prosto obavljanje poslova po utvrđenom šablonu. Poslovanje se može unaprijediti i modelima upravljanja koji uočavaju problem, a zatim detaljnom analizom pokušavaju doći do rješenja i unapređenja poslovanja i poslovnih rezultata. Bitna karika u procesu potpune globalne transformacije na ekonomiju znanja je svakako obrazovanje, sektor koji mora pretrpiti, ali i inicirati brojne reforme u cilju stvaranja zapošljivih kadrova čije znanje će biti osnovna pokretačka sila budućnosti.

Literatura

- Branko Krsmanović, *Paradigme ekonomije zasnovane na znanju*, III Simpozijum Fakulteta poslovne ekonomije EKONBIZ 2015, Bijeljina 2015.
- Branko Krsmanović, *Potencijali ekonomije zasnovane na znanju*
- Paige Leavitt, *Knowledge Management and Six Sigma: Exploring the Potential of Two Powerful Disciplines*, American Productivity&Quality Center - APQC
- Suzan Galer, *Gartner's Top 10 Tech Trends You Can't Afford To Ignore in 2017* (<https://www.forbes.com/sites/sap/2016/12/14gartners-top-tech-trends-you-cant-afford-to-ignore-in-2017#6f6482684d75>)
- http://www.hepi.ac.uk/wp-content/uploads/2015/06/AS-PRINTED-HEA_Student-Academic-Experiance-SurveyReport_PRINT3.pdf
- https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/229492/bis-13-858-relationship-between-graduates-and-economic-growth-across-countries.pdf
- <http://cep.lse.ac.uk/textonly/new/staff/ValeroMimeo2016.pdf>
- <https://en.wikipedia.org/wiki/Gartner>

PREDUZETNIČKA EDUKACIJA I PODSTICANJE EKONOMSKOG RAZVOJACariša BEŠIĆ¹, Pero PETROVIĆ², Milica SIMIĆ³¹Univerzitet Kragujevacu, Fakultet tehničkih nauka, Čačak, Srbija²Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, Srbija³Univerzitet Alfa BK, Srbija

*Corresponding author: carisa@besic@sbb.rs

Abstrakt

Uporedo sa globalnom ekonomskom krizom svet prolazi kroz krizu poverenja u vrednosti, sistem i institucije, što sve zahteva jasna pravila i osećaj odgovornosti. Rad nastoji da ukaže na važnost institucija i njihovu ulogu u razvoju tržišne privrede zemalja tranzicije. Polazi se od toga da stabilnost i razvoj nisu suprostavljeni, već su međusobno zavisni, i da relativno uspešna makroekonomska stabilizaciona strategija i plan razvoja mora da uvaži oba cilja. Svaka edukativna aktivnost u privredi predstavlja bitnu polugupodsticanja ekonomskog razvoja. U radu se ukazuje na značaj preduzetničkog obrazovanja u Evropskoj uniji sa akcentom na kvalitet obrazovnih programa. Povratno, taj kvalitet proširuje broj i obuhvatnost faktora uspeha u preduzetničkoj ekonomiji. Stoga su neophodne promene u obrazovnim institucijama, koje će u bliskoj budućnosti morati staviti focus na preduzetničko obrazovanje u cilju podizanja svesti stejkholdera obrazovanog procesa o značaju i važnosti preuzimanja odgovornosti na sopstvenu sudbinu, napuštanje filozofije “dobiti posao” i prihvatanje filozofije “stvoriti posao sam” i razvijanje i promovisanje preduzetničkih kvaliteta.

Ključne reči: *edukacija, kvalitet, faktor, promene, obrazovanje, uslov, razvijanje preduzetništvo, preduzeće.*

Uvod

Preduzetnička edukacija studenata ali i zaposlenih (kontinuitetno obrazovanje, obuka i trening) u uslovima opšte i finansijske krize može biti putokaz i za izlazak iz nje, jer je ulaganje u ljudske resurse uvek isplativo. Sva preduzeća odnosno poslovni subjekti, koja imaju ambiciju da osvajaju tržište i preduzeća sa aspekta nastavljanja uspešnosti poslovanja, njihove efikasnosti i efektivnosti, dugo istražuju najbolji način prektične obuke inovatora i preduzetničkih akcija svih tipova menadžera. Međutim, postoje različita mišljenja o tome koji su to elementi, odnosno koji su to određujući faktori koji pospešuju razvoj edukacije preduzetnika i preduzetničkih aktivnosti. Kvalitet obrazovanja, njegov dostignuti nivo, u sadašnjem vremenu brzih i iznenadnih promena u okruženju predstavlja izazov vremena. Rad analizira ulogu preduzetničkog obrazovanja uvremenu konstantnih promena i sve veće konkurencije na tržištu. Značaj preduzetništva za razvijanje ekonomije sve više dolazi do izražaja kao u svetu tako i u Srbiji, ali i u svim zemljama iz okruženja. To iziskuje i zahteva evidentne promene u postojećim sistemima obrazovanja, kako bi se učenici i studenti na vreme se upoznali izazove inovacija i spremili za izazove koji ih u budućnosti očekuju. Tradicionalne metode i kursevi ne doprinose bitnije usavršavanju sposobnosti i veština studenata da implementiraju preduzetničko ponašanje u realnom poslovnom okruženju. Efikasno i efektivno poslovanje ne dolazi sama po sebi, niti se jednom stečena prednost bez preduzetničkog pristupa može održavati na istom nivou, naprotiv. Stoga ona za neke eksperte edukacija predstavlja funkciju satisfakcije, troškova promene provajdera i žalbi, a za druge indeks satisfakcije potrošača. Mišljenja eminentnih autora koji su proučavali navedenu problematiku se, sa aspekta uključivanja kvaliteta kao bitnog faktora koji presudno određuju

kvalitet preduzetničke edukacije umnogome razlikuju. Preduzetnički menadžment je orijentisan na stalne promene, inovacije i razvoj, što mu predstavlja najširu karakteristiku. Preduzetni menadžment je specifičan oblik i model menadžerskog ponašanja koji odgovara na izazove turbulentnog okruženja. Preduzetnik alocira resurse da bi iskoristio inovaciju. On nije nužan nosilac rizika. Orijentacija na stalne promene i strategiju inovacija, kao odgovor na izazove nestabilnog okruženja je osnovna karakteristika preduzetničkog menadžmenta. Različitim istraživanjima je utvrđeno da preduzetnički menadžment koristi samo uski segment oko 15% preduzeća sa značajnim uticajem na ubrzani ekonomski razvoj¹¹. Preduzeća moraju da usvoje takvu poslovnu politiku koja će čitavoj organizaciji stvarati želju za inovacijama i navike preduzetništva i rada na inovacijama.

Kvalitet u obuci preduzetništva

Kvalitet u konceptu savremenog obučavanja studenata treba da ima prioritet nad ostalim edukativnim elementima. Svrha studijskog programa treba da bude jasno definisana, kao i adekvatni ishodi odnosno rezultati i efekti (misija, vizija i ciljevi). Kvalitet obuke podrazumeva da nije sve u stvaranju *start-up* biznisa, već da se preduzetništvo podjednako bavi i uspešnim upravljanjem inovacijama i privrednim rastom. U postojećim biznisima i preduzetničkim programima često su razmatrani samo počeci poslovanja, dok su znanja i veštine potrebni za upravljanje fazom rasta malih biznisa zanemareni. U tom smislu, postoji potreba za promenom u fokusu preduzetničkih obrazovanih programa i kurseva ne samo u Srbiji, njenom okruženju, nego i širom Evrope. Integracija preduzetništva u nastavni plan treba da bude vizija visokoškolskih institucija kao deo njihove šire misije. Aspekti koji bi trebalo biti pokriveni u okviru različitih kurseva (programa edukacije) koje visokoškolske institucije mogu ponuditi (uključujući i neke interdisciplinarne) su uglavnom, sledeći:

a) stvaranje ideja i prepoznavanje mogućnosti;

b) stvaranje nove organizacije;

c) rast mladog preduzeća;

Osim toga ni sledeći aspekti nisu manje važni, odnosno njihovi bitni elementi-sadržaji:

- inovativni menadžment,
- korporativno preduzetništvo,
- intrapreduzetništvo,
- preduzetnički menadžment,
- preduzetnički marketing i finansije,
- korporativne sukcesije;

Transfer znanja se obavlja kroz mehanizam koji odražava visok stepen motivacije kod studenata koji se obučavaju za preduzetnike u turističkom biznisu.

Međutim, većina studenata su u pristupu biznisu proizvodno orijentisani, ali ne shvataju da koliko god turistički proizvod bio inovativan, neće biti uspešan ukoliko za njim ne postoji dovoljna turistička tražnja. Preduzetničko obrazovanje trebalo bi da pomogne mladim preduzetnicima da ne naprave jednu od najčešćih grešaka – prvo kreiranje proizvoda, a tek potom analiziranje tržišnih mogućnosti.

Kvalitet obrazovanja zavisi od toga da li je svrha kursa (obuke) precizno definisana i da je usmerena na očekivane rezultate. Povratno to utiče na izbor efikasnih odgovarajućih nastavnih metoda. Kao najbolje i najefikasnije nastavne metode za prenošenje znanja iz oblasti preduzetništva eksperti izdvajaju dve sledeće:

(1) grupni i timski metodi za stvaranje novih biznis ideja i

¹¹ Petrović, P. Živković, A., Jović, Ž. „Uloga inovacija u kooperativnom menadžmentu“, II naučni skup sa međunarodnim učešćem, Visoka tehnička škola strukovnih studija u Zrenjaninu, Zrenjanin 10.decembar 2011; str.134-140;

(2) studija slučaja – case study metoda;

Takođe, metode „gostujućih predavanja“ (prvenstveno preduzetnika) i „biznis simulacija“ su označene kao metode koje podstiču kreativnost i vode ka razvijanju novih ideja. Eksperti ističu i značaj mešanja disciplina i timski rad. U skladu sa preporukama ekspertske grupe treba se pridržavati how to teach (kako naučiti) metode učenja a ne koristiti ustaljene, klasične, edukativne forme. Kriterijumi za razvoj praktičnog prenošenja preduzetničkog obrazovanja su¹²:

1. Cilj programa je sasvim jasan i povezan je sa očekivanim rezultatom;
 2. Razlika između teoretskog i praktičnog pristupa preduzetničkom obrazovanju, (uz korišćenje interaktivnih i pragmatičnih metoda kroz samostalno učenje, grupni rad, učenje kroz projekte, učenje direktnim iskustvom, i učenje kroz metode za samorazvoj i samoocenjivanje);
 3. Aktivnosti su organizovane sa ciljem da se usavrši grupni rad studenata, izgradi takmičarski duh i razviju mreže u komunikaciji;
 4. Uključivanje gostujućih predavača u program prenošenja preduzetničkog obrazovanja kroz kolaborativni pristup sa realnom poslovnom praksom;
 5. Uključivanje mladih preduzetnika i poslovnih ljudi u obrazovne aktivnosti koje doprinose razvoju u praksi;
 6. Sve aktivnosti su deo šireg preduzetničkog programa sa kontinuiranom podrškom mehanizma za studente početnike u biznisu;
 7. Razmena ideja i iskustava između nastavnika i studenata iz različitih zemalja u cilju pospešivanja grupnog rada i doprinos razvoju programa obuke;
- Obrazovne institucije, od najnižeg do najvišeg nivoa, treba da usvoje savremene metode i odgovarajuće „alate“ za razvoj najpogodnijih uslova i okruženja za učenje koji bi podsticali kreativnost, pronalazaštvo i sposobnost razmišljanja „izvan kutije“ (izvan ustaljenih okvira) u cilju rešavanja problema. Uspešna privreda, zasnovana na znanju i novim tehnologijama traži od zaposlenih da se brzo i lako prilagođavaju brzom razvoju novih tehnologija i promenjenim uslovima u privredi. Od pojedinaca se traži ne samo visoki kvalitet znanja i veština nego i fleksibilnost, multidisciplinovanu osposobljenost, set veština – timski rad, rešavanje problema, kreativno mišljenje i sposobnost projektnog rada. Međutim, da bi realizovao u kontinuitetu tu ulogu, menadžer treba da tokom svog obrazovanja stekne adekvatne kompetencije koji će mu omogućiti da odgovori na brojne zahteve savremenog poslovanja i sve zahtevnijeg tržišta.

Preduzetničko obrazovanje u zemljama EU

U Evropskoj uniji nastavni kadar je u velikoj meri osposobljen da na vešt način studentima, iz različitih grupa i kultura obezbedi primenu i uzore koji se odnose na preduzetništvo uopšte, a posebno u turističkoj delatnosti. Podaci iz pojedinih evropskih zemalja ukazuju na to da se većina kurseva iz oblasti preduzetništva nudi na ekonomskim i biznis studijama. Međutim, postavlja se pitanje da li su biznis škole pravo mesto za učenje preduzetništva, jer se smatra da je veća verovatnoća da inovativne i održive biznis ideje potiču od tehničkih, prirodnih, naučnih i kreativnih studija. Stoga se preduzetničko obrazovanje u zemljama EU, u poslednjoj deceniji, zasniva na interdisciplinarnom pristupu koji čini preduzetničko obrazovanje dostupno svim studentima, mešajući studente iz ekonomskih i poslovnih nauka sa studentima iz drugih fakulteta. Na primer, Severna Irska predstavlja dobar primer predstavljanja preduzetništva studentima inženjerstva, naučnih i tehnoloških fakulteta. Od svog osnivanja (2000 godine) Centar za preduzetništvo Severne Irske (NICENT – Northern Ireland Centre for Entrepreneurship) preneo je znanje na više od 18.000 studenata širom regiona¹³. U početnim godinama pažnja je fokusirana na oblast inženjerstva a sada je inicijativa proširena i na oblast

¹² ETE, Antony A. Gribben, 2006, Entrepreneurship learning: Challenges and opportunities, Torino.

¹³ Na kraju školske 2008/09 preduzetništvo je uključeno u ukupno 241 kurs na različitim fakultetima na svim visokoškolskim institucijama.

društvenih i humanističkih nauka kao i na umetnost. Studenti tehničkih i naučnih fakulteta na Univerzitetu Kembridž (Velika Britanija) fokusiraju se na tri glavna aspekta preduzetničkog obrazovanja¹⁴:

1. Preduzetnička motivacija – šta motiviše pojedince, društveni i ekonomski značaj komercijalizovanja nauke i tehnologije, primeri, uzori i diskusije;
2. Mogućnost prepoznavanja – ovo je veoma bitan aspekt preduzetničkog obrazovanja koji je zasnovan na tome da li su ljudi u stanju da „vide“ priliku koja ih motiviše i da ih slede;
3. Komercijalizacija – kroz razne situacije i više načina – predavanja iz prakse, takmičenja biznis planova, nadzori pojedinačnih manjih grupa, itd.

U zemljama EU izbegavaju se tradicionalna predavanja kao efikasan metod za preduzetničko obrazovanje. Prema ekspertima, mobilnost predavača i istraživača između visokoškolskih institucija i biznisa generalno je veoma slaba i ne podstiče se dovoljno. Međutim postoje zemlje (Francuska) u kojima je uključenost profesora i istraživača u biznis podsticana na nacionalnom nivou, odnosno na nivou cele zemlje¹⁵. S duge strane, kao poželjne, odnosno primenljive, mere i instrumente za podsticanje, ali i kreiranje, inovativnih start-up biznisa od strane studenata, izdvajaju se sledeće¹⁶:

- promocija preduzetništva u naučnim laboratorijama;
- dobra institucionalna politika u pogledu prava intelektualne svojine;
- posvećeni biznis inkubatori ili lak pristup spoljnim inkubatorima;
- povoljno poslovno okruženje – inkubatori stvaraju jake veze sa poslovnom zajednicom;
- finansijski grantovi za podršku preduzetnika i/ili pristup finansijskim sredstvima;

Na primer, Univerzitet preduzetništva u Minhenu, Nemačka predstavlja primer drugima jer nudi širok stepen edukacije i interdisciplinarnih istraživanja, gde su studenti svih disciplina upućeni da razmišljaju i deluju na preduzetnički način. Ova institucija nudi mogućnost za dublje razumevanje osnovnih pitanja i problema koji su komplementarni sa terminom preduzetništvo. Poseban fokus je stavljen na interdisciplinarnu obuku studenata.

Kvalitet obrazovnih programa

U zavisnosti od stepena obrazovanja zavisi i kvalitet realizacije obrazovnih programa za buduće preduzetnike. U tom smislu variraju ciljevi, sadržaj i metode predavanja. Međutim, za studente je bitno raditi na podsticanju njihovog interesovanja za samozapošljavanje i stvaranje uslova za biznis, dok diplomiranim studentima treba praktična pomoć – konkretna podrška za njihove poslovne ideje. Program obuke za preduzetničke aktivnosti treba da bude usmeren na sticanje znanja i veština koji će studente obučavati i učiti da budu:

- kreativniji/inovativniji, visoko motivisanim, samo-svesnim, samopouzdanim;
- komunikativniji, hrabriji pri donošenju odluka, liderima pregovaračima, menadžerima;
- manje zavisni, spremniji za rizik, sposobni da prepoznaju mogućnosti;

Programi i kursevi treba da budu prilagođeni različitim ciljnim grupama (prema stepenu obrazovanja, prema oblasti nauke, itd.). Većina sadržaja preduzetničkih kurseva je relevantna za studente iz svih oblasti, međutim, prave se razlike u programima za određene grupe u cilju ostvarenja maksimalnih rezultata. Akcenat stavlja na jedan ili drugi aspekt, na primer¹⁷:

¹⁴ Lajović, D., 2011, Preduzetnički univerzitet – izazov vremena, u „Ekonomski razvoj kroz prizmu preduzetništva“, Ekonomski fakultet, Podgorica, str.252.

¹⁵ European Commission, 2008, „Entrepreneurship in higher education, especially in non-business studies“, Bruxelles.

¹⁶ Evropska komisija, 2009, „Obrazovanje i preduzetništvo – Konačan izveštaj ekspertske grupe o progresu i promovisanju preduzetničkih stavova i veština kroz osnovno i srednje obrazovanje, Brisel (prevod).

¹⁷ Lajović, D., 2011, Preduzetnički univerzitet – izazov vremena, u „Ekonomski razvoj kroz prizmu preduzetništva“, Ekonomski fakultet, Podgorica, str.253.

- preuzetništvo u okviru poslovnih škola i ekonomskih fakulteta se fokusira na start-up biznise i osnivanje novih preduzeća, kao i na upravljanje i rast mikro, malih i srednjih preduzeća (studenti ekonomije uče kako da posluju sa studentima iz drugih oblasti kao što su inženjerske nauke i dr.);
 - preduzetništvo u okviru naučnih i tehničkih studija se posebno bavi eksploatacijom intelektualne svojine i nude kurseve koji obezbeđuju znanja iz tehnika menadžmenta, marketinga, komercijalizacije i prodavanje ideja vezanih za razvoj nove tehnologije, patentiranje i zaštita ideja, finansiranja i internacionalizacije high-tech kompanija;
 - za studente humanističkih nauka, fokus je na socijalnom preduzetništvu, oblasti u razvoju koji pruža šansu za napredak društvene zajednice;
 - preduzetništvo za vizuelne umetnosti i dizajn se fokusira na prilike koje nastaju kroz kreativan rad i promišljanje, pripremajući studente na samozapošljavanje ili otvaranje manjih preduzeća;
- Kvalitet i evaluacija programa, kurseva i aktivnosti koji su u ponudi treba da budu deo opšte (unutrašnje i spoljne) procene kvaliteta radnih okvira institucije.

Karakteristike obrazovanja preduzetničkog menadžera, ogledaju se u tome da su preduzetnički menadžeri u procesu učenja misaono aktivni i intelektualno osamostaljeni, razvoj preduzeća posmatraju sa kreativne strane, imaju imaginativne sposobnosti, uočavaju važno, kreiraju različite zadatke, imaju fleksibilniji stav prema svojim zaposlenim, razvijaju sposobnosti alternativnog razmišljanja. Preduzetnički menadžer u fleksibilnoj organizaciji, uspostavlja koordinaciju između kadrova koji su organizovani u timove¹⁸. Shodno tome, svaki učesnik u procesu obrazovanja i u procesu rada treba da sem osnovnih veština treba da bude osposobljen da može svakodnevno koristiti potencijalna znanja. Pred menadžerima i inovatorima postavlja se zahtev ekonomije društva znanja. U takvoj ekonomiji veliki deo zaposlenih je uključen ne više u fizičku proizvodnju i raspodelu materijalnih dobara, već u njihovo dizajniranje, zatim u razvoj, u tehnologije, marketing, efektivnu prodaju i održavanje. Kompanije u tim uslovima se usmeravaju u kreiranje posebnih sistema i procedura čiji je cilj pribavljanje, memorisanje, diseminacija i korišćenje organizovanog znanja.

Faktori uspeha u razvoju preduzetništva

Za postizanje kvaliteta u obrazovanju mladih preduzetnika treba uvažavati niz faktora koji utiču na uspeh predviđenih programa obuke. Brojni faktori uspeha su podeljeni u nekoliko širih kategorija, pokazujući na kojem stepenu povoljni uslovi treba da budu kreirani ili poboljšani. Osnovni faktori su sledeći¹⁹: nivo javne politike, nivo eksternih faktora uspeha, nivo institucija i potreban nivo kvaliteta edukatora.

a) nivo javne politike: (i) nacionalna politika i okviri podrške koji doprinose institucionalnom razvoju i širenju preduzetničkih misija i aktivnosti; (ii) mobilnost profesora i istraživanje van nacionalnih granica; (iii) podrška programa za edukatore preduzetništva;

b) nivo eksternih faktora uspeha: (i) relevantne veštine razvijene od strane studenata tokom njihovog osnovnog i srednjeg obrazovanja; (ii) postojanje rezervne (back-up) infrastrukture rizičnog kapitala i sredstava koja mogu dodatno podržati razvoj preduzetništva; (iii) razvijene mreže i programi koji služe za protok relevantnih informacija, kao i razmene praktičnog znanja i nastavnog materijala na nacionalnom i međunarodnom nivou;

c) nivo institucija: (i) preduzetničko usavršavanje kroz učenje i treninge se posmatra kao strateški cilj; (ii) zajedničko razumevanje za kulturološke promene, od birokratskih ka preduzetničkoj, kao institucionalni progres ka jedinstvenom preduzetničkom modelu; (iii) uticaj preduzetničke edukacije je krajnje koncizan; (iv) programi su vrednovani od strane institucija; (v) preduzetništvo je integrisano unutar prirodnih i društvenih nauka i pruža

¹⁸ Petrović, P., Vesić, D., Kostić, D., Milosavljević, D., 2016, „Kvalitet edukacije i uticaj performansi zaposlenih na organizacionu politiku uslužnih preduzeća“, 19nd DQM International Conference, Dependability and Quality Management, ICDQM - 2016, Belgrade, Serbia, 29-30.june, 2016, Proceedings, p.320-326;

¹⁹ Commission of the European communities, 2011, Small Business Act for Europe, Bruxelles;

studentima mogućnost raznovrsnog usvajanja znanja; (v) povezanost društvenih institucija sa interesnim grupama (stejkholderima); (vi) institucije imaju jasno definisanu politiku intelektualne svojine za preduzetničke poduhvate.

d) nivo edukatora: (i) profesori i edukatori su posvećeni preduzetništvu; (ii) profesori i edukatori su visoko kvalifikovani, integracija akademske stručnosti i prakse; (iii) fokus učenja nije baziran isključivo na početnom razvoju (start –up); (iv) koncept preduzetništva ne treba poistovećivati sa biznisom.

Posebna pažnja u ovom celokupnom procesu se posvećuje nivou kvaliteta obrazovnog programa odnosno modula i nivou kvaliteta edukatora. Svakako da je to najosetljivija tačka u celom programu odnosno pristupu, jer može sadržati niz subjektivnih procena i stavova. Iz kvaliteta edukacije proiuzilazi kvalitet preduzetničkog menedžera, koji se transformiše u liderstvo. Povratno, naboj pozitivne energije lidera u fazi kreacije organizacije zahteva i posebne kvalitete ličnosti, sposobnost da se adaptira u turbulentnim okolnostima, da rešava probleme u hodu, da promenu prihvati kao izazov i da bude u stanju da u fluidnom nestrukturisanom ambijentu organizacije stvori klimu poverenja, zajedničkog cilja i posebne misije koja znači spremnost zaposlenih da timski rešavaju sve probleme u uslovima brzih promena.

Zaključak

Samo na bazi argumenata može se tražiti i naći put za rešavanje složenih razvojnih problema sa kojima se u uslovima globalne ekonomske krize suočavaju sve zemlje, bez obzira na njihov stepen razvijenosti. Osnovna uloga preduzetničkog obrazovanja u svakoj delatnosti trebalo bi da bude razvijanje preduzetničkih kapaciteta i razmišljanja, odnosno pristupa edukaciji s preduzetničkog aspekta. U prošlosti je preduzetništvo bilo vezano za male poslove i stoga je smatrano manje privlačno za karijeru diplomiranih studenata u bilo kojoj oblasti. Promene u stavovima među studentima mogu biti ubrzane predstavljanjem i promocijom dinamične, inovativne i ambiciozne strane preduzetništva u turističkoj delatnosti. Nedostatak iskustva, kao i manjak samopouzdanja, dva su bitna razloga zbog kojih se novi diplomci ne upuštaju u preduzetničke poduhvate nakon diplomiranja. Mada nije primenljiv u svim slučajevima, generalni pristup znači obezbeđivanje izloženosti i pozitivno, motivišuće iskustvo tokom rane faze fakultetskog obrazovanja. To onda obezbeđuje osnovu za sveobuhvatnije učenje, razumevanje i pripremu za preduzetničku karijeru. S druge strane, visokoškolske institucije trebalo bi da ponude izbor raznovrsnijih kurseva, a ne postavljanje jednog određenog (uglavnom statičkog) modela. Naročito je važno u ranoj fazi promocije preduzetničkog obrazovanja ponuditi širi spektar mogućnosti: (i) opcije koje studenti mogu da izaberu, (ii) različite vannastavne aktivnosti, (iii) takmičenje u kreiranju i sprovođenju biznis planova i (iv) ostale aktivnosti koje imaju dodatnu prednost u dovođenju lokalne biznis zajednice u efikasno i efektivno obrazovno okruženje.

Preduzetničko obrazovanje treba da bude blisko povezano sa poslovnom praksom (uspostaviti daleko viši nivo međuzavisnosti). To znači da edukatore treba podsticati da doprinesu do poslovnih udruženja i integrišu ih u proces učenja. Osim toga, ne može se zapostaviti uticaj tehnologije kao kanala isporuke (pružanje usluga informisanja putem e-mail ili web servera) kao metodološkog „alata“ koji služi za razvoj obrazovnog procesa, razvoj aktivnosti i profesionalnu pripremu budućih preduzetnika u cilju efikasnog uključivanja u poslovne aranžmane.

Literatura

Aydin A., Ozer B., i Arasil H., , 2005, Human Resource in tourism, London.
Commission of the European communities, 2011, Small Business Act for Europe, Bruxelles;
Commission of the European communities, 2008, Green Paper Entrepreneurship in Europe, Bruxelles;
ETE, Antony A. Gribben, 2006, Entrepreneurship learning: Challenges and opportunities, Torino.
Ćirić, M., 2011, Faktori koji determinišu lojalnost potrošača, Ekonomija – teorijai praksa, god.IV, br.1., FIMEK, Novi Sad

- European Commission, 2008, „Entrepreneurship in higher education, especially in non-business studies“, Bruxelles.
- Lajović, D., 2011, *Preduzetnički univerzitet – izazov vremena*, u „Ekonomske razvoj kroz prizmu preduzetništva“, Ekonomski fakultet, Podgorica.
- Petrović, P., 2006, *Preduzetnički menadžment*, PMF- Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad.
- Petrović, P. Živković, A., Jović, Ž. „Uloga inovacija u kooperativnom menadžmentu“, II naučni skup sa međunarodnim učešćem, Visoka tehnička škola strukovnih studija u Zrenjaninu, Zrenjanin 10.decembar 2011; str.134-140;
- Petrović, P., Concept Development Organisation Permanent Learning“, p.514-518; coautor: Prof. Dobrica Vesić, Ph.D., 5th International Conference „Economies and Management – Based on New Technologies“, EmoNT 2015, Proceedings, Editor: Prof. Predrag Dašić, Ph.D., 18-21 june 2015, Vrnjačka Banja, Serbia.
- Petrović, P., Vesić, D., Kostić, D., Milosavljević, D., 2016, „Kvalitet edukacije i uticaj performansi zaposlenih na organizacionu politiku uslužnih preduzeća“, 19th DQM International Conference, Dependability and Quality Management, ICDQM - 2016, Belgrade, Serbia, 29-30.june, 2016, Proceedings, p.320-326;
- Vuković, D. (2015). „Liderska kreativnost u izgradnji inovativne hotelske organizacije“, MA, Zbornik apstrakta: Ekonbiz, III Internacionalni naučni skup, 18 i 19.jun, Bijeljina, BiH, Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Fakultet poslovne ekonomije Bijeljina, str.77-78.

THE ENTREPRENEURIAL EDUCATION AND ENVIRONMENTAL ECONOMIC DEVELOPMENT

Cariša BEŠIĆ¹, Pero PETROVIĆ², Milica SIMIĆ³

¹University of Kragujevac, Faculty of Technical Sciences, Čačak, Serbia

²Institute for International Politics and Economy, Belgrade, Serbia

³University Alfa BK, Serbia

*Corresponding author: carisa@besic@sbb.rs

Abstract

Along with the global economic crisis, the world is undergoing a crisis of trust in value, system and institutions, which requires clear rules and a sense of responsibility. The paper seeks to point out the importance of institutions and their role in the development of the market economy of transition countries. It is assumed that stability and development are not contradictory, they are mutually dependent, and that a relatively successful macroeconomic stabilization strategy and a development plan must take into account both objectives. Every educational activity in the economy is an important lever of stimulating economic development. The paper points out the importance of entrepreneurship education in the European Union with a focus on the quality of educational programs. In turn, expand stemmer and quality of the coverage factor of success in the entrepreneurial economy. Therefore, the necessary changes in educational institutions, which will soon have put a focus on entrepreneurship education in order to raise the awareness of stakeholders on the importance of educational process and the importance of accountability to their own fate, leaving the philosophy of "get a job" and acceptance of the philosophy of "I create jobs" and developing and promoting entrepreneurial qualities.

Key words: education, qualite, factor, changes, education, condition, development enerprechip, enterprise.

MERGERS AND ACQUISITIONS IN RUSSIA: TYPES OF REORGANIZATION

Svetlana Alexandrovna CHERNIKOVA, Andrei Viktorovich PLOTNIKOV, Vadim Petrovich CHERDANTSEV

Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education "Perm State Agricultural Academy named after academician D.N. Prianishnikov", Petropavlovskaya Street, 23, Perm, 614990, Russia

*Corresponding author: plotnikov-av@mail.ru

Abstract

The work describes the classification of mergers and acquisitions and contains schematic types of reorganization within mergers and acquisitions: a) provision of capital for the creation of a subsidiary company; b) integration of the capitals of two companies for the creation of a parent and subsidiary companies; c) unification of legal entities in the form of association; d) conclusion of contracts on the creation of a partnership between the subjects of entrepreneurial law; e) reorganization through acquisition; f) reorganization through merger; g) full spin-off within restructuring; h) partial spin-off within restructuring. The research analyzes Russian practice of mergers and acquisitions, determining the factors for the formation of the investment model of the economy in Russia. The purpose of this work is to define the types of reorganization within the framework of mergers and acquisitions, as well as to conduct the analysis of Russian practice. The research is based on the results of Russian companies, as well as on certain articles and monographs.

Key words: *mergers and acquisitions, M&A, reorganization, corporate management.*

Introduction

The process of mergers and acquisitions is a competitive strategy of a company wishing to secure a certain local market. Horizontal connections allow to achieve financial efficiency by economy through synergy. The sphere of mergers and acquisitions of integrated structures is a research subject of numerous scientific works of such scientists as S. A. Jansen [1], Rudi Vander Vennet [2], A. Nahavandi and A. R. Malekzadeh [3], R. Larsson and S. Finkelstein [4]. An extensive literature review on international management practice in emerging markets was conducted by Kotapati Srinivasa Reddy [5]; Maria Chiara Di Guardo, Emanuela Marrocu and Raffaele Paci [6] defined the impact of local corruption on property strategies in mergers and acquisitions. Xin Chang, Chander Shekhar, Lewis H.K. Tam and Jiaquan Yao [7] defined the role of third-party consultants in this type of transactions. May Hu and Jingjing Yang [8] defined the influence of transaction payment methods and bonus payments on managerial decisions on the acquisition of foreign target companies. Lulu Gu and W. Robert Reed [9] studied Chinese specifics in mergers and acquisitions. Dan S. Dhaliwal, Phillip T. Lamoreaux, Lubomir P. Litov and Jordan B. Neyland examined the influence of general audit on the effectiveness of the transaction in mergers and acquisitions [10]. Kai Du and Nicholas Sim [11] and their Greek colleagues I. Antoniadis, A. Alexandridis and N. Sariannidis [12] studied the issues of the efficiency of transactions. The subject of research in the context of IT industry was mentioned in the works of Elizabeth White Baker and Fred Niederman [13] and their Indian colleagues Ms Sohini Ghosh and Sarboni Dutta [14]. The questions of determining a synergistic effect were taken on by Marie Dutordoir, Peter Roosenboom and Manuel Vasconcelos [15].

When merging, production and trade companies form a continuous network: production, sale of goods at wholesale prices of a trade company. The risks of searching for distribution channels decrease. A trade company acquires a steady supplier with certain favorable conditions for both parties to the contract. M. G. Iontsev [16, p.8] gave a definition to the acquisition and hostile takeover of a company or an asset. An acquisition of a company or an asset is the establishment of full control both legally and physically. A hostile takeover of a company or an asset is the establishment of full control over this company or asset both legally and physically against the will of the managers or owners of this company. It must be mentioned in addition to this definition that it establishes not only control, but possession as well. The acquisition of a company or an asset refers to friendly mergers and acquisitions, and it is a positive impact factor, whereas a hostile takeover of a company or an asset is a negative factor of impact on the economic entity.

Research methods

Used methods were: functional analysis, analysis and synthesis, abstraction, induction and deduction, hypotheses, simulation. The method of graphic presentation demonstrates specific economic dependences. The abstraction method outlines typical, constant and essential traits and characteristics of the analyzed subject by getting rid of particularities or any kind of randomness. As a result, it allows to deduce the categories and concepts concerning the most significant sides of the analyzed subjects, as well as the economic laws reflecting permanent cause-effect relationships between economic phenomena. Study of periodicals and monographs in the scientometric database *Scopus*.

Research results

The term Mergers and acquisitions (M&A) is used in the Anglo-Saxon legal system and denotes the buy-up of shares in the market against the will of the managers of a company or against the will of the owners of major shareholdings. In Russia, a hostile takeover usually means securing control over the company *using illegal methods and tools*, which is frequently accompanied by taking over the company's shares against the will of its actual owners [17, p.10]. It means that mostly in the countries with the Anglo-Saxon model of corporate management illegal methods of taking over the company are not applied.

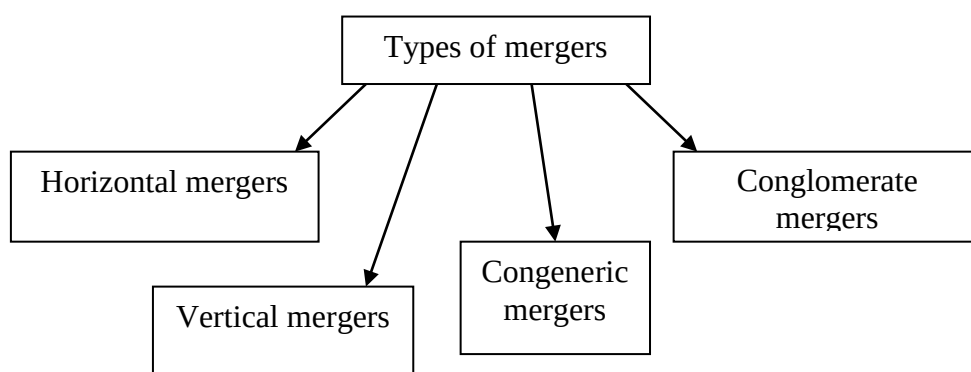

Figure 1. Types of mergers

Horizontal merger is a unification of companies belonging to the same industry. Vertical merger is a unification of companies belonging to different stages of production. Congeneric merger is a unification of companies related to each other by their goods and services. Conglomerate merger is a unification of companies engaged in unrelated activities (figure 1). Each type of integration is a unique process, which leads to the development of the companies' common activity.

Types of reorganization within mergers and acquisitions

Russian practice of mergers and acquisitions features the following types of reorganization:

1) creation of a subsidiary company on the basis of a legal entity. This type of reorganization can occur by: a) provision of capital for the creation of a subsidiary company (figure 2);

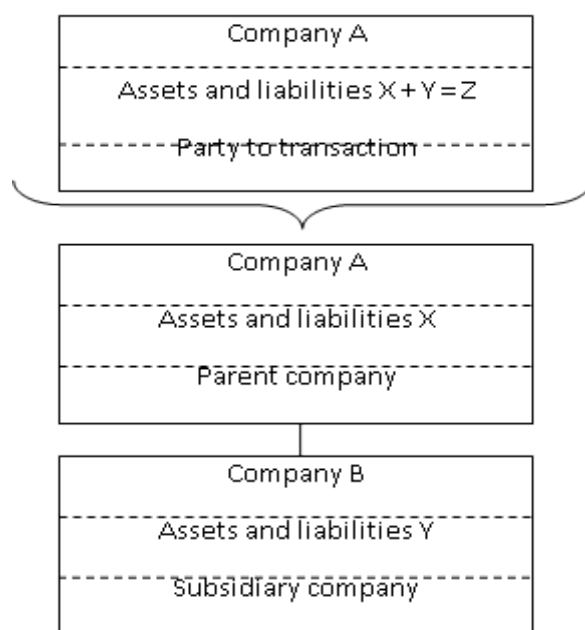

Figure 2. Provision of capital for the creation of a subsidiary company

b) integration of the capitals of two companies for the creation of a parent and subsidiary companies (figure 3).

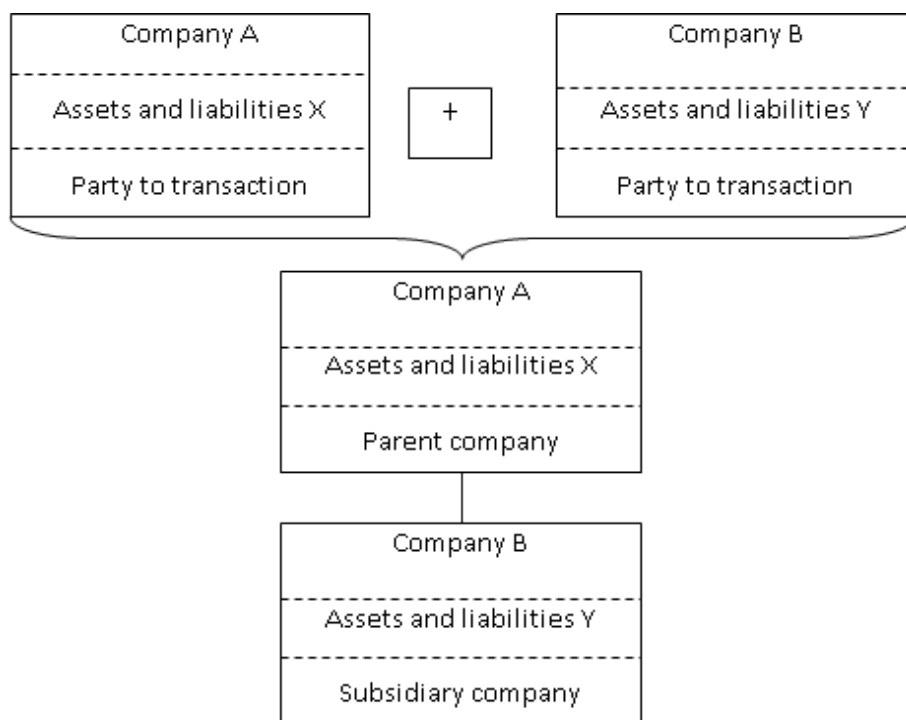

Figure 3. Integration of the capitals of two companies for the creation of a parent and subsidiary companies

2) unification of legal entities in the form of associations and unions (figure 4). It is important to note that an association exists temporarily in order to implement certain functions and to achieve certain results.

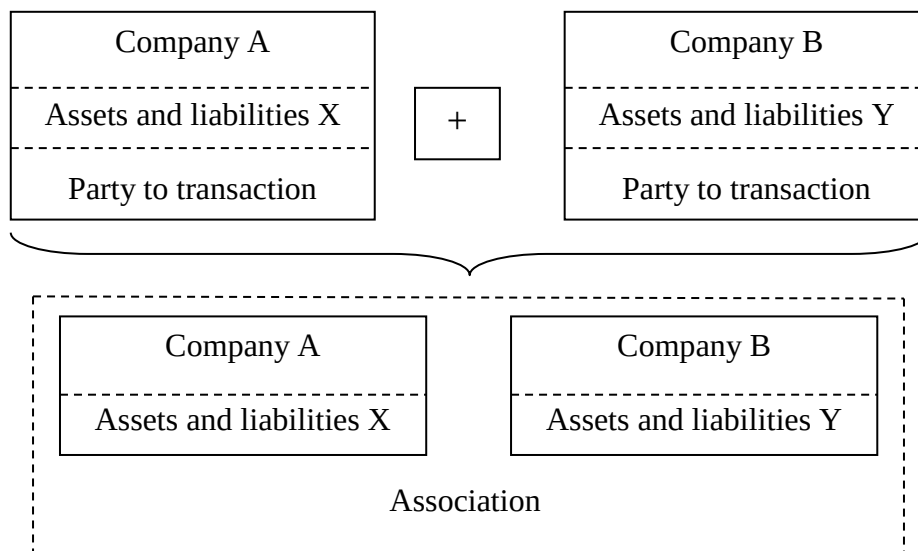

Figure 4. Unification of legal entities in the form of association

3) Conclusion of contracts between the subjects of entrepreneurial law (figure 5).

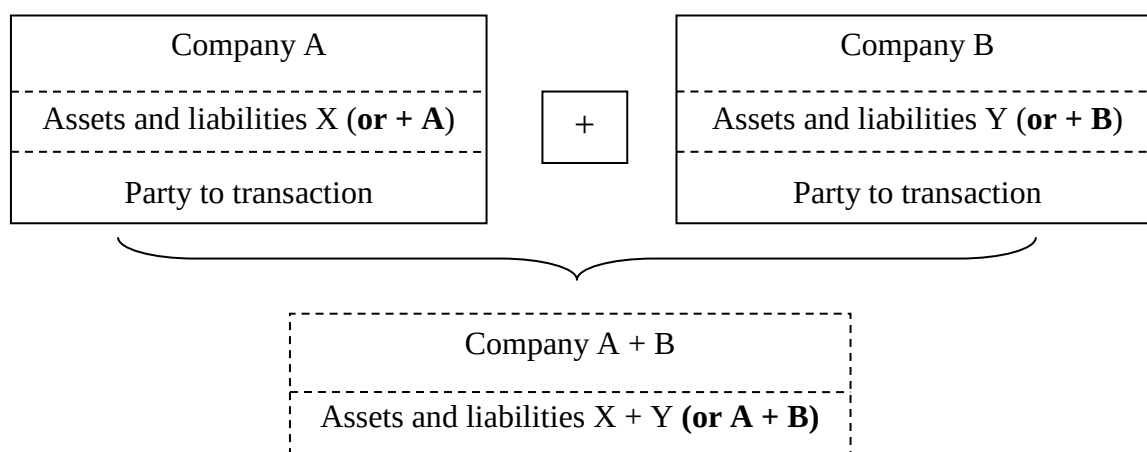

Figure 5. Conclusion of contracts on the creation of a partnership between the subjects of entrepreneurial law

4) Acquisition (figure 6) - purchase of the company's assets by another company.

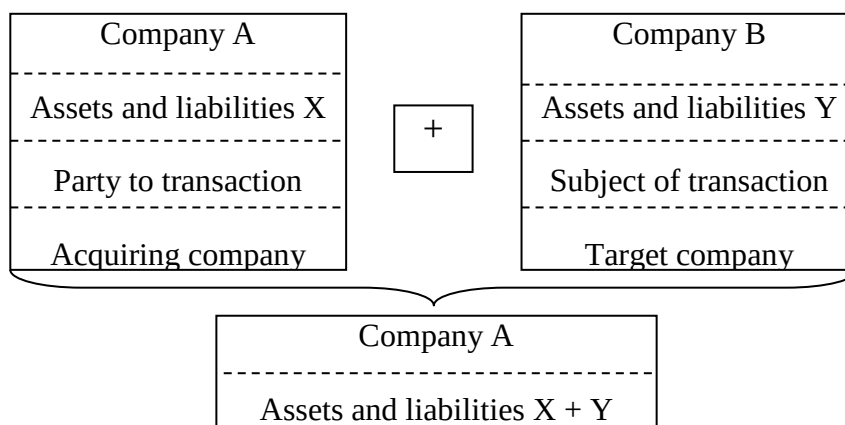

Figure 6. Reorganization through acquisition

5) Merger (figure 7) - the consolidation of assets and liabilities with the creation of a legal entity.

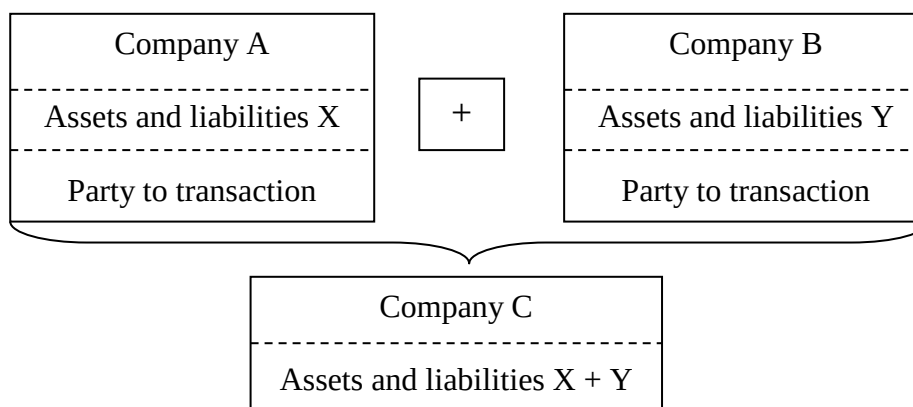

Figure 7. Reorganization through merger

6) independent spin-off (figure 8) - separation of assets and liabilities with the creation of independent legal entities.

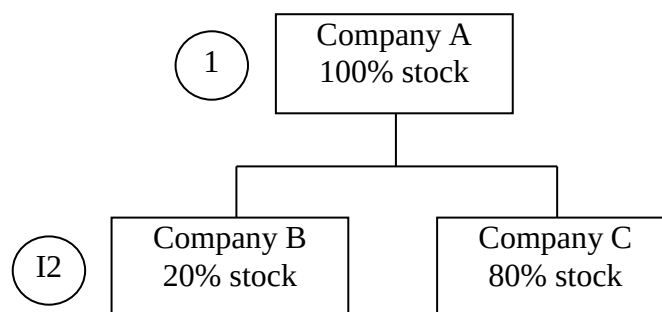

Figure 8. Full spin-off within restructuring

7) Partial spin-off (figure 9) - separation of assets and liabilities into two or more legal entities with the main company keeping operational.

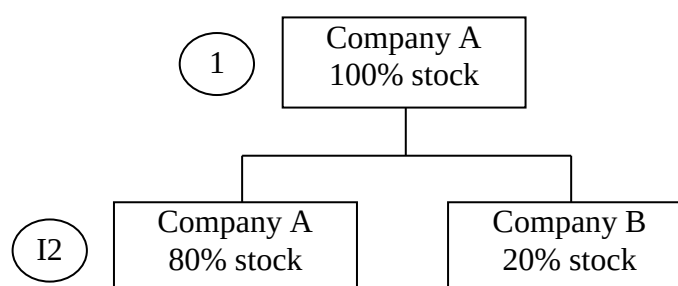

Figure 9. Partial spin-off within restructuring

These types of reorganization within mergers and acquisitions do not claim to represent a complete classification of reorganizations.

Discussion of results

In Russia, horizontal transactions are the most popular among other mergers and acquisitions. The companies expand. The development of vertical integration can be seen in primary industry, for example, a mining company in the metallurgical industry unites with a

manufacturing and transport companies in order to build a continuous network between mining, manufacturing, transport and trade units. A large number of transactions in mergers and acquisitions occurs in the metallurgical, oil and gas industries. Transactions are made outside of stock market. This fact is due to the development of the insider model. In Russia, the market of mergers and acquisitions is characterized by a high share of hostile transactions. High activity in the market of mergers and acquisitions is observed in the primary sector of the economy. The existence of opaque property structure fosters the activation of hostile takeover subjects.

Raiding is a complex corporate conflict, leading to irreversible consequences in the company and in the Russian economy as well. [18] Raiding is an attempt of a hostile takeover, which may involve the change of the Board of directors, management and other subjects of corporate relations. There is no legal definition of this term. It means that de facto raiders cannot be convicted for raiding. However, if we take into account that raiding consists of: forgery of documents (art. 327 of the Criminal Code of Russia, hereinafter - CCR), swindling (art. 159 of CCR), threat (art. 163, 179, 330 of CCR), then it is clear that convicting raiders within the Criminal Code of Russia is rather possible. In Russian practice of hostile takeovers there is a difficulty in providing evidence of using illegal methods on the part of the subject.

S. V. Lupashko [19] believes that in the Russian economy the role of stock market is insignificant, there is an informal control within the companies by local management.

Improving the practice of mergers and acquisitions market:

P. A. Astakhov identified a number of features which attract the hostile takeover subjects: the fragmentation of non-consolidated shareholdings, inefficient use of the company's property, contradictions between the managers and major shareholders, breaches of the law during the incorporation of the enterprise, aggressive tax optimization schemes, the existence of compromising information about the executives and major shareholders, ignoring the shareholders' rights, violations of customs and labor legislation, the existence of uncontrolled accounts payable, the absence of a registered trademark, the inclusion of the companies in the list of enterprises subject to reform, conversion or dissolution.

The companies with these qualities must:

- conduct the monitoring of reasons of hostile takeovers;
- build a reliable system of insider information protection.

The attention of hostile takeover subjects is expressed in the form of a request by unknown persons about the property information contained in the Federal Registration Service, the Design and Investment Bureau or the Federal Real Estate Cadastre Agency.

Under paragraph 1 of art.7 of Federal Law No. 122-FZ dated June 21, 1997 "On state registration of rights to real estate and transactions with it", the agency which carries out state registration of rights shall provide the information contained in the Unified State Register of Rights on any property to any person who presented the identity document and a written application.

The issued extract from the USRR shall contain information about the proprietor, the description of the property and the registered rights and restrictions on rights to this property. In accordance with paragraph 1 of art.6 of Federal Law No. 129-FZ dated August 8, 2001 "On state registration of legal entities and individual entrepreneurs", the information and documents contained in state registers are open and public, except for information with restricted access.

To improve the practice in the area of hostile takeovers, we suggest establishing a Register of requestors about companies. This register will contain the names of persons requesting the information about relevant companies in the Federal Registration Service, the Design and Investment Bureau and the Federal Real Estate Cadastre Agency.

Register data related to the requested company will be transferred to this company. Next, a potential object will be able to track down a potential hostile takeover subject.

The Register of requestors about companies will accelerate the communications between requested companies and the abovementioned agencies, which will eventually decrease the number of hostile takeovers.

The main drawback of the creation of the Register of requestors about companies is the carefulness of a hostile takeover subject, who will request the information about the company by engaging third parties. This means that the Register of requestors will not contain the name of one of the real hostile takeover subjects.

Hostile takeovers in limited liability companies occur in the same amount as in joint-stock companies. After receiving open information from the Unified State Register of Legal Entities (USRLE) on the object of interest, the documents necessary for the registration of changes relating to membership are prepared. The members of the company will not be notified to hold an extraordinary general meeting formalized by the specified minutes. In this case, in our view, it is reasonable to create a Commission on the reorganization of membership attached to USRLE, whose main function will be to notify all former members about the change of membership and the change of the Director General, which will contribute to the reduction of the number of hostile takeovers in limited liability companies.

Along with the positive practice of eradicating hostile takeover subjects, negative points will also occur, such as the mass sale of companies where the former owner may not recognize the credibility of the transaction at the extraordinary meeting of the members of the company.

Therefore, to exclude this situation, we suggest the Commission be present during the transaction of purchase and sale of the company. Introducing this practice will improve the system of control over hostile takeovers and will help to partially eliminate them.

To improve positive and overcome negative practice of mergers and acquisitions, we suggest giving an institutional foundation to this area and to be engaged in the theory of corporate management at a high level (board members of advanced corporation, members of general shareholder meeting of companies) as well as in private issues on mergers and acquisitions in Russia (figure 10).

To increase the number of merger transactions and eradicate hostile takeover transactions an investment model of the economy is needed. By the investment model we mean the investments in production activities. This means the formation of production management in Russia.

Production management features effective cost control at the enterprise, in other words, the costs will be reduced without detriment to the quality of goods. The investment model of the economy requires new, modern approaches, re-equipment of production. It is necessary to focus on small and medium businesses in the manufacturing sector. The production management practice in small and medium enterprises in Germany confirmed the importance of such development. The next step is to compare not only financial but also performance indicators.

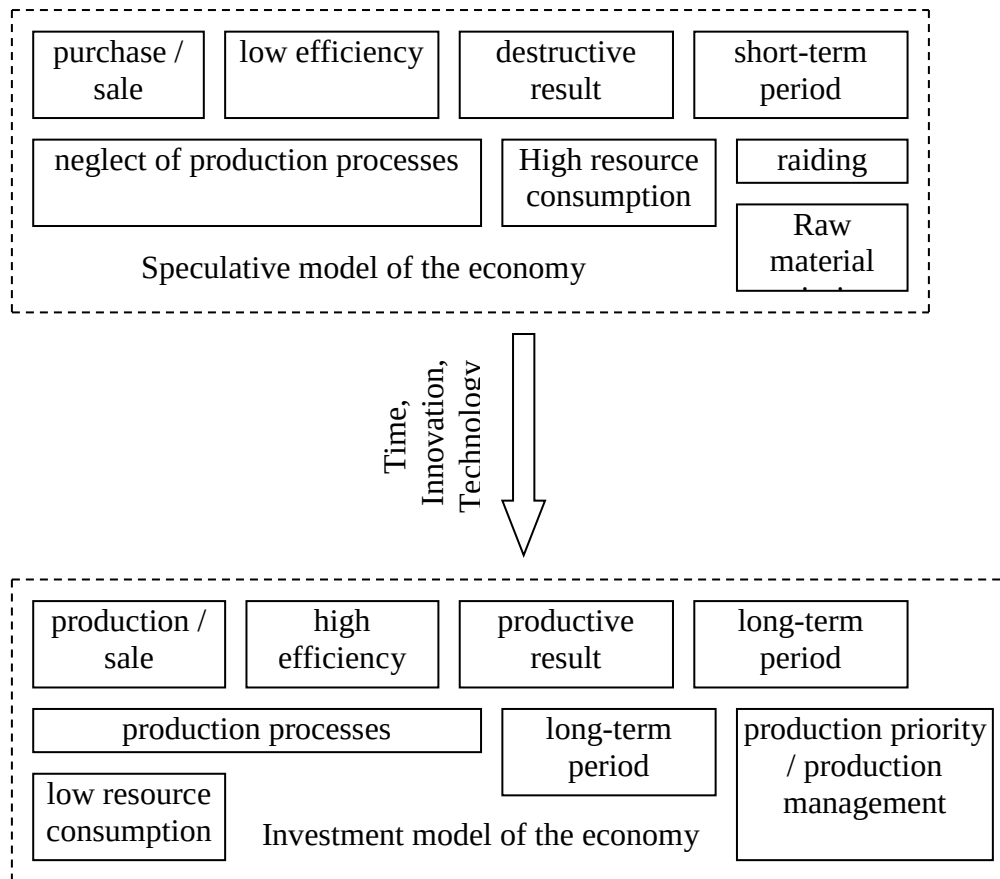

Figure 10. Formation of the investment model of the economy in Russia

Production management develops organizational systems ensuring the most efficient use of materials, human resources, equipment and production areas in the process of manufacturing products or providing services and their management [20, p.9].

This means that production management is aimed at producing competitive products, worthy to create the supply which would satisfy the demand. Organizational system is a relationship of the elements that further the goals and targets set by the production company. The most efficient use of materials implies several characteristics: economy, rationality, flexibility. Efficient use of human resources means rational selection of employees depending on their professional skills, long-term employment, cutting labor and maintenance costs. Efficient use of equipment means reliability, optimal cost of the equipment, high performance and high quality of the final product. Efficient use of production areas means rational distribution of resources, occupation of all areas, lack of free areas, avoidance of clutter in the area, exclusion of renting free areas in favor of expanding production. By introducing production management we will be able to move from speculative to investment economy. It will become a reference point for healthy corporate relations and the elimination of hostile takeovers in the Russian economy, which in turn will play an active positive role in attracting investments in the Russian economy, particularly in the production sphere.

References

- Jansen, S. A. (1998). Mergers & Acquisitions. Gabler Verlag Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH, Wiesbaden.
- Vander Vennet, R. (1996). The effect of mergers and acquisitions on the efficiency and profitability of EC credit institutions. *Journal of Banking & Finance*, 20(9), 1531-1558.
- Nahavandi, A., & Malekzadeh, A. R. (1988). Acculturation in mergers and acquisitions. *Academy of management review*, 13(1), 79-90.

- Larsson, R., & Finkelstein, S. (1999). Integrating strategic, organizational, and human resource perspectives on mergers and acquisitions: A case survey of synergy realization. *Organization science*, 10(1), 1-26.
- Reddy, K. S. (2014). Extant reviews on entry-mode/internationalization, mergers & acquisitions, and diversification: Understanding theories and establishing interdisciplinary research. *Pacific Science Review*, 16(4), 250-274. <http://dx.doi.org/10.1016/j.pscr.2015.04.003>.
- Di Guardo, M. C., Marrocu, E., & Paci, R. (2016). The effect of local corruption on ownership strategy in cross-border mergers and acquisitions. *Journal of Business Research*, 69(10), 4225-4241. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jbusres.2016.03.002>.
- Chang, X., Shekhar, C., Tam, L. H., & Yao, J. (2016). The Information Role of Advisors in Mergers and Acquisitions: Evidence from Acquirers Hiring Targets' Ex-advisors. *Journal of Banking & Finance*, 70, 247-264. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jbankfin.2016.05.006>.
- Hu, M., & Yang, J. (2016). The role of leverage in cross-border mergers and acquisitions. *International Review of Economics & Finance*, 43, 170-199. <http://dx.doi.org/10.1016/j.iref.2015.10.039>.
- Gu, L., & Reed, W. R. (2016). Does financing of Chinese mergers and acquisitions have "Chinese characteristics"? *Economics Letters*, 139, 11-14. <http://dx.doi.org/10.1016/j.econlet.2015.11.036>.
- Dhaliwal, D. S., Lamoreaux, P. T., Litov, L. P., & Neyland, J. B. (2016). Shared auditors in mergers and acquisitions. *Journal of Accounting and Economics*, 61(1), 49-76. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jacceco.2015.01.005>.
- Du, K., & Sim, N. (2016). Mergers, acquisitions, and bank efficiency: Cross-country evidence from emerging markets. *Research in International Business and Finance*, 36, 499-510. <http://dx.doi.org/10.1016/j.ribaf.2015.10.005>.
- Antoniadis, I., A. Alexandridis & Sariannidis, N. (2014). Mergers and Acquisitions in the Greek Banking Sector: An Event Study of a Proposal. *Procedia Economics and Finance*, 14, 13-22.
- Baker, E. W., & Niederman, F. (2014). Integrating the IS functions after mergers and acquisitions: Analyzing business-IT alignment. *The Journal of Strategic Information Systems*, 23(2), 112-127. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jsis.2013.08.002>.
- Ghosh, M. S., & Dutta, S. (2014). Mergers and Acquisitions: A Strategic Tool for Restructuring in the Indian Telecom Sector. *Procedia Economics and Finance*, 11, 396-409. [http://dx.doi.org/10.1016/S2212-5671\(14\)00207-X](http://dx.doi.org/10.1016/S2212-5671(14)00207-X).
- Dutordoir, M., Roosenboom, P., & Vasconcelos, M. (2014). Synergy disclosures in mergers and acquisitions. *International Review of Financial Analysis*, 31, 88-100. <http://dx.doi.org/10.1016/j.irfa.2013.09.005>.
- Iontsev, M. G. (2005). *Corporate grips: Mergers, acquisitions, greenmail*, 2nd Edition. Moscow: Os-89. 224.
- Molotnikov, A. I. (2006). *Mergers and Acquisitions. The Russian experience*. Moscow: Top. 344 p.
- Astakhov, P. A. (2007). *Opposition to raider attacks*. Moscow: Eksmo. 240 p.
- Lupashco, S. V. (2007). *Mergers and acquisitions as a factor in increasing the competitiveness of economic systems*. Moscow. 142 p.
- Gorelik, M. (2007). *Production management: the adoption and implementation of management decisions: a tutorial*. Moscow: KNORUS.

PROMOVISANJE KONCEPTA INTEGRISANIH MARKETING KOMUNIKACIJA PUTEM OBRAZOVNOG SISTEMA U FUNKCIJI POBOLJŠANJA PERFORMANSI KOMPANIJA

Ines ĐOKIĆ*, Olja MILOVANOV

Univerzitet u Novom Sadu, Ekonomski fakultet u Subotici, Srbija

*Corresponding author: mines@ef.uns.ac.rs

Apstrakt

Koncept integrisanih marketing komunikacija datira od pre više od dve decenije, ali se i u savremenim uslovima sugerše potreba njegovog dodatnog prihvatanja u privrednoj praksi. U osnovi, odnosi se na integrisanje svih marketing aktivnosti kompanije u funkciji kreiranja i slanja konzistentne promotivne poruke kroz različite medije kako potrošačima, tako i ostalim stakeholderima. Dosadašnja istraživanja ukazuju na pozitivne komunikacijske i ekonomske efekte primene ovog koncepta. U ovom radu akcenat je na dodatnoj promociji koncepta integrisanih marketing komunikacija u domaćim uslovima koja bi bila vršena od strane institucija obrazovnog sistema sa ciljem poboljšanja performansi kompanija koje bi taj koncept implementirale u svom poslovanju.

Ključne reči: *integrisane marketing komunikacije, obrazovni sistem, performanse kompanija*

Uvod

U savremenom svetu postoji mnogo različitih načina i mogućnosti za kontakt sa postojećim ili potencijalnim kupcima kako bi im se saopštile informacije o proizvodu ili samoj kompaniji. Izazov je u razumevanju kako iskoristiti različite instrumente marketing komuniciranja da se ostvare kontakti i pošalju promotivne poruke na efikasan i efektivan način. Uspešan marketing komunikacioni program zahteva od marketara da pronađu pravu kombinaciju instrumenata marketing komuniciranja, definišu njihove uloge i obim u kojem ih treba upotrebiti, kao i njihovu međusobnu koordinaciju i sinergetske efekte. Savremeni koncept marketing komuniciranja kojim kompanija nastoji da kupcima pošalje jasnu i jedinstvenu promotivnu poruku kroz različite instrumente i medije, je koncept integrisanog marketing komuniciranja.

Marketing komuniciranje

Društvena aktivnost čoveka bez koje ljudski odnosi ne bi mogli da postoje, niti da se razvijaju jeste komuniciranje. „Upravo komuniciranje stvara uslove za nastanak, funkcionisanje i razvoj različitih materijalnih i duhovnih tvorevina koje su odlika određene civilizacije“ (Jokić, Mikić, 2005, str. 17). Komuniciranje predstavlja sporazumevanje među ljudima, odnosno međusobnu razmenu poruka, informacija, ideja ili osećanja, dok je u najširem smislu reči, sve što se nekome kaže ili izjavi. Reč komuniciranje se različito upotrebljava (razgovarati, sporazumevati se, dogovarati se, raspravljati, izlagati, savetovati se), a sa aspekta marketinga podrazumeva prenošenje poruke ili vesti (novosti) sa određenim ciljem, na određeno mesto, posredstvom specifičnih posrednika i sredstava (Salai, Grubor, 2011, str. 29). U cilju uspostavljanja veze sa kupcima i okruženjem, kompanije primenjuju proces marketing komuniciranja. Navedeni proces definisan je u opštoj teoriji komuniciranja i sastoji se od dva elementa: pošiljalac (komunikator, izvor komuniciranja) i primalac promotivne poruke (kupac i potencijalni kupac); zatim, dva instrumenta komuniciranja: promotivna poruka i mediji; četiri glavne funkcije komuniciranja: kodiranje, dekodiranje, odgovor i povratna spreaga; kao i

posebnog elementa komuniciranja – buke (Salai, Grubor, 2011, str. 32). Pri tome, osnovni zadatak kompanije je da odgovori na pitanja komunikacionog modela, a to su: ko kaže, šta kaže, na koji način, kojim medijima i sredstvima, kome kaže i sa kakvim efektom. Sistem komuniciranja kompanije sa kupcima treba da obezbedi postojanje specifičnih veza koje će biti razvijane i unapređivane kako bi se izgradili dugoročni odnosi sa kupcima, što je, u savremenim uslovima poslovanja, jedan od važnih uslova za mogućnost postizanja uspeha u konkurentskoj borbi na tržištu. Instrument marketing miksa putem kojeg kompanije informišu, ubeđuju i podsećaju kupce na svoje proizvode i usluge, jeste marketing komuniciranje (promocija). Marketing komuniciranje je zajednički naziv za sve komunikacione funkcije koje se koriste u marketingu, a svrha marketing komuniciranja je da doda vrednost proizvodu i to za obe strane, i za kupce i za kompanije (Kitchen, 2005, str. 74). Putem marketing komuniciranja kompanije pokazuju kupcima kako i zašto se proizvod koristi, kada i gde se koristi, kao i kakve ga osobe koriste. Na taj način kupci stižu saznanja o proizvodu, ali i o kompaniji. „Marketing komuniciranje je aktivnost ili funkcija marketinga u kompaniji, u kojoj se na bazi informacija marketing istraživanja o tome kome se obratiti, sa kojim ciljem, šta istaći u promotivnoj poruci i koliko puta istu ponoviti i u kojim vremenskim intervalima, koncipira marketing komuniciranje kao instrument marketing miksa sa ciljem postizanja komunikacionog cilja kompanije, tj. formiranje, održavanje ili promena imidža proizvoda kao i kompanije u celini“ (Salai i Grubor, 2011, str. 31). Instrumenti koji čine promotivni miks su: ekonomska propaganda, lična prodaja, unapređenje prodaje, ekonomski publicitet, marketing odnosi s javnošću i direktni marketing. Svaki od navedenih instrumenata promotivnog miksa ima svoje specifične ciljeve i zadatke čijim ostvarivanjem se doprinosi komunikacionom cilju kompanije, odnosno pozitivnom i jasnom imidžu, ali sa druge strane i tržišnom cilju kompanije, odnosno povećanju prodaje i profita. U zavisnosti od više faktora, između ostalog, izbora ciljnog auditorijuma kome se šalje promotivna poruka, faze životnog ciklusa proizvoda, cilja koji kompanija želi da postigne, kao i raspoloživog budžeta kompanije za promotivne aktivnosti, određuje se koje će instrumente promocije, odnosno njihovu kombinaciju, kompanija implementirati.

Integrisano marketing komuniciranje

Izuzetno značajan napredak u marketing komuniciranju nastaje u poslednjoj deceniji 20. veka i odnosi se na prihvatanje koncepta integrisanog marketing komuniciranja – IMK umesto, do tada preovlađujućeg, tradicionalnog pristupa marketing komuniciranju (Kitchen & Scultz, 2009, str. 17). Autori Kitchen, Brignell, Li i Jones (2004, str. 20) navode da koncept integrisanog marketing komuniciranja predstavlja najznačajniju promenu u marketing komuniciranju i veliki razvoj komuniciranja kompanije sa kupcima.

Faktori nastanka integrisanog marketing komuniciranja

Promena sa tradicionalnog ka integrisanom marketing komuniciranju je uzrokovana brojnim faktorima uključujući: evoluciju od masovnog ka mikromarketingu, fragmentaciju tržišta i auditorijuma, povećanu uporebu unapređenja prodaje i marketing odnosa sa javnošću, proliferaciju novih medija i alternativa za dosezanje do potrošača, kao što je upotreba interneta i digitalnih sredstava komuniciranja, rapidan rast i razvoj database marketinga (Belch i Belch). Prema autoru Lu Ying-Chu (2009), do rasta primene IMK dovode fragmentacija medija, nove komunikacione tehnologije, tehnike segmentacije, kao i primena baze podataka potrošača. Faktori koji utiču na primenu IMK koncepta prema Kitchen, (2005, 72) su rapidan tehnološki razvoj, značaj baza podataka potrošača, značaj brendiranja i globalno tržište. Takođe, autori Madhavaram, Bandrinarayanan i McDonald (2005, 70) navode sledeće faktore koji su doprineli rastu i razvijanju IMK teorije i prakse: brojna i raznovrsna značenja komuniciranja i komunikacionih mogućnosti, brzina, raspon i domet

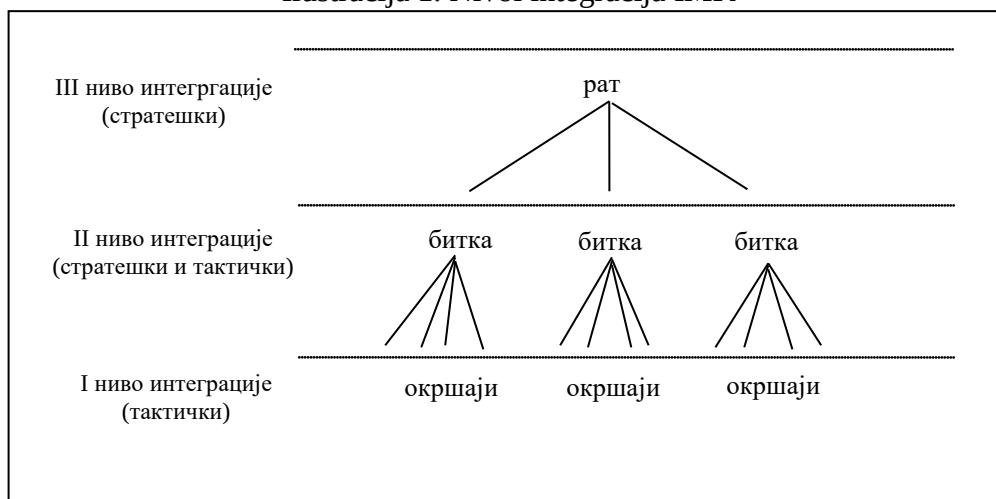
elektronske komunikacije, koja vodi kompanije prihvatanju globalne perspektive i brze promene okruženja oglašavanja. Kitchen (2005, 73) ima svoje viđenje trendova koji su doveli do pojave IMK, a čine ih: manja raspodela promotivnog budžeta na masovne medije, porast fragmentacije medija, porast segmentacije potrošača prema njihovim ukusima i preferencijama, lakši pristup bazama podataka potrošača, jačanje lojalnosti potrošača putem relationship marketinga (marketinga odnosa), jačanje imidža brenda i značaj odluka vezanih za medija miks i samim tim komunikacionu efektivnost. Faktor koji se pominje kod svakog autora je fragmentacija medija. Mnoge kompanije se i dalje oslanjaju na jedno ili dva sredstva komunikacije (Kotler i Keller, 2006, 558). Takva praksa postoji uprkos fragmentiranju masovnih tržišta u mnoštvo manjih tržišta, od kojih svako zahteva poseban pristup, uprkos proliferaciji novih vrsta medija, i sve većoj sofisticiranosti potrošača. Kablovska i u novije vreme satelitska televizija su povećale broj tv kanala koji su dostupni domaćinstvima. Prema Nielsen Media Research, prosečno domaćinstvo u Americi ima 104 tv kanala, a samo pre desetak godina bilo ih je oko 40 (Belch i Belch, 2009, 13). Takođe, svakog dana sve više ljudi surfuje po internetu i ima više od 1.2 milijarde internet korisnika širom sveta (u Americi 75% domaćinstava ima internet). Marketari odgovaraju primenom Web sajtova na kojima se oglašavaju svoje proizvode, omogućena je interakcija sa kompanijom i on line kupovina proizvoda. Iako nove tehnologije kreiraju nove načine za dosezanje do potrošača, ujedno utiču i na tradicionalne medije. Televizija, radio, novine sve manje utiču na auditorijum koji je „umoran“ od stalnog bombardovanja promotivnim porukama i zbog toga su mediji fragmentirani sa ciljem da utiču na manji segment potrošača. Usled ovakve situacije, kompanije se trude da nađu alternativne načine oglašavanja, kao što su npr. pregovaranje sa produkcijom da upotrebi njihove brendove u filmovima ili televizijskim emisijama. Prelazak na integrisano marketing komuniciranje uzrokovano je i fundamentalnim promenama u načinu na koji kompanije oglašavaju i prodaju svoje proizvode i usluge i promenama koje Belch i Belch (2009) označavaju čak kao marketing revoluciju, a odnose se na: Prebacivanje troškova marketinga sa tradicionalnih medija oglašavanja (za koje mnoge kompanije smatraju da su njihovi troškovi postali veoma visoki, a da potrošači manje reaguju na oglašavanje putem tradicionalnih medija ili ih čak izbegavaju menjajući tv ili radio stanicu dok traje ekonomsko propagandni program) na druge oblike promocije kao i na netradicionalne medije (kao što su internet, unapređenje prodaje, događaji, sponzorstva i direktni marketing koji iziskuju manje troškove). Rapidan rast interneta i društvenih medija koji menjaju način komuniciranja i interakcije kompanija sa potrošačima – svakog dana sve više potrošača pretražuje internet tražeći informacije o proizvodima, a procenjuje se da 60% Amerikanaca koristi društvene medije, što rezultira potrebom da kompanije imaju web sajt kao integrisani deo marketing komunikacija i da treba da koriste npr. Facebook stranicu ili oglase na YouTube-u ili sličnim sajtovima. Rast tržišne moći trgovaca u odnosu na proizvođače - lokalni trgovci se integrišu u regionalne, nacionalne ili međunarodne lance trgovine, koji diktiraju proizvođačima koje i kakve proizvode da isporuče, kada da to učine, kao i kako da ih promovišu što determiniše korišćenje instrumenata marketing komuniciranja kojima se obezbeđuju kratkoročni efekti, na primer akcije unapređenja prodaje. Rast i razvoj database marketinga – gde baze podataka koje sadrže imena potrošača, demografski, geografski i psihološki profil potrošača, navike u kupovini, preferencije medija, informacije o finansijama, kao i druge relevantne karakteristike, omogućavaju kompanijama da targetiraju potrošače upotrebom različitih metoda direktnog marketinga (telemarketing, e-mail, direktna pošta), kao i da modifikuju ponudu proizvoda individualnim potrebama i željama potrošača. Zahtevi za većom odgovornošću marketing agencija – s jedne strane, kompanije zahtevaju od marketing agencija merljive rezultate kampanja, kao što su rast prodaje, tržišnog učešća i profitabilnosti, a sa druge, okreću se ka agencijama koje mogu da osmisle i sprovedu njihov IMK program, što često podrazumeva da su specijalizovane u oblastima internet i interaktivnog marketinga,

direktnog marketinga, unapređenja prodaje, kao i planiranja i kupovine medijskog prostora. Jedan od razloga za rastući značaj integrisanog marketinga tokom poslednje decenije jeste i to što igra veoma važnu ulogu u procesu razvoja i održavanja identiteta brenda i tržišne vrednosti brenda (Belch i Belch, 2009, str. 16).

Nivoi integrisanog marketinga komunikiranja

Koncept IMK pružio je mogućnost razmatranja šire slike marketinga komunikiranja, i to prepoznavanjem vrednosti svakog instrumenta marketinga komunikiranja na sistematski način. Za razliku od tradicionalnog pristupa marketinga komunikiranja, gde se svaki instrument marketinga komunikiranja planira i sprovodi odvojeno, sa različitim pogledima na kupce, imajući različite ciljeve i zadatke, kao i stavljanjem akcenta na kompaniju kao inicijatora marketinga komunikiranja sa kupcima i to bez povratnog odgovora, u integrisanom marketingu komunikiranja, ekonomska propaganda, lična prodaja, unapređenje prodaje, marketing odnosi s javnošću, ekonomski publicitet i direktni marketing, posmatraju se kroz jedinstvenu promotivnu poruku. Jedna od osnovnih ideja IMK je da sve marketing i promotivne aktivnosti kompanije treba da budu usmerene na postizanje konzistentnosti u komunikiranju i pružanju jedinstvene promotivne poruke usmerene na kupce (Belch, Belch, 2007). Pri tome, važno je istaći da se integrisano marketinga komunikiranje odvija na tri nivoa. Prvi nivo je nivo integrisanja marketinga komunikiranja kao instrumenta marketinga u marketing miks; drugi je na nivou integrisanja instrumenata promocije u promotivni miks i treći je na nivou jedinstvene promotivne poruke usmerene na kupce, a sve u cilju slanja jedinstvene i konzistentne promotivne poruke. Putem integrisanja na različitim nivoima dolazi i do sinergetskih efekata koji se postižu odgovarajućom kombinacijom instrumenata promocije i medija. Pri tome, svaki medij povećava doprinos svih drugih medija, što daje kombinovane efekte medija i povećanje zbira njihovih pojedinačnih efekata (Naik i Raman, 2003, str. 358). Autori Pickton i Hartli navode tri osnovna nivoa integrisanja koja nazivaju okršajem, bitkom i ratom (ilustracija 1).

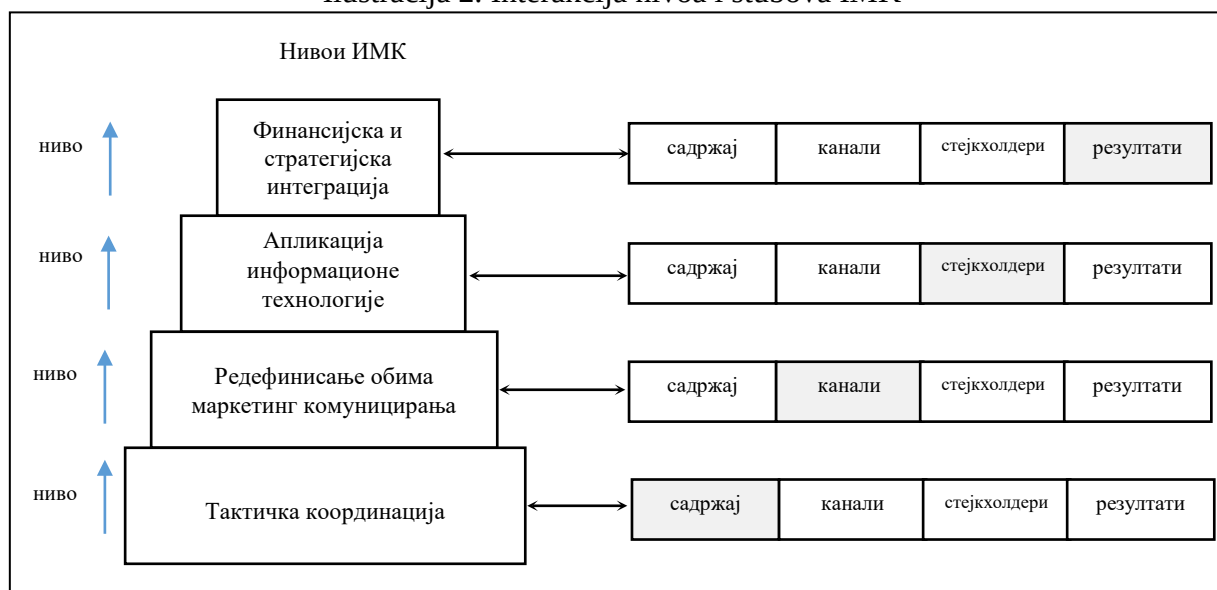
Ilustracija 1. Nivoi integracija IMK

Izvor: Ognjanov (2009, 88)

„Okršaj predstavlja prvi nivo integracije i podrazumeva usaglašavanje pojedinih promotivnih elemenata. Drugi nivo nazivaju bitkama koje se odnose na koordinaciju promotivnih kampanja, dok je treći nivo, rat, strateškog karaktera. Koordinacija pojedinačnih okršaja je potrebna da bi se dobila bitka, a njihova koordinacija obezbeđuje pobjedu u ratu. Rast stepena integrisanosti obezbeđuje pojačavanje pozitivnih efekata postizanjem sinergije“ (Ognjanov, 2009). Autor Kliatchko (2008) na postojeće nivoe IMK preuzete od Schultz-a i Kitchen-a (2000) dodaje i stubove IMK koje čine, sadržaj, komunikacioni kanali, stakeholderi i rezultati – Ilustracija 2.

Илустрација 2. Интеракција нивоа и stubova ИМК

Izvor: Kliatchko (2008, 153)

Prvi nivo se poistovećuje sa marketing komuniciranjem zasnovanim na „inside-out“ marketingu i zahteva malo ili nimalo fokusa na kupce i njihove potrebe. Marketing komuniciranje se ogleda u relativno jednostavnom spajanju elemenata u promotivni miks da bi se čuo jedan glas. Drugačije rečeno, IMK se fokusira na koordinaciju instrumenata marketing komuniciranja da bi se postigla sinergija i konzistentnost i isporučila poruka sa jasnim sadržajem i sa maksimalnim komunikacionim uticajem. Krajnji cilj je da ciljni auditorijum shvati poruku kao integrisanu, a ako je ovaj cilj postignut, onda je integracija na ovom nivou ostvarena. Na drugom nivou IMK, komunikacioni kanali se više ne posmatraju u konvencionalnom smislu, već iz ugla potrošača, odnosno, treba identifikovati one kanale koje potrošači preferiraju i smatraju relevantnim, odnosno, razmatrati šta kupci žele da čuju ili vide, kada, gde i putem kojeg medija. Ovaj nivo predstavlja „outside-in“ pristup. To je značajan korak u pravcu integrisanih marketing komunikacija koje pokreću potrošači i njihove potrebe. Sagledavanje marketing komuniciranja na ovaj način omogućava slanje i isporuku relevantnije poruke kojom se efikasnije povezuje sa potrošačima, a time se i određuje uspeh i efekti IMK na ovom nivou. Treći i četvrti nivo integracije pomeraju se sa osnovnog komuniciranja i kombinovanja elemenata promotivnog miksa, na širi kontekst komuniciranja za koji je potrebno veliko ulaganje u izgrađivanje baza podataka potrošača na osnovu kojih se može vršiti segmentacija kupaca i usmeravanje komunikacija tačno određenom profilu kupaca. Informacione tehnologije omogućavaju kompanijama da upoznaju, razumeju i bolje identifikuju profitabilne i relevantne potrošače pravljenjem i upravljanjem bazama podataka o potrošačima. Detaljnije znanje o potrošačima obezbeđuje kompanijama bolje povezivanje sa ciljnim auditorijumom, kreiranjem poruke sa ciljnim sadržajem, upotrebom preferiranih kanala, kao i korišćenjem osnovnih i sofisticiranih instrumenata za merenje efekata komuniciranja, čime se identifikuje koje grupe potrošača su profitabilne, koje su rizične ili koje pokazuju potencijalni rast. Na poslednjem nivou IMK menadžeri utvrđuju odnos investicija i dobijenih rezultata. Mogućnost kompanije da meri i postigne željene ciljeve znači da je dobro definisala i razumela najprofitabilnije potrošače i relevantne stejkholdere. Takođe, ovo implicira da su menadžeri na ovom nivou identifikovali i najviše relevantne i preferirane kanale za slanje poruke, kao i sam sadržaj poruke, a time i postigli uspešnu interakciju i vezu sa potrošačima. Integracija treba da se pomera sa taktike na strategiju, kao što se i vidi iz prikaza (zasnovano na Kliatchko 2008, Schultz i Kitchen 2000).

Značaj integrisanog marketing komuniciranja

Uticaj IMK na kupce je veoma značajan jer marketari moraju da procene koja će iskustva i utisci imati najveći uticaj na njih i u kojoj fazi donošenja odluke o kupovini. To će im pomoći da raspodelu sredstava (budžet) namenjenih komunikacijama obave efikasnije i da dizajniraju i implementiraju odgovarajuće programe komunikacija. Veliki broj modela IMK je razvijeno, ali većina važeće literature o IMK bavi se temama kao što su diskusije i debate o definisanju, prednostima, prihvatanju i merenju efekata IMK (Swain, 2004). Marketari koriste instrumente IMK da postignu različite ciljeve, uključujući kreiranje svesti o kompaniji ili brendu, upoznavanje kupaca sa atributima, karakteristikama i prednostima brenda, kreiranje, održavanje i eventualna promena stavova o brendu, stvaranje preferencije brenda i namere kupovine, kao i uticanje na izbor brenda kao ponašanja u kupovini. Najznačajniji aspekt razvoja efektivnog IMK programa uključuje razumevanje procesa odgovora kroz koji kupci prolaze do nivoa specifičnog ponašanja (npr. kupovina određenog proizvoda ili usluge) i kako različiti instrumenti komuniciranja mogu biti korišćeni radi uticanja na taj proces. Takođe, da bi kompanija uticala na akciju kupaca, potrebno je da zna kakva je interakcija različitih instrumenata IMK i njihov sinergetski efekat. Empirijska istraživanja IMK bave se pitanjima kao što su obim u kojem kompanije praktikuju primenu IMK, kao i barijerama za njegovo sprovođenje. Međutim, najmanja pažnja je na merenju efekata IMK, iz čega i proizilazi potreba za datim istraživanjima. Potreba za istraživanjem efekata IMK može se opravdati i poznatom izjavom Johna Wanamakera (oca modernog oglašavanja): „Polovina novca koji se potroši na oglašavanje je bačena, problem je što se ne zna koja je to polovina.“ Dakle, da bi se izbegle greške u komuniciranju i da bi se ostvarili postavljeni ciljevi, kao i izbegli nepotrebni troškovi, neophodno je meriti efekte IMK. Takođe, neki od razloga za merenje efekata IMK su i procena alternativnih strategija komuniciranja, u smislu stepena do kog svaki medij može biti iskorišćen, ili kada je jedna poruka efektivnija od druge, raspodela promotivnog budžeta; povećanje efikasnosti oglašavanja uopšte; utvrđivanje da li su ciljevi postignuti. Da bi se procenila efektivnost IMK programa, marketari trebaju da odrede kako upotreba različitih instrumenata marketing komuniciranja utiče na njihove kupce. Takođe, potrebno je da utvrde sinergetske efekte koji se postižu kombinovanjem različitih instrumenata marketing komuniciranja u okviru IMK koncepta. Merenje efekata IMK omogućava (Shash, D’Souza, 2009, str. 854): utvrđivanje da li investiranje u oglašavanje doprinosi povraćaju novca kroz veću prodaju, menadžersku procenu različitih komunikacionih alternativa (mogućih poruka, instrumenata IMK, medija i sredstava komuniciranja) kao i odabir njihove najefektivnije kombinacije, identifikovanje povratnog odgovora u pogledu performansi različitih komunikacionih strategija, utvrđivanje osnove za buduća planiranja i povećanje efektivnosti marketing komuniciranja, eliminisanjem neproaktivnih alternativa i upotrebom produktivnih elemenata komunikacionog programa.

Uloga visokoobrazovnih ustanova u promovisanju koncepta imk

Visokoobrazovane ustanove mogu doprineti promovisanju koncepta IMK dvostruko. Sa jedne strane, u okviru rada sa studentima uključujući i odgovarajuće sadržaje IMK i predstavljanjem prednosti tog koncepta, stvara se osnova da studenti kao budući poslovni ljudi prihvatiti IMK i implementirati ga u poslovanju kompanija. U tom smislu, poželjno je da nastava iz tog predmeta bude što je više moguće aplikativna, a u savremenim uslovima da obavezno obuhvati i on line komunikacije kompanije i njihovu integraciju, kako njihovih instrumenata međusobno, tako i sa instrumentima off line komunikacija. Drugi doprinos visokoobrazovnih ustanova bi se ogledao u izvođenju odgovarajućih kurseva koji bi predstavljali sponu sa privredom. Najnovija saznanja, naučni pristup, posebno u vezi sa merenjem efektivnosti, trebalo bi da u privredni ambijent dolazi upravo iz visokoobrazovanih institucija. Navedeni

angažman ostavio bi i šire posledice jer bi se moglo očekivati da intenzivnija primena IMK bude relevantna u širem društvenom kontekstu.

Pored boljih poslovnih performansi kompanije koje primenjuju koncept IMK, moglo bi se javiti i osnivanje novih kompanija, povećanje zaposlenosti na navedenim poslovima, ali i šire, veći poreski prihodi države, kao i povećana konkurentnost privrednih subjekata u njoj.

Zaključak

Ranih 80-ih godina koncept integrisanog marketing komuniciranja je bio neprepoznatljiva paradigma. Većina teoretičara i poslovnih ljudi iz oblasti marketinga posmatrala je svaki instrument marketing komuniciranja kao posebnu funkciju (planiranu pojedinačno, sa posebnim budžetima, različitim pogledima na tržište i različitim ciljevima i zadacima). Međutim, postojanje baze podataka kupaca, fragmentacija medija, kao i pojava interaktivnih internet tehnologija omogućili su da u vremenu prelaska sa masovnog komuniciranja na komunikaciju jedan na jedan, kao i rastućeg značaja zadržavanja postojećih kupaca pored osvajanja novih, koncept IMK bude ostvariv. Primena koncepta integrisanog marketing komuniciranja ima višestruke koristi a uloga visokoobrazovnih institucija je da edukuje studente i privredu o tome, što bi dovelo do implementacije koncepta i imalo velike prednosti u poslovanju kompanija.

Literatura

- Belch, G. E., & Belch, M. A. (2009). Advertising and Promotion: An Integrated Marketing Communications Perspective. New York: McGraw-Hill Education.
- Jokić, D., Mikić, A., (2005). Komunikologija biznisa, Naučno istraživački centar Užice, Beograd
- Kitchen, J.Ph., (2005) „New paradigm-imc-under fire“, Competitiveness Review, vol. 15, No. 1, p.72-80.
- Kitchen, J.Ph., (2005). „New paradigm-imc-under fire“, Competitiveness Review, vol. 15, No. 1, p.72-80.
- Kitchen, J.Ph., Brignell, J., Li T., Jones, G.S., (2004) „The emergence of IMC: A Theoretical Perspective“, Journal of Advertising Research, 44,1, p. 19-30.
- Kliatchko, J. (2008). Revisiting the IMC construct: A revised definition and four pillars. International Journal of Advertising, 27 (1), 133-160.
- Kotler, P., & Keller, K.-L. (2006). Marketing menadžment. Beograd: Data status.
- Lu, Y-C. (2009). The effect of IMC on brand image of laptops/notebooks. The Journal of American Academy of Business, 15 (1), 208-215.
- Madhavaram, S., Bandrinarayanan, V., & McDonald, E. R. (2005). Integrated marketing communication (IMC) and brand identity as critical compnents of brand equity strategy. Journal of Advertising, 34 (4), 69-80.
- Naik, A. N., & Raman, K. (2003). Understanding the Impact of Synergy in Multimedia Communications. Journal of Marketing Research, 40 (4), 375-388.
- Ognjanov, G. (2009). Integrisane marketinške komunikacije. Beograd: Ekonomski fakultet
- Salai, S., Grubor, A., (2011) „Integrisano marketing komuniciranje“, Subotica: Ekonomski fakultet
- Schultz, D., & Kitchen, P. (2000). A Response to “Theoretical Concept or Management Fashion?” Journal of Advertising Research, 40 (5), 17-21.
- Schultz, D., & Kitchen, P. (2000). A Response to “Theoretical Concept or Management Fashion?” Journal of Advertising Research, 40 (5), 17-21.
- Shah, K., & D'Souza, A. (2009). Advertising and Promotions: An IMC Perspective. Noida: Tata Mc-Graw Hill.

- Swain, W. N. (2004). Perceptions of IMC after a Decade of Development: Who's at the Wheel, and How Can We Measure Success? *Journal of Advertising Research*, 44 (1), 46-65.
- Weilbacher, W. M. (2001). Point of view: Does advertising cause a „hierarchy of effects?“ *Journal of Advertising Research*, 41 (16), 19-26.

PROMOTING CONCEPT OF INTEGRATED MARKETING COMMUNICATIONS BY EDUCATIONAL SYSTEM IN FUNCTION OF IMPROVING COMPANIES' PERFORMANCES

Ines ĐOKIĆ*, Olja MILOVANOV

University of Novi Sad, Faculty of Economics in Subotica, Serbia

*Corresponding author: mines@ef.uns.ac.rs

Abstract

The concept of integrated marketing communications emerged more than two decades ago, but in modern conditions there is still the need for its additional acceptance in business practice. Basically, it refers to the integration of all marketing activities of the company in the function of creating and sending consistent promotional messages through various media to both, consumers and other stakeholders. Previous researches indicate the positive communication and economic effects of the application of this concept. In this paper, the emphasis is on further promotion of the concept of integrated marketing communications in domestic conditions that would be carried out by educational systems' institutions in order to improve the performance of companies that would implement this concept in their business.

Key words: *integrated marketing communications, educational system, companies' performances.*

STRES KOD STUDENATA NA STRUČNOJ PRAKSI - SUBJEKTIVNO ISKUSTVO

Anja GLIGIĆ – SAVIĆ*, Jovana GLIGIĆ - DUMONJIĆ

Univerzitet za poslovne studije, Fakultet za poslovne i finansijske studije, Bijeljina, Bosna i Hercegovina

*Corresponding author: anjagligic@yahoo.com

Apstrakt

Perspektivni profesionalci iz oblasti edukativne (uslužne) industrije moraju biti obučeni ne samo u akademskoj oblasti, već moraju da primjene svoja znanja i vještine u domenu praktičnog rada (obuke). Stažiranje je sastavni dio njihovog kurikuluma, ali učenici-studenti često moraju da kombinuju brojne obaveze u učionici sa radnim vremenom u edukativnoj (uslužnoj) organizaciji. Zahtjevi studiranja i rada često uzrokuju stres, a nivo bi se mogao razlikovati u zavisnosti od vrste radne sredine, kao i od osobina ličnosti. Cilj pilot studije sproveden na Fakultetu za poslovne i finansijske studije, u Bijeljini, bio je merenje subjektivnog iskustva stresa koji su studenti doživljavali tokom stažiranja-obuke. Stres izazvan zahtjevima na poslu, kao i opšte stresno iskustvo upoređeni su sa demografskim varijablama (pol, godina studija, prethodno iskustvo stažiranja, kao i akademska dostignuća). Uzorak je činio 107 studenata Fakulteta za poslovne i finansijske studije. Preliminarni rezultati pokazuju povezivanje iskustva stresa sa akademskim dostignućima, godinom studiranja i prethodnim iskustvom u stažiranju, kao i sa mjestom stažiranja. Takođe se razmatra razlika između stresa izazvanog radom i ukupnog stresa.

Ključne reči: *poslovni menadžment, obuka, stažiranje, stres, evaluacija.*

Uvod

Godine studiranja se po pravilu, poklapaju sa prilično specifičnom razvojnom fazom u životnom krugu sudenta: naročito onda kada pripadaju kraju adolescencije, kada se formiraju vrijednosti i ideali mladih ljudi. Tada kognitivne funkcije treba ojačati, a pravilna obuka za profesionalni rad će postati, vremenom, prioritet. Prelazak sa srednjeg obrazovanja na viši nivo, po pravilu označava više odlučnosti, više časova učenja i, uopšte, više posvećenosti razvoju akademskih i praktičnih vještina. Međutim, često, ova razvojna faza podrazumijeva fizičko i emocionalno odvajanje od primarne porodice, i prilagođavanje novom okruženju akademskog života. Ova promjena podrazumijeva da će akademsko učenje biti spojeno sa praktičnom primjenom teorijskog znanja o stvarnim uslovima rada na poziciji posla u edukativnoj (uslužnoj) industriji, odnosno djelatnosti.

Zajedno s tim, značajan broj studenata istovremeno radi u takvim organizacijama čiji je cilj pružanje finansijske podrške za njihov svakodnevni studentski život (naknada za stažiranje). Ovo često pretpostavlja manje vremena za učenje, ali i nedostatak vremena za održavanje i razvoj društvenih odnosa. To znači da ovo može znatno umanjiti neophodne društvene aktivnosti, takođe, izvjesna izolacija koja se formira na ovaj način može uticati na razvoj društvenih vještina na negativan način; Brojni autori iznose različite stavove i zaključke o ovom fenomenu, kao i mnoge definicije. One su važne za svakoga čija je profesija povezana sa "industrijom ljudi". Odavno je istaknuto da je rad u edukativnoj industriji (servisnoj) jedan od onih koji pretpostavljaju savladavanje visokih nivoa stresa (Sarabakš i dr., 1989). Imajući u vidu kompleksnost problema, Ričardson je konstatovao da većina mladih studentskih generacija edukativne (uslužne) industrije doživljava svoj budući rad kao dinamičan i zanimljiv - onaj koji će im pružiti nova iskustva, u daljem životu i radu. Međutim, pola mladih ljudi, na uzorku koji je bio ispitivan izgledaju spremno da napuste svoju profesiju,

uglavnom zbog visokog nivoa stresa koji se mora (procesom edukacije) savladati (Ričardson, 2010, str.23.). Sa druge strane, stažiranje bi dalo jasnu sliku koristi svakom budućem profesionalcu u domenu edukativne (uslužne) industrije. Svjetski znani eksperti, kao što su Čen i Gurosi opisali su kako bi potencijalni edukator trebao dobiti određene vještine i osobine za rad, a koje će im omogućiti da uspiju u svojoj oblasti - djelatnosti. Što su studenti više pripremljeni i obučeni, vjerovatnoća profesionalnog uspjeha je veća. (Čen i Gurosi, 2007, str.22-34). S druge strane, neke druge grupe autora naglašavaju da istovremeni rad na stažiranju ometa akademski rad, odnosno edukaciju na akademskom nivou. Osim toga, to će, smatraju oni, proizvesti znatno viši nivo stresa (Nonisand Hudson, 2010). Slični su i nalazi Kurtisa i Holmesa (Kurtis, 2005, 2007; Holmes, 2008, dtr.12-32).

Drugi značajani, svjetski istraživači, kao na primer Jogartanamand Busanan, sproveo je paradigmatasko istraživanje o ovoj temi, koje se bavilo potencijalnim efektom stresa studenata studentskog menadžmenta, koji su bili angažovani za tzv.umjetnički radni vijek, na određenom položaju, na koledžu ili fakultetu. Rezultati istraživanja su pokazali da su studenti koji su bili prvi put upisani i studenti koji su istovremeno zaposleni u toku studija, doživljavali značajno izlaganje stresu od strane ostalih kolega. (Jogaratanam i Bušanan, 2004, str.54). Opšti zaključak analize sprovedenog istraživanja koja se odnosi na ovu temu ukazuje i na opštu potrebu i posebnu potrebu da se studentima obezbijedi kvalitet iskustava neophodnih za njihovu buduću profesiju: stepen stresa koji oni doživljavaju biće manji ako su adekvatna obuka i takvo iskustvo obezbijedjeni unaprijed. S druge strane, priroda i izvori stresa, na onoga koji ga podnosi, kao i dinamika njenog uticaja na studentsku dobrobit, mora se trajno ispitati. Sve ovo je ***conditio sine kua non*** za adekvatno upravljanje stresom.

Ciljevi

Ova mala pilot studija ima za cilj da omogući odnosno obezbijedi uvid u mogućnost samevaluacije subjektivnog iskustva nivoa stresa sa strane učesnika. Na ovaj način, od učesnika je zatraženo da izvrše dvostruku ocjenu, kako bi obilježili subjektivno iskustvo stresa koji smatraju da je prouzrokovan prvenstveno stresom povezanim sa radom, kao i ukupnom procjenom stresa, što znači uključivanje mnogih različitih faktora koji mogu biti u korelaciji sa iskustvima stresa i nisu bili izazvani isključivo kompleksnim uslovima rada.

Logika ove dvostruke procjene zasnovana je na pretpostavci da bi na osnovu ove pilot studije mogla biti generisana neka druga, specifičnija istraživanja. Rezultat istraživanja mogao bi ukazati na zaključak da postoje značajne razlike između iskustava stresa vezanih za rad, koji kasnije formira sveukupni stres. Potom, to bi ukazivalo na druge izvore stresa (inostrano okruženje, kulturne razlike ili pritisak zbog potrebe da se pripremi akademski ispit ili razne druge akademske dužnosti) kojeg studenti u kontinuitetu doživljavaju.

Metod i rezultati

Uzorak su sastavljali učenici-studenti Fakulteta za poslovne i finansijske studije u Bijeljini (ukupno 107 učesnika), koji su imali zadatak da izraze svoje subjektivno izlaganje stresu na posljednjoj praksi na kojoj su prisustvovali, na skali Likert tipa od 10 bodova, (od veličine 1, minimalni iskustveni stres, do 10, kao maksimalno iskustvo stresa). Jedanaest protokola-upitnika je isključeno zbog nepotpunosti, a devedesetšest je analizirano. Uzorak je na taj način bio sastavljen od tačno 50% ženskog pola i istog broja muškog pola.

S druge strane, što se tiče starosti, opseg se kretao od 20 do 24 godine starosti studenata. Približno dvije trećine (66.7%) učesnika bili su studenti treće godine studija, 40 učesnika je stažiranje ostvarilo u zemlji, dok je ostalih 55 učenika-studenata stažiralo (praktičnu obuku) u nekoj stranoj. Rezultati ovog kratkog istraživanja su predstavljeni u nastavku ovog rada. Suprotno očekivanjima, analiza podataka pokazala je da su učenice-studentkinje imaju manje stresa, kako na poslu, tako i u cjelini dana, u poređenju sa muškarcima. (Vidjeti tabelu 1).

Tabela 1. Stres: rodne razlike

Rod - pol	Br.	Muško	Stabd. odstupanje	Oznaka
Djelatnost – M Pomoć - Ž stres	48	7,1667	1,22619	p>0.001
	48	5,4167	1,12672	
Povezani M stres Ž	48	7,1667	1,35793	p>0.01
	48	6,7500	1,43759	

Izvor: Curtis, S. (2005).

Godina studija koje pohađaju, očekivano se pokazala se kao važna varijabla: studenti u višim studijskim godinama prijavili su znatno manje iskustva stresa (Stres vezan za rad $F = 9237$, $p > 0,001$, Ukupni napon $F = 17,632$ $p > 0,001$). S druge strane, akademsko dostignuće-uspjeh u studiranju, se takođe, pokazalo kao značajna varijabla (Stres u vezi sa radom $F = 18,608$ $p > 0,001$ "; Ukupni napon $F = 6,283$ $p > 0,01$. Međutim, što se tiče postavljanja stažiranja, učenici, odnosno studenti, koji su smješteni u domaćoj sredini pokazali su manje efekte stresa u poređenju sa onima koji su stažirali u inostranstvu. Ovaj rezultat je međutim, dobijen samo u slučaju stresa vezanog za rad, a ne u pogledu ukupnog stresa. Stoga, ovo izvjesno neslaganje mora biti predmet daljeg istraživanja. (Vidi tabelu 2).

Tabela 2. STRES postavljen - prouzrokovan stažiranjem

MJESTO INTERNACIJE	Br	Oznaka	Stand. devijacija	Značaj
STRES U strano PORODICI domaće	40	7,2	0,99228	F 9,661 $p > 0.05$
	55	5,6545	1,41707	
PROSJEČAN strano STRES domaće	40	7,4	1,0328	bez značaja
	55	6,6364	0,9101	

Izvor: Holmes, V. (2008).

Diskusija

Pilot istraživanja koja su ovdje prezentovana dokazala su mogućnost da se oslanjaju na subjektivnu procjenu stresa kojem su bili izloženi studenti na stažiranju, te da su rezultati konzistentni kao i mogući zaključci. Studenti koji su pohađali-obavljali stažiranje u inostranstvu, kako se očekivalo, opisali su viši nivo stresa u odnosu na one koji su radili u relativno poznatom, domaćem okruženju. Studenti viših godina studija su imali manje stresa u radu, kao i manji nivo ukupnog stresa, u poređenju sa mlađim studentima. Studenti sa višim akademskim dostignućima takođe su izrazili manje iskustva u stresu. Učesnici oba pola sa boljim akademskim ocjenama pokazali su da imaju manje stresa u stažiranju, bez obzira na to da li je smješten u domaćoj ili inostranoj edukativnoj organizaciji. Od posebnog je značaja bilo uporediti iskustvo stresa koji je povezan sa radom, sa opštim stresom. Dok su muški subjekti, anketirani studenti, pokazali sličan nivo stresa u odnosu na mjesto stažiranja, učesnice su procijenile ukupni stres u odnosu na muške učesnike, kao relevantan odnos. Međutim, ovaj rezultat može proizvesti neka dodatna istraživanja. Podaci su pokazali da su studenti koji su stekli iskustvo tokom stažiranja, jasno vezani za iskustvo stresa koje su stekli na praksi, i opravdavaju potrebu da studije koje se primjenjuju i dalje preporučuju praksu. Podaci su takođe dali osnovu za dalje istraživanje, kao i potrebu da se studenti pripremaju za stažiranje u inostranstvu na način orijentacije, informisanja i podrške u smislu predupređivanja višeg nivoa stresa. Postepeno uvođenje složenijih zadataka za studente, od njihovih mogućih bračnih godina do postdiplomskih studija takođe može biti od specifičnog značaja.

Literatura

- Chen, B. T., & Gursoy, D. (2007). Preparing students for careers in the leisure, recreation, and tourism field. *Journal of Teaching in Travel & Tourism*, 7(3), 21-41.
- Curtis, S. (2005). Support for working undergraduates: The view of academic staff. *Education+Training*, 47, 496-505.
- Curtis, S. (2007). Students' perceptions of the effects of term-time paid employment. *Education + Training*, 49, 380-390.
- Holmes, V. (2008). Working to live: Why university students balance full-time study and employment. *Education + Training*, 50, 305-314.
- Jogaratham, G., & Buchanan, P. (2004). Balancing the demands of school and work: Stress and employed hospitality students. *IJ of Contemporary Hospitality Management*, 16, 237-245.
- Kozar, J. M., Horton, B. W., & Gregoire, M. B. (2005). Is gaining work experience while going to school helping or hindering hospitality management students? *Journal of Human Resources in Hospitality & Tourism*, 4(1), 1-10.
- Nonis, S. A., & Hudson, G. I. (2010). Performance of college students: Impact of study time and study habits. *Journal of Education for Business*, 85, 229-238.
- Richardson, S. (2008). Undergraduate tourism and hospitality students' attitudes toward a career in the industry: A preliminary investigation. *Journal of Teaching in Travel & Tourism*, 8(1), 23-46.
- Richardson, S. (2010). Generation Y's perceptions and attitudes towards a career in tourism and hospitality. *Journal of Human Resources in Hospitality & Tourism*, 9, 179-199.
- Sarabakhash, M., D. Carson, and E. Lindgren (1989) The Personal Cost of Hospitality Management. *Cornell Hotel and Restaurant Administration Quarterly* 30(1):72.

THE STRESS AMONG INTERNSHIP STUDENTS - SUBJECTIVE EXPERIENCE

Anja GLIGIĆ – SAVIĆ*, Jovana GLIGIĆ - DUMONJIĆ

University of Business Studies, Faculty of Business and Financial Studies, Bijeljina, Bosnia and Herzegovina

*Corresponding author: anjagligic@yahoo.com

Abstract

The prospective professionals in the field of the education (service) industry have to be trained not only in the academic field, but have to be able to apply their knowledge and skills in the domain of practical work (practical training). The internship is an integral part of their curriculum, but students often have to combine numerous obligations in the classroom with working hours in the education organization. The demands of study and work often cause stress, and its level would vary depending of the type of working environment, as well as on personality traits. The aim of the pilot study conducted at the Faculty of Business and Financial Studies in Bijeljina was to measure the subjective experience of stress the students suffered during their internship (training). Stress caused by the demands at work, as well as overall stress experience are compared with demographic variables (gender, year of study, previous internship experience, as well as academic achievement). The sample was composed of the 107 students of the Faculty of Business and Financial Studies. Preliminary results show the connection of experience of stress with academic achievement, year of study and previous internship experience, as well as with the place of internship; the difference between work-induced stress and overall stress is also discussed.

Keywords: *business management, training, student internship, stress, evaluation.*

UGOVORI TRGOVINSKOG PRAVA U PODSTICANJU EKONOMSKOG RAZVOJA

Jelena DAMJANOVIĆ

Fakultet poslovne ekonomije Bijeljina, Univerziteta u Istočnom Sarajevu, Bosna i Hercegovina

*Corresponding author: jelenadamjanovic83@gmail.com

Apstrakt

Ugovori trgovinskog prava bilo imenovani ili neimenovani ugovori predstavljaju pravni osnov za ekonomski razvoj svake zemlje. Njihova specifičnost po osnovu koje su prijemčivi i u sprezi sa institucijama visokog obrazovanja, privredom i vlašću na bilo kojem nivou, se ogleda u tome što su obligacioni ugovori uglavnom dispozitivne pravne prirode i kao takvi dozvoljavaju ugovornim stranama da uređuju svoje pravne odnose, prava i obaveze u skladu sa zakonom. Nebrojene mogućnosti koje kao pravni instrumenti pružaju trgovinski ugovori kao što su: ugovor o licenci, ugovor o franšizingu, ugovor o lizingu i u određenoj mjeri ugovor o faktoringu i forfetingu, koji iako se određenom vidu idvajaju kao bankarski poslovi ili poslovi Bankarskog prava, su svakako prenos prava industrijske svojine, korišćenje pokretnih i nepokretnih stvari putem ugovora o lizingu, bez prenosa prava svojine, te ugovor o franšizingu kao kombinovani ugovor *sui generis*, doprinose ekonomskom razvoju vršeći uštedu prilikom pribavljanja sredstava za proizvodnju. U ovom radu biće korišćene sve metode koje bi mogle doprinijeti njegovoj kvalitetnijoj izradi. Prvenstveno misleći na metode koje su karakteristične za društvena istraživanja u kojima će biti izdvojene naučna deskripcija i analiza sadržaja (sa sintezom), zatim induktivno-deduktivna, istorijska i komparativna analiza. Od posebnih pravnih metoda u maksimalno mogućoj mjeri biće primjenjena pravno-logička, komparativna i dogmatsko normativna metoda. Izvori istraživanja će se sastojati iz stručne i naučne literature (domaće i strane), stručnih i naučnih publikacija, časopisa i drugih radova, međunarodnih konvencija, zakona i pravilnika. Rezultat rada je da ukaže na mogućnosti, i pravne instrumente po osnovu kojih se u sprezi sa pravnom naukom može dovesti do podsticanja ekonomskog razvoja.

Ključne riječi: *trgovinski ugovori, lizing, licenca, franšizing.*

Uvod

Predmet istraživanja ovog rada ima za cilj da utvrdi značaj trgovinskih ugovora sa posebnom pažnjom usmjerenom na ugovor o licenci i ugovor o franšizingu. Pravo intelektualne svojine, kao relativno novija grana prava, svoj razvoj duguje zaštiti prava pojedinca, nosioca (titulara) određenog prava. Obzirom na sve veću ekspanziju ove grane prava koja ide u korak sa privrednim razvojem zemalja, postavlja se pitanje šire zaštite navedenih prava.

Ciljevi istraživanja se prvenstveno odnose i iskazuju kroz analizu prednosti i nedostataka međunarodnog prometa prava industrijske svojine, putem zaključenja ugovora o licenci u različitim pravnim sistemima. Razlike se prvenstveno odnose na izvore prava, razlike u nastanku prava industrijske svojine, promet prava industrijske svojine, način zaključenja ugovora o licenci, predmet zaključenja ugovora o licenci, odnos ugovornih strana ugovora o licenci, vrste licenci, sve u cilju analize koliko ugovor o licenci pruža potpuniju pravnu zaštitu prilikom prometa prava industrijske svojine. Podsticaj ekonomskog razvoja je složena tema koja iziskuje dublju analizu i vječito pitanje zašto su neke zemlje bogate dok su druge siromašne. Da li je slab ekonomski razvoj posljedica odnosa proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa ili je to već zastarjela tvrdnja? U današnjem dobu razvijene tehnologije mnogi vidovi ekonomskih i pravnih odnosa su dobili drugo značenje. Prilikom zaključenja i izvršenja

ugovora, pogotovo distancionih ugovora, trajnih ugovora tehnika zaključenja ugovora je dobila potpuno novo značenje.

Ukoliko se uzme u obzir da živimo u trećoj industrijskoj revoluciji i da su epohalna, revolucionarna otkrića iza nas, u pokretanju ekonomskog razvoja pravna nauka može da pruži pravni osnov za stvaranje nove vrijednosti i bez postojanja sredstava za proizvodnju. Da bi se to ostvarilo potrebna je sardanja vlasti na svim nivoima, institucija visokog obrazovanja i privrede.

Ugovor o licenci

U pravnoj teoriji i pozitivnom zakonodavstvu postoje različite definicije ugovora o licenci. No, ono što je zajedničko svakoj od njih je da se, „ugovor o licenci zaključuje povodom iskorišćavanja objekata industrijske svojine“.⁽¹⁾ Spirović- Jovanović, 2004:352.) Posebno se naglašava kojoj vrsti pravnog prometa pripada ugovor o licenci, odnosno da li se njime vrši konstitutivni ili translativni oblik prometa prava industrijske svojine. „Ugovor o licenci je ugovor kojim se vrši konstitutivan promet prava industrijske svojine. Drugim rečima, ovim ugovorom se iz subjektivnog prava industrijske svojine izvodi (derivira) jedno ili više imovinskopravnih ovlašćenja koja se, kao novo subjektivno pravo, konstituišu na ime sticaoca licence“ (Marković, 2000: 219). „Bitni sastojci ugovora o licenci su predmet licence i naknade“ (Mirović, 2004: 381).

Pravna priroda ugovora o licenci

U pravnoj teoriji se postavlja pitanje pravne prirode ugovora o licenci, „mada zakonski propisi u uporednom pravu retko određuju pojam ugovora o licenci, po tom pitanju uglavnom postoji saglasnost i u našoj i u stranoj teoriji i praksi. Neslaganja postoje prilikom određivanja pravne prirode ovog ugovora. O shvatanju jednog dela doktrine, ugovor o licenci je jedna varijanta ugovora o zakupu, te na njega treba da se primene odredbe koje važe za zakup. Neki smatraju da ako se pravila koja važe za prodaju mogu primeniti i na cesiju, onda se pravila koja regulišu ugovor o zakupu mogu primeniti i na ugovor o licenci“ (Marković, 2000:197). Nema sumnje da u okviru ugovora o licenci postoje određeni elementi ugovora o zakupu tačnije da se vrši *sui generis* „zakup“ prava industrijske svojine.

Ali ovakva pravna konstrukcija je održiva samo u začecima razmišljanja o pravnoj prirodi ugovora o licenci i njegovom nastanku, jer ako sagledamo pojam ugovora o zakupu i pojam ugovora o licenci shvatićemo da između njih postoje značajne razlike u pogledu predmeta ugovora, te da se po osnovu analogije, da ukoliko se odredbe ugovora o cesiji mogu primjenjivati na odredbe ugovora o kupoprodaji da se isto pravilo primjeni na ugovor o zakupu i ugovor o licenci, vidjećemo da se analogija kao vid pravnog tumačenja u korelaciji ugovor o zakupu – ugovor o licenci teško može primjeniti.

Značaj ugovora o licenci

„Svaki punovažan ugovor pretpostavlja saglasnost volja, koja je sa pravnog stanovišta podobna da stvori određena dejstva“. (Perović, 32/2012: 13) Samim tim, značaj ugovora o licenci je višestruk, kako za same učesnike ugovora davaoca i primaoca licence, tako i za treća lica. Obzirom da se u svakoj zemlji vodi registar ugovora o licenci, također je slična situacija i na međunarodnom planu. „Korišćenje baze podataka za traženje licenci u tehnologiji može biti od velike koristi vežba. U nekim slučajevima poslovni čovek može da otkrije uspavanu tehnologiju koja nije našla nekog ko bi za nju uzeo licencu ili proizvođača koji bi je komercijalizovao. Iako je naravno važno pažljivo ispitati zašto se ta tehnologija ne koristi u nekim slučajevima, licenca na tehnologiju koja se ne koristi u potpunosti, može biti odlična poslovna mogućnost. Takva prilika može biti i upotreba jedne tehnologije na

geografski udaljenim tržištima, ili njeno prilagođavanje, ili korišćenje za neku drugu namenu“. (Idris, 2003:74)

Sasvim je moguće da određeni patentirani izum nema ekonomsku „prolaznost“ na jednom tržištu, a da je posjeduje na drugom. U takvim slučajevima pribavljanje prava industrijske svojine putem ugovora o licenci predstavlja korist za obje ugovorne strane, za davaoca licence u vidu naknade za korišćenje licence a za primaoca licence u vidu ekonomskog iskorišćavanja predmeta ugovora o licenci. Ugovor o licenci ima višestruki ekonomski značaj pogotovo „sa gledišta onog ko je otkupljuje licenca za dobru tehnologiju koja se trenutno ne koristi na nekom geografskom tržištu je dobar način da se postignu prihodi koji drukčije ne bi bili ostvareni. Slično tome za davaoca licenci može da bude privlačno ako kupac ima obučene radnike koji izrađuju proizvode na osnovu kupljene tehnologije, mogu da je prilagođavaju ili da je upotrebe na neki drugi način. Takva prilagođavanja nazivaju se poboljšanja, unapređenja ili izvedene mogućnosti: kupac može davaocu licence ponuditi da takva poboljšanja budu zbirno licencirana, kao način da se poveća vrednost dogovora i smanji iznos nadoknade. Privrednik koji ima obučene radnike imaće posebne prednosti u takvim pregovorima“. (Idris, 2003:75)

Navedeni vid prednosti ugovora o licenci je svojstven današnjici, pogotovo u okviru modernih tehnologija, gdje i ne postoji neki pretjeran vid inovativnosti već tzv. „noviteta“ uglavnom u funkcionisanju određenog proizvoda po kojem se razlikuje od ostalih sličnih proizvoda na tržištu. „Interesi sigurnosti pravnog prometa sa druge strane, jasno identifikuju one ciljeve koji su društveno priznati i stoga imaju institucionalnu zaštitu“. (Tabaroši,2003: 62)

Ugovor o licenci najveći značaj dobija „kako se razvijaju tehnika i tehnologija i znanja iz oblasti prirodnih nauka. Otkrića od značaja za industrijsku proizvodnju sve su masovnija. Tako brojni industrijski proizvodi danas se u svetu masovno proizvode blagodareći ugovoru o licenci. Mogućnost prenošenja, odnosno sticanja prava iskorišćavanja jednog izuma, patenta, stečenog znanja i iskustva motiviše i davaoca i sticaoca licence. Prvog da stvara, da kreira, da upregne sve svoje intelektualne sposobnosti i ostale mogućnosti da pronalazi nova rešenja, nove izume i da njihovu eksploataciju plasira na tržištu, a drugog da u nedostatku svojih inovacija, pronalazaka, iskustva i materijalnih mogućnosti, proizvodi robu koja je tražena, ima prođu, predstavlja poslednju reč tehnike, zatim da upošljava svoju radnu snagu i koristi neiskorišćene kapacitete. Blagodareći proizvodnji putem licence, novi izumi brzo osvajaju različita geografska područja“. (Spirović- Jovanović, 2004: 353)

Najbolji primjer sklapanja ugovora o licenci jesu moderne tehnologije najviše u oblasti mobilne telefonije, gdje se proizvođači mobilnih telefona utrkuju za udio na svjetskom tržištu, i ovisno o licencama koje posjeduju iz oblasti industrijske svojine povećavaju svoju proizvodnju i prodaju na globalnom tržištu.

Onaj ko pribavi tzv „posljednju riječ tehnike“ pribavlja za sebe prvo mjesto u određenom tehnološkom napretku, način tog pribavljanja je putem zaključenja ugovora o licenci. Možda se osnovano može postaviti pitanje zašto bi imalac licence istu ustupao sticaocu. Razlog je najčešće u tome što imalac licence nema dovoljno sredstava da predmet licence plasira na tržište i da je dovoljno ekonomski eksploatiše kao sam sticalac licence. Drugo, u modernim tehnologijama se i rijetko radi o licencama za potpuno nov proizvod, već o licenci za određenu modifikaciju postojećeg proizvoda koja će ga odvojiti na tržištu od istih ili sličnih proizvoda.

Koliko je zaključivanje ugovora o licenci unosan posao govori podatak da je „IBM ostvario 1.7 US\$ od zarada na licenciranju samo u 2000. godini. Texas Instruments je ostavrio 500 miliona US\$. Ukupni svetski prihodi od izdavanja licenci na patente porasli su sa 15 milijardi US\$ u 1990. godini na 110 milijardi US\$ u 2000. godini. Ovakve zarade imaju podsticajno

dejstvo na širu ekonomiju, stvaranje poslova, unapređenje obrazovanja, podršku daljim istraživanjima i razvoju i dodavanju energije stvaralačkom krugu“. (Idris, 2003:111)

Samim tim ugovor o licenci kao osnov za promet prava industrijske svojine predstavlja svojevrsan perpetum mobile u svjetskoj ekonomiji. Iako je pravima industrijske svojine zagarantovan monopolski položaj prema trećim licima, „cilj razvoja patentne imovine često nije sprečiti druge da koriste pronalasku, već da se steknu prihodi od njihove podele sa drugima“. (Idris, 2003:111)

Ugovor o franšizingu

„Franšizing je sistem plasiranja na tržište robe i/ili usluga i/ili tehnologije, koji se zasniva na tesnoj i kontinuiranoj saradnji između pravno i finansijski odvojenih i nezavisnih preduzeća, franšizera i njegovih pojedinačnih franšizata, pri čemu franšizer daje svojim pojedinačnim franšizatima pravo i nameće obavezu da vode posao u skladu sa konceptom franšizera. Pravo ovlašćuje i primorava pojedinačne franšizate, u zamenu za direktnu i indirektnu novčanu nadoknadu, da koriste firmu davaoca franšize i/ili žig i/ili uslužni žig, know-how, posao i tehničke metode, proceduralni sistem i druga prava industrijske i/ili intelektualne svojine, uz neprekidno pružanje komercijalne i tehničke pomoći, u okviru i za vrijeme trajanja pisanog ugovora o franšizingu, zaključenog između strana u tu svrhu “. (Parivodić, 2003:34).

Jasno se vidi da je ugovor o franšizingu razvijen sistem poslovanja, koji pruža iznimne koristi za učesnike ovog pravnog posla. Prvenstveno primalac franšize usvaja ekonomski isplativ vid poslovanja pod već razvijenim poznatom oznakom (brendom), koji je već poznat krajnjim potrošačima, te samim tim to donosi ogromne uštede u oblasti marketinga, jer nije potrebno razvijati posebnu mrežu oglašavanja i reklame, jer ista već postoji.

Pravna priroda ugovora o franšizingu

Ugovor o franšizingu treba jasno razlikovati od sličnih pravnih poslova:

- „ugovora o *know-how*,
- ugovora o distribuciji,
- licenci žiga,
- kupoprodaji,
- ugovora o zastupništvu,
- ugovora o radu“. (Parivodić, 2003:36)

Putem ovih razgraničenja, i u njima naglašenih razlika, potvrđuje se da se ugovor o franšizingu ne može podvesti pod navedene postojeće ugovore, već je on ugovor posebne vrste, dakle, *sui generis* ugovor mješovite prirode, sastavljen od mnoštva elemenata koji čine franšizing svojevrsnim pravnim poslom. Glavni razlog tome je kao što je navedeno u prethodnom tekstu, što prava industrijske svojine u sebi sadrže ličnopravna ovlašćenja kao i autorska prava i srodna prava, za koja važi istovjetan režim prometa ličnopravnih ovlašćenja. „Riječ je ponajprije o osobnim pravima (ili pravima osoba), kao što su pravo na slobodu, tjelesni integritet, vlastiti lik, moralna autorska prava itd“. (Gavela *et al.*, 1998: 76). Tako nije moguće tretirati ugovor o franšizingu kao ugovor o kupoprodaji.

Zaključak

Ugovor o licenci, kao osnov za promet prava industrijske svojine je relativno noviji ugovor, koji je nastao uporedo sa nastankom i razvojem industrijske svojine, kao samostalne grane prava u okviru pravne nauke. Iako samostalan ugovor, kao i svaki ugovor obligacionog prava, ugovor o licenci je vezan za predmet ugovaranja.

Njegova osnovna specifičnost i razlog njegovog postojanja je sam predmet ugovora o licenci. Ukoliko to ne bi bio slučaj pravni promet prava industrijske svojine bi se vršio putem ugovora

o prodaji, ugovora o zakupu ili ugovora o zajmu. Ova tri ugovora nisu navedena slučajno, jer je ugovor o licenci složen ugovor koji u sebi sadrži elemente sva tri navedena ugovora, ali sa velikom razlikom u odnosu na date ugovore, kao što smo prethodno naveli u radu.

Zahvaljujući specifičnosti predmeta ugovora o licenci i razvoju i industrijske svojine, njegov značaj za pravnu praksu i teoriju je nemjerljiv. Razvijene zemlje svijeta se staraju da razvijaju industrijsku svojinu obzirom da prihod od njenog korišćenja i prenosa prava korišćenja (licenciranja) čini značajan udio u društvenom bruto proizvodu. Inovacije na polju mehanike; robotike, farmacije, proizvodnje hrane, tekstila, ambalaže, građevinskog materijala... donose veliku ekonomsku dobit imaocima zaštićenih inovacija.

Obzirom da je svjetska privreda usko povezana, te da nijedna zemlja nije samostalna, kako po proizvodnji gotovog proizvoda koji se zasniva na zaštićenom pravu industrijske svojine tako ni po njenoj krajnjoj upotrebi i potrošnji. Iz navedenih razloga kapital se seli prema zemljama koje imaju najjeftiniju radnu snagu, koja će proizvesti robu najvišeg kvaliteta po osnovu patenata, čiji su imaoci najrazvijenije zemlje svijeta.

Značaj ugovora o licenci putem kojeg se koji vrši promet prava industrijske svojine, je u određenom segmentu najznačajniji za samog inovatora, ako se radi o pravnom prometu prava patenta. Imaoci zaštićenih prava industrijske svojine najčešće nisu u mogućnosti da samostalno ekonomski eksploatišu svoje zaštićeno pravo i obično se odlučuju da ga ustupe na korišćenje nekom trećem licu, a zauzvrat ubiru naknadu za to korišćenje, odnosno licencnu naknadu, te se u tu svrhu zaključuje ugovor o licenci.

Prednost ugovora o licenci u odnosu na ugovor o prodaji, se ogleda u tome što prilikom zaključenja ugovora o licenci, imalac zaštićenog prava nikada ne prestaje biti titular prava, dok se kod ugovora o prodaji gasi pravo svojine na strani prodavca momentom ispunjenja ugovora o prodaji i prelazi na kupca. Iz tog razloga ugovor o prodaji nikad ne bi mogao biti osnov za promet prava industrijske svojine. Ali za ekonomsku eksploataciju zaštićenih prava davanje dozvole za njihovo korišćenje u ugovorenom obimu i na određeni vremenski rok, uz plaćanje licencne naknade ugovor o licenci je savršen pravni mehanizam.

Razvojem tehnoloških dostignuća unutar industrijske svojine postalo je teško podvesti nastale inovacije sa prethodnim klasičnim pojmovima industrijske svojine, a kao što znamo ukoliko se određeno društveno ponašanje ne podvede pod zakonske okvire i bez unaprijed određenih sankcija utvrđenih zakonom onda se suprotno ponašanje ne može podvesti pod kršenje prava te samim tim niti pod građanski niti pod krivični delikt.

Zakonska regulativa je mješovita na polju ugovora o licenci, razlog tome je što je se svaka pravna regulativa razvijala samostalno ali i pod spoljašnjim uticajama. Privredni sistem; ekonomske prilike; politički odnosi; ekonomska razvijenost ili nerazvijenost jedne zemlje neminovno oblikuju pravni sistem. Naša zemlja je najbolji primjer kako je privredni sistem koji je prošao mnogobrojne faze uticao na pravnu regulativu.

Zemlja koja je imala sistem samoupravljanja; rasprostranjen pojam državne svojine; gdje je privatna svojina i privatno preduzetništvo bilo u drugom planu, sa prelaskom na liberalni kapitalizam je doživljela ogromne turbulencije. Zakonodavac nije bio u stanju da proporcionalno prati pravnu praksu sa zakonskom regulativom, a sa druge strane ambicija da domaće zakonodavstvo bude usklađeno sa međunarodnom regulativom, se svelo na činjenicu da je to isto zakonodavstvo samo preuzeto u svom izvornom obliku iz stranih pravnih sistema bez da se prethodno utvrdilo da li je primjenjivo i da li će proizvesti željene pravne posljedice unutar domaćeg pravnog sistema. Sve navedeno nameće zaključak da dati ugovori na određeni način dozvoljavaju svojevrsan „zakup“ nad sredstvima za proizvodnju, zajedno sa nazivom određenog brenda, razvijenog vida poslovanja i plasiranja proizvoda što predstavlja izvrsnu priliku za zemlje sa slabom ekonomijom da ostvare ekonomski razvoj. Sprega visokog obrazovanja, vlasti i njihovih institucija te privrede zasigurno može dati ohrabrujuće rezultate na ekonomski razvitak jedne zemlje.

Literatura

- Gavela N., et al., *Stvarno pravo*, Informator, Zagreb, 1998.
- Idris, K., *Intelektualna svojina*, Zavod za intelektualnu svojinu Balkan Kult, Beograd 2003.
- Marković S. M., *Pravo intelektualne svojine*, Službeni glasnik, Beograd 2000.
- Mirović, D., *Poslovno pravo*, Viša škola za spoljnu trgovinu, Bijeljina 2004.
- Parivodić, M., S., *Pravo međunarodnog franšizinga*, Službeni Glasnik, Beograd, 2003.
- Perović, S., „Ugovorna odgovornost i moralna dužnost“, *Pravna riječ časopis za pravnu teoriju i praksu* (ur. Rajko Kuzmanović), 32/2012.
- Spirović- Jovanović, L., *Trgovinsko pravo*, Međunarodni naučni forum „Dunav – reka saradnje“, Beograd 2004.
- Tabaroši, S., *Ekonomsko pravo*, Autorsko izdavačka zadruga, Beograd 2003.

TRADE LAW CONTRACTS IN ENCOURAGING ECONOMIC DEVELOPMENT

Jelena DAMJANOVIĆ

Faculty of Business Economy Bijeljina, University of East Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

*Corresponding author: jelenadamjanovic83@gmail.com

Abstract

Commercial law contracts named or unnamed contracts constitute the legal basis for the economic development of each country. Their specificity on the basis of which they are susceptible and in conjunction with higher education, economics and government at any level is reflected in the fact that the obligatory contracts are mostly dispositive legal nature and as such allow the contracting parties to regulate their legal relations, rights and obligations in accordance with the law. Unbridled opportunities provided by legal instruments as trade agreements such as: license agreement, franchising contract, leasing agreement and, in a certain measure, a factoring and forfeiting contract, which, although they are identified as banking activities or Banking Law, are certainly a transfer of the industrial property rights, the use of movable and immovable items through a leasing contract, without the transfer of ownership rights, and franchising as a combined *sui generis* contract, contributing to economic development by making savings in acquiring means of production. In this paper, all methods that could contribute to its quality development will be used. Primarily thinking about methods that are characteristic of social research in which scientific description and analysis of content (with synthesis) will be emphasized, then inductive-deductive, historical and comparative analysis. The legal-logical, comparative and dogmatic normative methods will be applied to the maximum possible extent from special legal methods. Sources of research will consist of professional and scientific literature (domestic and foreign), professional and scientific publications, journals and other papers, international conventions, laws and regulations. The outcome of the paper is to point out the possibilities, and legal instruments based on which, in conjunction with legal science, can stimulate economic development.

Key words: *commercial contracts, leasing, license, franchising.*

POREZI KAO INSTRUMENT JAVNE POLITIKE I KONKURENTNOSTI - STUDIJA SLUČAJA ŠEST EX YU ZEMALJA -

Jelena MIĆIĆ*, Maja BJEKOVIĆ

Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Bosna i Hercegovina

*Corresponding author: helena.jelena@gmail.com

Apstrakt

Sadejstvo države i ekonomije ispoljava se u svim sverama moderne tržišne ekonomije, tako da ni jedan segment poslovnog sektora ne ostaje nedirnut od strane državnog aparata. U savremenoj mješovitoj ekonomiji možemo identifikovati najvažnije ekonomske ciljeve države poput poboljšanja ekonomske efikasnosti, stabilizovanje ekonomije i ekonomski razvoj kroz mjere makroekonomske politike, rast konkurentnosti, te smanjenje ekonomske nejednakosti. Ovaj rad analizira poreze kao najvažniju polugu koju država ima na raspolaganju u cilju usmjeravanja ekonomskih tokova i efekte koje različite poreske politike imaju na konkurentnost privrednog ambijenta u šest zemalja ex Yu regiona. U analizi su korišteni indikatori Svjetske Banke vezani za plaćanje poreza – broj plaćanja u godini, vrijeme potrebno za sva poreska plaćanja, ukupna poreska stopa, porez na profit, porezi na dohodak i doprinosi i ostali porezi, kao i indikatori konkurentnosti Svjetskog Ekonomskog Forumu. Analiza pokazuje dominantan uticaj instrumenata javne politike na konkurentnost poslovnog ambijenta u posmatranim zemljama. U radu se dalje daju smjernice i prijedlozi koje instrumente bi trebalo koristiti u cilju poboljšanja ekonomskog okruženja, rasta produktivnosti, privlačenja novih investicija i dinamičnijeg ekonomskog razvoja u posmatranim zemljama.

Ključne riječi: *porezi, javna politika, konkurentnost, poslovni ambijent, javni izbor.*

Uvod

Analizirajući tržišnu ekonomiju koja pruža milijarde različitih vrste proizvoda, ne možemo da ne primijetimo da se u pozadini tog proizvodnog i potrošnog procesa uvijek nalazi kompleksan sistem državne regulacije. Pored toga što je istorija pokazala da tržišta nisu efikasna kada djeluju samostalno, za efikasno funkcionisanje tržišne ekonomije neophodni su mnogi državni aparati kao što su policija, sudstvo, zdravstvo, obrazovanje, kao i mnogi regulatorni mehanizmi. U savremenom svijetu, teško je povući jasnu liniju između državnih i privatnih aktivnosti. Prema viđenju Šumpetera, duh nekog naroda, nivo kulture, društvena struktura, djela njegove politike, i čak, više od svega toga, upisano je u njegovoj fiskalnoj istoriji. Takođe smatra da onaj ko zna kako da sluša i tumači te poruke, može čuti grmljavinu svjetske istorije jasnije nego bilo gdje drugdje. Sa ovim poetskim doživljajem tematike koju obrađujemo počecemo sa analizom poreza kao instrumenta javne politike i konkurentnosti u studiji slučaja šest ex Yu zemalja.

Instrumenti državne politike

Tokom dvadesetog vijeka, ekonomska uloga države je imala varijabilan, ali neprekidan rast. Moderna država koja teži blagostanju sprovodi brojne ekonomske funkcije koje se mogu definisati kao:

- a) Otklanjanje nedostataka tržišta
- b) Redistribucija dohodaka i resursa

- c) Stabilizacijska makroekonomska politika u cilju amortizovanja ekonomskih ciklusa i podržavanja dugoročnog ekonomskog rasta i razvoja
- d) Nadgledanje međunarodnih ekonomskih pitanja.

Kako tržišna ekonomija ne može da zadovolji šire socijalne potrebe, ekološke, sigurnosne i sl. zahtjeve, ovi ciljevi mogu biti postignuti upravo kroz poreske zahvate i transfere koje vrši država. Upravo tu, u fiskalnoj politici dešava se Šumpeterova grmljavina svjetske historije, jer su porezi sa jedne strane i državna davanja sa druge strane, izuzetno moćni instrumenti ekonomskog modeliranja i slijednih promjena.

Možemo da prepoznamo tri glavna instrumenta ili alata koje vlade koriste radi uticaja na privatnu ekonomsku aktivnost:

1. Porezi na dohodak, dobra i usluge.
2. Rashodi za određena dobra ili usluge, zajedno sa transfernim plaćanjima.
3. Propisi ili kontrole koje usmjeravaju ljude da čine ili da odustanu od određene ekonomske aktivnosti. (Samuelson & Nordhaus, 2009: 319)

Od početka dvadesetog vijeka, pa sve do danas, rast potrošnje je bio praćen rastom oporezivanja i snažnom ekspanzijom zakonske regulative iz oblasti ekonomskih pitanja. Tokom protekle dvije decenije uočljiv je trend smanjenja državne ekonomske regulative u cilju otklanjanja barijera konkurentnosti i sprečavanja rasta cijena zbog ispunjavanja komplikovanih birokratskih zahtjeva.

Prema normativnoj teoriji države, država bi trebala da primjenjuje adekvatne politike kako bi povećala blagostanje stanovništva, te iz same važnosti političkog izbora ekonomskih politika proističe zanesenost ekonomista državom i teorijom javnog izbora. Postoji mogućnost da država donese loše ekonomske odluke ili da dobru ideju sprovede na loš način i to je izvor nemira u svijesti modernih ekonomista. Također, nesavršenosti u funkcionisanju države mogu se uporediti sa propustima samog tržišta. S jedne strane su monopoli ili zagađenje životne sredine, a sa druge strane može doći do nepoželjne redistribucije dohotka, smanjenja privredne aktivnosti usljed preošte poreske politike i sl. Proučavanjem načina na koji država donosi odluke detaljnije se bavi teorija javnog izbora i to neće biti tema ovog rada, ali je bitno podsjetiti da nalazi ovog i sličnih radova upravo trebaju biti smjernica u kreiranju ekonomskih politika. Ekonomska nauka upravo treba da služi ekonomskoj politici, kako bi ona bila više nauka, a manje politika u cilju rasta blagostanja društva.

Analiza indikatora plaćanja poreza u šest zemalja ex yu regiona

Prema Doing Business izvještaju za 2017. godinu, Hrvatska je dodatno zakomplikovala plaćanje poreza uvođenjem naknade za radio i televiziju, s jedne strane i ukidajući smanjenje naknade za Privrednu komoru za nova preduzeća s druge strane. Crna Gora je napravila korak naprijed smanjenjem stope poreza na dohodak građana, te je olakšala plaćanje poreza naplate primjenom elektronskog sistema za podnošenje poreskih prijava i plaćanje PDV-a. Istovremeno, zabilježen je porast poreskog opterećenja u Crnoj Gori zbog porasta stope doprinosa za zdravstveno osiguranje koje plaćaju poslodavci (The World Bank, 2017).

Podaci o indikatorima plaćanja poreza prema izvještaju Doing Business 2017, Svjetske Banke, za šest zemalja iz ex Yu regiona: broj plaćanja u godini, vrijeme potrebno za sva poreska plaćanja, ukupna poreska stopa, porez na profit, porezi na dohodak i doprinosi i ostali porezi dati su u Tabeli 1 i Tabeli 2.

Tabela 1. Indikatori plaćanja poreza BiH, Hrvatska i Makedonija, 2006-2017. godina

	godina	Lakoća poslovanja - rang	Plaćanje poreza - rang	Broj plaćanja u godini	Utošeno vrijeme - sati	Ukupna poreska stopa (%profita)	Porez na profit (%profita)	Porezi na dohodak i doprinosi (%profita)	ostali porezi (%profita)
Bosna i Hercegovina	2017	81	133	34	411	22.6	7.2	13.5	2.6
	2016	79	151	45	420	23.3	7.2	13.5	2.6
	2015			45	407	23.3	7.2	13.5	2.6
	2014			40	407	22.2	7.2	12.6	
	2013			44	407	23.6			
	2012			55	422	23.6			
	2011			55	422	22.2			
	2010			55	422	25.9			
	2009			55	428	42.8			
	2008			55	368	42.8			
	2007			55	368	42.7			
	2006			55	368	42.8			
Hrvatska	2017	43	49	31	206	20.9	0	19.4	1.2
	2016	39	23	19	206	20	0	18.8	1.2
	2015			19	208	18.4	0	17.1	1.3
	2014			19	196	19.3	11.3	19.4	
	2013			30	196	21.2			
	2012			30	196	21.3			
	2011			30	196	21.5			
	2010			29	196	20.8			
	2009			29	196	20.8			
	2008			40	196	20.8			
	2007			40	196	20.8			
	2006			40	232	20.8			
Makedonija	2017	10	9	7	119	13	11	0	2
	2016	16	8	7	119	13	10.9	0	2
	2015			7	119	8.3	6.4	0	1.9
	2014			29	119	7.4	6.2	0	
	2013			29	119	7.4			
	2012			40	119	7.5			
	2011			40	119	8.1			
	2010			40	150	13			
	2009			40	150	15.4			
	2008			40	192	17.8			
	2007			43	192	17.8			
	2006			43	192	17.8			

Izvor: Kalkulacija autora na osnovu Doing Business 2006-2017 (The World Bank, 2006-2017)

Podaci o odgovarajućim indikatorima za preostale tri zemlje dati su u Tabeli 2.

Tabela 2. Indikatori plaćanja poreza Crna Gora, Srbija i Slovenija 2006-2017. godina

	godina	Lakoća poslovanja - rang	Plaćanje poreza - rang	Broj plaćanja u godini	Utošeno vrijeme - sati	Ukupna poreska stopa (%profita)	Porez na profit (%profita)	Porezi na dohodak i doprinosi (%profita)	ostali porezi (%profita)
Crna Gora	2017	51	57	18	300	22.2	8.2	13.3	0.7
	2016	48	72	29	314	21.8	8.1	12.8	0.7
	2015			40	320	21.8	8.1	12.8	0.7
	2014			40	320	21.6	7.1	12.8	
	2013			40	320	21.8			
	2012			42	372	24.6			
	2011			77	372	29.2			
	2010			89	372	30.1			
	2009			89	372	33.8			
	2008			89	372	33.2			
	2007			89	372	33.2			
Srbija	2017	47	78	33	225.5	39.7	16	20.2	3.5
	2016	54	98	42	244.3	39.7	16	20.2	3.5
	2015			67	279	38.6	16.2	20.2	2.2
	2014			67	279	33.2	11.6	20.2	
	2013			67	279	33.3			
	2012			67	279	33.3			
	2011			67	279	33.3			
	2010			67	279	31.2			
	2009			67	279	31.2			
	2008			67	279	32.9			
	2007			67	279	32.9			
	2006			67	279	32.9			
Slovenija	2017	30	24	10	245	31	12.7	18.2	0.1
	2016	30	24	10	245	31	12.7	18.2	0.1
	2015			10	245	31	12.7	18.2	0.1
	2014			10	245	31.4	14.1	18.2	
	2013			10	245	32.9			
	2012			21	245	32.9			
	2011			21	245	33.6			
	2010			21	246	35.8			
	2009			21	246	34.9			
	2008			22	246	38.4			
	2007			22	246	39.2			
	2006			22	260	39.2			

Izvor: Kalkulacija autora na osnovu Doing Business 2006-2017 (The World Bank, 2006-2017)

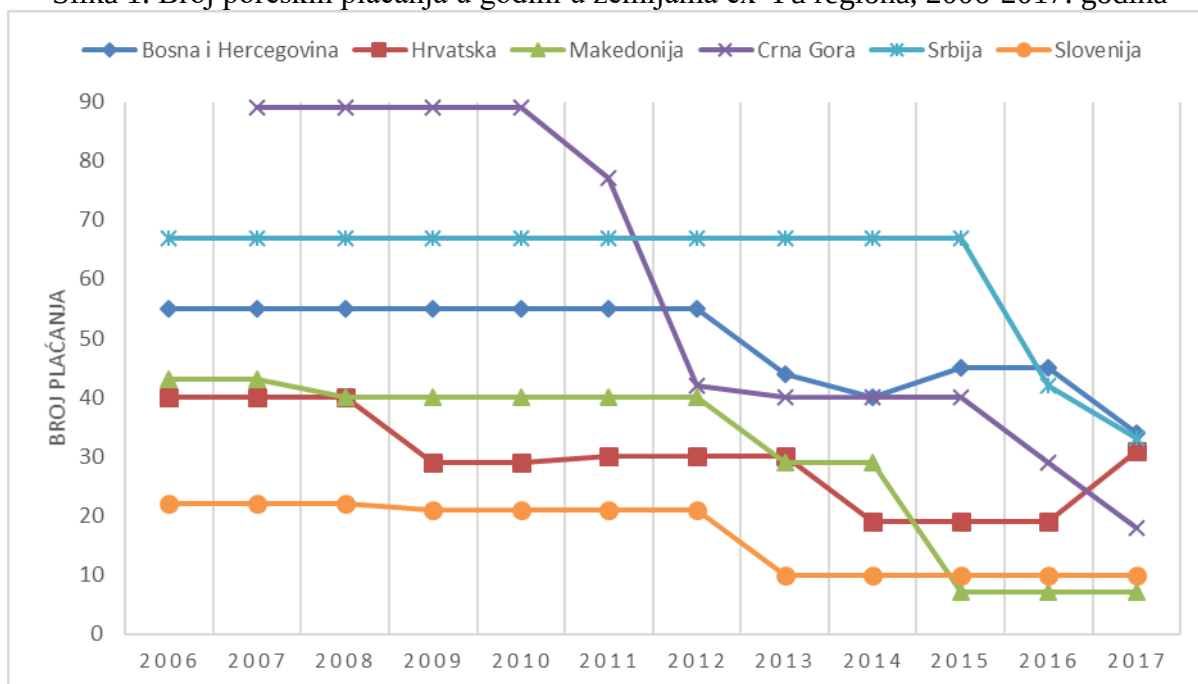
Iz Tabele 1 i Tabele 2 uočavamo ogromnu razliku u rangiranju i ocjeni plaćanja poreza u zemljama regiona od najbolje rangirane Makedonije na 9. mjestu u 2017. godini (8. mjesto u 2016. godini), do najlošije ocijenjene Bosne i Hercegovine na 151. mjestu u 2016. godini. Bosna i Hercegovina je u 2017. godini djelimično popravila rang i u 2017. godini se nalazi na i dalje poražavajuće lošem 133. mjestu. Zanimljivo je da je Bosna i Hercegovina načinila korak unazad na ukupnoj rang listi ocjene lakoće poslovanja za 2017. godinu, u odnosu na

prethodnu godinu, tj. sa 79. mjesta u 2016. godini, pomjerila se na 81. mjesto u 2017. godini. Isti negativni trend u 2017. godini su pokazale Hrvatska na 43. mjestu (39. mjesto u 2016. godini) i Crna Gora na 51. mjestu (48. mjesto u 2016. godini). Slovenija je zadržala 30. mjesto i u 2016. i 2017. godini, dok je napredak od sedam mjesta u 2017. godini ostvarila Srbija i sada se nalazi na 47. poziciji i najbolje rangirana u regionu, Makedonija, sa napretkom od 6 mjesta i u 2017. godini se nalazi na zavidnom 10. mjestu svjetske Doing Business liste. Ako analiziramo indikatore plaćanja poreza u odnosu na ukupni rang lakoće poslovanja, možemo zaključiti da je u Bosni i Hercegovini upravo ovaj set indikatora najlošije ocijenjen i ima izrazit negativan uticaj na ukupnu ocjenu lakoće poslovanja. U Hrvatskoj je iznenađujući negativan trend usložnjavanja poreskih procedura koji takođe se može identifikovati kao otežavajući faktor u ukupnoj konkurentnosti poslovnog ambijenta, dok u Makedoniji visoka poreska sofisticiranost doprinosi poboljšanju konkurentnosti preduzetničkog okruženja. Crna Gora bilježi značajno poboljšanje u oblasti poreske konkurentnosti (pomak sa 72. mjesta na 57. mjesto), ali je taj segment i dalje nešto lošije rangiran nego li ukupna poslovna sofisticiranost (51. mjesto). Srbija, takođe, bilježi značajan napredak od 2015. godine, kroz smanjenje broja plaćanja i sati potrebnih za obavljanje poreskih obaveza, ali je primjeatan rast ukupne poreske stope i ostalih poreza. Srbija bilježi najveće poreske stope u regionu. Slovenija, kao najrazvijenija zemlja u regionu, pokazuje stabilnost u poreskoj politici i postoji određena prednost u sveri poreskih indikatora u odnosu na ukupnu ocjenu lakoće postojanja.

Analiza indikatora broja poreskih plaćanja i potrebnih sati u šest zemalja ex yu regiona

Nesporno je da pojednostavljena praksa poreskih procedura i plaćanja povećava sofisticiranost i konkurentnost privrednog ambijenta, ali je značajan i efekat u smanjenju troškova radne snage i svih vezanih izdataka. Spremnost državnog aparata da svojim disciplinovanim djelovanjem i praktičnim mjerama pojednostavi i olakša interakciju između privrednog sektora i poreskog sistema rezultira manje ili više konkurentnim poslovnim ambijentom u sveri plaćanja poreza. Slika 1 prikazuje broj poreskih plaćanja u godini u zemljama ex-Yu regiona za 2006-2017. godinu.

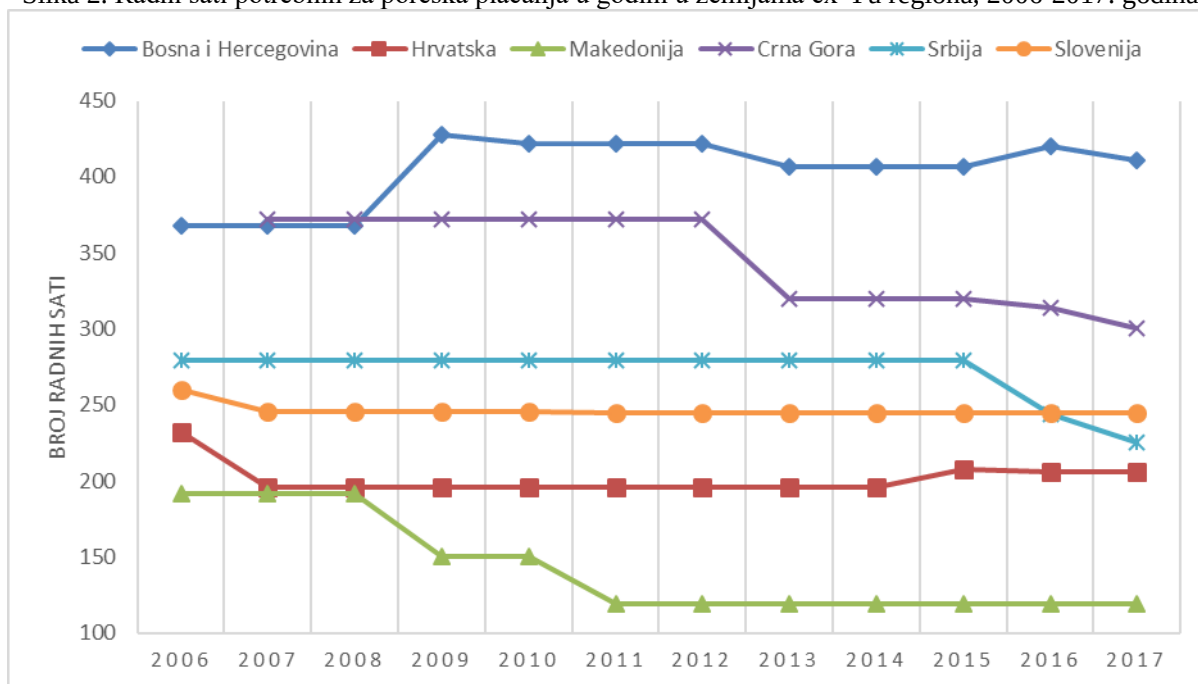
Slika 1. Broj poreskih plaćanja u godini u zemljama ex-Yu regiona, 2006-2017. godina

Izvor: Kalkulacija autora na osnovu Doing Business 2006-2017 (The World Bank, 2006-2017)

Na osnovu Slike 1 uočljivo je da su sve zemlje regiona napravile značajne pomake u pojednostavljenju poreske procedure, sa izuzetkom Hrvatske, koja ima povećanje broja poreskih plaćanja u 2017. godini. U jednostavnosti procedura prednjači Makedonija sa samo 7 plaćanja godišnje, dok su napretci u Bosni i Hercegovini i Srbiji još uvijek nedovoljni, jer je potrebno napraviti 34, odnosno 33 poreska plaćanja godišnje. Slika 2 prikazuje broj radnih sati potrebnih da se obave sva poreska plaćanja u godini u zemljama ex-Yu regiona za 2006-2017. godinu.

Slika 2. Radni sati potrebnih za poreska plaćanja u godini u zemljama ex-Yu regiona, 2006-2017. godina

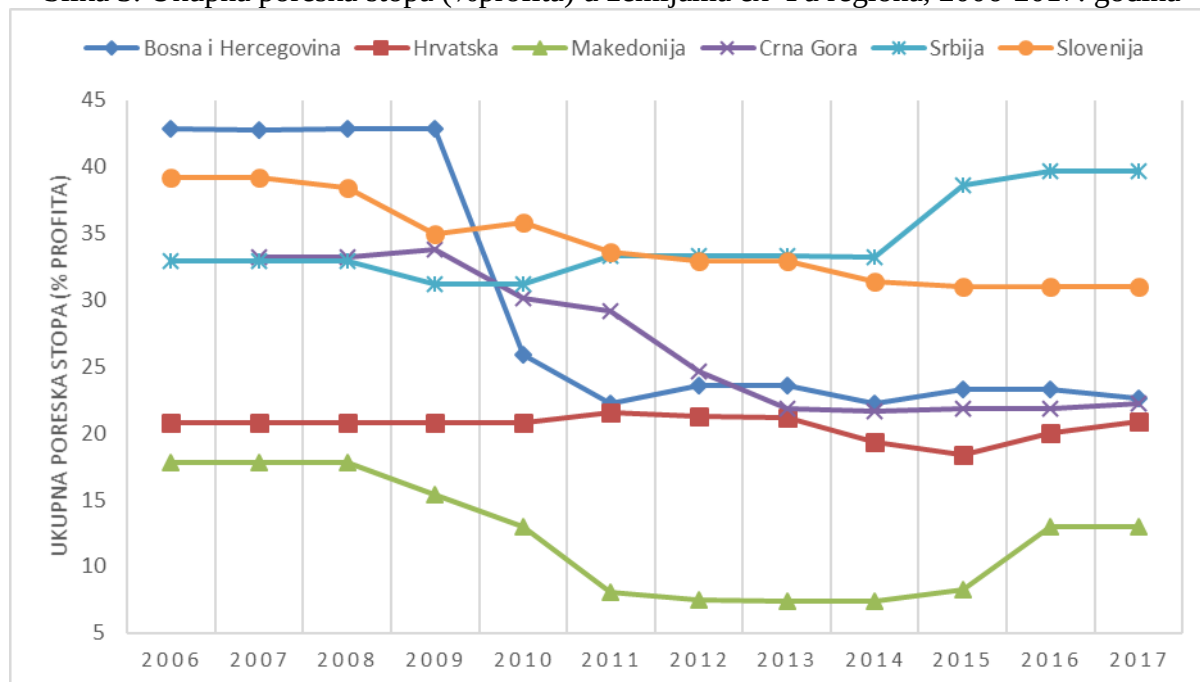
Izvor: Kalkulacija autora na osnovu Doing Business 2006-2017 (The World Bank, 2006-2017)

Efekat djelovanja državnog aparata u samoj organizaciji i efikasnosti poreskog plaćanja pokazuje Slika 2. Odmah je uočljiv izraziti negativni trend prisutan u Bosni i Hercegovini, koja je imala maksimalnih 428 radnih sati potrebnih za plaćanje poreza u 2009. godini i 411 sati u 2017. godini, što je ubjedljivo najviše u ex-Yu regionu. Pozitivan trend pokazuju i Srbija i djelimično Crna Gora, dok je Makedonija napravila najveći pozitivni pomak i od 2011. godine se zadržava na 119 radnih sati potrebnih za plaćanje poreza u godini, što je zavidan rezultat čak i za mnogo razvijenije zemlje.

Analiza indikatora direktnih poreskih stopa u šest zemalja ex yu regiona

Ukupna poreska stopa, porez na profit, porezi na dohodoka i doprinosi kao procenat od profita mogu biti ključne smjernice prilikom donošenja investicionih odluka potencijalnih stranih ulagača. Stoga je odgovornost javne politike u ovom segmentu veća i neophodno je sagledati širi djelokrug efekata makroekonomskih odluka. Balansiranje između potrebe povećanja javnih prihoda kroz povećane poreske stope, s jedne strane i povećanja primamljivosti svog poslovnog okruženja kroz, upravo, smanjenje državnih nameta, što u dužem roku treba da dovede do povećanja stranih investicija, a zatim i efekat povećanja javnih prihoda, s druge strane, nije ni malo jednostavan zadatak. Možemo zaključiti da su upravo ovde sažete ključne determinante države i privatnog sektora u određenom privrednom ambijentu. Kako su se kretale glavne odrednice ovih odnosa u periodu 2006-2017. godina za šest ex-Yu zemalja prikazano je u Slici 3.

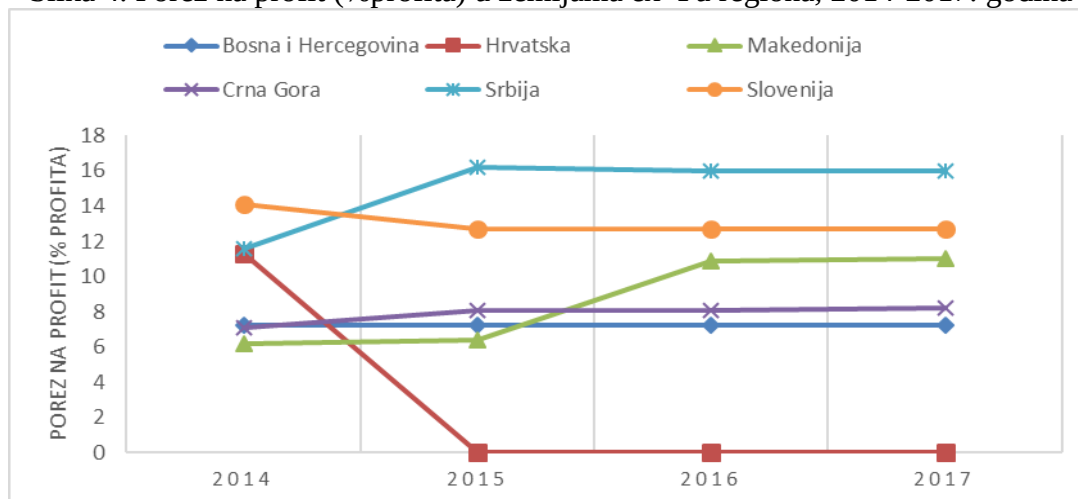
Slika 3. Ukupna poreska stopa (%profita) u zemljama ex-Yu regiona, 2006-2017. godina

Izvor: Kalkulacija autora na osnovu Doing Business 2006-2017 (The World Bank, 2006-2017)

Na Slici 3 prikazano je kratanje ukupne poreske stope kao procenat od profita, u periodu od dvanaest godina, za šest ex-Yu zemalja i pokazuje efekat djelovanja državnog aparata u sveri poreskog obuhvatanja privatnog sektora. Makedonija je i u ovom segmentu najkonkurentnija sa ukupnom poreskom stopom od 13%, dok je tokom 2013-2014. godine ta stopa bila i na nivou od 7,4%. Zanimljivo je da Srbija od 2014. godine (ukupna poreska stopa od 33,2%) bilježi rast do 39,7% u 2017. godini. Hrvatska ima prilično stabilno kretanje (uz blagi rast ukupnog poreskog obuhvatanja) i u 2017. godini ima nivo od 20,9%, što Hrvatsku stavlja na drugo mjesto po konkurentnosti u ovoj oblasti u ex-Yu regionu. Nešto više stope imaju Crna Gora (22,2%) i Bosna i Hercegovina (22,6%), koje su u ovom periodu učinile značajne korake ka smanjenju ukupne poreske stope i povećanju privlačnosti svog poslovnog ambijenta. Nivo ukupne poreske stope u Bosni i Hercegovini u periodu 2006-2009. godina je bio 42,8% i smanjenje koje je učinjeno u narednom periodu značajno doprinosi poboljšanju konkurentnosti preduzetničkog okruženja i privlačenju novih investicija u Bosnu i Hercegovinu. Naravno, ovo je samo jedan od potrebnih koraka ka većoj investicionoj dinamici. Problemi makroekonomske stabilnosti ostaju glavni ometajući faktor u Bosni i Hercegovini i u tom smjeru treba učiniti dalje napore. Što se tiče Slovenije, čija javna politika u svemu ispoljava stabilne tendencije, bez naglih skokova i nepredviđenih oscilacija, ipak je primjetan blagi trend smanjenja ukupne poreske stope na teretu preduzeća. Ovo pokazuje nastojanje države da rastereti privatni sektor i time potpomogne ekonomsku dinamiku i privredni rast. Kao najrazvijenija ekonomija u regionu, Slovenija slijedi trend najrazvijenih zemalja i ima relativno veće poresko obuhvatanje od ostalih zemalja regiona (ukupna poreska stopa 31%), jedino je veće poresko obuhvatanje u Srbiji (39,7%) koja nima dovoljno razvijenu privredu koja bi mogla podnijeti ovako visoke poreske namete. Ovo ukazuje na gušenje privrede od strane države i može da odbije potencijalne unvestitore. S druge strane, Srbija čini značajne pozitivne napore ka privlačenju novih investitora kroz čitave pakete podsticajnih mjera i time amortizuje negativne uticaje visokog poreskog obuhvatanja. Prikaz kretanja poreza na profit, kao jednog od odlučujućih faktora za privlačenje stranog kapitala, dat je na Slici 4 za zemlje ex-Yu regiona za period 2014-2017. godina.

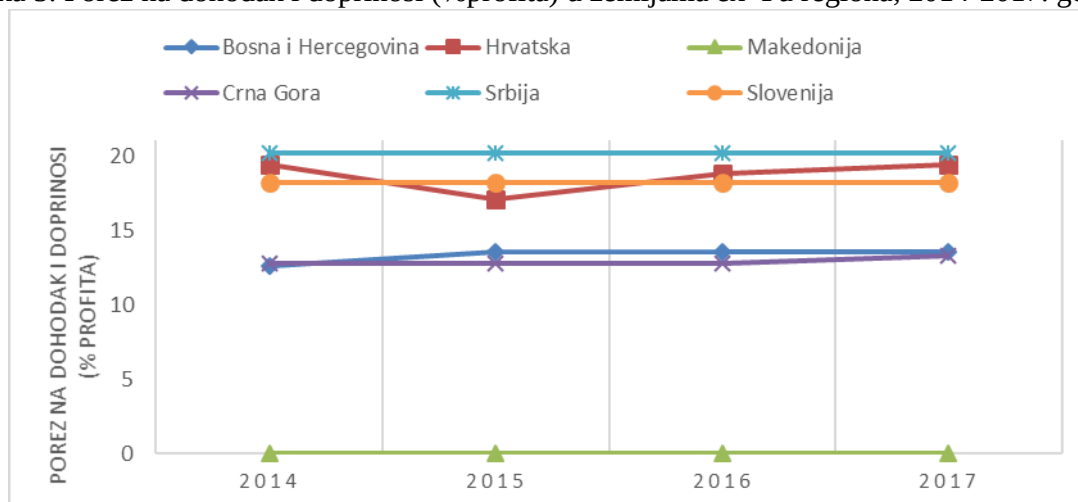
Slika 4. Porez na profit (%profita) u zemljama ex-Yu regiona, 2014-2017. godina

Izvor: Kalkulacija autora na osnovu Doing Business 2014-2017 (The World Bank, 2014-2017)

Slika 4 pokazuje da je Hrvatska, u 2015. godini, učinila najdrastičniju mjeru u cilju rasterećenja privatnog sektora i privlačenja stranog kapitala uvođenjem nulte stope poreza na profit, koja se sadržala sve do danas. Ovo pokazuje koliko su bitne poruke koje kroz definisanje javne politike u sveri poreza šaljem privatnom sektoru i potencijalnim ulagačima. Ukidanjem poreza na profit najglasnije se pozivaju investitori da svoj kapital ulože upravo u tu zemlju, iskazuje im se jasna dobrodošlica i pruža ruka saradnje. Nesumljivo da je Hrvatska ovom mjerom učinila veliki iskorak u jačanju konkurentnosti privrednog ambijenta. S druge strane, dugoročni poreski efekti očekivanog rasta privrede aktivnosti kompenzovaće smanjenje poreskih prihoda po ovom osnovu. Bosna i Hercegovina i Crna Gora nisu imale značajnih promjena u nivou stopa poreza na profit u posmatranom periodu i nalaze se na relativno konkurentnom nivou od 7,2% i 8,2%. Makedonija je u ovom segmentu imala rast nivoa stope poreza na provit od 6,2% u 2014. godini do 11% u 2017. godini. Slovenija blago smanjenje u 2015. godini i ostaje na stabilnih 12,7% u narednom periodu. Srbija je u 2015. godini povećala stopu poreza na profit sa 11,6% na 16,2%. Tokom 2016. i 2017. godine, zadržava se na nivou od 16% što je najviša stopa u ex-Yu regionu i nekorespondira sa nivoom privrednog razvoja, te može imati negativne dugoročne efekte na ekonomski rast i strana ulaganja. Analizu poreza kao instrumenta javne politike i konkurentnosti završićemo sa predstavljanjem poreza na dohodak i doprinosa za posmatrani region na Slici 5.

Slika 5. Porez na dohodak i doprinosi (%profita) u zemljama ex-Yu regiona, 2014-2017. godina

Izvor: Kalkulacija autora na osnovu Doing Business 2014-2017 (The World Bank, 2014-2017)

Slika 5 pokazuje da posmatrane zemlje nisu imale značajnijih promjena u poreskoj politici vezanoj za poreze na dohodak i doprinose. Slovenija i Hrvatska, kao najrazvijenije zemlje, očekivano imaju više poresko obuhvatanje na nivou od 18,2% i 19,4%. Najviša stopa je u Srbiji (20,2%), što opet, nekorespondira sa nivoom privredne aktivnosti. Bosna i Hercegovina i Crna Gora su ujednačene na nivou od 13,5% i 13,3%, dok Makedonija ovde ima stopu od 0%. Istina je da je Makedonija učinila velike napore u cilju povećanja konkurentnosti svog privrednog okruženja, ali i da postoje ometajući faktori, poput političke nestabilnosti, koji odbijaju značajnije kapitalne investicije i priliv stranog kapitala, te izostaju željeni razvojni efekti.

Zaključak

Podaci o konkurentnosti ekonomije svakodnevno su prisutni u medijima i stručnim krugovima, a nastale su kao plod rada priznatih međunarodnih organizacija. Da bi nam te informacije bile od koristi, neophodno je dublje ući u njihovu suštinu i raščlaniti ekonomske indikatore na osnovu kojih se donose sažete ocjene o konkurentnosti privrednog okruženja određene države. U ovom radu smo bili fokusirani na analizu pojedinačnih faktora konkurentnosti u oblasti poreske politike u šest ex-Yu zemalja u periodu 2006-2017 godina, jer je visina poreskih dažbina na teretu privatnog sektora faktor koji generiše ili suputava biznis. Na pitanje kako naći balans između visokih poreza koji daju veće budžetske prihode, ali i destimulišu investicije, tjeraju kapital iz zemlje i jačaju sivu ekonomiju i smanjenih poreskih stopa, koje smanjuju poreske prihode u kratkom roku, ali privlače investicije i jačaju privredni rast, pa i budžetske prihode u dugom roku, pokušali smo naći odgovor kroz detaljnu uporednu analizu zemalja u regionu.

Bosna i Hercegovina u dužem periodu pokazuje trend niske konkurentnosti poslovnog okruženja i najlošije je rangirana zemlja u okruženju. Pored brojnih političkih faktora koji ovo uzrokuju, postoje problemi u sektoru poreske politike koji dodatno ometaju privredni rast, a koji se mogu otkloniti. Visoke poreske stope i nepotrebna složenost poreskih procedura u BiH svrstani su u sam vrh faktora koji smanjuju konkurentnost naše privrede.

Neophodno je uložiti dodatne napore u cilju smanjenja fiskalnog opterećenja u BiH, naročito u smjeru ukidanja brojnih i visokih parafiskalnih nameta. Ovo je od naročitog značaja za trenutni skroman nivo ekonomskog razvoja u BiH, gdje porezi bilježe značajno više stope od nivoa ekonomskog razvoja. Dakle, potrebno je privremeno smanjiti sve poreske namete u cilju akceleracije ekonomije, pa tek kada se dostigne viši nivo razvoja, ići ka rastu poreskog opterećenja. Ovo je model koji su pratile uspješne zemlje na svom razvojnem putu. Slična situacija je i u Srbiji, gdje postoje pozitivni pomaci u smislu pojednostavljenja poreskih procedura, ali je nivo poreskih stopa previsok i nekorespondira sa nivoom ekonomskog razvoja. U obje zemlje je potrebno jačati kvalitet rada poreskih organa i poresku discipline, uz uvođenje dodatnih stimulativnih mjera za prelazak iz neformalnog u formalni sektor. Potrebno proširiti obrazovanje u smjeru društvene odgovornosti, povećanja svijesti o negativnim efektima sive ekonomije, poreske avazije, ali i važnosti podržavanja domaćih proizvoda na tržištu.

Ova analiza ukazala je na postojanje pozitivnih primjera i trendova u zemljama okruženja. Makedonija prednjači u dostignutom nivou lakoće poslovanja i nalazi se na 10. mjestu na rang listi Doing Business 2017, Svjetske Banke gdje su analizirani podaci za 190 zemalja. U sveri poreske politike Makedonija prednjači po jednostavnosti poreskih procedura i nultoj stopi poreza na dohodak, među zemljama regiona. Ometajući faktor za snažniji privredni razvoj u Makedoniji predstavlja nestabilnost makroekonomskog okruženja i politička previranja. Hrvatska vodi aktivnu poresku politiku, kroz osluškivanje potreba globalne ekonomije i brzo prilagođavanje privrednog ambijenta. Konkurentna prednost hrvatske ekonomije u odnosu na zemlje okruženja je u nultoj stopi poreza na profit, čime su učinjeni

maksimalni naponi ka rasterećenju privatnog sektora i privlačenju stvanih investicija. Slovenija, s druge strane vodi stabilnu poresku politiku, bez snažnih oscilacija u kratkom roku. Izbor ove politike odgovara najrazvijenijoj zemlji u regionu, koja u svemu teži stabilnosti i investitore privlači upravo takvom reputacijom – stabilno i sigurno privredno okruženje, a opet dovoljno konkurentno - 30. pozicija na Doing Business rang listi od 190 zemalja.

Literatura

- Džafić, Z. & Terzić, L. (2011). *Konkurentnost privrede BiH u funkciji evropskih integracija*. Tuzla: Ekonomski fakultet Tuzla
- Naučno društvo ekonomista Srbije. (2010). *Kako povećati konkurentnost privrede i izvoza Srbije*. Beograd: Ekonomski fakultet u Beogradu,
- OECD. (2017). *OECD Business and Finance Outlook 2017*. Paris: OECD Publishing
- Porter, M., (1990). *Competitive Advantage of Nation*. London: The McMillan Press Limited
- Samjuelson, P.A., & Nordhaus, V. D. (2009). *Ekonomija*. Beograd: Mate
- Scoot, B.R. & Lodge G., (1985). *US Competitiveness in The World Economy*, Boston: Harvard Business School Press
- World Bank, (2006), *Doing Business 2006*, preuzeto 11.07.2017 sa:
<http://www.doingbusiness.org/~media/WBG/DoingBusiness/Documents/Annual-Reports/English/DB2006-Full-Report.pdf>
- World Bank, (2007), *Doing Business 2007*, preuzeto 11.07.2017 sa:
<http://www.doingbusiness.org/~media/WBG/DoingBusiness/Documents/Annual-Reports/English/DB2007-Full-Report.pdf>
- World Bank, (2008), *Doing Business 2008*, preuzeto 11.07.2017 sa:
<http://www.doingbusiness.org/~media/WBG/DoingBusiness/Documents/Annual-Reports/English/DB2008-Full-Report.pdf>
- World Bank, (2009), *Doing Business 2009*, preuzeto 11.07.2017 sa:
<http://www.doingbusiness.org/~media/WBG/DoingBusiness/Documents/Annual-Reports/English/DB2009-Full-Report.pdf>
- World Bank, (2010), *Doing Business 2010*, preuzeto 11.07.2017 sa:
<http://www.doingbusiness.org/~media/WBG/DoingBusiness/Documents/Annual-Reports/English/DB2010-Full-Report.pdf>
- World Bank, (2011), *Doing Business 2011*, preuzeto 11.07.2017 sa:
<http://www.doingbusiness.org/~media/WBG/DoingBusiness/Documents/Annual-Reports/English/DB2011-Full-Report.pdf>
- World Bank, (2012), *Doing Business 2012*, preuzeto 11.07.2017 sa:
<http://www.doingbusiness.org/~media/WBG/DoingBusiness/Documents/Annual-Reports/English/DB2012-Full-Report.pdf>
- World Bank, (2013), *Doing Business 2013*, preuzeto 11.07.2017 sa:
<http://www.doingbusiness.org/~media/WBG/DoingBusiness/Documents/Annual-Reports/English/DB2013-Full-Report.pdf>
- World Bank, (2014), *Doing Business 2014*, preuzeto 11.07.2017 sa:
<http://www.doingbusiness.org/~media/WBG/DoingBusiness/Documents/Annual-Reports/English/DB2014-Full-Report.pdf>
- World Bank, (2015), *Doing Business 2015*, preuzeto 11.07.2017 sa:
<http://www.doingbusiness.org/~media/WBG/DoingBusiness/Documents/Annual-Reports/English/DB2015-Full-Report.pdf>
- World Bank, (2016), *Doing Business 2016*, preuzeto 11.07.2017 sa:
<http://www.doingbusiness.org/~media/WBG/DoingBusiness/Documents/Annual-Reports/English/DB2016-Full-Report.pdf>
- World Bank, (2017), *Doing Business 2017*, preuzeto 11.07.2017 sa:

<http://www.doingbusiness.org/~media/WBG/DoingBusiness/Documents/Annual-Reports/English/DB2017-Full-Report.pdf>

World Economic Forum, (2016). *The Global Competitiveness Report 2016-2017*, preuzeto 11.07.2017 sa: http://www3.weforum.org/docs/GCR2016-2017/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2016-2017_FINAL.pdf

TAXES AS AN INSTRUMENT OF PUBLIC POLICY AND COMPETITIVENESS - A CASE STUDY OF SIX EX YU COUNTRIES -

Jelena MIĆIĆ*, Maja BJEKOVIĆ

University of East Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

*Corresponding author: helena.jelena@gmail.com

Abstract

The state and economic cooperation is manifested in all spheres of a modern market economy, that no segment of the business sector remains untouched by the state apparatus. In the modern mixed economy, we can identify the most important economic goals of the state such as improving economic efficiency, stabilizing the economy and economic development targeted through macroeconomic policy measures, increasing competitiveness, and reducing economic inequality. This paper analyzes taxes as states the most important lever available for the purpose of streamlining economic flows and the effects that different tax policies have on the competitiveness of the business environment in the six countries of the ex Yu region. The indicators used in the analysis are the World Bank indicators related to tax payment - number of payments per year, time required for all tax payments, total tax rate, profit tax, labor tax and contributions and other taxes, as well as the competitiveness indicators of the World Economic Forum. The analysis shows the dominant influence of public policy instruments on the competitiveness of the business environment in the observed countries. The paper further provides guidelines and suggestions on which instruments should be used in order to improve the economic environment, productivity growth, attract new investments and more dynamic economic development in the observed countries.

Key words: *taxes, public policy, competitiveness, business environment, public choice.*

MODEL OF PROFESSIONAL AND SCIENTIFIC COMMUNITIES IN THE SPHERE OF AGRARIAN INDUSTRY AND GOVERNMENT INSTITUTIONS UNDER THE REALIZATION OF KNOWLEDGE-INTENSIVE PROCESS

Kazarinova Natalia LEONIDOVNA, Piankova Natalia VLADIMIROVNA

Perm State Agricultural Academy, Russia

*Corresponding author: prmkazarinova@bk.ru

Abstract

This article includes the problems connected with the extensive use of region scientific potential in consequence of creating informative communication channels along with the state and municipal authorities, enterprises for regions' knowledge-intensive projects realization. The mechanisms for the interaction model realization, approaches and development stages of regions' scientific research areas storage were offered.

Keywords: *interaction model, knowledge-intensive projects, solution strategy, method of hierarchies' analysis, projects data bases.*

Introduction

The relevance of the work. Regions' development requires productivity growth, use of scientific achievements and leading approach in manufacturing and agriculture. Interaction model formation: science (higher education institutions, academic communities) - public authorities (municipal) -enterprises (entrepreneurs) can be considered as an instrument of innovation changes, science integration into real production processes.

The main purpose is to develop the interaction model of organization and different type's government structures and science, to provide the scientific information formation with help of data base storage for knowledge-intensive development, to implement the selection analytic system, analysis of knowledge-intensive projects massive by means of interaction communication channels.

Aims:

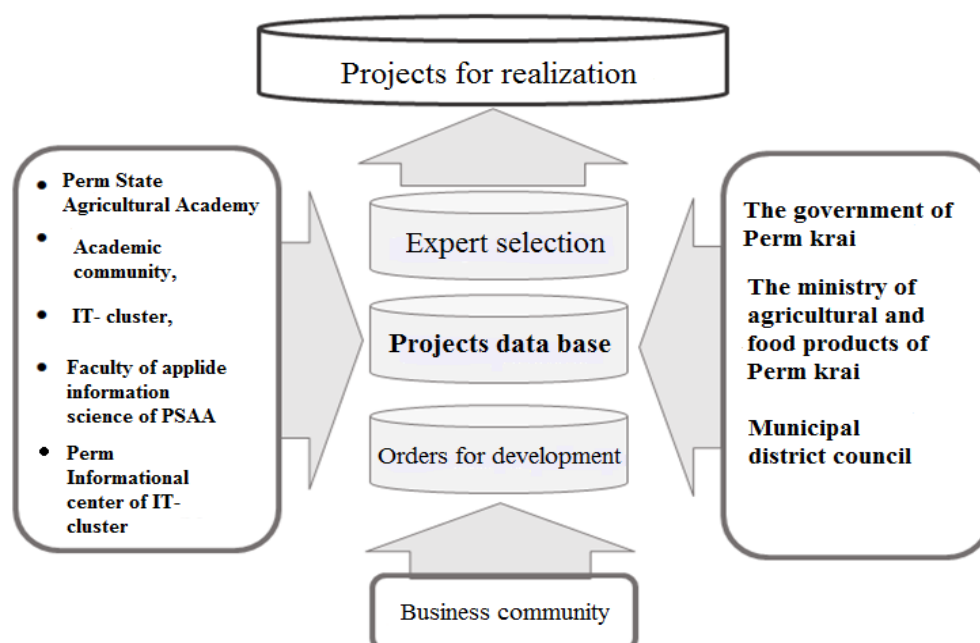
- Formation of scientific development data base and research areas;
- Analysis, strategy choice on the basis of scientific development arranging according to groups directions;
- Perspective projects selection from the knowledge-intensive projects data base;
- Perspective practice formation based on realization projects results;
- Realization of standard web portal shell suitable for development copying;

Providing the possibility of information technology system and services using for communication of academic community and business which includes realization process of government and public administration.

Information technologies involve the use of the following tools: on-line data base support, providing of the common activities support, organization of reporting data regulations in the field of scientific research on the subject which is requested for regions and municipalities, scientific information alignment in data base, information addition into the base public information resource_(Registry model) (Kirko V.I., Popodko G.I. & Goloushkin R.D., 2012; Popodko G.I., 2016). The formation model of scientific research registry and registry of solicited research directions is developing on the server side of data base software system

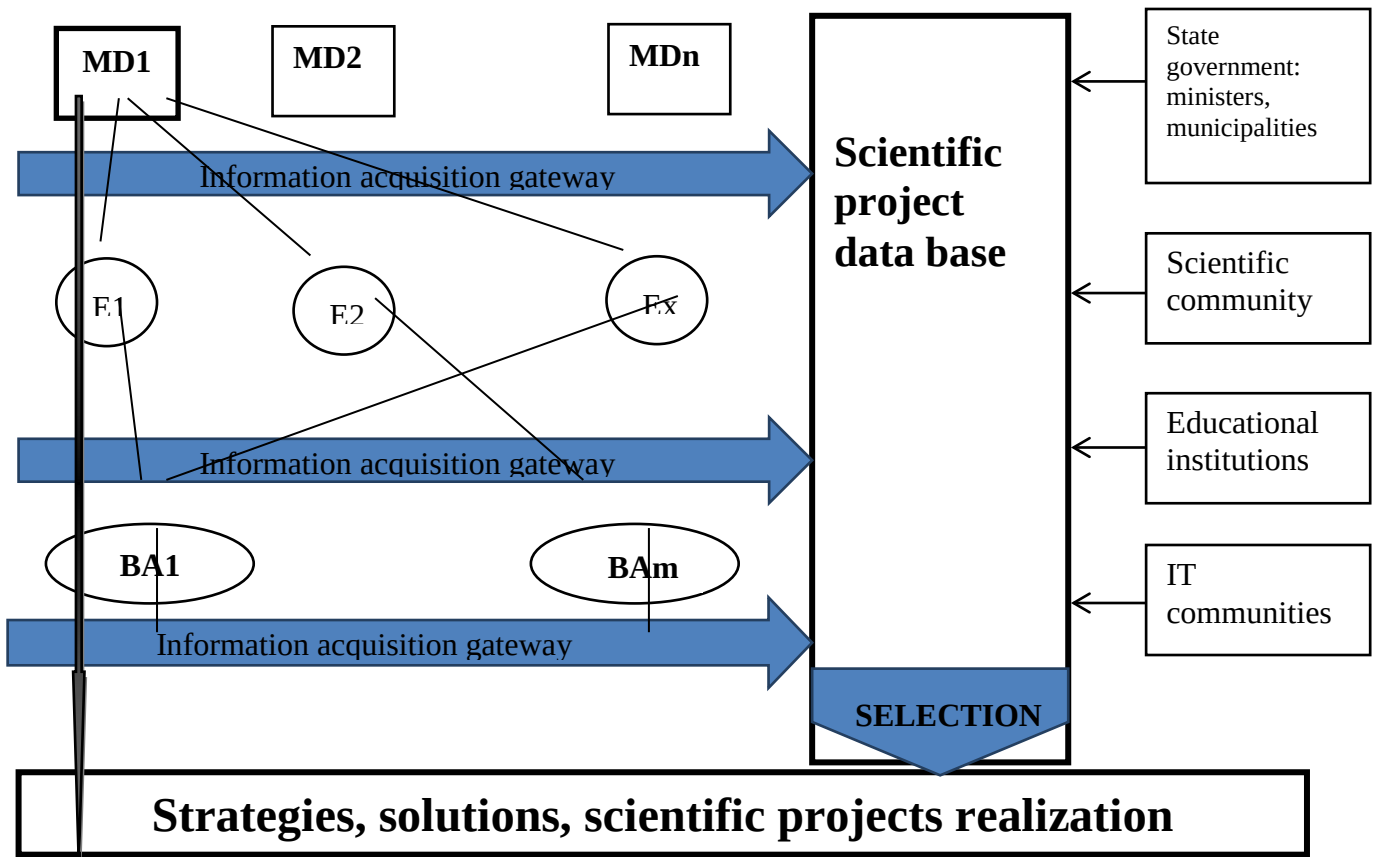
scientific information. The project is realizing in the frame of theoretical research of the applied computer science Faculty of Perm State Agricultural Academy for 2016-2020: « The formation of dynamic model tooling back up estimation of workers competence in the context of educational and professional standards conformity and existing rules». The state registration number is AAAA-A16-116021210254-7. The model development of the professional and scientific communities in the sphere of agricultural industry, Perm IT-cluster and government institutions under the implementation of innovative projects data bases meet the requirements of standards (System project of electronically government RF, 2020; Legal framework Russian Federation President decree, 2013). The project “The model of professional and scientific communities” includes theoretical research, formation of scientific organizations information models, governmental authority enterprises for realization the innovative and knowledge-intensive development which require a modern approach to choice, explanation and scientific support of strategic and management decisions on the different levels of realization (Fig.1).

Figure1. The interaction model of public authorities, entrepreneurs and academic community

The conducting research and realization of the project draw attention to solution to the problems connected with the legislative initiatives in the sphere of transfer for higher educational institutions and research teams and the need of the regulatory documents development which simplifies the technology transfer procedure (Kirko V.I., Popodko G.I. & Goloushkin R.D., 2012). The model in contrast to the centers which control primary research findings, for instance, The Russian Foundation of basic research, the archive that contains gathered documents which reflect current status and the main results of scientific research in Russia in all spheres of fundamental science (Tsyganov S.A., Rudtskaya E.R. & Khrustalev Yu.E., 2015, Khrustalev E.Yu., 2014), provides the opportunity to track scientific vector regional component. The interaction model realizes the conception of «Open innovation» and implies the horizontal and vertical communicational collaborations (Fig.2). The interaction with enterprises is realized both through the municipal district administration and through the branch associations which is represented by ordered set, special case of column as is shown on the figure (Saati T. L., 2008). The ordered set in this case accommodates the reflexive, asymmetry and transitivity law.

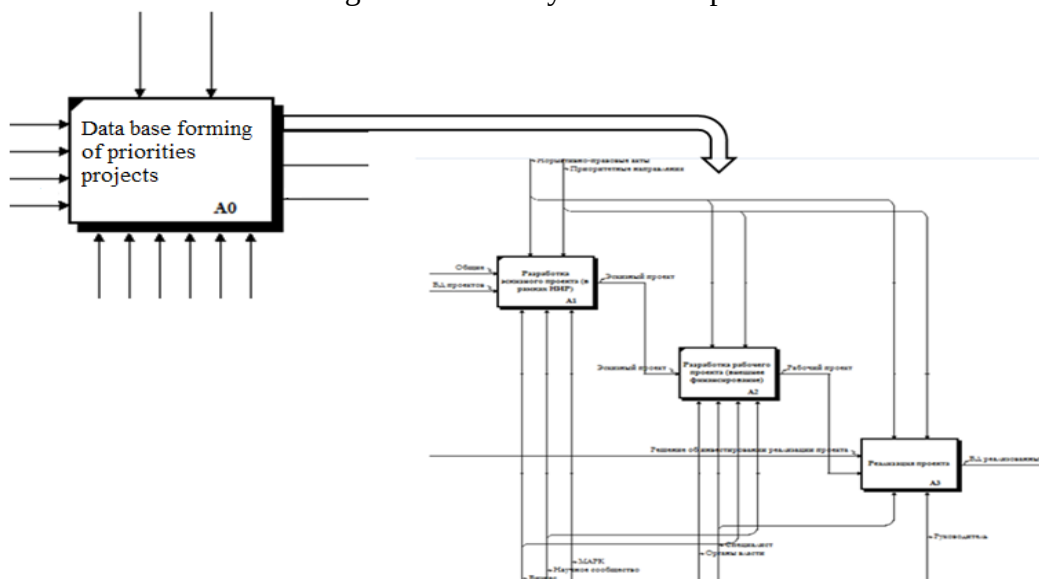
Figure 2. The interaction model

MD1 ..MDn – municipal district
 E1..Ex - enterprises of municipal district
 BA1..BA_m – branch associations

The management decisions selection module, the choice of scientific tool from the research trend data base use the hierarchy analysis method of Saati for anticipated value calculation. Outline of the hierarchy and decomposition are presented on the fig.3.

Figure 3. hierarchy and decomposition

The aim is the model approbation at this stage was solved with help of municipal district and branch associations' web portal development.

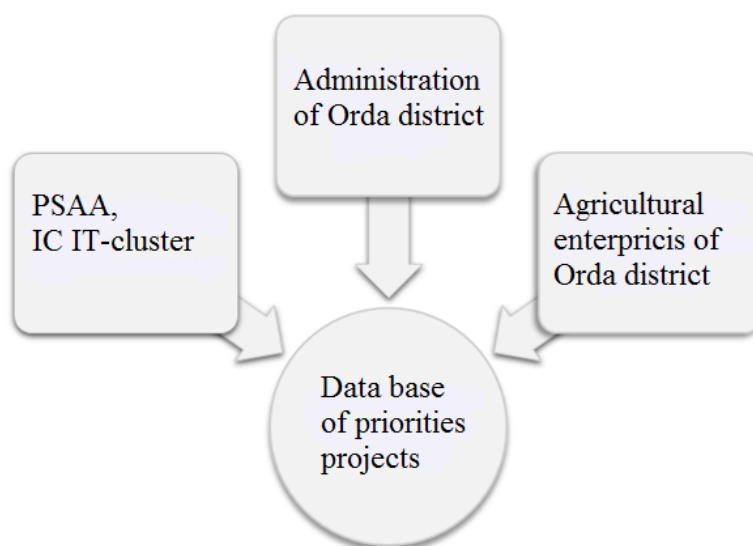
Agricultural municipal district web portal (Orda village) solves the problems of administration, consulting, communication, monitoring and administration analytics of agriculture and municipal district enterprises (Pic.1).The development essence: the implementation of the interaction model of municipal authority administration in cooperation with farmstead and district enterprises on the common information agricultural web portal.

Picture 1. The web site of the Perm krai Orda's municipal district

Informational agricultural web portal allows working with the public and special information, realize on-line consulting in the sphere of agrarian industry, data gathering and farmstead activity analysis and automate formation of efficiency measure of municipal district development. The basis of typical municipal district web portal forms the access tool to projects data base on the request of actual directions of district enterprises development, with the possibility of managerial decision-making (fig. 4).

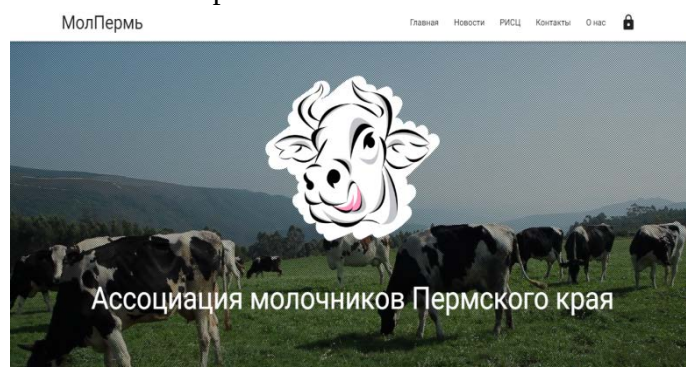
Figure 4. Projects data base in the interaction model of administration municipal authorities together with farmstead and district enterprises

Industrial data portal was made for Perm krai Milkman Association and it allows solving the problems of union enterprises informational communication, consulting, monitoring, farm analytics, enterprises association members' and farming enterprises analytics. Application field of typical web portal: municipal districts connected mainly with agricultural business line, agricultural enterprises, associations, farming enterprises. Competitive strength: informational web portal provides equal opportunities for access to informational resources of

citizens and organizations, development of work resources and graphical-communication support. Informational agricultural web portal adjusts to municipal district management architecture, uses communication technologies in organization of consulting work, analytical monitoring, projects promotion, products realization, job placement system and stuff testing. The branch association web portal development model approbation was held for Perm krai Milkman Association (Pic.2). The development essence: the interaction model implementation of municipal authority administration on the example of information platform web portal. Scope: agricultural enterprises, associations, farming enterprises.

Picture 2. The web portal of Perm krai Milkman Association

Informational web portal allows realizing access to actual and special information, realizes online consulting in the sphere of agrarian industry, information sharing, formation of data base of demands for development, information exchange and actual academic research choice.

Conclusion

The result of the work: methodological basis of formation the model of professional and scientific communities was developed; typical project realization of the municipal district and brunch association web portals suitable for copying development was offered; communicative tools which coordinate the centers of formation innovative region field were offered; strategy choice on the basis of scientific research results arranging with help of direction groups was analyzed. The implementation level of the professional and scientific communities' interaction model, scientific projects and practice data bases: the structure cooperation model was created; the tool of selection and arranging of research lines data base which is based on hierarchy analysis method was tested; professional prototype testing of cooperation's organizations informative communication typical web portals was made.

At the moment the results of project research are applied and serve as methodical and informative base for developing and managerial decision making for the region leading approach which is based on engaging business and scientific community and government structures. The project developing perspective directions: copying of typical web portals; determination of region development strategic directions; developing of typical projects of developing farms, agricultural enterprises; control modules of budget fulfillment and cost optimization realization.

Literature

- Kirko V.I., Popodko G.I. ,Goloushkin R.D. (2012).The mechanism of business model realization of Closed Administrative, Territorial Unit open innovation for territory innovative development. Innovations, No. 6, 88-93.
- Popod'ko G.I. (2016). The essence of regional and innovative policy. The New man in Foreign Policy, No. 31 (75), 28-32.

- Tsyganov S.A., Rudtskaya E.R. & Khrustalev Yu.E. (2015). The trial of Russian Foundation of Fundamental Research in the process of Russian economy strategy development innovative directions determination, The models and methods of innovative economy. Collection of scientific papers under ed. of K.A. Bagrinovskogo i E.Yu. Khrustaleva. Issue 7, Moscow: Central Economic and Mathematical Institute Russian Academy of Science Institutional Academy of Social Science, 171-181.
- Khrustalev E.Yu. (2014). The logical-linguistic model of knowledge-intensive manufacturing complex as intelligent information system variety. Economic analysis: theory and practice, No. 11.
- Saati T. L. (2008). Decision making in the context of dependence and feedback: Analitical networks. Moscow: LKI, 360.
- System project of electronically government RF 2020
- Legal framework Russian Federation President decree from 25 march 2013 No. Pr-646 Development system project of RF Government On-line till 2020 – strategic mission – planned decisions.

THE EPISTEMOLOGICAL ORIGINS OF AN ADEQUATE ECONOMIC POLICY

F.Z. MICHURINA*, I.I. TENKOVSKAYA, D.V. KLIMOV

Perm State Agricultural Academy, Russia

*Corresponding author: ot.ekonomics@pgsha.ru

Abstract

The author's idea of the expediency of enriching the theoretical basis of empirical research for the purpose of scientific substantiation of economic policy is interpreted as the epistemological sources of such policy. This idea is realized by evaluating the role of choosing the priority of the information paradigm for creating a more solid basis for making adequate decisions. Statistical arguments confirming the applicability of such a paradigm belonging to the theory of knowledge (epistemology) are materials of the study of the influence of the external environment on agriculture - the most important component of material production. That is why it requires special attention on the part of power structures conducting economic policy, and on the part of researchers providing a scientific information base for carrying out this policy.

Keywords: *epistemology, history of knowledge, economic policy, paradigm, coordination, subordination, external environment, agriculture.*

Introduction

Relevance. Gnoseology as the knowledge of the possibilities of science is the theoretical basis of research practice, which in turn is predicated on the formation of an adequate economic policy conducted by power structures in a democratic society. The more these structures rely on the science-proven provisions on real trends and on foresight on their basis, the more adequate is the policy pursued. The constructive role of scientific foresight in documents of a conceptual nature, such as programs and plans for the development of territories is quite obvious. However, the reasonableness of such foresight largely depends not only on empirical research, operating on facts, but also on the use of a well-developed theory of knowledge. This theory is always in development, needs to be enriched with the goal of creating a reliable operating methodological tool base, replenishing the epistemological knowledge of the science of its own capabilities. The presented development serves the purpose of enriching the theory. The materials of the study, the results of which are placed in this text, continue the line of approbation of the findings obtained through their publication in monographs and collections of scientific papers 1; 3 - 7, containing, in addition to the revealed facts, the theoretical and methodological development of the authors. The main statistical information used in this paper is the result of an empirical study of the influence of the environment on agricultural production in Russia over a 25-year period (1990-2015).

Methods of study, of the most widely used in the study, are monographic and mathematically equipped factor analysis.

Results. In the text presented by this text, two theoretical premises are the methodological basis. The first is the need to choose a paradigm, in the key of which it is expedient to conduct a study that creates a good basis for the formation of economic policy. The second is to identify the coordination and subordination nature of the information used and created during the research. These premises to some extent enrich the epistemological branch of the theory of knowledge and serve as the basis for carrying out empirical research in order to obtain

information used in administrative practice. We consider it very useful to recognize the priority of the information paradigm in those studies that are aimed at justifying the directions of economic policy, and rely on the use of the first author's premise conducive to the formation of a higher degree of adequacy of the policy pursued. The second theoretical premise, which characterizes, on the one hand, differences on the one hand and, on the other hand, the possibility of combining the phenomena studied in coordination and subordination in relation to each other, also enriches the theory of knowledge and promotes reflection aimed at increasing the level of adequacy in the formation of directions and measures for the implementation of economic policy.

The expediency of such an approach can be argued with a rather uneasy reality of the need to form an adequate economic policy and carry it out to solve the task of producing the necessary volume of agricultural products. Regional analysis shows that many of the territories of the Russian Federation face the problem of self-sufficiency in basic food products produced in local production sectors for their population inadequate.

As a rule, this is due to the latitudinal location of the territories in the less favorable northern and eastern regions, both for the cultivation of crop plants, and for the large-scale development of livestock. Such regions occupy significant areas in Russia, so studying within them the degree of influence of not only this well-known latitude factor factor, but also other influencing factors, is quite an urgent task. This is especially important in the light of the definition of a system of measures that constitute an economic policy that contributes to improving the situation with local food production. In fact, this is an integral part of solving the problem of food security in the regions and the country as a whole.

Let us try to show the epistemological aspect of the research methodology, in order to create a good scientific basis for economic policy, in the key of the first of the theoretical premises mentioned in the text. The expansion of information support will undoubtedly serve to create the conditions for choosing the right direction of economic policy. In this expansion, the role of the theoretical research platform is significant. Sufficiently obvious semantic enrichment of this necessity is the expediency of a differentiated analysis of the set of factors influencing the state and trends in the development of food production, differentiated, distinguishing the factors of the internal and external environment. In this case, it is legitimate to note the following. In the conditions of a more stable international market exchange of food products, it was justifiable to expect that positively influencing the factors of the internal environment of the agricultural producers themselves on the basis of studying their influence, it is possible to achieve good production results. And this could often be enough to contribute to the self-sufficiency of food supplies to the population of problem regions in this respect. However, at present, the serious influence of external factors acting on agriculture is becoming more and more famous, in view of the presence of two opposing manifesting reasons.

The first is a more large-scale economic integration in comparison with the previous time, which is manifested, among other things, in the formation of intercountry associations and in agreements on new rules of trade. The second is the confrontation of the countries of the world, manifested in the form of sanctions and prohibitions restricting trade. In this connection, research based on the use of a very large information base, on the influence of the external environment on the agriculture of regions and countries, is beginning to acquire an increasingly important significance in the scientific substantiation of economic policy. This information base includes both empirical and theoretical results of the study. So, in publications of recent years □ for example, in 1; 3 - 6 □ Research is being conducted on the empirical nature of this thematic focus, which is preceded by elements of theoretical and methodological positions that create a certain semantic platform for the revealed facts, dependencies and patterns and, at the same time, contribute to the formation of elements of a new theoretical knowledge of good management practice.

In this publication, attention is focused on the epistemological aspect of the analysis of the paradigms and choices used in economic research, and when studying the influence of environmental factors on the results of productive activities, the most applicable of them. Paradigms as a standardized approach to solving the problem have their own phased history of application in economic analysis. In the course of the accumulation of theoretical knowledge, this process was accompanied by the consistent use of the system-structural, cyclic, territorial-organizational and information paradigms.

All of them are justifiably used in studying the problems of agriculture. The system-structural paradigm allows to reveal the proportions and interrelations within the aggregate of different in size and forms of ownership of commodity producers. The cyclical paradigm is applicable in explaining the cause-and-effect relationships of the occurring processes and their forecasting. The territorial-organizational paradigm serves to identify differences in the state and dynamics of the systems under study in space and time.

The essence of the information paradigm is multilayered. First, it consists in obtaining the necessary information in various ways (peer review, a sociological survey, an appeal to state and departmental statistics, and others). Secondly, - in obtaining information for different purposes (analysis of the state, determination of the trend of dynamics, forecast, search for the optimum standard). This paradigm proves to be the most applicable in studies that serve the purpose of justifying the decisions that are necessary in the course of the formation of an economic policy that presupposes certain legislative and public actions.

Within the framework of the information paradigm, there are good opportunities for studying the influence of the external environment of agricultural production, which is characterized by a very large number of factors affecting the same set of indicators. The use of this paradigm is aimed at revealing a diverse essence of information that broadens the understanding of the type of links available or, vice versa, absent between the indicators used in the analysis.

From our point of view, the theory of knowledge can enrich the notion that the type of links that we are talking about can be determined reasonably on the basis of an in-depth understanding of the coordination and subordination nature of the information used. The elements of the theory of coordination-subordination connections developed by us are based on the objective reality that the phenomena studied, characterized by statistical indicators, can be located either in a single row - coordinatively, or be subordinated to each other and have a subordinate relationship. The study of the external environment that affects agricultural production, for the purpose of justifying an adequate economic policy, may well be based on this theoretical premise. Moreover, it is capable, without distorting the differences between the semantic origin of the coordinating and subordinate (hierarchical, co-ordinated) interrelations, the available information, use it simultaneously to obtain an answer to the formulated questions

Here is a statistically significant example of using a combination of an array of calculated indicators that reflect the coordination and subordination semantic beginnings (Table).

Table. Composition and structure of the study of environmental factors

Factor groups	Levels of study										
	Global		National		The regional		Industry		Total factors		Structure exploring factors
	unit	%	unit	%	unit	%	unit	%	unit	%	%
economic	370	28	582	44	141	11	23	18	132	100	59
political	218	42	173	34	48	9	74	14	513	100	23
social	44	28	43	28	48	31	21	13	156	100	7
technological	40	33	43	36	12	10	25	21	120	100	5
information	21	53	13	33	5	13	1	3	40	100	2
military	16	84	3	16	0	0	0	0	19	100	1
natural	7	22	6	19	8	25	11	34	32	100	1
ecological	4	31	4	31	3	23	2	15	13	100	1
legal	3	8	24	62	10	26	2	5	39	100	2
Total	723	32	891	39	275	12	37	16	225	100	100

In this example, four levels of studying environmental factors - global (global), national (state), regional (in-country) and sectoral (material production) are presented. On the basis of scale and territoriality, these levels have a subordinate hierarchical nature. At the same time, the groups of factors allocated within each level reflect coordination links that do not obey the hierarchy.

In the given study, the calculated table statistics indicate a higher degree of study of a group of economic factors, followed by a group of political factors in the second place in this study. The horizontal analysis of each group of factors makes it possible to draw a very important conclusion for the formation of economic policy on the most studied factors of the national level, whereas the study of a group of political factors manifested itself more at the global and sectoral levels. Such a conclusion is useful for selecting the priority directions that determine the strategy of economic policy.

Fragmentary evaluation of the presented computational information makes it possible to state the expediency of using the information paradigm in research justifications of economic policy on the basis of enriching the epistemological aspects of the theory of knowledge. New semantic elements on the coordination-subordination essence of the phenomena under study can quite serve the development of a constructive beginning of the economic policy pursued. Conclusions. We consider justified the point of view about the need to develop theoretical representations, which include, among other things, the assessment by science of their own capabilities in carrying out the research. In view of the fact that the research, as a rule, presupposes a double result of the search for new knowledge - for the practice of life activity and for the development of science itself, then the conclusion about the benefits of the appearance of elements of in-depth theoretical representations, useful management practice, is quite logical.

The foregoing gives the right to consider also that the idea of a new, more significant role of studying the factors of the external environment caused by a change in world economic and political relations is definitely true, as well as the fact that the information paradigm as the predominant standardized approach to solving the posed problem of studying It is applicable on the basis of the need to operate with large arrays of information. At the same time, the

knowledge of the properties of information itself, as an example of understanding the essence of coordination-subordination ties, brings new opportunities to increase the degree of adequacy of decision-making on the choice of directions of economic policy. Thus, it is justified to position the development of theoretical ideas about the diversity of the information used in the process of research, on the basis of a reflexive interpretation of its essence, as the epistemological sources of an adequate economic policy.

References

- Michurina, F., Z., Tenkovskaya, L., I., Evgrafov.I.V, Roghncova E.V. Mechanism of functioning of agriculture: Classification aspect of modern research for the purpose of improvement/Journal of internet Banking and Commerce/ Volume 21.Issue SPEC.ISSUE 4,2016, 14 p.
- World commodity markets □Electronic resource</s>. access mode: <http://www.cmmarket.ru/> (circulation date 07.03.2016)
- Michurina, F., Z., Tenkovskaya, L., I., Multilevel approach as a methodological approach in empirical research / Economics of the AIC of the Urals. Annual collection of scientific papers (Special issue). Perm: CPI "Prokrost", 2017.- p. 61-66
- Michurina, F., Z., Tenkovskaya, L., I., Economic and statistical study of the influence of the environment on the agriculture of the region / Vestnik NGIEN. Monthly scientific journal. Nizhny Novgorod, No. 3 (70), 2017.- p. 111-123.
- Tenkovskaya, L., I., Michurina, F., Z., Methodological aspects of regional analysis of the environment of agricultural production / Economics and modern management: theory and practice. Materials of the regional scientific-practical. conf, dedicated to the 55th anniversary of the foundation of the Faculty of Economics, Finance and Commerce of the Perm State Agricultural Academy, Perm: Procrost CPI, 2017.- p. 49-55.
- Tenkovskaya, L., I., Michurina, F., Z., Methodology and methods for studying the influence of the external environment on agricultural production. Monograph. Perm: Publishing house "Prokrost", 2017. - 501 p.
- Tenkovskaya, L., I., Michurina, F., Z. Tendencies, conditions and prospects for the development of agriculture in the economic regions of Russia. Monograph. Perm: Prostrost CPI, 2015.-188p.

ULOGA SEKTORA OSIGURANJA U UPRAVLJANJU RIZICIMA KLIMATSKIH PROMENA

Mirela MITRAŠEVIĆ

Fakultet poslovne ekonomije Bijeljina, Univerzitet Istočno Sarajevo, Bosna i Hercegovina

*Corresponding author: mirela.mitrasevic@fpe.unssa.rs.ba

Apstrakt

U naučnoj i stručnoj literaturi postoji veliki broj dokaza da se klimatski sistem Zemlje menja. Brojna istraživanja ukazuju da povećanje koncentracije gasova staklene bašte u atmosferi, koja je prouzrokovana uglavnom ljudskim aktivnostima, rezultira rastom temperature vazduha. Slične promene su izmerene za temperaturu okeana, nivo mora, obim i debljinu morskog leda i nivo padavina. Ovi trendovi nameću potrebu da osiguravači ispituju ekonomski uticaj klimatskih promena i razvijaju dodatne alate za upravljanje ovim rizicima, pre svega zbog dokazanog uticaja na ekstremne vremenske prilike. U radu su najpre prikazana istraživanja vezana za uzroke klimatskih promena, njihova moguća dalja kretanja i uticaj na životnu sredinu, društveni i ekonomski sistem. Zatim su analizirani direktni i indirektni uticaji ovih promena na poslovanje društava za osiguranje i mere koje one preduzimaju u cilju upravljanja ovim rizicima. Cilj ovoga rada je bio da na bazi dosadašnjih svetskih iskustava prikaže koje je akcije neophodno da sprovedu društva za osiguranje kako bi obezbedila bolju zaštitu od ovih rizika za stanovništvo i privredu Bosne i Hercegovine. Navedena analiza je ukazala na značaj javno-privatnih partnerstva za rešavanje pitanja tražnje i ponude osiguranja, kao i pronalaženje novih modela transfera rizika.

Ključne reči: *klimatske promene, upravljanje rizikom, osiguranje, javno-privatna partnerstva.*

Uvod

Procena potencijalne izloženosti rizicima klimatskih promena i definisanje mera za upravljanje ovim rizicima su izuzetno složeni procesi. Uzimajući u obzir rast odštetnih zahteva, tačnost modeliranih rezultata u kojima se projektuje uticaj klimatskih promena na ekstremne vremenske prilike od ključnog je interesa za (re)osiguravače i mnogi reosiguravači aktivno prate i sponzoriju naučno-istraživačke radove na tu temu. Rad je podeljen u tri dela. Prvi deo se bavi definisanjem i uzrocima klimatskih promena, kao i njihovim uticaj na životnu sredinu, društveni i ekonomski sistem. U drugom delu rada analizirana su istraživanja koja su se bavila uticajem klimatskih promena na tržište osiguranja. U cilju ublažavanja efekta klimatskih promena osiguravačima je na raspolaganju povećanje cena i ograničavanje osiguravajućeg pokrića. Budući da navedene mere imaju za cilj smanjivanje rizika osiguravača, a da stanovništvo u slučaju primene ovih mera ostaje bez odgovarajućeg osiguravajućeg pokrića razvijene su druge mere na upravljanju rizikom klimatskih promena. Neke od tih mera su prikazane u trećem delu rada. Mere koje podrazumevaju određene strukturne promene uključujući poboljšanje svesti o riziku klimatskih promena i pružanju stručnih saveta o ublažavanju gubitaka koje prouzrokuju ove promene; kreiranje modela ocene rizika koji utiču na klimatske promene; ocenu izloženosti različitih vrsta osiguranja globalnom riziku zagrevanja i razvojem novih vrsta osiguranja; izbegavanje investicija sa visokim nivoom emisije CO₂ i razvoj inovativnih mehanizama transfera rizika. Zahvaljujući ovim merama tržište osiguranja ima važnu ulogu u upravljanju rizikom klimatskih promena.

Jedan od ciljeva ovoga rada je bio da ukaže koje je mere neophodno sprovesti kako bi i društva za osiguranje u Bosni i Hercegovini imala aktivniju ulogu u upravljanju rizikom klimatskih promena.

Uzroci i mogući pravci klimatskih promena

Naučnici koji proučavaju klimatski sistem Zemlje, koja obuhvata atmosferu, zemljišne površine i okeane, su tokom poslednjih nekoliko decenija, uočili promene, na regionalnom i globalnom nivou. Pored promena površinske temperature vazduha (fenomen poznat kao globalno zagrevanje) slične promene su izmerene za mnoge druge klimatske varijable, uključujući temperaturu okeana, nivoa mora, obima morskog leda, padavina, vlažnosti zemljišta, i drugo. (IPCC, 2014)

Klimatski stručnjaci pokušavaju da objasne globalni fenomen zagrevanja proučavajuću vezu između energetske ravnoteže Zemlje i emisije gasova u atmosferi. U tu svrhu razvijeni su složeni kompjuterski modeli klimatskog sistema koji koriste istorijske podatke o emisiji gasova i omogućavaju nezavisnu simulaciju posmatranih varijabli. Cilj je da se na osnovu pretpostavki socio-ekonomskih varijabli kao što su populacija, ekonomska politika i tehnološki razvoj koristeći ove modele i razne scenarije emisije gasova istraže moguća buduća stanja klimatskog sistema.

Globalni klimatski modeli projektuju nastavak navedenih istorijskih kretanja klimatskih varijabli, uključujući sledeće (Solterra Solutions, 2012: 5-6):

- veći porast temperature iznad zemlje nego na površini okeana i u polarnim regionima u poređenju sa nižim geografskim širinama.
- kontinuirani ili ubrzani gubitak leda i snega.
- povećanje padavina na srednjim i većim geografskim širinama i smanjenje na manjim geografskim širinama.
- porast učestalosti toplih ekstrema širom sveta, i povećana učestalost suše u sušnim regionima i povećanje nivoa padavina i poplava u vlažnim regionima.
- blagi pad učestalosti tropskih ciklona, ali porast njihovog intenziteta i destruktivnog potencijala.

Uzimajući u obzir rast odštetnih zahteva izazvanim sve učestalijim ekstremnim vremenskim događajima, tačnost modeliranih rezultata je od ključnog interesa za osiguravače.

U radu „*Planetary boundaries: exploring the safe operating space for humanity*“ identifikovane su planetarne granične vrednosti u okviru kojih čovečanstvo može da radi bezbedno. Ove granice vezane su za devet ključnih procesa u životnoj sredini a odnose se na klimatske promene, iščezavanje živih vrsta, ciklus azota u prirodi, kiselost okeana, plodnost zemljišta, svežu vodu, ozon, aerosole i hemijsko zagađenje. Istaknuto je da prekoračenje najmanje jedne od ovih granica može da dovede do nagle i nepovratne promene u globalnom okruženju. Prema autorima navedenog rada, čovečanstvo je već prekoračilo tri planetarne granice, a koje se odnose na klimatske promene (mereno koncentracijom CO₂ u atmosferi), stopu gubitka biodiverziteta (mereno stopom izumiranja na milion vrsta) i promenu cilusa azota u prirodi. (Rockström et. al., 2009).

Dominatnim uzrokom globalnog zagrevanja od sredine dvadesetog veka smatra se industrijalizacija u kombinaciji sa rastom populacije, koja je dovela je do porasta nivoa CO₂ i drugih gasova. U istraživanjima objavljenim na sajtu *Association of British Insurers* se navodi da ukoliko bi se trenutna emisija gasova nastavila postoji velika verovatnoća porasta globalne prosečne temperature od 4 °C do 2100. godine, sa verovatnoćom od 10% da će povećanje iznositi čak 6 °C. U oba slučaja ova povećanja temperature bi dovelo do katastrofalnih, nepovratnih promena u klimi. (The Association of British Insurers, 2015.)

Na osnovu velikog broja opservacija i rezultata modeliranja u *IPCC Fifth Assessment Report (IPCC AR5)* je prikazano da se ljudska zajednica može smatrati odgovoranom za više od polovine povećanja globalne srednje temperature od 1951. godine.

Naučnici smatraju da i pored činjenice da je globalno zagrevanje znatno usporeno u periodu 1998. i 2012. godine, kada je prosečna globalna temperatura porasla za 0,04° C po dekadi, što čini oko jednu trećinu porasta po dekadi u periodu od 1951. do 2012. godine (0,11° C), to ne bi moglo da ukaže na činjenicu da je završen period globalnog zagrevanja.

U *IPCC Assessment Report (IPCC AR5)* se ističe uvek su postojale faze tokom kojih je srednja globalna temperatura bila u blažem porastu. Smatra se da je jedan od razloga za povremene pojave sporijeg porasta temperature prirodne klimatske varijacija u vezi sa Pacifikom (Unutar-dekadna Pacifička Oscilacija-Interdecadal Pacific Oscillation skraćeno IPO). U negativnoj fazi IPO, koja je primećena od kraja 90-tih godina prošlog veka, povećan udeo dodatne toplotne energije ulazi u okean u poređenju sa količinom ulaza tokom pozitivnih faza; zato se porast temperature u atmosferi smanjuje. Takođe navodi se da je smanjenje solarnog zračenja još jedan razlog za sporiji porast temperature.

Kada se gleda na dugi rok, tj. u periodu 1951. do 2012. godine, novi klimatski modeli korišćeni za navedeni izveštaj prikazuju stvarni trend zagrevanja. Pošto su svi faktori koji trenutno usporavaju porast temperature u principu reverzibilni, izveštaj predviđa dodatno jači trend zagrevanja u dužem vremenskom periodu.

U izveštaju „The intergovernmental panel on climate change“ objavljenim od strane *World Meteorological Organization (WMO)* u toku 2015. godine, se predviđa se da će klimatske promene tokom 21. veka da smanje obnovljive površinske i podzemne vodene resurse u većini suptropskih regiona. Nasuprot tome projektovano je da će se vodeni resursi povećati na većim geografskim širinama. Povećanje temperature, povećana koncentracija zagađujućih materija tokom suše i poremećaji postrojenja za prečišćavanje tokom poplava mogu uticati na smanjivanje kvaliteta sirove vode i predstavljaju opasnost za kvalitet vode za piće.

Predviđa se da bi u narednim godinama 21. veka, klimatske promene mogle da dovedu do povećanja lošeg zdravstvenog stanja u mnogim oblastima, a posebno u zemljama u razvoju. Pored toga očekuje se porast povreda i smrti usled intenzivnijih toplotnih talasa i požara, porast rizika gubitka radne sposobnosti i smanjene produktivnosti rada u ugroženim populacijama.

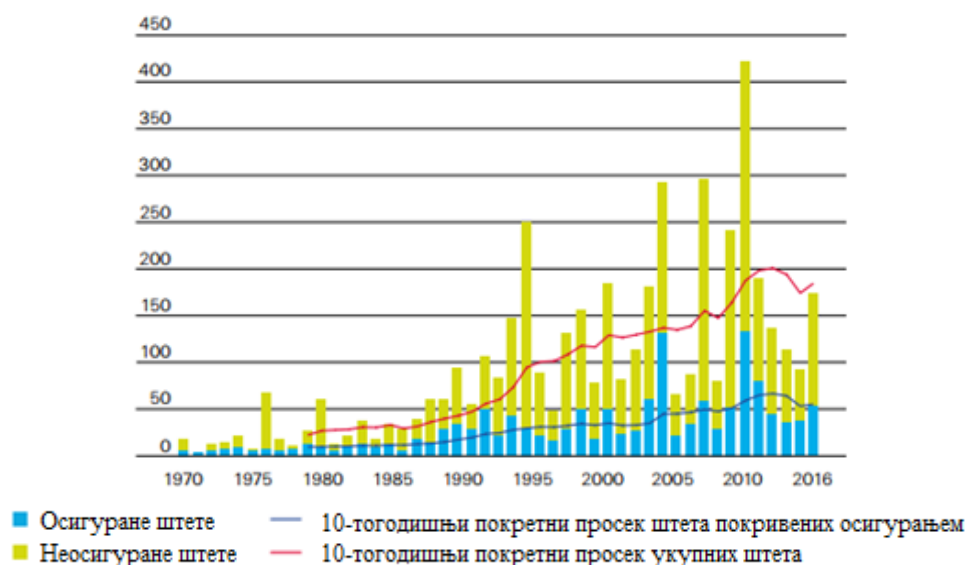
Promena klime u urbanim sredinama bi mogla da ima povećan rizik za ljude, imovinu, privredu i ekosisteme, uključujući i rizike, oluja i ekstremne količine padavina, poplava, klizišta, zagađenje vazduha, suša, nestašice vode, porasta nivoa mora. U seoskim sredinama se očekuje da će klimatske promene najviše uticati na dostupnost vode, infrastrukturu i prihode od poljoprivrede (IPCC, 2014). Više temperature bi uticale na vreme reprodukcije životinjskih i biljnih vrsta, migracije životinja i brojnost populacije. Ukoliko bi se ispunila ova predviđanja svi aspekti bezbednosti hrane su potencijalno pogođeni klimatskim promenama. *IPCC Fifth Assessment Report (IPCC AR5)* posvećen naučnim saznanjima vazanim za promene klime, koji je objavljen u septembru 2013. godine, nudi pesimističku projekciju u vezi sa nivoom mora. U najgorem slučaju se smatra mogućim porast od 82 cm u periodu 2081-2100. godine u odnosu na period 1986-2005. godine. Ljudska naselja i infrastruktura u blizini obale su stoga posebno izloženi. Prema ovom izveštaju klimatske promene će verovatno dovesti do povećanja ekstremnih vremenskih prilika u dužem vremenskom periodu. Očekuje se da će se padavine povećati u srednjem geografskim širinama i vlažnim tropskim predelima te da će se ozbiljnost tropskih ciklona povećati. (IPCC, 2013) Slično u Izveštaju Asocijacije britanskih osiguravača, koji je pripremljen u saradnji sa U.S. CAT modelers, AIR Worldwide and RMS, se navodi da bi rast emisije ugljen-dioksida mogao uticati na povećanje prosečnih godišnjih gubitaka prouzrokovanih od tri glavne vrste oluja koje utiču na društva za osiguranje-američkih uragana, japanskih tajfuna i evropskih oluja za oko 2/3 (Association of British Insurers, 2005.)

U narednom delu rada je prikazan uticaj klimatskih promena na tržište (re)osiguranja i prikazane su mere koje društva za osiguranje sprovode u cilju ublažavanja njihovog efekta.

Uticaj klimatskih promena na tržište (re)osiguranja

Na konferenciji održanoj u avgustu 2015. godine u australijskom gradu Sidneju je istaknuto da se klimatske promene smatraju najvećom strateškom pretnjom za tržište osiguranja (Institute of Actuaries of Australia, 2015). Ekstremni vremenski događaji i promene kao što su globalno povećanje nivoa mora imaju direktan uticaj na mnoge predmete osiguranja: život i zdravlje ljudi i njihovu imovinu, imovinu preduzeća i odgovornost iz njihove delatnosti, poljoprivrednu proizvodnju, transportna sredstva, itd. Osiguravajuća društva suočavaju se sa direktnim i indirektnim uticajem klimatskih promena. Štete koje prouzrokuju vremenske nepogode imaju negativan uticaj ne samo na osnovne delatnosti osiguravača nego i na vrednost investicija i preko indirektnih ekonomskih uticaja ekstremnih vremenskih uslova na narušavanje globalnog lanca snabdevanja i oskudice resursa, potražnju za robama i uslugama, uključujući i osiguranja. (Mills, E, Roth, R. J. Lecomte E., 2005: 6). U biltenu *Global Reinsurance Highlights*, objavljenom u toku avgusta meseca 2014. godine, je navedeno da većina reosiguravača ne veruje da klimatske promene imaju materijalno merljiv uticaj na njihovu trenutnu izloženost riziku, niti misle da je verovatno da će to imati u bliskoj budućnosti (Standard & Poor's Rating Services, 2014). Međutim, navodi se da su reosiguravači svesni potencijalnog uticaja klimatskih promena na buduće vremenske prilike. Da bi se pripremili za to, mnogi reosiguravači aktivno prate i sponzorišu naučno-istraživačke radove na tu temu. Tržište (re)osiguranje i tržište kapitala igraju ključnu ulogu u upravljanju rizicima katastrofalnih događaja pružajući izvor sredstava za oporavak i rekonstrukciju. (OECD, 2015) Na narednoj slici prikazane su štete prouzrokovane prirodnim katastrofama i učešće društava za osiguranje u ovim štetama u periodu 1970-2016. godine izražene u milijardama USD (United States Dollar).

Slika 1. Štete prouzrokovane prirodnim katastrofama u periodu 1970-2016. godine (milijardi USD)

Izvor: SIGMA 2/2017

Materijalne štete prouzrokovane prirodnim katastrofama (pre svega zemljotresima, tropskim ciklonima, olujom i sušama u Aziji, Severnoj Americi i Evropi) u 2016. godini su prema časopisu *SIGMA 2/2017* procenjene na 166 milijardi USD. Društva za (re)osiguranje su isplatila 46 milijardi USD šteta u 2016. godini, što je iznosilo oko 28% od ukupnog iznosa šteta. Najveće štete u iznosu od čak 4,9 milijardi USD prouzrokovao je zemljotres u Japanu, a odmah zatim sledi uragan *Matthew* koji je zahvatio jugoistočni deo SAD i istočni dio Kariba i

prouzrokovao štete u iznosu od 4 milijardi USD. Na prethodnoj slici se vidi da je rast ekonomskih gubitaka uticao i na rast osiguranih gubitaka u prethodnih 25 godina, ali da su prema 10-godišnjem proseku ekonomski gubici imali veći rast od osiguranih gubitaka. U 2016. godini razlika između ekonomskih i osiguranih gubitaka je iznosila približno 121 milijardu USD. Kao institucionalni investitori društva za osiguranje se takođe suočavaju sa direktnim i indirektnim uticajima klimatskih promena na njihov investicioni portfolio. Taj negativan uticaj se ne ogleda samo kroz direktne materijale gubitke na investicionim nekretninama, već i kroz indirektne štete koje prouzrokuju ekonomski poremećaji koje prouzrokuju ekstremne vremenske prilike i koje utiču na pogoršanje poslovnih performansi i prinosa na kapital društva za osiguranje. Povećana potraživanja i troškovi kao i smanjenje prihoda od premija ili prinosa na uložena sredstva smanjuju profitabilnost i dugoročnu održivost osiguravača. (Loubieres, 2010: 3). Istraživanja sprovedena od strane *Insurance Information Institute* su pokazala da su finansijske performanse američkih osiguravača mnogo osetljivija na šokove izazvane promenom cena energije i opštom ekonomskom krizom (od kojih oba mogu biti podstaknuti ekstremnih vremenskih prilikama) nego privreda u celini. (Hartwig, 2001). Osiguravači su izloženi povećanom riziku od poplava zbog seče šuma, i pogoršanja zdravlja osiguranika zbog lokalnog zagađenja vazduha usled sagorevanja fosilnih goriva i sl. Izveštaj *Association of British Insurers* (u saradnji sa dva *U.S. CAT modelers, AIR Worldwide and RMS*), navodi da bi se u slučaju realizacije scenarija sa najvećom emisijom gasova staklene bašte (*high greenhouse gas emissions*) koji prouzrokuju globalno zagrevanje zahtevani kapital osiguravača mogao povećati za više od 90% kao posledica uragana u SAD, i 80% kao posledica japanskih tajfuna. Veći troškovi kapitala u kombinaciji sa većim godišnjim gubicima od oluja bi mogli dovesti do povećanja premije od oko 60% na ovim tržištima (Association of British Insurers, 2005).

Katastrofalni odštetni zahtevi izazivaju porast odštetnih zahteva i dovode do povećanja nivoa zahtevanog kapitala. To bi moglo prouzrokovati rast zahtevane stope prinosa od strane investitora, naročito ako se ulaganja u društva za imovinska osiguranja smatraju rizičnijim nego alternativna ulaganja. Kao odgovor na navedene promene često je bilo neophodno da se povećaju premijske stope i u nekim slučajevima isključe rizici iz ugovora osiguranja. Polise imovinskog osiguranja i reosiguranja se sklapaju na godišnjem nivou tako da osiguravači mogu da se povuku sa tržišta ili značajno povećaju premije. Kao primer može se navesti sedam privatnih osiguravača u Floridi, koji su nakon velikih gubitaka izazvanih uraganima u 2004. godini i pored značajne tendencije povećanja premije odlučili da prekinu izdavanje novih polisa koje pokrivaju rizike vlasnika stambenih objekata. (Mills, E., Roth R.J., Lecomte E., 2005: 3) Mere koje se tiču cena i pokrića se mogu brzo primeniti, često na štetu osiguranika. Empirijski dokazi iz prve polovine devedesetih godina prošlog veka ukazuju na to da su ovi instrumenti uspešni za osiguravače. Kratkoročne reakcije tržišnih varijabli zavise od brzine kojom učesnici priznaju promene, ali na duži rok povećanja rizika u velikoj meri snose osiguranici, kroz povećanje cena i ograničeno pokriće. Ljudi koji žive u oblastima koje su izloženi velikim katastrofalnim rizicima često nemaju mogućnost da se jednostavno povuku sa navedenih područja, ili ne mogu da priušte da plate veće premije. (Institute of Actuaries of Australia. 2014:27) Pored povećanja cena i ograničavanja pokrića osiguravačima su na raspolaganju i druge mere koje su prikazane u narednom delu rada.

Upravljanje rizicima klimatskih promena

Tržište osiguranja ima važnu ulogu u upravljanju rizikom klimatskih promena prvenstveno kroz:

- Poboljšanje svesti o riziku klimatskih promena i pružanju stručnih saveta o ublažavanju gubitaka koje prouzrokuju ove promene;

- Kreiranju modela ocene rizika koji utiču na klimatske promene;
- Ocenu izloženosti različitih vrsta osiguranja globalnom riziku zagrevanja i razvojem novih vrsta osiguranja;
- Politiku investiranja usmerenu na izbegavanje investicija sa visokim nivoom emisije CO₂;
- Razvoj inovativnih mehanizama transfera rizika.

Osiguravači imaju značajnu ulogu u poboljšanju svesti o riziku klimatskih promena i pružanju stručnih saveta o riziku i ublažavanju gubitka prvenstveno od direktnih fizičkih opasnosti kojima je izložena imovina. Ova uloga se ogleda u davanju smernica na koji način se pojedinci mogu zaštititi od rizika prirodnih katastrofa, ali društva za osiguranje mogu imati značajnu ulogu i u pogledu podsticanja kreatora politike da zahtevaju strožije standarde za ograničenje zagađenja, kao i pružanju stručnih pomoći vezanih za inicijative izmene propisa koji se odnose na standarde gradnje, odbranu od poplava i druge mere za smanjenje rizika. Smatra se da će ograničenja u kombinaciji sa standardima efikasnosti gradnje i korišćenja obnovljivih izvora energije pomoći da se smanji globalno zagrevanje.

U kontekstu povećanja rizika klimatskih promena, sektor osiguranja takođe treba da ima aktivnu ulogu u pružanju saveta o planiranju korišćenja zemljišta, građevinskim propisima i preventivnim merama. Potencijalne mere uključuju sisteme za rano upozoravanje; održivo upravljanje zemljištem, uključujući i planiranje korišćenja zemljišta; i upravljanje ekosistemom i restauraciju (IPCC, 2012).

Kreiranjem modela rizika koji uzimaju u obzir neizvesnost u pogledu klimatskih promena.

Odluke procenitelja rizika osiguranja zasnovane na događajima iz prošlosti i nepotpuni modeli zamagljuju pravu izloženosti riziku osiguravača, što nameće potrebu da osiguravači ispituju uticaj klimatskih promena na ekstremne vremenske nepogode i adekvatnost alata koji se koriste za merenje i vrednovanje rizika. (Natural Resources Defense Council, 2007).

Procena potencijalnih gubitaka prouzrokovanih efektima klimatskih promena je neophodna za obezbeđenje adekvatnog transfera rizika i određivanje odgovarajuće cene osiguranja, kako bi se osigurao opstanak osiguravača. (The Chartered Insurance Institute, 2009: 4)

Kombinacija gubitaka prouzrokovanih katastrofalnim odštetnim zahtevima i neadekvatno upravljanje rizicima mogu smanjiti profitabilnost osiguravajućih društava ili čak dovesti do nesolventnosti. Ocena izloženosti različitih vrsta osiguranja globalnom riziku zagrevanju i razvoj novih vrsta osiguranja. Imajući u vidu dokazani uticaj osiguranja na ekonomski razvoj veoma je važno da se na odgovarajući način ocene finansijski rizici koje donosi globalno zagrevanje. Uticaj uragana i, u manjoj meri, poplava i zimskih oluja na sektor osiguranja mogu biti dramatične, posebno u slučaju neadekvatnih tarifa koje su rezultat uticaja konkurencije i pogrešne analize rizika. Društva za osiguranje su prepoznala neophodnost izučavanja potencijalnih uticaja klimatskih promena na njihovo poslovanje. Najveća međunarodna društva za osiguranje su prevazišla samo prepoznavanje rizika klimatskih promena i započeli su razvoj novih proizvoda i poslovnu politiku koncipirali u pravcu smanjenja emisije gasova staklene bašte i ublažavanje uticaja klimatskih promena (Harvard Law School, 2012: 5). Globalne klimatske promene predstavljaju nove izazove za mnoge vrste osiguranja, uključujući osiguranje odgovornosti i imovine, poplava, useva, prekida poslovanja, motornih vozila, zdravlja i života. Razvojem novih proizvoda i postupaka koji podstiču smanjenje zagađenja, tržište osiguranja može igrati važnu ulogu u zaštiti od opasnosti koje prouzrokuje globalno zagrevanje. Rešavanje problema globalnog zagrevanja razvojem novih proizvoda osiguranja i poslovne prakse koje smanjuju globalne emisije zagrijavanja i odbijanjem osiguranja onima koji ne sprovode akcije smanjenja emisije zagađenja. Postoje mogućnosti da društva za osiguranje razviju nove proizvode, naročito u oblastima kod kojih se beleži rast ulaganja u infrastrukturu koja ima nizak nivo emisije CO₂ čime se pruža mogućnost razvoja osiguranja u oblastima kao što su projekti obnovljivih izvora energije, uključujući povećanje potražnje za pokrićem rizika projektovanja i izgradnje ovih postrojenja,

kao i rizika performansi, kao što je obezbeđivanje pokrića za gubitak prihoda solarnih farmi zbog promena vremenskih prilika. (Prudential Regulation Authority, 2015; 70). Društva za osiguranje mogu učestvovati u rešavanju problema globalnog zagrevanja odbijanjem da osiguraju one koje nisu preduzeli aktivnosti na smanjenju emisije gasova staklene bašte.

Politika investiranja usmerena na izbegavanje investicija sa visokim nivoom emisije CO₂ uključujući investiranje društava za osiguranje u obnovljive izvor energije, energetske efikasne zgrade i čisti transport (*clean transportation*). Kako je rasla zabrinutost institucionalnih i individualnih investitora za klimatske promene došlo je do veće zainteresovanosti za društveno odgovorno ulaganje (*Socially responsible investing -SRI*). (Lee DD, Faff RW, Langfield-Smith K., 2009: 21-49). Program za finansijsku inicijativu u oblasti životne sredine Ujedinjenih nacija (*United Nations Environment Programme – Finance Initiative (UNEP FI)*) koji je započet 1992. godine, ima za cilj da promoviše preuzimanje aktivnosti podrške održivom razvoju od strane finansijskih institucija. Preko 200 finansijskih institucija, uključujući banke, osiguravače i investitore, su uključeni u rad UNEP –a (<http://www.unepfi.org/about/>). Rad na ovom programu je doprineo pokretanju Inicijativa berze u pogledu obezbeđenja održivog razvoja (*Sustainable Stock Exchanges Initiative*) i razvio Principe za odgovorno investiranje (*Principles for Responsible Investment*) i Principe za održivo osiguranje (*Principles for Sustainable Insurance*). (Institute of Actuaries of Australia, 2015). *Sustainable Stock Exchanges (SSE)* je organizovana od strane Konferencije Ujedinjenih nacija za trgovinu i razvoj (*UN Conference on Trade and Development - UNCTAD*), Globalnog dogovora UN (*UN Global Compact*), Programa za finansijsku inicijativu u oblasti životne sredine Ujedinjenih nacija (*UN Environment Program Finance Initiative-UNEP FI*) i Principa za odgovorno investiranje (*Principles for Responsible Investment -PRI*). Cilj *Sustainable Stock Exchanges (SSE) initiative* jeste da se istraži kako berza u saradnji sa investitorima, regulatorima i kompanijama može poboljšati ekološko, društveno i korporativno upravljanje i podstaći odgovorno investiranje u cilju obezbeđenja održivog razvoja. (<http://www.sseinitiative.org/>). Cilj Principa za odgovorno investiranje je njihova implementacija u praksi, uz obezbeđenje edukacije u pogledu uticaja ovih investicija na životnu sredinu i podrška potpisnicima ovih principa²⁰ u njihovom integrisanju u investicione i upravljačke odluke. (<https://www.unpri.org/about>). Principi održivog osiguranja (*Principles for Sustainable Insurance*) obezbeđuju sveobuhvatan pristup upravljanju velikim brojem globalnih i novih rizika u poslovanju osiguranja, od klimatskih promena i prirodnih katastrofa do nedostatka vode, nesigurnosti hrane i pandemije. Oni predstavljaju prvi globalni okvir održivosti koji je prilagođen tržištu osiguranja koji uzima u obzir ekološku, ekonomsku i socijalnu održivost. (<http://www.unepfi.org/publications/insurance-publications/the-principles-for-sustainable-insurance/>)

Razvoj inovativnih mehanizama transfera rizika ima za cilj da pomogne osiguranim ili neosiguranim članovima zajednice i privrede da se suoči sa izazovima promene klime. (Prudential Regulation Authority. (2015). Iako je sektor osiguranja najviše zainteresovan i ispituje uticaj klimatskih promena već dugi niz godina ekspertiza i kapaciteti sektora osiguranja su nedovoljno iskorišćeni. Kao što je već naglašeno samo 27% procenata ukupnih ekonomskih gubitaka u 2016. godini je osigurano, a to učešće je još niže i gotovo beznačajno na tržištima u razvoju. Napredak je ostvaren u velikom broju zemalja, posebno onda kada su uspostavljene javno-privatna partnerstva za rešavanje pitanja tražnje i ponude osiguranja. (OECD, 2015) Primer za to je *Turkish Catastrophe Insurance pool*. Činjenica da je Turska izložena prirodnim nepogodama a posebno zemljotresima i poplavama, a da pri tome u ovoj zemlji osiguranje imovine nije bilo na dovoljnom stepenu razvoja doveli su do toga da turska vlada u saradnji sa Svetskom bankom (World Bank) u 2000. godini podrži uspostavljanje široko rasprostranjenog i efikasnog sistema osiguranja zemljotresa. Cilj je bio da se smanji

²⁰ U vreme pisanja ovog rada broj potpisnika je bio preko 1600.

opterećenje državnog budžeta, državna sredstva usredsrede za pomoć stanovnicima sa niskim prihodima i pristupi međunarodnim kapacitetima reosiguranja na ekonomičan način (World Bank, 2011). Još jedan od primera jeste *Caribbean Catastrophe Risk Insurance Facility* (CCRIF), koji je osnovan 2007. godine, i bio je prvi višenacionalni pul osiguranja u svetu. On predstavlja regionalni katastrofalni fond karibske vlade. Ovaj fond je zaslužan za uspešno razvijanje parametarskog osiguranja, čija je karakteristika da ne pokriva stvarnu štetu pretrpljenu ostvarivanjem osiguranog slučaja već se unapred dogovara da će se vršiti isplata ugovorenog iznosa nakon realizacije rizika pokrivenog ugovorom osiguranja.

U 2014. godini, pul je prestrukturiran u kompaniju kojoj se proizvodi nude kroz niz segregiranih portfolia, pri čemu sredstva nisu raspoloživa za drugi portfolio ili celu kompaniju (segregated portfolio company-SPC) i sada je ovaj pul nosi naziv CCRIF SPC.

CCRIF je razvijen pod tehničkim rukovodstvom Svetske banke i donacijom Vlade Japana. Kapitalizovan je kroz doprinose Multi-Donor Trust Fund (MDTF) od strane Vlade Kanade, Evropske unije, Svjetske banke, vlade Velike Britanije i Francuske, Karibske razvojne banke i vlada Irske i Bermuda, kao i kroz članarinu koju plaćaju vlade zemalja učesnica. (<http://www.ccrif.org/>) U Velikoj Britaniji od 2000. godine, osiguranje od poplava je široko dostupno domaćinstvima sa visokim rizikom poplava zahvaljujući sporazumima između Vlade i članova Udruženja britanskih osiguravača (Association of British Insurers (ABI)). Međutim, ovi sporazumi se nisu bavili dostupnošću osiguranja, pa su osiguravajuća društva i Vlada zajedno radili na razvijanju drugačijeg načina rešavanja osiguranja od poplava. Odlučili su se za šemu "flood re-insurance" - poznatoj kao "Flood Re" - kako bi se pomoglo domaćinstvima u pogledu najvećeg rizika od poplava. Važan dio Flood Re scheme je da pruži informacije potrošačima o nivou rizika od poplava i kako oni mogu preduzeti mere u cilju smanjenja tog rizika. "Flood Re" je dizajniran tako da:

- omogućiti pokriće za domaćinstva sa najvećim rizikom od poplava,
- povećati raspoloživost osiguranja,
- omogućiti vladi, lokalnim vlastima, osiguravačima i zajednicama da se bolje pripremaju za poplave. (<https://www.floodre.co.uk/>).

Imajući u vidu sve istaknutiji rizik poplava u Bosni i Hercegovini i činjenicu da su imovinska osiguranja veoma malo zastupljena, neminovno se nameće neophodnost aktivnijeg učešća osiguravača i naučne i stručne javnosti u pokretanju sličnih inicijativa.

Zaključak

Društva za (re)osiguranje su od izuzetnog značaja za upravljanje rizikom klimatskih promena. Kada je pravilno dizajnirano, osiguranje može da doprinese smanjenje ukupnih gubitaka ekstremnih događaja podstičući mere redukcije. Sektor osiguranja takođe može igrati značajnu ulogu u podsticanju preventivnih mera, kao što su politika upotrebe zemljišta i građevinskih propisa koji smanjuju uticaj katastrofalnih događaja. Budući da klimatske promene mogu uticati na povećanje odštetnih zahteva, smanjenje obima pokrića rizika i povećanje premijskih stopa, očekuje se da će osiguravajuće kompanije u cilju upravljanja ovim rizicima akcenat staviti na strategije investiranja, metodologiju formiranja cena, smernice preuzimanja rizika, kao i razvoj novih proizvoda osiguranja. Sektor osiguranja je već dugi niz godina najviše zainteresovan i ispituje uticaj klimatskih promena, ali su ekspertiza i kapaciteti sektora osiguranja još uvek nedovoljno iskorišćeni. Manje od jedne trećine ukupnih ekonomskih gubitaka u 2016. godini je osigurano, a to učešće je još manje na tržištima u razvoju. Značajniji pomaci su zabeleženi u zemljama u kojima su uspostavljena javno-privatna partnerstva, a primer za to je *Caribbean Catastrophe Risk Insurance Facility*, *Turkish Catastrophe Insurance pool* i *Flood Re* u Velikoj Britaniji. Postojanje ovakvih i sličnih aktivnosti na tržištu Bosne i Hercegovine bi pored pozitivnih efekta ispoljenih kroz povećanje sigurnosti stanovništva i privrede vratilo poverenje građana u sektor osiguranja i doprineo njegovom daljem razvoju.

Literatura

- Association of British Insurers. (2005). Financial risks of climate change, Summary report.
- Hartwig, R. (2001). "The Economic Slump: What it Means for P/C Insurers." Presentation.
- Harvard Law School. (2012). Municipal climate change adaptation and the insurance industry, Prepared by: Lou R., Fort, S., Goho, S., Jacobs, W. B.
- Institute of Actuaries of Australia. (2014). Can actuaries really afford to ignore climate change? Prepared by Harwood J., Paddam S, Pitman A. and Egan J.
- Institute of Actuaries of Australia. (2015). Environmental, Social and Economic Sustainability: Implications for Actuarial Science, Prepared by TL Reddy and RJ Thomson, Presented to the Actuaries Institute ASTIN, AFIR/ERM and IACA Colloquia 23-27 August 2015 Sydney
- IPCC, (2013): Climate Change 2013: The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change [Stocker, T.F., D. Qin, G.-K. Plattner, M. Tignor, S.K. Allen, J. Boschung, A. Nauels, Y. Xia, V. Bex and P.M. Midgley (eds.)]. Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom and New York, NY, USA.
- IPCC. (2012). Managing the Risks of Extreme Events and Disasters to Advance Climate Change Adaptation. A Special Report of Working Groups I and II of the Intergovernmental Panel on Climate Change [Field, C.B., V. Barros, T.F. Stocker, D. Qin, D.J. Dokken, K.L. Ebi, M.D. Mastrandrea, K.J. Mach, G.-K. Plattner, S.K. Allen, M. Tignor, and P.M. Midgley (eds.)]. Cambridge University Press, Cambridge, UK, and New York, NY, USA, 582 pp.
- IPCC. (2014). Climate Change 2014: Synthesis Report. Contribution of Working Groups I, II and III to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change [Core Writing Team, R.K. Pachauri and L.A. Meyer (eds.)]. IPCC, Geneva, Switzerland
- Lee DD, Faff RW, Langfield-Smith K. (2009). Revisiting the vexing question: Does superior corporate social performance lead to improved financial performance? Australian Journal of Management 34:21–49.
- Loubieres, L. (2010). Insurers and Climate Change: Taking Risk Management to the Next Level, a global leader in sustainability analysis.
- Mills, E, Roth, R. J. Lecomte E. (2005). Availability and Affordability of Insurance Under Climate Change A Growing Challenge for the U.S. , Commissioned, str 6.
- Natural Resources Defense Council. (2007). Global Warming Heats Up the Insurance Industry, www.nrdc.org/policy
- OECD. (2015). Special Session on Climate Change and the Insurance Sector, Organised by the OECD and The Geneva Association Conference Review Paris,
- Prudential Regulation Authority. (2015). The impact of climate change on the UK insurance sector A Climate Change Adaptation Report by the Prudential Regulation Authority. <http://www.bankofengland.co.uk/prd/Documents/supervision/activities/pradefra0915.pdf> f. (pristupljeno 9.7.2017.)
- Rockström, J., W. Steffen, K. Noone, Å. Persson, F. S. Chapin, III, E. Lambin, T. M. Lenton, M. Scheffer, C. Folke, H. Schellnhuber, B. Nykvist, C. A. De Wit, T. Hughes, S. van der Leeuw, H. Rodhe, S. Sörlin, P. K. Snyder, R. Costanza, U. Svedin, M. Falkenmark, L. Karlberg, R. W. Corell, V. J. Fabry, J. Hansen, B. Walker, D. Liverman, K. Richardson, P. Crutzen, and J. Foley. (2009). Planetary boundaries:exploring the safe operating space for humanity. Ecology and Society 14(2): 32. [online] URL: <http://www.ecologyandsociety.org/vol14/iss2/art32/> (pristupljeno 9.7.2017.)
- Sigma 2/2017: Natural catastrophes and man-made disasters in 2016: a year of widespread damages, http://institute.swissre.com/research/overview/sigma/2_2017.html (pristupljeno 9.7.2017.)

Solterra Solutions. (2012). Determining the Impact of Climate Change on Insurance Risk and the Global Community, Phase I: Key Climate Indicators, November 2012.

Standard & Poor's Rating Services, 2014. Global Reinsurance Highlights,

The Association of British Insurers. 2015. <https://www.abi.org.uk/Insurance-and-savings/Topics-and-issues/Climate-Change> (pristupljeno 9.7.2017.)

The Chartered Insurance Institute. (2009). Climate change research report.

World Bank. 2011. Turkish catastrophe insurance pool : providing affordable earthquake risk insurance. Disaster risk financing and insurance case study. Washington, D.C. : World Bank Group.
<http://documents.worldbank.org/curated/en/853431468188946296/Turkish-catastrophe-insurance-pool-providing-affordable-earthquake-risk-insurance> (pristupljeno 9.7.2017.)
<http://www.ccrif.org/> (pristupljeno 19.2.2017.)
<http://www.sseinitiative.org/> (pristupljeno 19.2.2017.)
<http://www.unepfi.org/about/> (pristupljeno 19.2.2017.)
<http://www.unepfi.org/publications/insurance-publications/the-principles-for-sustainable-insurance/> (pristupljeno 19.2.2017.)
<https://www.floodre.co.uk/> (pristupljeno 19.2.2017.)

THE ROLE OF THE INSURANCE SECTOR IN THE RISK MANAGEMENT OF CLIMATE CHANGES

Mirela MITRAŠEVIĆ

Faculty of Business Economy Bijeljina, University of East Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

*Corresponding author: mirela.mitrasevic@fpe.unssa.rs.ba

Abstract

There is a great deal of evidence in scientific and professional literature that the Earth's climate system is changing. Numerous studies have shown that the increase of concentration of greenhouse gases in the atmosphere, which is caused mainly by human activities, results in an increase of air temperature. Similar changes were measured in ocean temperature, sea level, volume and thickness of polar ice, as well as precipitation. These trends impose the need for insurers to examine the economic impact of climate change and develop additional tools to manage these risks, primarily due to the proven impact on extreme weather conditions. The paper primarily presents research related to the causes of climate change, their possible further movements and their influence on the living environment, as well as social and economic systems. Furthermore, direct and indirect effects of these changes on the operations of insurance companies and the measures they take to manage these risks were analyzed. The aim of this paper was to show what actions it is necessary for the insurance companies to conduct in order to provide better protection against these risks for the population and economy of Bosnia and Herzegovina, based on worldwide experiences up until now. The analysis above pointed out the importance of public-private partnerships for addressing the demand and supply issues of insurances, as well as finding new risk transfer models.

Key words: *climate changes, risk management, insurance, public-private partnerships*

AUTSORSING RAČUNOVODSTVENIH FUNKCIJA KAO OBLIK POVEZIVANJA PREDUZEĆA U CILJU EKONOMSKOG RASTA I RAZVOJA

Milena MIRKOVIĆ¹, Jelena MIČIĆ¹, Sanja KRUNIĆ²

¹Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Pedagoški fakultet Bijeljina, Bijeljina, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina

²Fond za penzijsko i invalidsko osiguranje Republike Srpske, Bosna i Hercegovina

*Corresponding author: mirkovic.milena@yahoo.com

Apstrakt

Dugotrajan rast, razvoj i konkurentska prednost preduzeća zavise od velikog broja faktora. Potraga za najefikasnijim načinom poslovanja u savremenim uslovima dovodi do stvaranja nove strategije poslovanja, koju primjenjuju sve velike i značajne svjetske kompanije. Preduzeća se fokusiraju na svoju osnovnu djelatnost a sporedne aktivnosti prepuštaju drugim, specijalizovanim preduzećima. Takav način poslovanja naziva se autsorsing. Vremenom, autsorsing postaje ključna strategija poslovanja i broj autsorsovanih aktivnosti dobija značajne dimenzije. Zbog toga preduzeća svih veličina i djelatnosti ozbiljno razmišljaju o ovoj strategiji. U skladu sa politikom, ciljevima, veličinom i načinom poslovanja preduzeća eksternalizuju sljedeće funkcije: poslovne procese (prodaja, marketing, administracija, finansije i računovodstvo), upravljanje ljudskim resursima, proizvodnju, informacione tehnologije i logistiku. Praksa je pokazala da su autsorsing informacionih tehnologija i računovodstvenih usluga najprimjenjeniji oblici ove strategije, sa izraženim trendom rasta. Računovodstvo kao izuzetno složena i opširna oblast često predstavlja dodatni trošak za preduzeće. Zbog toga, veliki je broj računovodstvenih funkcija koje se autsorsuju, skoro da ne postoji oblast računovodstva koja do sada nije bila predmet autsorsing strategije. To svakako nije bez razloga. Prvi, osnovni i najvažniji razlog za svako preduzeće jeste smanjenje troškova. Podjela rizika, pristup novim tehnologijama, novom znanju, tržištima samo su neki od razloga zbog kojih se preduzeća odlučuju da autsorsuju računovodstvene funkcije. Naravno, kao i kod svake druge strategije poslovanja postoje određeni rizici koji mogu biti efikasno eliminisani ukoliko se poslu pristupa na profesionalan način od strane oba partnera autsorsing ugovora.

Ključne riječi: *autsorsing, poslovni procesi, računovodstvene funkcije, rast, razvoj, strategija.*

Autsorsing kao nova strategija poslovanja

Savremeni uslovi poslovanja zahtijevaju od preduzeća brzo prilagođavanje promjenljivom okruženju, neprestane promjene i inovacije u poslovanju. Dugoročni rast i razvoj preduzeća zavise od njegove sposobnosti da pronalazi nove načine i strategije poslovanja. Kao odgovor na izazove sa kojima se preduzeća suočavaju u svojoj potrebi da poboljšaju poslovanje a smanje troškove nastaje autsorsing kao nova strategija poslovanja.

Preduzeća uočavaju značaj fokusiranja na svoju osnovnu djelatnost a sve sporedne funkcije i procese prepuštaju drugim preduzećima koja su za to specijalizovana i kojima je taj posao osnovna djelatnost (Popović, Jaško i Prokić, 2010: 64). Vremenom se ovaj vid poslovanja razvija, proširuje i predstavlja važan izvor konkurentske prednosti zbog čega je sve veća primjena ove strategije u poslovanju preduzeća svih veličina. Autsorsuju se skoro sve funkcije i poslovi u preduzeću. Odlučivanje za autsorsovanje jednog dijela poslovnog procesa i kojeg, treba da prođe kroz određenu provjeru. Pod tim se podrazumjeva koji dio je najpogodniji za prepuštanje autsorsing partneru i da li je autsorsovanje baš tog dijela poslovnog procesa

najbolje rješenja za bolje funkcionisanje preduzeća. Zbog toga je potrebno uvijek imati jasne ciljeve pred sobom i rezultate koji se žele postići.

Da bi se odlučili za outsorsing kao strategiju u poslovanju koja dovodi do značajnih promjena u preduzeću, menadžment mora jasno da odgovori na pitanje da li postoji veza između upotrebe outsorsinga i ostvarivanja glavnih ciljeva preduzeća (Parlov, 2003: 50-51). Posebno je značajno da preduzeće odgovori na sljedeća pitanja (Tompkins, 2006: 9):

1. Koji procesi i dijelovi organizacije se mogu prepustiti outsorsing organizaciji?
2. Koji je najbolji način za iskorištavanje novih resursa i koji su resursi potrebni?
3. Na koji način uspostaviti odnose sa outsorsing firmom i da li su precizno definisane sve strane u outsorsing ugovoru?
4. Kojim tokom taj proces saradnje treba ići da bi se ostvarili postavljeni ciljevi?

Odgovori na ova pitanja daju preduzeću jasnu sliku o tome u kom pravcu i na koji način treba da usmjeri svoju outsorsing strategiju. Cilj je jasan u svakom slučaju, drugačiji ali bolji način poslovanja koji omogućava preduzeću veću efikasnost i bolje uslove poslovanja.

Preduzeća se nakon svega odlučuju outsorsovati, prepustiti određene poslovne procese i funkcije drugim preduzećima samo pod uslovom da postoji veliki stepen povjerenja između dvije ugovorne strane. Sigurna realizacija outsorsing ugovora donosi korist i jednoj i drugoj strani. Naravno, potrebno je da preduzeće ima jasno definisan strategijski pravac razvoja preduzeća, sa kojim su upoznati i saglasni svi zaposleni, koji su spremni sarađivati, učiti, prihvatiti i mijenjati se. To je najlakše postići upoznavanjem zaposlenih sa značajem koji outsorsing poslovanje donosi sa sobom. Outsorsing kao nova strategija poslovanja nastaje sa ciljem da se preduzeće učini što efikasnije, konkurentnije i da obezbjedi stabilan rast i razvoj.

Funkcije u preduzeću i outsorsing

Zavisno od misije, vizije, cijeva, politika preduzeća zavisi i struktura funkcija u preduzeću i način na koji one djeluju na proces rada. Kako one funkcionišu, kolika je njihova međusobna povezanost koliki je stepen pouzdanosti prilikom saradnje sa glavnim partnerima i dobavljačima, od toga zavisi sposobnost preduzeća na tržištu. Preduzeće treba da ima u vidu svoje prednosti i nedostatke i u skladu sa tim da odredi strateški značajne funkcije koje može povjeriti trećoj strani na izvršavanje, tj. outsorsovati i tako dovesti do boljih poslovnih rezultata. Funkcije koje se najčešće eksternalizuju su:

1. Poslovni procesi (prodaja, marketing, finansije i računovodstvo, administracija);
2. Upravljanje ljudskim resursima;
3. Proizvodnja;
4. Informacione tehnologije i
5. Logistika.

Danas se, sve više povećava broj funkcija koje se eksternalizuju u preduzeću. Razlozi za to nisu više samo poboljšanje postojećih poslovnih procesa, smanjenje troškova već inoviranje (nove tehnologije, novi način proizvodnje, način upravljanja, rada u svim organizacionim dijelovima u preduzeću).

Outsorsing poslovnih procesa

Poslovni procesi predstavljaju niz povezanih aktivnosti koje za cilj imaju zadovoljenje potreba kupaca (odgovarajući proizvod, usluga, cijena, odgovarajući kvalitet, određeni vremenski rok) pri čemu se koriste resursi preduzeća. To su postupci preduzeća koji se čine u cilju ostvarivanja ciljeva preduzeća. Izazov za svako preduzeće jeste odgovoriti na sve zahtjeve kupaca u što kraćem vremenskom periodu i na što bolji način. Jedan od načina da se odgovori na izazove jeste outsorsing poslovnih procesa. Na ovaj način postižu se značajni rezultati u povećanju uspješnosti poslovanja preduzeća.

Kada je u pitanju outsorsing poslovnih procesa imamo outsorsing “skrivenih” i “vidljivih” procesa. Skriveni procesi kao oni koji su nevidljivi za krajnjeg kupca ali se i oni veoma često outsorsuju. Pod tim aktivnostima se najčešće podrazumjeva:

- elektronsko i poslovno komuniciranje;
- komercijalni poslovi;
- održavanje baze podataka o kupcima i poslovnim aktivnostima;
- vođenje stanja o inventaru;
- pravni i finansijski poslovi;
- poslovi nabavke;
- održavanje računara i
- operativna podrška.

Međutim postoje i aktivnosti koje su vidljive krajnjim kupcima a koje se takođe veoma često outsorsuju:

- Podrška pri elektronskom plaćanju i popunjavanju obrazaca;
- Usluge korisničkih centara i
- Slanje elektronske pošte i nekih drugih poruka.

Ovaj proces komuniciranja sa krajnjim korisnicima se sve češće povjerama specijalizovanim agencijama. Outsorsovanje poslovnih procesa je sve češće u primjeni i ima potencijala za razvoj i na našim prostorima. U svijetu brzih i revolucionarnih promjena, firme moraju istim tempom da se prilagođavaju promjenama uz zadržavanje i poboljšanje kvaliteta svojih proizvoda i usluga i smanjenje troškova. To stvara veliki pritisak na kompanije, zahtijevajući od njih da uspješno vode svoje firme kroz ove promjene. U potrazi za najefikasnijim rješenjima ovih izazova preduzeća koriste brojne strategije i alate od kojih je najprimjenjeniji u posljednje vrijeme outsorsing. Vodeći se pozitivnim stranama ove strategije preduzeća se odlučuju za primjenu outsorsinga (Parlov, 2003: 69-70).

Autsorsing računovodstvenih funkcija

Globalizacija, savremeni način poslovanja, razvoj informacionih tehnologija, liberalizacija trgovine, konstantan napredak u strategijama poslovanja dovode do razvoja outsorsinga kao novog načina poslovanja koji ima višestruke prednosti za preduzeće. Outsorsing je veoma popularan i primjenjen kako i u svijetu tako i kod nas. Koje funkcije će se prepustiti drugim firmama i kojim predstavlja odluke koje imaju dugoročni značaj za firmu. Prilikom izbora outsorsing firme mora se uzeti u obzir znanje i iskustvo zaposlenih, pouzdanost, dosadašnja poslovna praksa ali i korist i troškovi koji bi nastali međusobnom saradnjom.

Broj outsorsovanih funkcija i aktivnosti u preduzeću svakim danom biva sve veći i razvija se velikom brzinom. Jedna od značajnijih aktivnosti koja se prepušta drugim preduzećima je računovodstvo u svim svojim oblicima. Outsorsing računovodstva i finansijskih funkcija najprimjenjeniji je oblik outsorsinga i kao takav nastavlja svoj trend rasta.

Generalno, elementi finansija i računovodstvenih usluga koje se mogu outsorsovati su (Dorasamy, Marimuthu, Jayabalan, Raman & Kaliannan, 2010: 47): (i) Opšti računovodstveni poslovi; (ii) Revizija; (iii) Bankarstvo; (iv) Finansijske usluge; (v) Kreditne usluge; (vi) Osiguranje; (vii) Poreske službe; (viii) Sistemi naplate; (ix) Menadžment izvještavanje.

Međutim, ukoliko bi se posmatrala računovodstvene funkcije koje se izdvajaju i eksternalizuju, tačnije outsorsuju u preduzeću, mogle bi se navesti sljedeće (Liović, 2016: 225):

- Knjigovodstvene usluge (vođenje poslovnih knjiga, analitičkih evidencija, plaćanja..);
- Obračun plata i priprema bilansa;
- Izrada finansijskih izvještaja;
- Finansijsko planiranje;
- Priprema poslovnih i ličnih poreskih prijava;

- Savjetodavne usluge;
- Sekundarna kontrola računovodstvene dokumentacije;
- Izrada računovodstvenih politika;
- Kreiranje finansijskih planova i politika i dr.

Osnovna prednost zbog koje se firme odlučuju outsorsovati računovodstvene funkcije je smanjenje troškova. Preduzeća angažuju stručnjake u oblasti računovodstva i prepuštaju im taj dio svog poslovanja sa namjerom da što više olakšaju i ubrzaju svoje poslovanje, budu fleksibilnije u mnogim segmentima i na kraju ostvare veću efikasnost u svom poslovanju (Beyea & Zaino, 2010.:51). Brojna su istraživanja koja pokazuju da preduzeća outsorsuju računovodstvene usluge za manje učestale računovodstvene zadatke, pri čemu se posebna pažnja mora obratiti na povjerenje u eksterno računovodstvo i strategiju preduzeća. Mnoge velike organizacije imaju sada već dugogodišnje iskustvo u primjeni outsorsinga računovodstvenih funkcija (Weeks&Feeny, 2008: 127). Takođe, mala i srednja preduzeća širom svijeta uspostavljaju bar pojedine oblike outsorsinga računovodstvenih funkcija. Svakako različita su iskustva, ali i različiti su načini primjene. Prema velikom broju autora outsorsing je dobar izbor za mala i srednja preduzeća zbog veće mogućnosti upravljanja i pristupu novim tržištima kako bi povećali svoju dobit i smanjili troškove. Rezultati poslovanja su bolji ukoliko postoji visok stepen povjerenja i korektna saradnja između partnera. Ukoliko primarna djelatnost preduzeća nisu računovodstvene usluge a preduzeće nema uslova za usmjeravanje posebno na taj segment poslovanja najbolje rješenje jeste prepuštanje tog dijela posla stručnijim i sigurnijim preduzećima.

Prednosti i nedostaci outsorsinga računovodstvenih funkcija

U stalnoj borbi za bolju poziciju, za veću efikasnost u poslovanju, konkurentniji položaj preduzeća neprestano smišljaju strategije koje bi taj process ubrzale i učinile dugotrajnijim. Na taj način primjena outsorsinga uopšte a zatim outsorsinga računovodstvenih funkcija postepeno zauzima svoju poziciju kao najznačajnija poslovna strategija savremenog poslovanja. To svakako nije bez razloga. Brojne su prednosti primjene outsorsinga:

- Fokusiranje preduzeća na osnovnu djelatnost;
- Smanjenje troškova poslovanja;
- Jednostavnije upravljanje preduzećem;
- Podjela rizika;
- Jeftinije i jednostavnije pristupanje neophodnom znanju;
- Pristup novim tehnologijama u računovodstvenom poslovanju;
- Nove prilike;
- Pristup novim tržištima i dr.

Može se zaključiti da prednosti prepuštanja računovodstvenih funkcija preduzeća posebno specijalizovanim partnerima za te poslove su: stručnost u obavljanju poslova, fleksibilnost, sigurnost, dostupnost i racionalizacija. Preduzeća bivaju rasterećena sigurnošću koju imaju angažovanjem računovodstvenih stručnjaka sa znanjem i iskustvom.

Međutim, outsorsing na žalost, ima i svoje loše strane i određene nedostake:

- Upitanost profesionalnosti partner firme;
- Gubitak kontrole nad određenim bitnim segmentima poslovanja;
- Teškoće prilikom promjene outsorsing partnera;
- Nedovoljan nadzor nad poslovnim procesima;
- Zloupotreba podataka;
- Mogućnost za smanjenje broja zaposlenih i dr.

Prilikom izbora partnera, tj. outsorsing firme preduzeća moraju imati veoma precizne i stroge kriterijume. U svakom drugom slučaju negativne posljedice bi bile veoma štetne za preduzeće. Veliki problem za svako preduzeće je iznošenje povjerljivih informacija izvan preduzeća,

posebno podaci koji se odnose na finansijski dio. Zbog toga mora postojati veliki stepen povjerenja između partnera. Takođe, postoji vjerovatnoća stvaranje dodatnih i skrivenih troškova koji opterećuju preduzeće i usporavaju proces napretka. U svojoj odluci o eksternalizaciji računovodstvenih funkcija potrebno je uzeti u obzir sve prednosti i nedostatke. Naravno za partnera se bira preduzeće čiji nedostaci su svedeni na minimum sa rastućim trendom dobrih strana. Na taj način postižu se dobri rezultati, rast i razvoj preduzeća.

Ključni faktori koji doprinose outsorsingu računovodstvenih funkcija

Prilagođavajući se stalno promjenljivim uslovima poslovanja, menadžment preduzeća je morao biti spreman na potpunu promjenu strukture organizacije i načina poslovanja. To znači da u okviru organizacije prije svega mora doći do promjene u ponašanju zaposlenih, njihovih razmišljanja, odlučivanja i načina na koji rade. Menadžment mora biti u stanju da institucionalizuje promjenu ponašanja koja je potrebna da bi se ostvarile uspješne performanse preduzeća (Živković, 2008: 121-122). Ukoliko žele biti konkurentne i uspješne firme stalno idu u korak sa novim načinom poslovanja. Tako da dolazi do prepuštanja i izmještanja određenih dijelova poslovanja da bi se firme koncentrisale i usmjerile na svoje ključne djelatnosti. Tako nastaje outsorsing. Outsorsing se javlja kao odgovor na konstantne promjene i globalizaciju u poslovanju. Jedna od najvidljivijih odlika globalne ekonomije jeste usvajanje outsorsing strategije među kompanijama (Kumar, Aquino & Anderson, 2007: 323). Naime, vremenom se dolazi do zaključka da je za preduzeće najbolje da se usmjeri na područja poslovanja u kojima je najbolje a sve ostalo da prepusti drugim preduzećima koja to mnogo bolje i efikasnije rade uz manje troškove. Danas sve velike kompanije širom svijeta outsorsuju jedan dio svojih aktivnosti (Vulić, 2007: 21-23).

Ovaj način poslovanja postoji od devedesetih godina prošlog vijeka i najveće svjetske kompanije su upravo začetnici outsorsing načina poslovanja. Od nastanka outsorsinga pa do danas broj korisnika outsorsinga je u porastu i organizacije sve više koriste ovu u odnosu na druge strategije. Mnoge kompanije vide outsorsing kao jedan od najpametnijih menadžment koraka proteklih godina i prateći njihove korake mnoge kompanije im se pridružuju u tom shvatanju (Brown, 1992: 18). Na osnovu postojećih studija outsorsinga uopšte, a posebno u računovodstvu, identifikovano je pet nezavisnih varijabli koje doprinose odluci o outsorsovanju aktivnosti. Pod tim se podrazumjeva (Dorasamy, Marimuthu, Jayabalan, Raman & Kaliannan, 2010: 48-54):

1. Faktor troškova – kao prvi, osnovni i najčešće pominjani faktor. Značajan je odnos između troškova i odluke da se računovodstvene funkcije prepuste outsorsing firmama. Najveći broj firmi bira ovakav način poslovanja u cilju smanjenja troškova. Partnerstvo sa outsorsing firmom omogućava preduzećima da dio svojih fiksnih troškova pretvori u varijabilne što je posebno značajno za mala i srednja preduzeća koja na ovaj način eliminišu troškove vezane za zapošljavanje novih radnika.
2. Faktor resursa – kroz preusmjeravanje resursa, posebno ljudskih na druge aktivnosti koje su mnogo značajnije za uspjeh i usko povezani sa osnovnom djelatnošću preduzeća. U tom slučaju outsorsing je bolja opcija od stvaranja velikih investicija u tom pravcu.
3. Faktor konkurentnosti – koji ukazuje na to da se preduzeće usmjeri na sopstvene komparativne prednosti a druge relevantne aktivnosti prepusti preduzećima koja su za to specijalizovana. Mala i srednja preduzeća često nemaju potrebne računovodstvene sposobnosti koje zahtijevaju poznavanje pravila, zakona, računovodstvenih standarda, zbog čega je efikasno rješenje outsorsing računovodstvenih funkcija. Na taj način izbjegavaju se troškovi u vezi sa usvajanjem novih tehnologija, novog zapošljavanja i obuke zaposlenih.
4. Faktor upravljanja i kontrole – kao pozitivan odnosi između menadžment operacija i odluke da se računovodstvene usluge prepuste outsorsing firmi. Preduzeća, posebno mala i srednja, dobijaju određene prednosti fokusiranjem na osnovne poslovne aktivnosti kao što su

proizvodnja i prodaja a prepuštanje sporednih aktivnosti, trećim licima, partner preduzećima. Na ovaj način postiže se bolje donošenje odluka, upravljanje i kontrola.

5. Faktor rizika – odnosi se na dijeljenje bitnih povjerljivih računovodstvenih informacija sa autsorsing firmom, zbog čega oprez prilikom izbora partnera u ovom slučaju mora da bude izuzetno veliki. Rizik, takođe, možeda se odnosi na prepuštanje poslova nedovoljno stručnim licima, gubitak fleksibilnosti i nepredviđeni materijalni gubici.

Zaključak

U novoj, globalnoj ekonomiji, u vremenu velikih promjena, neprestanih inovacija preduzeća konstantno tragaju za najefikasnijim načinom poslovanja. Brojne su strategije koje to omogućavaju ali poseban značaj posljednjih godina sa trendom rasta ima autsorsing kao strategija, kako u privatnom tako i u javnom sektoru. Kako bi postigli značajnije konkurentske prednosti na sve većem tržištu preduzeća u svojoj oblasti poslovanja moraju biti najbolja, najinovativnija najefikasnija. To se najlakše postiže ukoliko se samo potpuno posvete samo svojoj osnovnoj djelatnosti. Ostale poslovne funkcije i aktivnosti preduzeća prepuštaju drugim, specijalizovanim firmama sa kojim sklapaju autsorsing ugovor.

Što su svi uslovi poslovanja preciznije definisani ugovorom i što je veći stepen povjerenja između partnera to su rezultati za obje firme iz ugovora bolji. Koje aktivnosti će biti autsorsovane zavisi od ciljeva ali i rezultata koji se žele postići. Zbog toga preduzeća moraju utvrditi stepen povezanosti između upotrebe autsorsinga i glavnih ciljeva preduzeća.

Pred svakim preduzećem nalazi se veliki broj izazova ali najvažnije je odgovoriti na potrebe i zahtjeve kupaca u što kraće vremenskom period i na što bolji način. Autsorsing kao izuzetno značajna strategija poslovanja doprinosi tome i postiže značajne rezultate u povećanju uspjeha poslovanja preduzeća. Zavisno od misije, vizije, strategije i politika preduzeća eksternalizuju odnosno autsorsuju sljedeće aktivnosti: poslovne procese (prodaja, marketing, finansije i računovodstvo, administracija), upravljanje ljudskim resursima, proizvodnju, informacione tehnologije i logistiku. Autsorsing informacionih tehnologija i računovodstvenih usluga naišao je na najveću primjenu u većini preduzeća. Razlozi za to su brojni, od poboljšanja poslovnih procesa do smanjenja troškova ali i inovativnijeg načina poslovanja. Zahvaljujući ovoj strategiji preduzeća dolaze do stručnijeg načina poslovanja u određenom segmentu, fleksibilnosti, sigurnosti, racionalizacije a samim tim i do rasta i razvoja kao i ostvarivanja značajne konkurentske pozicije. Na žalost, postoje i određeni rizici koji postoje kod svake poslovne strategije. Rizici se odnose na: upitnost profesionalnosti partner firme, gubitak kontrole nad određenim bitnim segmentima poslovanja, teškoće prilikom promjene autsorsing partnera, nedovoljan nadzor nad poslovnim procesima, zloupotreba podataka, mogućnost za smanjenje broja zaposlenih i dr. Prilikom odlučivanja za ovu strategiju preduzeća moraju uzeti u obzir sve prednosti i nedostatke, analizirati partnera i na taj način utvrditi da li takva saradnja nosi više prednosti ili rizika i u skladu sa tim postupati. Brojni su primjeri iz prakse koji pokazuju uspješnu primjenu autsorsing strategije kod velikih, globalnih preduzeća ali i kod malih i srednjih preduzeća kako razvijenih tako i manje razvijenih zemalja. Na žalost, primjena ove strategije još uvijek nije dovoljno zaživjela na prostoru Bosne i Hercegovine što je rezultat nepovjerenja, nezaposlenosti, loše uređenog tržišta i politike poslovanja.

Literatura

- Beyea, L., Zaino, J. (2010). Why These Economic Times Call for Outsourcing the Administration of Labor Arbitration Cases. *Dispute Resolution Journal*, 5.
- Brown, D. (1992). Outsourcing: How Corporations Take Their Business Elsewhere. *Management Review*, 18.

- Kumar, S., Aquino, E. C. & Anderson, E. (2007). Application of a process methodology and a strategic decision model for business process outsourcing. *Information Knowledge Systems Management*, 323.
- Parlov, I. (2003). *Utjecaj outsourcinga na efektivnost poslovanja velikih hrvatskih poduzeća*, magistarski rad, Ekonomski fakultet u Splitu, Split, 50-51.
- Vulić, V. (2007). *Strategijski outsourcing kao instrument ostvarivanja održive konkurentске prednosti*, Magistarski rad, Univerzitet CG, Ekonomski fakultet Podgorica, 21-23.
- Weeks, M. R., Feeny, D. (2008). Outsourcing: From cost management to innovation and business value. *California Management Review*, 127.
- Živković, S. (2008). *Strategijski menadžment*, Upravljanje transformacionim promjenama, Fakultet za trgovinu i bankarstvo „Janičije i Danica Karić“, Beograd, 121-122.
- Agencija za statistiku BiH;
Agencija za rad i zapošljavanje

OUTSOURCING ACCOUNTING FUNCTIONS AS A CONNECTION COMPANIES TO ECONOMIC GROWTH AND DEVELOPMENT

Milena MIRKOVIĆ¹, Jelena MIČIĆ¹, Sanja KRUNIĆ²

¹University of East Sarajevo, Pedagogical Faculty Bijeljina, Republic of Srpska, Bosnia and Herzegovina

²Pension and Disability Insurance Fund of Republika Srpska, Bosnia and Herzegovina

*Corresponding author: mirkovic.milena@yahoo.com

Abstract

Prolonged growth, development and competitive advantage depend on many factors. The search for the most efficient way of doing business in modern conditions leads to the formation of the new business strategy, which is applied in all large and important companies in the world. Companies focus on their core business and supporting activities are left to other, specialized firms. Such a way of doing business is called outsourcing. Over time, outsourcing is becoming a key business strategy and number of outsourced activities received significant dimensions. Therefore, companies of all sizes and industries are seriously considering this strategy. In accordance with the policy, objectives, size and manner of operation of enterprises externalize the following functions: business processes (sales, marketing, administration, finance and accounting), human resources, manufacturing, information technology and logistics. Practice has shown that the outsourcing of information technology and accounting services are the most applied forms of this strategy, with a strong upward trend. Accounting as an extremely complex and lengthy power often represents an additional cost for the company. Therefore, a number of accounting functions to outsource, there is almost no area of accounting that has not been the subject of outsourcing strategies. It is certainly not without reason. First, the basic and most important reason for any company is to reduce costs. Risk sharing, access to new technology-intensive, new knowledge, markets are just some of the reasons why companies decide to outsource accounting functions. Of course, as with any other business strategy, there are certain risks that can be effectively eliminated if the business approach in a professional manner by both partners outsourcing contracts.

Key words: *accounting function, business processes, development strategies, growth, outsourcing.*

IZGRADNJA MODELA "DATA WAREHOUSE" ZA PODRŠKU ODLUČIVANJU

Mladen MILIVOJEVIĆ

Fond za penzijsko i invalidsko osiguranje Republike Srpske, Bosna i Hercegovina

*Corresponding author: mladen300580@gmail.com

Apstrakt

Skladištenje podataka ili na engleskom "DataWarehouse" je relativno noviji koncept koji se pojavio sredinom 90-tih godina prošlog vijeka. Model "DataWarehouse" (skraćeno Model DW) predstavlja skladištenje agregiranih, ekstrahovanih i filtriranih podataka u meta baze, koje omogućavaju slojevit, multidimenzionalni pristup podacima, kakav je potreban za sačinjavanje izvještaja i pregleda za donošenje odluka na svim upravljačkim nivoima. Zbog velike količine informacija, skladišta podataka imaju tendenciju da postaju ogromna što je uslovalo potrebnu za uspostavljanjem visokih performansi hardverskog i softverskog osiguranja, kao i performansi samih korisničkih radnih stanica. Osnovni cilj ovog rada je da se skladištenje podataka u Modelu DW prikaže kao složeni model gdje se pohranjuju podaci namijenjeni za izvođenje poslovne analize, a gdje je pristup tim podacima najefikasniji i najbrži ako su ti podaci odvojeni od podataka koji se čuvaju u operativnim sistemima. Uvođenjem Modela DW u kompanije podrazumjeva značajan nivo korišćenja računara od strane zaposlenih (korisnika sistema), jer korišćenje izvještaja je potrebno kako menadžerima sa najvišim ovlaštenjima tako i ostalim zaposlenima za informacije dnevno-operativne prirode. Zaključak je da samo uvođenje ovog Modela predstavlja investiciju u tehnologiju, opremu i softver, kao i u edukaciju zaposlenih. Na samom kraju ovog rada prikazan je proces izgradnje, uspostavljanja i korištenja Modela DW u jednom preduzeću koje obavlja poslove javne uprave, a koji je imao za cilj zadovoljiti korisnike sistema sa što boljim izvještajima.

Ključne riječi: *data wearhose, poslovna inteligencija, skladištenje podataka, podrška odlučivanju*

Uvod

Skladištenje podataka ili na engleskom "DataWarehouse" je relativno noviji koncept korišćenja informacija u jednoj organizaciji, koji se pojavio sredinom 90-tih godina prošlog vijeka. Model "DataWarehouse" (u tekstu Model DW) predstavlja skladištenje agregiranih, ekstrahovanih i filtriranih podataka u meta baze, koje omogućavaju slojevit, multidimenzionalni pristup podacima, kakav je potreban za sačinjavanje izvještaja i pregleda za donošenje odluka na najvišem upravljačkom nivou. Osnovni cilj skladištenja podataka je prikupljanje i distribucija informacija kroz preduzeće tj. korištenje bilo koje informacije, sa bilo kojeg mjesta, i sa bilo kog izvora. Osnovna ideja skladištenja podataka je da se u Modelu DW pohranjuju podaci namijenjeni za izvođenje poslovne analize, a pristup tim podacima je najefikasniji i najbrži ako su ti podaci odvojeni od podataka koji se čuvaju u operativnim sistemima, što je u uslovima modernog poslovanja najvažnije. Aktivnosti u izradi skladišta podataka su: analiza izvora podataka, postupak pripreme podataka, postupak uskladištenja podataka i analiza podataka. Analiziranje prikupljenih podataka u jednom preduzeću se u današnjoj terminologiji označava sa pojmom "business intelligence" (u nastavku skraćeno BI). BI daje pogled na cijelu kompaniju, pri čemu svako može dobiti upravo onu informaciju koja mu je potrebna. Na samome kraju ovog rada prikazat će se jedan primjer uspostavljenog Modela DW u preduzeću javne uprave – Fond za penzijsko i invalidsko osiguranje Republike Srpske iz Bijeljine (skraćeno Fond PIO Republike Srpske).

Osnove skladištenja podataka u svrhu poslovnog odlučivanja

Poslovna inteligencija zahtjeva informacije u kratkom vremenskom roku, te služi kao potpora poslovnom odlučivanju. Da bi se donijela poslovna odluka, neophodno je raspolagati sa informacijama, tj. neophodno je imati skladište podataka.

Skladište podataka ili "Data Warehouse" (Model DW) je proces integracije podataka u jedan repozitorij iz kojeg krajnji korisnici mogu sprovesti ad-hoc analize podataka i praviti izveštaje. Zbog velike količine informacija skladišta podataka imaju tendenciju da postaju ogromna što je uslovalo potrebnu za uspostavljanjem visokih performansi hardverskih i softverskih rješenja. Osnovni cilj skladištenja podataka je prikupljanje i distribucija informacija kroz preduzeće tj. korištenje bilo koje informacije, sa bilo kog mjesta, u bilo koje vrijeme. Skladištenje podataka je proces koji se ne završava inicijalnim učitavanjem podataka, već se skladište podataka osvježava novim podacima u nekim, više ili manje pravilnim, vremenskim intervalima (npr. svaki dan, na kraju sedmice, mjeseca, tromjesečja). Prema navedenom skladištenje podataka je kontinuiran i dugotrajan proces. Pristup podacima je najefikasniji ako su ti podaci odvojeni od podataka koji se čuvaju u operativnim sistemima (bazama podataka tipa SQL, excel tabelama, HTML dokumentima). Ako podaci dolaze iz više izvora logično je da se kombinuju i spremaju samostalno i odvojeno od svojih izvora. Podaci se izvlače iz raznih izvora kako bi se mogli upoređivati. Mogućnost uspostavljanja i razumijevanja odnosa između aktivnosti različitih organizacionih grupa unutar kompanije se često ističe kao najveća snaga skladišta podataka. Takođe, bitan razlog za odvajanje podataka od operacijskih sistema je činjenica da se procesi obrade transakcije i analize podataka bitno razlikuju između transakcionih (operativnih) sistema i sistema za analizu.

Poslovna inteligencija

Poslovna inteligencija ima različito značenje za različite korisnike u sferi odlučivanja. Za poslovne korisnike ona može da znači istraživanje tržišta, pa se ponekada naziva i inteligencija konkurencije. Za neke korisnike znači izvještavanje i analiziranje, pa se, stoga, naziva poslovno izvještavanje i danaliziranje, poslovna analitika ili podrška odlučivanju.

Potreba za definisanjem informacione osnove koja čini podršku za donošenje odluka je sasvim prirodna. Umjesto da se za donošenje odluke koristi veliki broj dokumenata u štampanoj verziji (tabele, grafikoni), savremeni menadžerski posao podrazumjeva elektronsku verziju podataka sa mogućnošću izvršavanja brzih odluka. Takav pristup predstavlja podršku menadžeru u procesu donošenja poslovnih odluka.

Tehnički gledano, poslovna inteligencija je informatički sklop. U njega podaci dolaze iz same kompanije, ali i iz okoline. Izvori podataka su heterogeni, a prikaz podataka je agregatan. Cilj je da se, umjesto 90% vremena troši na prikupljanje i izradu izveštaja, 90% vremena troši na analizu. Prvobitno koncept je izvorno bio namijenjen ljudima koji donose poslovne odluke. U savremenim kompanijama odluke donose svi. Ne moraju svi odlučivati, ali mogu svi predlagati i na taj način doprinjeti očuvanju vitalnosti kompanije. Informacije i znanje su potrebni svima. Najveći doprinos uspjehu uvođenja poslovne inteligencije u preduzeću je želja menadžmenta da ima sistem upravljanja informacijama. Uvođenje sistema poslovne inteligencije je projekt koji nema kraja, kako u funkciji planiranja, tj. kratkoročnih poslovnih odluka, ali i u funkciji strategija. Ono omogućuje kvalitetno operativno planiranje, praćenje ponašanja konkurencije, korisnika, dobavljača, posmatranje pojedinih tržišnih segmenata, predviđanje budućih pojava, ali i uspješno rukovođenje unutrašnjim potencijalom kroz praćenje i analizu rada i učinika zaposlenih u cilju ostvarivanja poslovnih rezultata.

Model dw kao komponenta sistema poslovne inteligencije

Kako bi poslovna inteligencija kao koncept i sistem u jednom preduzeću zaista bio podrška poslovnom odlučivanju, mora da se omogući svim nivoima menadžmenta pristup, interakcija i analizu podataka da bi se upravljalo poslovanjem. Poslovna inteligencija zahtijeva odgovarajuću arhitekturu i njene komponente su²¹:

- operativni (transakcioni) sistem,
- front-end alati poslovne inteligencije,
- ETL (Extract, Transform, Load) alati,
- DW (Data warehouse) i
- DM (Data marts)

Za neke organizacije prve dvije komponente zadovoljavaju potrebe poslovne inteligencije. Ako funkcioniše kao sistem poslovne inteligencije, operativni transakcioni sistem može da projektuje sam korisnik ili da se nabavi kao gotov paket kao što je Oracle (Oracle E-business), PeopleSoft (J. D. Edwards), SAP, Microsoft (Dynamics GP), MySQL, pri čemu će se podaci povlačiti i obrađivati direktno nad samom bazom. Podaci u te sisteme mogu da se unose ručno ili da se sistemski prenose između sistema i modula.

Umjesto operativnih sistema u široj su upotrebi ERP (Enterprise Resource Planning) sistemi koji omogućavaju konzistentnije postavljanje referentnih tabela s konzistentnijim podacima koji se distribuiraju kroz module i aplikacije. U životnom ciklusu poslovne inteligencije operativni transakcioni sistemi su polazna osnova za podatke koji se kasnije mogu analizirati. Naravno da je značaj tih sistema upravo u samom postojanju. Najbolji način primjene koncepta poslovne inteligencije jeste izgradnja DW (skladišta podataka) koji se sistemom ETL procesa puni iz operativnih sistema i drugih izvora kao što su:

- podaci od distributera (npr. podaci o prodaji i zalihama),
- tzv. click-stream podaci (pregled proizvoda na Web lokaciji, on-line narudžbe)
- tržišne cijene (posmatranje, eksterne istraživačke organizacije)

Data warehouse model i sistem za podršku odlučivanju

Vrlo često se termin "data warehouse" i poslovna inteligencija poistovjećuju. "Data warehouse" je tehnološko okruženje i model koji se posebno projektuje i koje omogućava objedinjavanje srodnih podataka u oblik pogodan za analizu čime se olakšava proces donošenja odluka i daje nov pristup sistemima za podršku odlučivanju. Zahvaljujući stalnom unapređivanju i razvoju informacionih tehnologija organizacije postaju pretrpane podacima i informacijama koji se moraju prečistiti, organizovati i analizirati da bi se mogli koristiti za podršku odlučivanju, naročito za donošenje strateških odluka. Prema tome, prilikom odlučivanja, potrebno je uzeti u obzir veću količinu podataka iz proteklog vremenskog perioda kako bi kvalitet odlučivanja i odluke bile zadovoljavajuće. Zato se koncept data warehouse nameće kao kvalitetna informaciona osnova za podršku odlučivanju. Ekspanzija koncepta "data warehouse"-a omogućena je razvojem tehnologija za paralelno procesiranje relacionih baza podataka zahvaljujući pojavi 64-bitnih procesora, povećanju kapaciteta memorije i drugih performansi informacionih sistema. Skladište podataka orijentisano je na potrebe krajnjih korisnika, donosilaca poslovnih odluka koji, uz pomoć alata za podršku poslovnom odlučivanju, mogu donositi blagovremene i kvalitetne poslovne odluke. "Data warehouse" odvaja analitičku obradu, On-Line Analytical Processing (OLAP), od transakcione obrade, On-Line Transaction Processing (OLTP). Poznato je da proces transakcione obrade (OLTP) predstavlja operativni proces obrade podataka u kojem se sadržaj podataka mijenja kontinuirano svakodnevno i u vremenskim okvirima koji se ne mogu unaprijed precizno odrediti jer se promjene evidentiraju od slučaja do slučaja u momentu

²¹ Radovanović, 2012: 265

nastanka transakcije. Analitička obrada podataka (OLAP) izvršava se komparacijom ili obradom izvornih podataka i analizom trendova. Podaci se mijenjaju u tačno određenim, a ne u proizvoljnim vremenskim intervalima, u zavisnosti od prirode problema koji se analizira. Sistemi analitičke obrade podataka i analitičke baze podataka projektuju se tako da mogu da prihvate veliku količinu read-only podataka čijom se obradom dobijaju informacije koje se upotrebljavaju za donošenje poslovnih odluka. Dok su OLTP aplikacije procesno orijentisane, OLAP aplikacije su predmetno orijentisane i koriste se sumarnim i objedinjenim podacima. Transakcioni sistem pridaje najveću važnost raspoloživosti i brzini obrade i ne smije se dozvoliti da analiza podataka dovede do degradacija performansi transakcionog sistema. To je ključni razlog razdvajanja. Transakcioni sistem i skladište podataka se također razlikuju i po podacima, gdje kod transakcionog sistema podaci sadržavaju trenutne vrijednosti, koje su izuzetno promjenjive. Za razliku od transakcionog sistema skladište podataka sadrži sumarne podatke koji su bitni za analizu i ti podaci su vremenski nepromijenjivi (jednom kad se učitaju u skladište više se ne mijenjaju). Sistemi se razlikuju i po namjeni. OLTP je namijenjen za vođenje poslovnog procesa dok je skladište namijenjeno za izvođenje procesa analize i izvještavanja. OLTP koriste službenici za obavljanje svog posla dok skladište koriste analitičari i menadžeri za donošenje poslovnih odluka.

U tabeli 1. dato je upoređivanje tradicionalnih OLTP sistema i sistema za podršku odlučivanju, odnosno data warehouse-a (DW) i data marta (DM).

Tabela 1. Upoređivanje operativnih-transakcionih sistema i sistema za podršku odlučivanju

OPIS KLJUČNIH PARAMETARA – FUNKCIJA I NAMJENA	OPERATIVNI (TRANSAKCIJSKI) SISTEM	SISTEMI ZA PODRUŠKU ODLUČIVANJU – SKLADIŠTENJE PODATAKA
Sadržaj podataka	Trenutne vrijednosti	Istorijski podaci
Vrijednost podataka	Vrlo promjenjivi	Nepromjenjivi podaci
Namjena	Vođenje poslovnih operacija	Analiza i izvještavanje
Jedinica obrade	Transakcija	Upit
Korisnici	Službenici	Analitičari i menadžeri
Raspoloživost	Vrlo bitna	Manje bitna
Izmjena podataka	Polje po polje	Nema izmjena
Radne karakteristike	Čitanje/pisanje	Čitanje
Interakcija korisnika	Predodređena	Ad-hoc
Pristup zapisima	Nekoliko zapisa odjednom	Milioni zapisa istovremeno
Fokus	Srpemanje podataka	Dobijanje informacija

Izvor (kombinovano i prilagođeno): Radovanović, 2012: 269

Karakteristike skladišta podataka i izgradnja modela DW

U skladištu podataka fizički su razdvojeni podaci kojima se koriste sistemi za podršku odlučivanju od izvornih baza podataka (transakcioni sistemi). Podaci u skladištu obnavljaju se periodično podacima iz izvornih baza podataka u skladu s potrebama sistema za podršku odlučivanju. Stalni zahtjevi donosilaca odluka za svježim informacijama prisiljavaju projektante skladišta podataka da pronađu efikasna rješenja koja će povećati stepen osvježavanja skladišta podataka potrebnih za poslovno odlučivanje.

Projektovanje skladišta podataka znatno se razlikuje od projekta klasičnih baza podataka (OLTP). "Data warehouse" ima prepoznatljive karakteristike²²: (i) sadržaj, (ii) integritet, (iii) statičnost i (iv) vremensku osjetljivost.

Skladište podataka ima i druge karakteristike po kojima se razlikuje od ostalih sistema, a to da se:

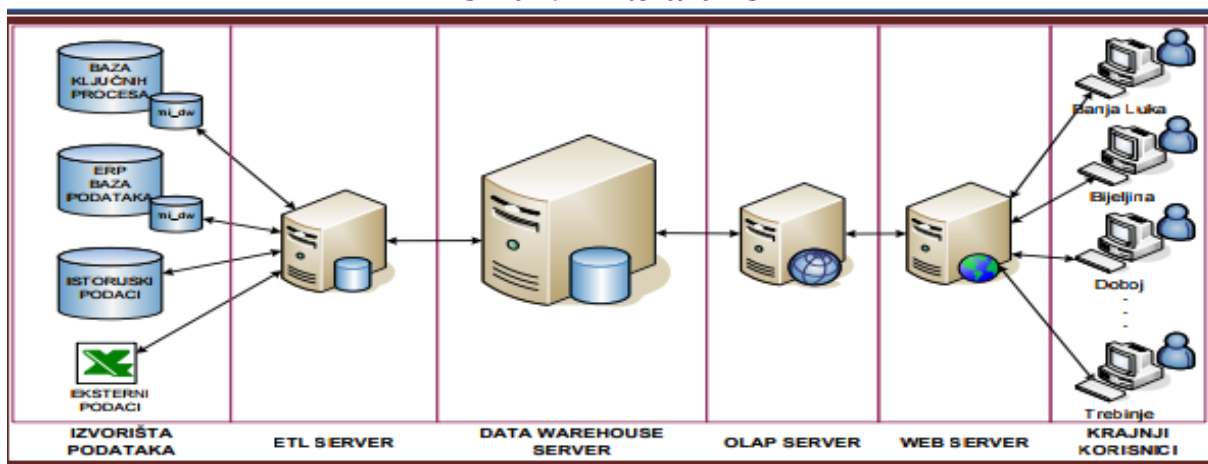
²² Radovanović, 2012: 270

- podaci ekstrahuju - izvlače iz izvornih sistema, baza podataka i datoteka (baza podataka, excel dokumenti itd); to su uglavnom heterogeni izvori, bilo po prirodi medija, platformama ili formatu podataka što je glavni razlog neophodnosti ekstrakciranja podataka;
- podaci iz izvornih sistema prije unosa u skladište podataka integrišu se i transformišu, čime se pruža krajnjem korisniku, donosiocu poslovne odluke bolji, pregled i jednostavnija analiza podataka;
- skladište podataka je posebna baza podataka projektovana za podršku odlučivanju, jer jedna ne može da obezbijedi efikasno funkcionisanje oba sistema.
- skladištu podataka pristupa se uz pomoć aplikacija i front-end alata u smislu klijent-server arhitekture s radnim stanicama kao klijentima i skladištem podataka kao serverom. Konkretna model DW, u ovom radu (Fonda za penzijsko i invalidsko osiguranje Republike Srpske), predstavlja potpunu aplikaciju koja može da funkcioniše na bilo kojem računaru, i predstavlja otvoren sistem, jer se neke komande mogu dodavati, a podaci eksportovati u druge aplikacije (Excel, CSV file format, pdf, HTML itd.)
- ne postoji tačno utvrđena metodologija za implementaciju arhitekture skladišta podataka, tako da je cilj iste prilagođavanje postojećem okruženju, ciljevima istraživanja u radu i informacijama potrebnim za konkretnu podršku odlučivanju.

Opis modela dw u primjeru fonda PIO Republike Srpske

Rukovodstvo Fonda za penzijsko i invalidsko osiguranje Republike Srpske definisalo je 2011. godine politiku uvođenja Integrisanog informacionog sistema (IIS), na način nalaženja partnera – dobavljača – programerske kuće koja bi izvršila izradu neophodnih ključnih modula (dijelova aplikacija integrisanog sistema), koji bi pokrili sve aktivnosti i poslove Fonda, uz ulaganje maksimalnih napora svih zaposlenih koji su odgovorni za obavljanje djelatnosti radi kojih je Fond osnovan. Već početkom 2014. godine Fond je pustio u produkciju i poslednji modul, Modul obračuna, isplate i evidencija penzija i drugih primanja korisnika prava, uz prethodno aktivirane module evidentiranje prihoda, matične evidencije i ostvarivanja prava te kancelarijskog poslovanja. Integrisanom informacionom sistemu se od strane korisnika pristupa putem "web browsera", što znači da se radi o tehnologiji koja ne podrazumjeva instaliranje aplikacija na radnu stanicu korisnika, nego se radi o domenskom pristupu putem adresa servera na kojima se aplikacije nalaze. Shodno opredjeljenju i usvojenoj strategiji razvoja Sektora za IT, održavanje modula IIS je locirano u samom Fondu uz ograničenu podršku izvođača radova za situacije za koje sektor informacionih tehnologija Fonda nije spreman sam sprovesti do kraja. Šematski, IIS Fonda za penzijsko i invalidsko osiguranje se može prikazati na sledeći način:

Slika 1. Arhitektura IIS

Izvor: Izvještaj o radu Fonda PIO Republike Srpske za 2016. godinu

Kao poseban dio IIS nalazi se i moduli Data Warehouse sistema (DW) koji se održavaju u saradnji sa dobavljačem IIS. Moduli koji čine DW u Fondu su sledeći:

- FINANSIJE, aplikacija za analizu finansijskih izvještaja,
- MEO, aplikacija za analizu podataka u matičnoj evidenciji osiguranika
- KANCELARIJSKO POSLOVANJE, analitička aplikacija za analizu i praćenje performanse na nivou poslovnog procesa Kancelarijsko poslovanje
- MEKP, aplikacija za analizu podataka u matičnoj evidenciji korisnika prava
- UPRAVLJANJE LJUDSKIM RESURSIMA I OBRAČUN ZARADA, aplikacija za upravljanje i analizu ljudskih resursa i zarada.

DW na primjeru modula Kancelarijsko poslovanje

U drugoj polovini 2014. godine je pušten u rad – u produkciju za korisnika modul Kancelarijsko poslovanje. U cilju omogućavanja praćenja performansi na nivou procesa kancelarijskog poslovanja, sačinjen je prethodno "Business blueprint" za DW sistem izvještavanja iz kancelarijskog poslovanja. Napominjemo da se kroz kancelarijsko poslovanje evidentira sva dokumentacija koja je bitna i u vezi je sa procesom ostvarivanja prava iz penzijskog i invalidskog osiguranja, počev od podnošenja zahtjeva pa do izrade akta kojim se o tom zahtjevu rješava. Tokom iste godine, u saradnji sa projektantskom kućom krenulo se sa testiranjem izvještaja kroz korisnički interfejs MSTR aplikacije²³. Sama aktivnost na testiranju izvještaja podrazumjevala niz radnji kao što su: definisanje uslova za izlistavanje podataka od strane Sektora za IT, detaljna analiza dostavljenih podataka, instruisanje Sektora za IT u situacijama kada se sumnja u validnost dostavljenih podataka, uporedna analiza podataka dostavljenih od strane Sektora za IT putem transakcionog (operativnog – OLTP) sistema i podataka dobijenih iz MSTR aplikacije, upućivanje primjedbi predstavniku projektantske kuće u zavisnosti od rezultata izvršenih analiza, dostava određenih pojašnjenja i predstavniku projektantske kuće i dr. U nastavku teksta dajem print screen korisničkog interfejsa kojim se kreiraju izvještaji za potrebe odlučivanja u Fondu za Penzijsko i invalidsko osiguranje Repbulike Srpske iz oblasti Kancelarijskog poslovanja. Za svaki modul postoji korisnička šifra za pristup, tako da se može ograničiti ko može pristupiti određenom modulu. Takođe, kada su u pitanju izvještaji, isti se mogu kreirati od strane samog korisnika, koje on može zadržati samo za sebe ili ih može učiniti dostupnim i drugim korisnicima tog modula. Najveći broj izvještaja iz modula praćenja kancelarijskog poslovanja se odnosi na procese rješavanja o pravu po zahtjevu za ostvarivanje prava na penziju – prvostepeni postupak. Navedena aktivnost predstavlja jednu od dvije najvažnije aktivnosti Fonda, tj. aktivnosti radi kojih je isti i osnovan. Druga aktivnost je isplata ostvarenih prava na penziju. Jedan od najčešće korišćenih izvještaja, jeste onaj kojim se gleda i prati učinak referenata u radu na rješavanju zahtjeva za ostvarivanje prava na penziju, prikazan u Tabeli 2.

Tabela 2. Prikaz rezultata izvještaja kojim se čleda učinak referenata u radu na rješavanju zahtjeva za ostvarivanje prava na penziju – prvostepeni postupak

Organizaciona jedinica	Referent	Procesirano	Arhivirano
Banja Luka	B. B.	323	315
	J. V.	264	249
	K. S.	256	228
	K. T.	99	91
	K. M.	288	273
	K. D.	210	201
	R. N.	208	177

²³ skraćena od: MicroStrategy, version 9, aplikacije Copyright © 2001-2010 by MicroStrategy Incorporated

Navedeni izvještaj pokazuje koliko je od strane svakog referenta (stručnog saradnika) za određeni period arhivirano predmeta u odnosu na broj onih predmeta koji su im dostavljeni na procesiranje. Prema navedenom izvještaju se može pratiti učinak svakog referenta i prema istom planirati aktivnosti za svako odjeljenje, kao i propisivanje određenih korektivnih mjera na popravci stanja kod pojedinih referenata. Informacije koje se dobiju ovim izvještajem predstavljaju pokretač za sačinjavanjem i drugih izvještaja, kako bi se stvorila što realnija slika navedenog procesa poslovanja. Navedeni primjer mogućnosti korišćenja izvještaja kroz aplikaciju koja je sastavni dio modela Data Warehouse, predstavlja jedan djelić onoga što se u konkretnoj organizaciji, tj. u Fondu za Penzijsko invalidsko osiguranje Republike Srpske može pratiti i analizirati. Između mnogobrojnih pozitivnih pokazatelja prednosti uvođenja DW modela u Fond, može se istaći sledeći podatak, a odnosi se na smanjenje broja neriješenih zahtjeva za ostvarivanje prava na penziju. Znači radi se o zahtjevima koji se na kraju godine prenose u narednu godinu kao oni zahtjevi za koje Fond uslijed niza objektivnih i manjim dijelom subjektivnih (nespremnost pojedinih stručnih saradnika da zahtjev riješe u roku kako je to zahtjev predvidio – 60 dana) okolnosti, nije okončao postupak (Tabela 2).

Tabela 3. Prikaz broj neriješenih zahtjeva iz PIO

Period - godina	Broj neriješenih zahtjeva
2013.	7220
2014.	5539
2015.	4108
2016.	3188

Napominjemo da se broj podnesenih zahtjeva na ostvarivanje prava za navedeni period od četiri godine nije smanjivao, nego je bio na približno istom nivou u svakoj godini.

Zaključak

Skladište podataka ili data warehouse sadrži ogromnu količinu podataka i omogućava da se na osnovu tih podataka dobiju kvalitetni izvještaji koji pomažu odgovornim ljudima u preduzeću pri donošenju poslovnih odluka. Zbog velike količine informacija skladišta podataka imaju tendenciju da postaju ogromna što je uslovalo potrebnu za ospostavljanjem visokih performansi hardverskog i softverskog osiguranja, kao i performansi samih korisničkih radnih stanica.

Izgradnja skladišta podatka ima svoj razlog i opravdanost. Razlog za pokretanje jednog takvog skupog i složenog projekta, kao što u suštini i jeste na primjeru Fonda PIO Republike Srpske, leži u činjenici da ako se taj projekt dobro i stručno napravi, on omogućuje svojim korisnicima dobijanje kvalitetnih informacija u svakom trenutku što je u današnjim uslovima poslovanja ne samo poželjno već i neophodno. Uvođenjem modela DW u kompanije podrazumjeva značajan nivo korišćenja računara od strane zaposlenih, jer korišćenje izvještaja je potrebno kako menadžerima sa najvišim ovlašćenjima tako i ostalim zaposlenima za informacije dnevno-operativne prirode. Samo uvođenje predstavlja investiciju u tehnologiju, opremu i softver, kao i u edukaciju zaposlenih. Korišćenjem kvalitetnih informacija, upravljanje kompanijom od vrha do najnižih dijelova prestaje da bude intuitivno, jer se svaka subjektivnost potiskuje dobijanjem realnih informacija iz baze podataka.

Literatura

- Radovanović, L (2012). Sistemi podrške odlučivanju. *Ekonomski fakultet Brčko*
 Stankić R (2012). Poslovna informatika. *Ekonomski fakultet, Beograd*
 Istrat V., Stanisavljev S., Markoski B. (2015): "The role of business intelligence in decision process modeling, *The european journal of applied economics, De gruyter open*", člana

preuzet sa <https://www.degruyter.com/downloadpdf/j/sjas.2015.12.issue-2/ejae12-8230/ejae12-8230.pdf>

Izvještaj o radu Fonda PIO Republike Srpske za period 01.01. – 31.12.2014. godine, preuzeto sa <http://www.fondpiors.org/wp/wp-content/uploads/2015/11/Izvjestaj-o-radu-Fonda-PIO-RS-za-2016.-godinu.pdf>

Izvještaj o radu Fonda PIO Republike Srpske za period 01.01. – 31.12.2016. godine, preuzeto sa <http://www.fondpiors.org/wp/wp-content/uploads/2015/11/Izvjestaj-o-radu-Fonda-PIO-RS-za-2016.-godinu.pdf>

Skočir Z., Vrdoljak B., Pintar D., (2016): Sveučilište u Zagrebu, Fakultet elektrotehnike i računarstva, preuzeto sa: https://www.fer.unizg.hr/download/repository/OSP1_Skocir.pdf

BUILDING THE DATA WAREHOUSE MODEL AS DECISION SUPPORT

Mladen MILIVOJEVIĆ

Pension and Disability Insurance Fund of Republika Srpska, Bosnia and Herzegovina

*Corresponding author: mladen300580@gmail.com

Abstract

Data storage or in English "DataWarehouse" is a relatively recent concept that appeared in the mid-1990s. The Data Warehouse (abbreviated Model DW) is the storage of aggregated, extracted and filtered data into the meta database, which allow layered, multidimensional data access, as required for reporting and decision making at all management levels. Due to the large amount of information, data warehouses tend to become enormous, which is the condition necessary for establishing high performance hardware and software security, as well as the performance of the user's workstations themselves. The main goal of this paper is to store data in the DW Model as a complex model where data designed to perform business analysis is stored, and where access to these data is most efficient and fastest if these data are separate from data stored in operating systems. By introducing the DW model, the company implies a significant level of use of computers by employees (system users), because the use of reports is needed both to managers with the highest authority and to other employees for information of a daily-operational nature. The conclusion is that the introduction of this model represents an investment in technology, equipment and software, as well as in the education of employees. At the very end of this paper, the process of constructing, establishing and using the DW Model in a company that performs public administration tasks, is presented, which was aimed at satisfying system users with the best possible reports.

Keywords: *Data wearhose, business intelligence, data storage, decision support.*

UTICAJ TURIZMA NA RAZVOJ HOTELIJERSTVA

Momir LAZAREVIĆ

Univerzitet Istočno Sarajevo, Ekonomski fakultet Pale, Bosna i Hercegovina

*Corresponding author: momir.lazarevic@opstinamilici.org

Apstrakt

Ugostiteljstvo ili hotelijerstvo je preduslov razvoja turizma u nekoj destinaciji, jer obezbeđuje neophodne uslove za boravak turista. Sa druge strane, ni jedna druga privredna djelatnost nema toliki pozitivan uticaj na razvoj ugostiteljstva ili hotelijerstva kao turizam. Ugostiteljstvo, kao organizovani oblik pružanja ugostiteljskih usluga i saobraćaj, predstavljaju materijalnu osnovu razvoja turizma u određenom mjestu, odnosno području

Povećana potrošnja turista ostvarena zahvaljujući kvalitetu i raznovrsnosti ugostiteljsko-turističke ponude, obeležje je veoma razvijenog turizma. Naime, kada turista dođe u određenu turističku destinaciju, sa sobom donosi i određena novčana sredstva. Mnogi turisti prije putovanja računaju koliko će im novca biti potrebno i koliko će verovatno potrošiti tokom boravka u toj destinaciji, ali u najvećem broju slučajeva ponesu sa sobom i nešto više sredstava koja su namenjena nekim nepredviđenim troškovima.

Ključne reči : *ugostiteljstvo, hotelijerstvo, turizam, turisti, hotel.*

Uvod

Bez ugostiteljskih kapaciteta nema ni turističkog prometa u nekom mjestu. Ako ne postoji mjesto u kojem bi turista mogao da prenoći, dobije hranu i piće, turista se tu neće ni zadržavati duže, a naročito ne duže od 24 časa, koliko je neophodno da bismo govorili o turizmu. Ugostiteljstvo ili hotelijerstvo je preduslov razvoja turizma u nekoj destinaciji, jer obezbeđuje neophodne uslove za boravak turista. Sa druge strane, ni jedna druga privredna djelatnost nema toliki pozitivan uticaj na razvoj ugostiteljstva ili hotelijerstva kao turizam. Ugostiteljstvo, kao organizovani oblik pružanja ugostiteljskih usluga i saobraćaj, predstavljaju materijalnu osnovu razvoja turizma u određenom mjestu, odnosno području. Kao što je već rečeno, na ugostiteljske usluge odlazi preko 60% ukupne potrošnje turista tokom njihovih putovanja. Stoga se i smatra da ugostiteljstvo predstavlja najznačajniju privrednu komponentu turizma. Povezanost ugostiteljstva i turizma ispoljava se u realizaciji ugostiteljskih proizvoda i usluga putem potrošnje turista. Povećana potrošnja turista ostvarena zahvaljujući kvalitetu i raznovrsnosti ugostiteljsko-turističke ponude, obeležje je veoma razvijenog turizma. Naime, kada turista dođe u određenu turističku destinaciju, sa sobom donosi i određena novčana sredstva. Mnogi turisti prije putovanja računaju koliko će im novca biti potrebno i koliko će verovatno potrošiti tokom boravka u toj destinaciji, ali u najvećem broju slučajeva ponesu sa sobom i nešto više sredstava koja su namenjena nekim nepredviđenim troškovima.

Pojam hotela i hotelijerstva

Pojam hotel potiče od latinske riječi hospes koja znači gost, odnosno francuske riječi hôte koja znači gostoprimac (domaćin). U svjetskim okvirima postoji problem decidirane definicije hotela, te se ne može sa sigurnošću utvrditi koji su to sadržaji potrebni da čine neki smještajni objekt hotelom. S obzirom da hoteli mogu biti organizirani kao mali porodični vođeni poslovi, pa sve do velikih međunarodnih lanaca u vlasništvu velikog broja dioničara, Svjetska turistička organizacija (WTO) pri definisanju hotela koncentriše se na veličinu samog objekta, usluge koje nudi i provedenost postupka kategorizacije. Hotel je prema WTO-u smještajni

objekt u kojem se usluge smještaja pružaju u određenom broju soba, koji pruža određene usluge uključujući posluživanje u sobama (room service), dnevno čišćenje i pospremanje soba i prostorija za ličnu higijenu gostiju, koji je kategorizovan prema opremi i uslugama koje nudi, te koji je upravljao od strane jedinstvenog menadžmenta. Hoteli pružaju usluge smještaja u sobama, ali mogu i u hotelskim apartmanima. Hoteli po pravilu nude dvokrevetne sobe, a mogu i jednokrevetne, te često pružaju mogućnost korištenja dodatnog, odnosno pomoćnog ili dječjeg kreveta. Međutim, u svakom slučaju hoteli iznajmljuju sobe, a ne krevete, te je hotelska "mjerna jedinica" za utvrđivanje poslovnog rezultata iznajmljena soba, a ne ostvareno noćenje. Hotel je reprezentativni ugostiteljski objekt koji objedinjuje sve posebnosti ugostiteljskog procesa proizvodnje. Osnovna svrha i cilj hotelskog poslovanja je ostvarivanje zadovoljavajućeg nivoa dobiti kroz zadovoljavanje želja i potreba potrošača. Hotel je poslovna organizacija u vlasništvu određenih subjekata, koji su uložili svoja novčana sredstva i koji od hotelskog poslovanja očekuju povrat ulaganja i određene, obično materijalne koristi. Stoga je temeljni cilj hotelskog poslovanja ostvarivanje dobiti. Međutim, osim nastojanja da ostvare dobit, savremene organizacije pa tako i hoteli, nastoje biti i pozitivna snaga u društvenom i ekološkom okruženju u kojem djeluju. Mogućnost ostvarivanja dobiti zavisi o orijentiranosti hotela tržištu, što znači da hotel treba kroz svoju ponudu nuditi određenu uslugu ili korist potrošačima za vrijeme njihovog boravka u hotelskim objektima. Hotelijerstvo je djelatnost koja gostima pruža usluge smještaja, ishrane i točenja pića, rekreacije i druge raznovrsne usluge.

Hotelijerstvo za vrijeme privremenog boravka u hotelskim objektima turistima u izabranoj destinaciji omogućava odmor i relaksaciju, poslovnim ljudima ostvarivanje poslovnih kontakata, sudionicima kongresa, seminara i različitih drugih stručnih, naučnih i političkih skupova stvara uslove za konstruktivan rad, izletnicima omogućava upoznavanje s prirodnim atrakcijama i kulturno-istorijskim spomenicima, a domaćem stanovništvu usluge hrane i pića, te različite zabavne sadržaje. Ekspanzija hotelijerstva neke zemlje je rezultat njenog ekonomskog rasta, posebno tercijarnog sektora što stimulise putovanja domaćeg stanovništva i iz poslovnih i turističkih razloga, te rasta svjetskog turističkog tržišta, odnosno povećanja međunarodnih turističkih putovanja. Hotelijerstvo se u procesima pripreme i pružanja usluga, koristi brojnim proizvodima drugih djelatnosti što postiže njihov razvoj. Na taj način zapošljava značajan broj ljudi. Pružanjem usluga turistima hotelijerstvo ostvaruje značajan dio turističke potrošnje. Stoga, ovu djelatnost nazivamo i receptivnom turističkom djelatnošću.

Specifičnosti hotelijerstva

Hotelijerstvo je djelatnost koja za rezultat, vremenski relativno kratkih proizvodnih procesa ima raznovrsnost usluga i proizvoda kojima zadovoljava želje i potrebe potrošača. Uprkos tome što dio poslovnih aktivnosti ima karakter materijalne proizvodnje (ponuda hrane i pića), upravo uslužni karakter hotelijerstva bitno određuje ovu djelatnost:

- u hotelskim objektima potrošačima se pružaju usluge smještaja, hrane i pića i izvan pansionerske usluge koje je potrebno prilagođavati njihovim zahtjevima
- nužnost neposrednog kontakta s gostom jer usluge nije moguće pružati kada nema gostiju
- stalna pripravnost zaposlenih na pružanje usluga
- u hotelijerstvu je radno vrijeme elastično
- teško je planirati i usklađivati potrebe za zaposlene s nivoom zaposlenosti kapaciteta
- nejednak intenzitet poslovanja tokom dana i tokom godine određuje posebne uslove rada - sezonski rad s dugim stajanjem, hodanjem ili radom pri visokim temperaturama
- nefleksibilnost troškova i angažovane imovine
- u proizvodnom procesu se koriste relativno skupi materijali izrade (za pravljenje jela i pića)

Hotelsko tržište je zasićeno ponudom, što potrošačima omogućava da stalno imaju na raspolaganju sve širu ponudu u granicama istog nivoa cijena. U takvim uslovima uticaj hotela

na prodajnu cijenu ograničen je konkurencijom. Potrošače najčešće primarno ne zanima cijena hotelskih usluga, već vrijednost koju dobivaju za svoj novac, što je važno za turistički segment tržišta. Ekonomski, tehnološki i kulturni razvoj kroz fenomen globalizacije daje posticaj masovnosti putovanja i istovremenoj kvalitetnijoj prometnoj dostupnosti cjelokupne ponude za potencijalne potrošače. To dodatno zaoštrava konkurenciju, jer se potrošači praktički za istu cijenu mogu koristiti hotelskim uslugama u različitim dijelovima svijeta.

Hotelierstvo kao oblik pružanja turističkih usluga

Različite potrebe turista, koje stalno evoluiraju i napreduju, zahtevaju i postojanje različitih ugostiteljskih poslovnih jedinica, odnosno objekata za smještaj i ishranu.

Kapaciteti za smještaj i ishranu turista najznačajnije utiču na obim turističkog prometa u turističkom mjestu. Zbog toga se objektima za smještaj i ishranu turista poklanja izuzetna pažnja. Privredna djelatnost koja obezbjeđuje pružanje usluga smještaja i ishrane naziva se ugostiteljstvo. Često se mogu čuti mišljenja koja identifikuju ugostiteljstvo sa turizmom, zbog velikog značaja ugostiteljstva za razvoj turizma i turističkog mjesta.

Ugostiteljstvo predstavlja samo jednu od djelatnosti turističke privrede. Međutim, odmah treba istaći i to da ugostiteljstvo, čiji je predmet poslovanja pružanje smještaja, proizvodnja hrane i pripremanje pića, to jest pružanje usluga ishrane, nema isti značaj za razvoj turizma, jer ono pruža usluge i domaćem stanovništvu i turistima. Znači, turističko ili takozvano sezonsko ugostiteljstvo, koje je uglavnom orijentisano na zadovoljavanje potreba turista, ima odlučujući uticaj na razvoj turizma. Iako je osnovni predmet djelatnosti ugostiteljstva pružanje usluga smještaja i ishrane, činjenica je da najveći broj ugostiteljskih objekata, posebno onih koji su namijenjeni smještaju turista, uključuje u svoju osnovnu djelatnost i razne usluge za zabavu i razonodu gostiju, pružanje potrebnih informacija i organizovanje pružanja raznih drugih neophodnih usluga kao što su prodaja suvenira, poštanskih vrijednosti i razglednica, pranje, peglanje, čišćenje odjeće i obuće za goste, prevoz gostiju i prtljage, iznajmljivanje rekvizita za rekreaciju, garažiranje i održavanje automobila i slično. U posljednje vrijeme se uočava tendencija daljeg proširenja djelatnosti određenih objekata za smještaj, posebno hotela, sa stanovišta želje da se što uspješnije zadovolje raznovrsne potrebe turista. Ugostiteljstvo koje pruža usluge smještaja najčešće se kvalifikuje kao hotelijerstvo, i ono koje pruža usluge ishrane, a kvalifikuje se kao restoraterstvo. Ovi termini vezani su za najvažnije objekte, za smještaj i ishranu, to jest hotele i restorane, pa tako treba i posmatrati spomenutu podjelu, iako je u posljednje vrijeme došlo do značajnije promjene strukture objekata za smještaj i ishranu. Pored ovih osnovnih usluga, u ugostiteljskim objektima se mogu priređivati i različiti oblici zabave, svečanosti i proslave.. Poseban značaj u turističkim mjestima ima sezonsko ugostiteljstvo, koje svoje kapacitete koristi tokom 4-5 mjeseci godišnje. Prema kvaliteti i broju usluga koje pružaju, ugostiteljskim objektima se određuje kategorija. Danas se najčešće za kategorisanje ugostiteljskih objekata koriste 'zvjezdice'. Veći broj zvjezdica označava da je usluga kvalitetnija, potpunija i skuplja.

Sa stanovišta karakteristika usluga koje se u okviru nje pružaju, djelatnost objekata za smještaj je vrlo široka. Međutim, osnovna djelatnost je vezana za pružanje usluga smještaja, dok sve ostale predstavljaju dopunu ovoj osnovnoj djelatnosti i razlikuju se u zavisnosti od vrste i tipova objekata.

Najvažnije vrste objekata za smještaj:

- hoteli;
- pansioni;
- moteli;
- turistička naselja;
- kampovi, i
- smještaj u okviru domaće radinosti.

Hoteli su takvi objekti za smještaj koji su organizovani na zahtjevima kompleksnog pružanja raznih usluga, među kojima smještaj predstavlja osnovnu uslugu. Po pravilu trebaju imati najmanje 15 smještajnih jedinica (soba) koje se izdaju gostima za njihov privremeni boravak. Sastoje se od soba s jednim ili dva kreveta (uz obavezno postojanje tekuće vode), ili iz apartmana (sastoji se od više prostorija). Hoteli ne bi smjeli imati sobe s više od dva kreveta. Takođe, vrijedi pravilo da se gostu iznajmljuje soba, a ne krevet. Iako je osnovna djelatnost hotela pružanje usluga smještaja, a ne i ishrane, ipak veliki broj hotela pruža i usluge ishrane (kao i neke druge usluge).

Što se tiče tipova hotela, najvažniji su sledeći:

- prolazni ili tranzitni hoteli (služe za kraće zadržavanje gostiju, a pružaju, pored usluga smještaja, po potrebi i usluge ishrane i pića);
- hoteli za pružanje usluga smještaja i doručka (najčešće se javljaju u gradovima, a manje u turističkim mjestima);
- pansioni (s gostom se sklapa aranžman o smještaju i ishrani pansionu, koji obuhvata noćenje i tri glavna obroka, ili polupansionu — noćenje, doručak i još jedan glavni obrok).

U okviru navedenih tipova hotela vrši se i njihova kategorizacija na bazi određenih kriterijuma. Uglavnom postoji četiri do pet kategorija. One se obično označavaju brojem, slovom ili zvjezdicama. Kategorija ima svrhu da goste prethodno upozna s uslovima smještaja i ostalim uslugama, a najčešće i sa nivoom cijena tih usluga. Na kraju treba podsjetiti da hoteli u svom sastavu mogu imati i objekte u kojima se pružaju samo usluge smještaja. Takvi objekti se nazivaju depandansi. Ishrana i pružanje ostalih usluga organizuju se u matičnom hotelu. Pansioni su objekti koji pružaju usluge smještaja i ishrane onim gostima koji usluge koriste relativno duže vrijeme. U pansionu se svrstavaju objekti za smještaj i ishranu koji imaju najmanje pet soba, a po pravilu pružaju pansionerske usluge gostima koji duže borave.

Moteli predstavljaju specifične objekte koji zadovoljavaju potrebe za smještaj gostiju koji koriste motorna vozila. Osnovna karakteristika motela je njihova izgradnja u neposrednoj blizini saobraćajnica, sa obaveznim parking prostorom, tako da turista dobija, ne samo usluge smještaja i ishrane nego i mjesto za parkiranje vozila. S obzirom da su korisnici motela najčešće putnici u prolazu koji žele da se odmore, moteli moraju obezbijediti kvalitetne usluge u pogledu higijenskih i tehničkih uslova boravka, kao i potrebne usluge ishrane i pića. Za pružanje usluga ishrane i pića najčešće se koriste snack-barovi, samoposluge, ekspres restorani. Turističko naselje predstavlja noviji vid objekata za smještaj, a nastalo je kao rezultat zahtjeva turista za rekreacijom na bazi direktnog kontakta s prirodom i relativno kvalitetnom uslugom smještaja. Predhodili su mu kampovi, s tim što je smještaj u ovim objektima daleko kvalitetniji nego u kampovima. Pored usluga smještaja, turističko naselje pruža usluge ishrane i ostale potrebne usluge. Turističko naselje obezbjeđuje uslove za kolektivni život (ishranu, razonodu, sport), ali i za individualni odmor, jer se rasporedom objekata u naselju stvaraju povoljni uslovi za lični mir.

Kampovi su objekti za smještaj turista nastali kao rezultat zahtjeva turista za neposrednijim kontaktom sa prirodom. Cijene boravka i usluga, daleko su povoljniji u odnosu na ostale objekte za smještaj. To značajno utiče da veliki broj turista koristi ovaj oblik smještaja, što ne znači da ovaj oblik smještaja ne koriste i turisti s većim ekonomskim mogućnostima u želji da uspostave direktni kontakt s prirodom. Postoji više različitih tipova kampova, sa zajedničkom karakteristikom da turistima obezbijede određeni prostor na kome imaju uslove za privremeni boravak, koristeći svoju ili iznajmljenu opremu. U kampovima su obezbijeđeni potrebni higijenski i sanitarni uslovi i neophodne usluge za normalan privremeni boravak u kampu. Motorizovani turisti su česti korisnici usluga ovog oblika smještaja, te zbog toga postoje i posebni kampovi - autokampovi, koji su prilagođeni zahtjevima privremenog boravka motorizovanih turista. U pogledu oblika i kategorija objekata za smještaj u okviru domaće

radinosti postoje razlike, ali svi takvi objekti moraju zadovoljiti osnovne tehničke i higijenske uslove za prihvata i smještaj turista.

Objekti za pružanje usluga ishrane i pića(s obzirom na oblik smještaja turista) su:

- restorani;
- restorani sa samoposluživanjem;
- restorani sa uslugom za stolom;
- restorani za posluživanje za pultom (snack-bar);
- restorani s automatima;
- gostionice;
- bifei i krčme;
- noćni barovi.

Osobine Hotelijerstva u Republici Srpskoj

Hotelijerstvo u Republici Srpskoj karakteriše nizak nivo kvaliteta usluga, nepovoljna struktura i niska iskorištenost kapaciteta. Hotelski objekti u Republici Srpskoj uglavnom odgovaraju potrebama masovnog turizma, a nizak nivo kvaliteta usluga posljedica je nepostojanja standarda u projektovanju, gradnji i opremanju objekata. Zbog toga kapaciteti hotelijerstva postaju sve više nekonkurentni na međunarodnom tržištu. Kvaliteta hotelskih usluga zavisi i o održavanju samih objekata, o nivou komfora, o motivaciji i stručnosti zaposlenih. Naime, gost može oprostiti nizak nivo opremljenosti hotela, ali ne može oprostiti neurednost objekta i negostoljubivost zaposlenih.

Preovladava dio hotelskih kapaciteta prosječnog ili niskog kvaliteta, a samo je manji dio visokog kvaliteta, to jest na nivou četiri i pet zvjezdica. Stepenn iskorištenosti smještajnih kapaciteta je nedovoljan. Glavnina se kapaciteta nalazi u planinskim mjestima tj. na planini Jahorini, a pretežno posluju isključivo za vrijeme zimske sezone. To je jedan od razloga tako niskog nivoa njihove iskorištenosti. Ostale razloge možemo tražiti u sklopu projektiranja takvih objekata za potrebe masovnog turizma te u neprepoznatljivosti Republike Srpske kao destinacije, odnosno neatraktivnosti naše ponude da privuče turiste izvan glavne sezone. Glavni turistički promet ostvaruje se u u periodu od januara do sredine marta to jeste za vrijeme visoke sezone. U ta dva i po mjeseca 2003. zabilježeno je 51,37% ukupnih dolazaka turista, odnosno 61,66% ukupno ostvarenih noćenja. Za vrijeme sezone i predsezone, visoke sezone i postsezone, u istoj godini, zabilježeno je 75,88% ukupnih dolazaka turista, odnosno 85,82% ukupno ostvarenih noćenja. Vremenska distribucija turističkog prometa pokazuju izrazitu sezonalnost turističke ponude.

Zaključak

Cilj svake turističke destinacije je da turista tokom svog broavka u destinaciji potroši upravo dio novčanih sredstava, koji inače nije planirao da potroši. Naravno, bitno je da turista iz destinacije ode srećan i zadovoljan, ne mareći za potrošenim novcem, jer je za uzvrat dobio kvalitetne usluge, doživljaje i uspomene. Za ovakvu turističku potrošnju potrebna je izuzetno razvijena i raznovrsna turistička ponuda u destinaciji, koja se naročito bazira na ugostiteljskim uslugama. Ako turista iz destinacije ode zadovoljan doživljajima i uslugama, vrlo je verovatno da će se ponovo vratiti, ali i da će preporučiti destinaciju ljudima iz svoje okoline. Dolazi se do zaključka da od raznovrsnosti ugostiteljskih usluga na koje odlazi najveći deo turističke potrošnje u mnogome zavisi i turistički promet i potrošnja u nekoj destinaciji.

Turistička kretanja u svetu i kod nas ukazuju na to da se ugostiteljska ponuda mora prilagoditi zahtevima potrošača ili turista. Jedan od trendova je zamena udobnog ali i vrlo skupog hotelskog smještaja pansioniskim ili smještajem u seoskim turističkim domaćinstvima čije se prednosti ogledaju u nižim cenama, bližem kontaktu sa prirodom i folklorom lokalnog kraja, mogućnošću raznovrsne ishrane i slično.

Ugostiteljstvo kao i njegov osnovni dio hotelijerstvo je primarni uslov i najvažniji privredni činilac turizma. Zato je neophodno neprestano ojačavati njegovu ljudsku, materijalnu i prostornu komponentu.

Literatura

- Čačić, K. (1995), Poslovanje hotelskih preduzeća, Čigoja, Beograd
Čomić, Đ., Kosar, Lj. i Štetić, S. (2001), Globalna fuga – globalizacija postmodernoga, Kosar, Lj. (2002), Hotelijerstvo – teorija i praksa, Viša hotelijerska škola, Beograd
Kosar, Lj. (1993), Hotelijerstvo, Viša Hotelijerska škola, Beograd
Kosar, Lj. (1998), Hotelijerstvo, Savezni centar za unapređenje hotelijerstva – ugostiteljstva, Beograd
Kovačević, A. (1999), Ugostiteljstvo, Meridijan, Beograd
Lončar, M. (2008), Osnovi hotelijerstva, Viša hotelijerska škola, Beograd
Nejkov, D. (1981), Ekonomika i organizacija ugostiteljstva, Savezna administracija, Beograd
Nikolić, M. (2005), Ugostiteljstvo – proces, organizacija rada i menadžment, Viša hotelijerska škola, Beograd
Radosavljević, Ž. (1996), Savremeni menadžment hotelijerstva i restoraterstva – praksa i primeri usmešnih svetskih hotelijera, Pronalazaštvo, Beograd

THE IMPACT OF TOURISM ON THE DEVELOPMENT OF HOTEL INDUSTRY

Momir LAZAREVIĆ

University of East Sarajevo, Faculty of Economics Pale, Bosnia and Herzegovina

*Corresponding author: momir.lazarevic@opstinamilici.org

Abstract

Hospitality or hotel management is a prerequisite for the development of tourism on some destination, because it provides the necessary conditions for staying tourists. On the other hand, no other economic activity has such a positive effect on the development of hospitality or hotel industry as tourism. Hospitality, as an organized form of providing catering services and traffic, represent the material basis for the development of tourism in a particular place, or area. Specifically, when a tourist comes to a specific tourist destination, he brings with him some money. Before traveling, many tourists calculate how much money will they need and how much will they probably spend during their staying on that destination, but in most cases they bring with them some more sources which are intended for some unforeseen expenses.

Keywords: *hospitality, hotel industry, tourism, tourists, hotel*

CJENOVNA KONKURENTNOST KAO MEDIJATOR TURISTIČKIH PERFORMANSI

Branislava NARANČIĆ¹, Jovo ATELJEVIĆ^{1*}, Ilija STOJANOVIĆ²

¹Univerzitet u Banjoj Luci, Bosna i Hercegovina

²Vlada Brčko Distrikta, Bosna i Hercegovina

*Corresponding author: jovo.ateljovic@ef.unibl.org

Apskrakt

Pojedini stručnjaci posmatraju cjenovnu konkurentnost kao podsticajni faktor za poboljšanje turističkih performansi. Imajući u vidu značaj turističke privrede u ekonomiji mnogih zemalja, ekonomske fluktuacije treba pažljivo analizirati prilikom kreiranja turističkih politika i strategija. Cilj ovog istraživanja je razumjeti opšti uticaj cjenovne konkurentnosti na performanse turizma. U tu svrhu smo sprovedi analizu medijacije kako bismo pojasnili kako cjenovna konkurentnost utiče na pretpostavljeni pozitivan uticaj ukupne konkurentnosti turizma na turističke performanse. Nalazi pokazuju da cjenovna konkurentnost ne posreduje efektu konkurentnosti turizma na performanse turizma.

Ključne riječi: *cjenovna konkurentnost, turističke performanse, turistička konkurentnost*

Uvod

Turizam postaje veoma relevantan segment ekonomskog razvoja za neke zemlje. Posljednjih godina doprinos putovanja i turizma BDP-u je veći od 50% za nekoliko malih ostrvskih zemalja kao što su Maldivi, Antiqua i Barbuda ili Sejšeli. Stoga je veoma važno da zemlje imaju tendenciju da budu turistički orijentisane kako bi razumjele faktore koji utiču na učinak turizma. Razumijevanje ovih faktora je od velikog značaja za povećanje ekonomskih koristi od turističke industrije. Neki naučnici stavljaju fokus na cjenovnu konkurentnost kao jedan od vodećih faktora za postizanje boljeg turističkog učinka.

Poboljšanje konkurentnosti destinacija postaje veoma važna misija za zemlje koje su fokusirane na turizam. Većina njih se oslanja na cjenovnu konkurentnost kao posrednika između konkurentnosti turizma i performansi turizma. Tradicionalni model ponude i potražnje, po kojem smanjenje cijena dovodi do većeg potražnje, pronalazi plodno tlo i u literaturi koja se odnosi na ulogu cjenovne konkurentnosti u razvoju turizma. Da bismo u potpunosti razumjeli ove posredničke efekte cjenovne konkurentnosti, moramo se zapitati: *da li ukupna turistička konkurentnost utiče na cjenovnu konkurentnost, koja zauzvrat utiče na turističke performanse?*

Pregled literature

Ritchie i Crouch (2003, str. 2) proglasili su da "ono što čini turističku destinaciju istinski konkurentom je njena sposobnost da poveća potrošnju u turizmu, sve više privlači turiste dok im pruža zadovoljavajuća, nezaboravna iskustva i da to čini na profitabilan način...". U vezi sa ovom izjavom, Mazanec i drugi (2007) ističu odsustvo sporazuma o sveobuhvatnom tumačenju konkurentnosti turizma. Prema njihovim rečima, fokus na nivo cena je prva i direktna interpretacija koncepta konkurentnosti u turističkoj industriji. Forsyth i Dwyer (2009) takođe smatraju da je cjenovna konkurentnost ključna komponenta ukupne konkurentnosti turističke destinacije neke zemlje ili destinacije. Oni tvrde da cijene određuju odluke o tome da li i gdje da se preduzmu putovanja. Dwyer i Kim (2003) posebno daju

karakter cjenovnoj konkurentnosti. Prema njima, cjenovna konkurentnost utječe na tokove posjetilaca. Takođe su naglasili važnost faktora cijena i nepostojanja konkurentnosti destinacije. Dakle, destinacije treba da gledaju na svoju cjenovnu konkurentnost u odnosu na alternativne lokacije. Istovremeno, Dwyer i Kim (2003) smatraju da je destinacijska konkurentnost povezana sa destinacijskom sposobnošću da isporučuje robu i usluge koje rade bolje od drugih destinacija. U vezi sa gore navedenim, moguće je povući paralele sa stavovima koje je izrazio Croes (2011). Ovaj naučnik vjeruje da visoke cijene ima i korist za bolje turističke performanse. Prema njegovim riječima, visoke cijene mogu biti znak dobrog kvaliteta turističkog proizvoda i privlačiti turiste sa većom potrošnjom. Ipak, Lee i drugi (1996) smatraju da su određena tržišta osjetljivija na cijenu od drugih. Prema Edvardsu (1995), cjenovna konkurentnost odabranih zemalja u azijsko-pacifičkom regionu, naročito u relativnim troškovima, može se povezati za pad tržišnog učešća u putovanjima iz svake zemlje porijekla i obratno. Buhalis (2000) je dao još jedan primjer u kojem je turizam u Japanu neizbježno mnogo skuplji od turizma u Indoneziji zbog razlika između dvije ekonomije koje objašnjavaju kako sa makro tako i mikroekonomskim faktorima. Uz pretpostavku da ukupna turistička konkurentnost dovodi do boljih turističkih performansi, postavimo našu hipotezu *H: Cjenovna konkurentnost posreduje efektu ukupne konkurentnosti turizma na performanse turizma.*

Metodologija

Ova studija je fokusirana na kritički osvrt trenutnog shvatanja uloge cjenovne konkurentnosti u odnosu na turističke performanse. U tom smislu smo sproveli analizu medijacije kako bismo istražili hipotezu da cjenovna konkurentnost posreduje efektu ukupne konkurentnosti turizma na performanse turizma. Ova analiza podržava našu ideju da istražimo kako cjenovna konkurentnost utiče na pretpostavljeni pozitivan uticaj ukupne konkurentnosti turizma na turističke performanse, u smislu eventualnog povećanja efekta nezavisne na zavisnu varijablu. Pored osnovnog modela medijacije poznatog kao model 4, ovaj model se dodatno proširuje uvođenjem moderatora kroz varijablu *Nivo doprinosa turističke industrije u ekonomiji*. Ovaj model, poznat kao model 7, omogućio je istraživanje ne samo kako cjenovna konkurentnost utiče na pretpostavljeni pozitivan uticaj ukupne konkurentnosti turizma na turističke performanse, već i na to kako se ovaj odnos odvija u zemljama sa različitim uticajem turističke industrije u ekonomiji. Naš istraživački uzorak zasnovan je na $N = 215$ zemalja u vremenskom intervalu od 2000. do 2016. godine. Konačan broj posmatranja za pojedinačne analize zavisi od dostupnosti uporedivih podataka istraživačkih varijabli u istraživačkom modelu. Iz utvrđenog istraživačkog modela možemo identifikovati nekoliko varijabli istraživanja:

Ukupna turistička konkurentnost (X), izvor: *Travel and Tourism Competitiveness Index - TTCI*, The World Economic Forum, The Travel & Tourism Competitiveness Report

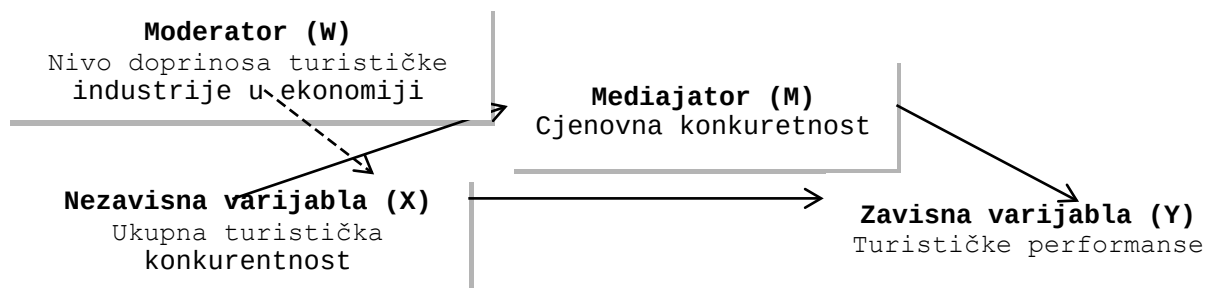
Turističke performanse (Y):

- *Broj dolazaka međunarodnih turista – Itna*, izvor: World Tourism Organization, Yearbook of Tourism Statistics, Compendium of Tourism Statistics and data files
- *Prihodi od međunarodnog turizma – Itrc*, izvor: World Tourism Organization, Yearbook of Tourism Statistics, Compendium of Tourism Statistics and data files

Cjenovna konkurentnost (M) - Pc, izvor: The World Economic Forum, The Travel & Tourism Competitiveness Report

Nivo doprinosa turističke industrije u ekonomiji (W): Prihodi od međunarodnog turizma (% procenat ukupno ostvarenog izvoza) – Itre, izvor: World Tourism Organization, Yearbook of Tourism Statistics, Compendium of Tourism Statistics and data files

Analiza medijacije je predstavljena u narednom dijagramu:

Empirijski rezultati

U okviru analize moderacije na osnovu $N=125$ opservacija smo za model sa ukupnim efektima utvrdili da je on statistički značajan sa rezultatima $F(1,123)=70.17$, $p<.05$, $R^2=.36$. U okviru zadate putanje smo utvrdili da ukupna turistička konkurentnost ostvaruje pozitivne efekte na broj dolazaka turista pri rezultatu $b=1.27$, $t(123)=8.38$, $p<.05$. U okviru putanje na kojoj nezavisna varijabla utiče na medijatora smo također utvrdili statistički značajan efekat modela sa rezultatom $F(1,123)=32.86$, $p<.05$, $R^2=.21$. Međutim, ovdje se javlja negativan efekat ukupne turističke konkurentnosti na cjenovnu konkurentnost sa rezultatom $b=-.50$, $t(123)=-5.73$, $p<.05$. Uzimajući u obzir i nezavisnu varijablu i medijatora, utvrdili smo statistički značajan rezultat $F(2,122)=35.50$, $p<.05$, $R^2=.37$. Na putanji gdje medijator predviđa zavisnu varijablu izostaje statistički značajan efekat, a rezultat glasi $b=1.15$, $t(122)=.94$, $p=.35$. U okviru iste analize smo utvrdili da ukupna turistička konkurentnost i dalje statistički značajno predviđa broj dolazaka turista sa rezultatom $b=1.35$, $t(122)=7.87$, $p<.05$. To ukazuje da se nisu ispunili svi odgovarajući preduslovi za potvrdu značajnosti ukupnog modela. Rezultati osporavaju hipotezu da cjenovna konkurentnost posreduje efektu ukupne konkurentnosti turizma na performanse turizma. Zaključujemo da ukupna turistička konkurentnost nije povezana sa brojem dolazaka turista kada je posredovana cjenovnom konkurentnošću. Kada u model uključimo moderatora umjeravajuću varijablu *Nivo doprinosa turističke industrije u ekonomiji*, efekti medijacije cjenovne konkurentnosti i dalje nedostaju, bez obzira na nivo uticaja turističke industrije na ekonomiju jedne zemlje.

Mediator					
	Itre	Effect	Boot SE	BootLLCI	BootULCI
Pc	,753	-,159	,145	-,468	,120
Pc	13,005	-,141	,133	-,449	,089
Pc	25,626	-,123	,130	-,477	,066

Na osnovu $N=122$ opservacija smo utvrdili statistički značajan model $F(1,120)=43.10$, $p<.05$, $R^2=.26$ za putanju gdje ukupna turistička konkurentnost predviđa prihode od međunarodnog turizma. Za ovu putanju smo utvrdili da ukupna cjenovna konkurentnost predviđa prihode od međunarodnog turizma uz pozitivan efekat $b=2034.25$, $t(120)=6.57$, $p<.05$. Na putanji gdje nezavisna varijabla utiče na medijator smo pronašli statistički značajan efekat sa rezultatom $F(1,120)=62.94$, $p<.05$, $R^2=.34$. U okviru istog, ukupna turistička konkurentnost ostvaruje negativan efekat na cjenovnu konkurentnost uz $b=-.63$, $t(120)=-7.93$, $p<.05$. Za model u kojem su uključeni i nezavisna varijabla i medijator smo ponovo pronašli statistički značajan model $F(2,119)=22.60$, $p<.05$, $R^2=.28$. U ovom slučaju na putanji na kojoj medijator predviđa zavisnu varijablu nismo pronašli statistički značajan efekat, a rezultat glasi $b=476.48$, $t(119)=1.35$, $p=.18$. U okviru iste analize smo utvrdili da ukupna konkurentnost turizma i

dalje ostvaruje statistički značajan efekat na prihode od međunarodnog turizma sa rezultatom $b=2335,44$, $t(119)=6.13$, $p<.05$. Ponovo nisu sve pretpostavke ispunjenje tako da smo i u ovom slučaju dužni odbaciti postavljenu hipotezu koja govori da cjenovna konkurentnost posreduje efektu ukupne konkurentnosti turizma na performanse turizma. Možemo zaključiti da ukupna turistička konkurentnost nije povezana s prihode od međunarodnog turizma kada je posreovana cjenovnom konkurentnošću. Dodatno, kada uključimo moderatora *Nivo doprinosa turističke industrije u ekonomiji*, i u tom slučaju ne postoji statistički značajan efekat medijacije bez obzira na uticaj turističke industrije unutar ekonomije zemlje.

Mediator					
	Itre	Effect	Boot SE	BootLLCI	BootULCI
Pc	,426	-330,465	279,069	-1137,678	102,791
Pc	12,430	-286,782	243,953	-1012,247	85,569
Pc	24,776	-241,851	227,012	-1024,683	49,057

Diskusija

Na prvi pogled, empirijski nalazi iz ove studije iznenađuju i suprotstavljeni su konvencionalnom gledištu o ulozi konkurentnosti cena u postizanju boljeg turističkog učinka. Ako očekujete pozitivan efekat cjenovne konkurentnosti na turizam koji su predložili Forsyth and Dwyer (2009), bićete vrlo razočarani. Uopšteno govoreći, rezultati impliciraju negativan uticaj cjenovne konkurentnosti na izabrane varijable turističkih performansi. Rezultati se ne slažu sa stavovima koje iznose Dwyer i Kim (2003) u vezi sa uticaju konkurentnosti cijena na tokove posjetilaca. Studija takođe otkriva negativne efekte cjenovne konkurentnosti na međunarodne prilive iz turizma. Ovaj empirijski nalaz je delimično u skladu sa mišljenjem koje je izrazio Craigwell (2007) koji smatra da je turističkoj destinaciji moguće više zarađivati putem viših cijena. Analiza moderiranja je potvrdila da cjenovna konkurentnost nema efekta medijacije ili posredništva između konkurentnosti turizma i turističkih performansi. Stoga promjene cijena ne doprinosi povećanju pretpostavljenog pozitivnog uticaja ukupne konkurentnosti turizma na turističke performanse.

Visoke cijene koje se javljaju u razvijenim zemljama ili razvijenijim turističkim destinacijama sa istovremenim pojavom visokih turističkih performansi, na koje ukazuje Croes (2011), mogle bi se objasniti samo drugim faktorima. Ovi faktori mogu se podeliti na makro i mikro faktore. Značajan broj mikro faktora koji utiču na poboljšanje turističkih performansi dao je Ateljević (2007) i Ateljević (2009) koji tvrdi da razvoj i upravljanje malim turističkim firmama oblikuju faktori koji se odnose na vlasnika preduzeća-menadžera, prirodu turističke aktivnosti, njenu lokaciju i druge aspekte. Takođe se slažemo sa Milne i drugima (2004) o značaju informacionih i komunikacionih tehnologija za promociju turističke ponude. Makro faktori imaju poseban značaj za turističke performanse. Ovi faktori su ujedno i preduslovi za konkurentnost u turizmu, kao i ograničenja za poboljšanje turističkih performansi. Među ovim makro faktorima ističemo one koji su već pomenuli Franke i drugi (1991) poput klime, morala, moći države, ili Assaf i Josiassen (2012) koji su se fokusirali na široko rasprostranjene strahove zbog sigurnosti i terorizma ili elementarne nepogode koje je spomenuo Blake i drugi (2006). Vjerujemo da turisti prilikom donošenja odluke o tome gdje putuju više posvećuju pažnje ovim faktorima nego što razmišljaju o cjenovnoj konkurentnosti. Ono što posebno posmatramo kao pretpostavke konkurentnosti u turizmu koje podstiču bolje turističke performanse je turistički proizvod kao i osećanja, odnosno iskustvo koje se vezuju za takav turistički proizvod. Imajući u vidu naše empirijske nalaze možemo se složiti s Dwyer i Kim (2003) koji naglašavaju kvalitet proizvoda bez kojih je cjenovna konkurentnost besmislen pokazatelj. Štaviše, naš nalaz implicira mogućnost potvrđivanja stavova koje je izrazio Croes (2011), koji pravi paralelu između konkurentnosti

turizma i visokokvalitetnog proizvoda koji omogućava još veće cijene kako bi se privukli turisti. Turisti očekuju jedinstvena osećanja (romantika, avantura, opuštanje) i uspomene na jedinstveno iskustvo. Neki autori su već istakli ovu temu, među kojima su Dwyer i Kim (2003) i Buhalis (2000) koji diskutuju o jedinstveno-egzotično-ekskluzivnom brendu destinacija promovisanih kao iskustvo koje se dešava "jednom u životu", a koje dozvoljava ovim destinacijama da podižu cijene svojih usluga. Ova "statusna područja" na koje se osvrće Gilbert (1990) su u poziciji da budu konkurentni privlačeći veći broj turista i istovremeno im naplaćujući visoke cijene. Očigledan primjer Buhalisa (2000) je Venecija u Italiji gdje turisti mogu osjetiti jedinstveno iskustvo i stoga su spremni da plate veću cijenu. U tom kontekstu možemo istaći da su naši empirijski rezultati potvrdili da cjenovna konkurentnost, odnosno generalno niže cijene, ne posreduje u ostvarenju boljeg efekta turističke konkurentnosti u odnosu na turističke performanse.

Zaključak

Ova studija negirala je tradicionalnu percepciju o značaju cjenovne konkurentnosti kao faktora za poboljšanja turističkih performansi. Dokazano je da cjenovna konkurentnost ima prilično ograničene efekte na ishode turističke industrije. Moramo naglasiti da cjenovna konkurentnost nema značajan efekat za zemlje orijentisane i zavisne od turističke industrije. Studija otkriva odsustvo medijacijskih efekata cjenovne konkurentnosti u omogućavanju pozitivnijeg uticaja konkurentnosti turizma na performanse turizma. Ovo jasno ukazuje na to da niže cijene neće povećati efekte ukupne konkurentnosti turizma na turističke performanse. Očigledno je da u odnosu na cjenovnu konkurentnost ipak neki drugi faktori utiču na performanse turizma. Među ovim faktorima posebnu pažnju treba posvetiti stvaranju dobrog i dobro promovisanog turističkog proizvoda, podsticati jedinstvene emocije potencijalnih turista koji imaju "finansijski kapacitet" da posjete željenu destinaciju, pri čemu poseban faktor predstavlja da je turistička destinacija dovoljno bezbjedna i politički stabilna.

References

- Assaf, A. G., & Josiassen, A. (2012). Identifying and ranking the determinants of tourism performance: A global investigation. *Journal of Travel Research*, 51(4), 388-399.
- Ateljevic, J. (2007). Small tourism firms and management practices in New Zealand: the Centre Stage Macro Region. *Tourism Management*, 28(1), 307-316.
- Ateljevic, J. (2009). Tourism entrepreneurship and regional development: example from New Zealand. *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*, 15(3), 282-308.
- Blake, A., Sinclair, M. T., & Soria, J. A. C. (2006). Tourism productivity: evidence from the United Kingdom. *Annals of Tourism Research*, 33(4), 1099-1120.
- Buhalis, D. (2000). Marketing the competitive destination of the future. *Tourism management*, 21(1), 97-116.
- Craigwell, R. (2007). *Tourism competitiveness in small island developing states* (No. 2007/19). Research paper, UNU-WIDER, United Nations University (UNU).
- Croes, R. (2011). Measuring and explaining competitiveness in the context of small island destinations. *Journal of Travel Research*, 50(4), 431-442.
- Dwyer, L., & Kim, C. (2003). Destination competitiveness: determinants and indicators. *Current issues in tourism*, 6(5), 369-414.
- Dwyer, L., Forsyth, P., & Rao, P. (2000). The price competitiveness of travel and tourism: a comparison of 19 destinations. *Tourism management*, 21(1), 9-22.
- Edwards, A. (1995). Asia-Pac travel forecasts to 2005. Research Report, *Economist Intelligence Unit*, London.

- Forsyth, P., & Dwyer, L. A. R. R. Y. (2009). Tourism price competitiveness. In *The Travel and Tourism Competitiveness Report, Managing in a Time of Turbulence*, World Economic Forum, Geneva (pp. 77-90).
- Franke, R.H., Hofstede, G. and Bond, M. (1991). Cultural roots of economic performance: A research note. *Strategic Management Journal* 12, 165– 73
- Gilbert, D., 1990, Strategic marketing planning for national tourism, *The Tourist Review*, No.1, pp.18-27.
- Lee, C.K., Var, T. and Blain, T. (1996). Determinants of inbound tourism expenditures. *Annals of Tourism Research* 23 (3), 5
- Mazanec, J. A., Wöber, K., & Zins, A. H. (2007). Tourism destination competitiveness: from definition to explanation?. *Journal of Travel Research*, 46(1), 86-95.
- Milne, S., & Ateljevic, I. (2001). Tourism, economic development and the global-local nexus: theory embracing complexity. *Tourism geographies*, 3(4), 369-393.
- Milne, S., Mason, D., Roberts, E., Nodder, C., Ateljevic, J., & Cameron, A. (2004). NZ accommodation providers & ICT: Impacts on labour use & demand. *Wellington, New Zealand: Department of Labour. Retrieved, 12, 2011.*
- Ritchie, J. R. B., and Crouch, G. (2003). *The Competitive Destination: A Sustainable Tourism Perspective*. Wallingford, UK: CABI Publishing

PRICE COMPETITIVENESS AS A MEDIATOR OF TOURIST PERFORMANCE

Branislava NARANČIĆ¹, Jovo ATELJEVIĆ^{1*}, Ilija STOJANOVIĆ²

¹University of Banja Luka, Bosnia and Herzegovina

²Government of Brčko District, Bosnia and herzegovina

*Corresponding author: jovo.ateljevic@ef.unibl.org

Abstract

Price competitiveness is perceived by some scholars as an incentive factor for improving tourism performance. Having in mind the importance of the tourism industry for the economy of many countries, economic fluctuations should be carefully analyzed when creating tourism policies and strategies. The aim of this research is to understand the general impact of price competitiveness on tourism performance under different economic conditions. For that purpose we conducted mediation analysis to clarify how price competitiveness affects the assumed positive effect of overall tourism competitiveness on tourist performance. The findings indicate that price competitiveness does not mediate the effect of tourism competitiveness on tourism performance.

Keywords: *price competitiveness, tourism performance, tourism competitiveness.*

E-MARKETING: THE GEOGRAPHICAL INDEPENDENT QUERIES FOR CONTEXTUAL ADVERTISING CAMPAIGN OF UNIVERSITY

Andrei Viktorovich PLOTNIKOV, Ildar Ildusovich DAVLETOV, Olga Ivanovna AGEEVA

Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education "Perm State Agricultural Academy named
after academician D.N. Prianishnikov", Petropavlovskaya Street, 23, Perm, 614990, Russia

*Corresponding author: plotnikov-av@mail.ru

Abstract

On the basis of the use of online tools and eMarketing techniques to analyze queries at search engine Yandex. As the main mask-query addressed "поступить в магистратуру" (in Russian). Based on Mutagen online tool competition factor query key phrases (1; 23) is defined as the value of the loop phrases (maximum plume was at the query mask "поступить в магистратуру" = 22217), which are going to other queries under this mask set costs based on advertising Yandex.Direct service. The author observed a coefficient of efficiency of placing contextual advertising. On the basis of the online instrument Tools.Pixelplus studied the visibility of sites that are in high positions in Yandex search results. Results of the study may be useful for the organization of campaigns to raise contingent MSc.

Keywords: *search engine optimization, contextual advertising, applicants, eMarketing, internet-marketing, Yandex, Direct, promotion of higher education institutions.*

Introduction

A.N. Polikarpov [1] in the first half of the first decade of the 21st century defined the direction of the internationalization of Russian business through its integration into the global online market. O.V. Gromov [2] in his scientific work proposed a technique for calculating and visualizing the effectiveness of visitors' behavior using the Corridor of Decision Making, as well as the methodical approach of analyzing the Internet site through the theory of AIDAC (Attention, Interesting, Interesting, Dimension, Action, adding to the classic formula a new element - Conversion - Conversion) to optimize the operation of Internet pages when managing an advertising campaign in an enterprise. M.E. Makhalov [3], in his work, having analyzed foreign experience and Russian practice, proposed a typology of Internet marketing tools. M.A. Kurasova [4], M.S. Artistshev [5], and A.O. Gubanov [6] dealt with the issues of optimizing entrepreneurial activity through Internet marketing. T.A. Kalyuzhnova [7] contributed to the development of regional Internet marketing for managing the socio-economic development of Russian regions.

Currently, advertising is one of the most valuable tools for attracting entrants to higher education institutions. Russian universities use various types of marketing, especially often - Internet advertising, as the most relevant and effective means of attracting applicants for bachelor's and master's programs. To this type of advertising are, primarily, contextual advertising, geotargeting and remarketing.

In the previous article, we analyzed the geo-dependent queries in the Yandex search system, determined the geo-dependence of queries on the mask "enter master's degree" and the level of localization of each request. With the help of the received information, a method of ranking the sites in the Yandex search system was determined, and keywords were identified that could be successfully used to implement search engine optimization. In this article, geo-independent queries will be defined that can be effectively used to create and configure

contextual advertising.[8] Problems of search optimization and issues of promoting educational institutions on the Internet have already been raised in the domestic science (V.N. Belozarov [9] and Yu.Yu. Savchenko [10]). Along with the trend of using Internet technologies to attract applicants [11], changes are possible in the procedure for forming the budget of universities that will entail the need to analyze the effectiveness of each item of expenditure, including advertising.[12] Foreign scholars are studying structural changes in the management of educational organizations. S. Cristian and M. A. Denisa [13] defined a new independent vector of the development of educational institutions, within the framework of which there is a gradual decrease in the control over the functioning of educational institutions by the state, decentralization of management and reduction of allocation of budgetary funds. This leads to the development of the principle of self-financing of educational institutions and increases their competitiveness, as a necessary condition for survival in the new environment. Educational institutions compete with each other in the market of educational services, become beneficiaries of the higher education system. In this situation, the direction of marketing activities to increase institutional visibility is one of the essential conditions for success. These structural changes in the foreign higher education system are due to the inefficient spending of budget funds. Scientists from China analyzed 68 universities, subordinated to the Ministry of Education from 2002 to 2011. And found that the modern mechanism for allocating budget funding to Chinese universities is unreasonable, and higher education as a whole is ineffective. [14]

In Russia, there are also changes in the educational sector of the economy, and institutions of higher learning independently compete for the attention of applicants. [15] Hence, there is a need to use modern and effective methods to attract contingents. The article focuses on the use of search phrases from the system Wordstat.Yandex, which can be used to customize advertising campaigns in Yandex.Direct and for search engine optimization of the site of a higher education institution.

Methods of research

First of all, we will describe the necessary research methods and give definitions of key concepts. Contextual advertising is a type of Internet advertising in which an advertisement is displayed by a search query in a search engine or accordance with the context of the desired Internet page. [16] Our research will be based on the Yandex search engine. In the works of Russian scientists, there were attempts to compare the search engines Yandex and Google. [17] [18] [19] Each search engine is unique in its way: Yandex is adapted for Russian, while Google is for English. Note that the search engine Yandex borrows from Google many services, taking into account the Russian-language specifics.

Setting up contextual advertising for website promotion involves the selection of keywords. At this stage, the Internet marketer should perform the following actions:

1. Select mask requests, that is, queries consisting of one or two words reflecting the direction of the company's activities. Normally, mid-frequency or high-frequency queries are selected. For the "magistracy" topic, it is necessary to allocate low-frequency and medium-frequency mask requests. The frequency of keywords is determined based on the Wordstat.Yandex service. It is important to use only relevant keywords to compose the query mask because irrelevant words (for example, "master iodine") can attract non-targeted visitors looking for other information. The best way to solve this problem is to compile a list of negative keywords for an advertising campaign. Otherwise, irrelevant keywords may negatively affect the budget of the marketing project. An example of ignoring negative keywords is shown in Figures 1-2. Negative keywords are a set of words that are indicated in the context of the advertising campaign of contextual advertising in Yandex.Direct and Google AdWords

systems in parallel with the keywords. Negative keywords function as constraints to exclude contextual advertising impressions from these key queries in search networks.

2. Get a trail of keywords on the specified mask requests. The keyword plume is a group of low-frequency and mid-frequency queries, in which each request contains all the words of the mask request "enter master's degree." Any query-mask has a trail of keywords. Clarifying the masks of keywords (through the refinement of negative keywords), the trail makes the semantic core of queries more similar in meaning to the content of the promoted website.

Part of the information presented in the article was obtained by the online service Mutagen, in particular, this service allows you to determine the competitiveness of sites based on requests from the search engine Yandex. The keywords listed below can be the basis for setting up contextual advertising in Yandex. The method of service is based on the assessment of the level of competition, which is calculated by analysis of the issuance of key 30 first sites in the Yandex search system. The higher the level of competition, the more difficult it is to get the best search results for a key query. In this situation, key queries should be used to configure contextual advertising (table 1). With the help of the Wordstat.Yandex service and the Key Collector program, information on the number of key requests for 30 days was received (the collection of semantics was made in September 2016). In addition, the study was carried out using the Tools.Pixelplus service, which determines the domains located at the top positions of the Yandex search engine (on the queries from Table 1). For each domain, the percentage of visibility, the number of pages falling into Yandex, the thematic index of citation (TIC), the presence in the Yandex Catalog (YACA), the age and the number of donors for the domain were determined (see Table 2). Also, information was collected by the analysis of articles from periodicals from Scopus and Russian Scientific Index Citation Database, in addition, official information from Yandex was used.

Research Results

The results of the study are presented in the form of a table (1), which presents data on the competition coefficient of the key phrase query, the value of the phrase loop (which collects other requests for the mask), advertising cost information (obtained using the Yandex.Direct service). The coefficient of efficiency of placement of contextual advertising is also proposed. E_c - the ratio of the effectiveness of placement of contextual advertising in particular placement. This coefficient shows the ratio of the loop amount to the cost of one transition for contextual advertising in the special places.

$$E_c = \frac{B}{C}, \quad (1)$$

E_D - coefficient of the effectiveness of placement of contextual advertising in the section "guarantees." This ratio shows the ratio of the amount of the loop to the cost of one transition for contextual advertising in guaranteed impressions.

$$E_D = \frac{B}{D}, \quad (2)$$

Formulas (1) and (2) determine the amount of text variation by 1 ruble. The higher the value of the loop, the more likely it is to display the contextual announcement for the given key phrase.

Table 1. Analysis of geo-independent queries on the mask of key phrases "поступить в магистратуру" (in English: "become master degree", "get master degree")

Queries (in Russian)	A	B	C	D	E _C	E _D
можно ли поступить в магистратуру	9	2157	9	12,3	175,4	175,4
как поступить в магистратуру	23	22035	60,9	8,1	2720,4	2720,4
как поступить в магистратуру после бакалавриата	2	471	18,9	12,3	38,3	38,3
сложно ли поступить в магистратуру	1	108	6,6	5,1	21,2	21,2
можно ли поступить магистратуру другой	3	672	8,1	6,9	97,4	97,4
можно ли поступить в магистратуру после специалитета	1	67	7,5	7,2	9,3	9,3
после специалитета можно поступить в магистратуру	1	110	6,3	5,7	19,3	19,3
можно ли поступить магистратуру другого вуза	1	95	18,3	9,6	9,9	9,9
после бакалавриата можно поступить в любую магистратуру	1	1	14,7	4,8	0,2	0,2
как поступить в магистратуру на другую специальность	2	708	14,1	10,2	69,4	69,4
можно ли сразу поступить магистратуру	1	29	5,4	7,2	4	4
магистратура как поступить	23	22217	47,7	8,7	2553,7	2553,7
эссе для поступления в магистратуру пример	1	37	72,9	6,3	5,9	5,9
эссе для поступления в магистратуру	1	137	90	13,5	10,1	10,1
цель поступления в магистратуру	1	5	5,4	5,7	0,9	0,9
характеристика поступления магистратуру	1	5	6,6	3	1,7	1,7
требования к поступающим в магистратуру	1	17	4,8	8,4	2	2
тесты экономике поступающих магистратуру	1	7	19,2	8,7	0,8	0,8
тесты по юриспруденции для поступления в магистратуру	1	69	21,6	9,6	7,2	7,2
тесты по педагогике для поступления в магистратуру	1	62	12,9	3,9	15,9	15,9
тесты для поступления в магистратуру экономика	1	82	22,8	9,9	8,3	8,3
тесты для поступления в магистратуру	6	636	6	12,9	49,3	49,3
стоит ли поступать в магистратуру после бакалавриата	1	4	11,4	4,8	0,8	0,8
стоит ли поступать в магистратуру	2	87	9,6	6,3	13,8	13,8
сроки поступления в магистратуру 2016	1	41	7,2	10,8	3,8	3,8
собеседование при поступлении в магистратуру	2	32	4,8	10,8	3	3
рекомендация на поступление в магистратуру	2	37	5,1	6	6,2	6,2
рекомендация для поступления в магистратуру образец	1	6	6,3	3,3	1,8	1,8
рекомендация для поступления в магистратуру	2	37	5,1	6	6,2	6,2
рекомендательное письмо для поступления в магистратуру образец	1	11	8,1	2,7	4,1	4,1
рекомендательное письмо для поступления в магистратуру	2	58	7,8	7,2	8,1	8,1
программа поступления магистратуру	8	104	8,4	10,2	10,2	10,2
поступил в магистратуру заберут в армию	1	50	57,6	10,5	4,8	4,8
отсрочка армии поступления магистратуру	1	211	61,2	40,2	5,2	5,2

ответы для поступления в магистратуру	1	157	7,8	5,1	30,8	30,8
образец мотивационного письма для поступления в магистратуру	1	63	8,1	2,7	23,3	23,3
необходимо поступления магистратуру	3	91	7,2	5,1	17,8	17,8
не поступил в магистратуру что делать	1	37	5,7	7,8	4,7	4,7
мотивационное письмо для поступления в магистратуру пример	1	20	8,1	4,2	4,8	4,8
мотивационное письмо для поступления в магистратуру	2	117	6,3	8,1	14,4	14,4
можно ли поступать в магистратуру через год	1	48	9,9	9,9	4,8	4,8
как считаются баллы при поступлении в магистратуру	1	1	4,2	4,5	0,2	0,2
как проходит собеседование при поступлении в магистратуру	1	6	10,2	11,4	0,5	0,5
как проходит поступление в магистратуру	1	59	5,4	7,2	8,2	8,2
вопросы для поступления в магистратуру	4	274	9	5,7	48,1	48,1
Среднее значение			16,8	8,2		
A - Competition; B - The amount of the loop queries; C - Direct: special placement, rubles; D - Direct: guaranteed impressions, rubles; E - coefficient of efficiency of placement of contextual advertising						

Based on the data in Table (1), the following conclusions can be drawn. For search engine optimization of the site of a higher educational institution, it is recommended to use keywords, including when setting up Yandex.Direct advertising campaigns to attract applicants to the magistracy of the Perm Territory and neighboring regions. High competitiveness of the request is characterized by a large loop of the key phrase. The main emphasis in setting up contextual advertising is important to put on keywords with a high level of competition (A = 6; 25). If the competition indicator is less than or equal to 5, then the word is considered to be low competitive, and it can be used in the implementation of content marketing to promote the site of the University in search engine optimization (target audience: entrants to the master's program).

The formula calculates visibility on the semantic query core:

$$\sum_{i=1}^n \frac{k_i \cdot \text{"!freq"}_i}{\sum_{i=1}^n \text{"!freq"}_i}, \quad (3)$$

Where Σ is the sum of the values, i is the sequence number of the query in the project, n is the number of requests in the project, "!" Freq" is the query frequency, k is the reduction factor. [20] The coefficient is calculated based on the following conditions. Top m (lines of ranking in the search engine issuing from 0 to m , where m is the lowest position in this rating):

Top 10: $k = 0.2$

top 8-9: $k = 0.3$

top 6-7: $k = 0.5$

top 5: $k = 0.6$

top 4: $k = 0.85$

top 3: $k = 1$

Request not found in top 10 or in top 100: $k = 0$

Table 2. Summary of the 10 first competitors on the semantic core of geo-independent queries

Domen	Visibility, %	Number of Pages in Yandex	thematic index of citation	YACA	Age of domain	Link Donors for the domain
kakprosto.ru	44	402899	3300	+	8 y.o.3 month.	9858
kp.ru	44	2518749	23000	+	19 y.o. 0 m.	57944
psychologos.ru	44	26186	2700	+	8 y.o. 8 m.	2931
elhow.ru	38	97690	900	-	5 y.o. 11 m.	2364
magistratura.su	26	12973	50	-	4 y.o 3 m.	151
amursu.ru	26	305666	1700	+	17 y.o. 11 m.	703
educationindex.ru	26	22788	325	+	7 y.o. 2 m.	363
eng911.ru	26	297	10	-	1 y.o. 1 m.	-
vuzyinfo.ru	22	368	20	-	0 y.o. 4 m.	12
uralstudent.ru	22	128202	190	Her	7 y.o. 8 m.	371
pstu.ru	-	49474	2400	+	14 л. 1 м.	856
Average value	-	351581	3219	50%	8 л. 0 м.	7469
Median values	-	61938	612	-	7 л. 5 м.	537

In the table (2) there are no local domains from the Perm region and sites of higher educational institutions, not counting the Amur State University (amursu.ru). This testifies to the absence of an integrated system of Internet promotion in higher educational establishments of the Russian Federation. Therefore, creating information (not commercial) content related to the master's degree. On the website of a higher education institution, it is possible to significantly improve the ranking of the site in organic issuance Top m. The best option is to post information about training in the university on a subdomain magistratura. *(transliteration – Russian to English letters). Ru (where in place * is the main domain of the site of the university). Then the indexing of the site by Yandex search engine will be more transparent. An alternative way of Internet marketing would be to use keywords (Table 1) to create contextual ads.

Conclusion

In conclusion, we note that the number of attracted entrants and the future of universities depends on the use of contextual advertising and SEO. Contextual advertising and search engine optimization have some common characteristics: the results are displayed in the search engines on the page with the search results. Both tools are aimed at attracting a naturally motivated target audience to the site with specific requests and problems. The difference between the instruments lies in the cost of their implementation and the required time for obtaining the desired result. Contextual advertising begins to bring effect immediately after the launch of the advertising campaign, search engine optimization - after some time (up to 6 months, depending on the chosen algorithms of search engines). Contextual advertising is effective as long as it is paid, search engine optimization has a longer lasting effect. Neither search engine optimization nor contextual advertising guarantees conversion, as the results of conversion usually depend more on the quantity and quality of demand and supply in the market of educational services, as well as on the quality of the site of the University.

References

- Polikarpov A.N., 2004. Globalization of business and Internet marketing: the dissertation ... A Cand.Econ.Sci. : 08.00.14, 08.00.05. Moscow. 225 p.
- Gromov O.V., 2012. Formation and development of Internet marketing in the field of advertising services: the abstract of the dis. Candidate of Economic Sciences: 08.00.05. Moscow: 177 pp.
- Makhalov M.E., 2004. Typology of Internet marketing tools (World experience and Russian practice): dis. ... cand. econ. Sciences: 08.00.05. Moscow. 177 p.
- Kurasova M.A., 2005. Perfection of marketing activity of enterprises on the basis of introduction of Internet technologies: dis. Candidate of Economic Sciences: 08.00.05. Penza: Penza State University. 219 p.
- Artishchev M.S., 2011. The organization of entrepreneurial activity in the Internet: the dissertation ... A Cand.Econ.Sci. : 08.00.05. Moscow. 162 p.
- Gubanov A.O., 2004. Formation of the strategy of Internet marketing of the trade organization: On the example of the market of sports nutrition: the author's abstract of the dissertation. Candidate of Economic Sciences: 08.00.05. Moscow. 165 p.
- Kalyuzhnova T.A., 2002. Regional Internet marketing as a tool for managing socio-economic development of RF subjects: the thesis ... A Cand.Econ.Sci. : 08.00.05. Moscow. 156 p.
- Plotnikov A.V. 2016. Analysis of geo-dependent queries in the Yandex search system for attracting applicants to universities. Practical marketing, No. 1 (239):12-16.
- Beloozerov V.N. 2014. Efficiency of searching the Internet for educational material on musical informatics. Problems of modern education. 3: 146-156.
- Savchenko Yu.Yu. 2012. Key issues of promoting the product of the university through the site. Izvestia. 2 (74): 306-310.
- Kurmanov V.V. 2013. Modern trends in the development of Internet marketing and electronic commerce in Russia. Vestnik SUSU. Series: Economics and Management. 3: 128-132.
- Medvedev: Not only should the state finance HEIs [Electronic resource] <http://er.ru/news/64851/>
- Stan Cristian, Manea Adriana Denisa. 2014. Institutional Visibility-criterion of the effectiveness of Educational Marketing Actions. Case Study. Procedia - Social and Behavioral Sciences, Volume 127, PP. 98-102.
- Lan Ding, Yao Zeng. 2015. TOPSIS and IEW - The case of 68isters, to the Ministry of Education in China. China Economic Review, Volume 36: 341-358.
- Andreeva Yu.Yu. 2011. Internet Marketing in Higher Education Institutions as an Instrument in Competitive Struggle for Applicants. Modern Problems of Service and Tourism. 2: 58-66.
- Contextual advertising - Wikipedia [Electronic resource] en.wikipedia.org/wiki/Content_Advertisement
- Mamatov E.M., Brusenskaya I.N. 2014. On the promotion of the site in the search engines Yandex and Google. Scientific bulletins of the Belgorod State University. Series: The Economy. Computer science, 1-1 (172): 130-134.
- Beloozerov V.N. The effectiveness of the Yandex and Google systems for the search for educational material // Bulletin of MGUKI. 2015. №1 (63) CC.208-214.
- Mamatov E.M., Brusenskaya I.N. 2015. Comparative evaluation of the influence of factors of website promotion in the search engines Yandex and Google. Scientific statements of Belgorod State University. Series: The Economy. Computer science. No. 13 (210): 109-113.
- Widget: Visibility [Electronic resource] <https://topvisor.ru/support/analytics/visibility/>

CORPORATE CULTURE AND SOCIO-PSYCHOLOGICAL CLIMATE OF THE ORGANIZATION

Andrei Viktorovich PLOTNIKOV, Elena Andreevna MURATOVA, Aleksei Jurevich
SAFONOV

Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education "Perm State Agricultural Academy named
after academician D.N. Prianishnikov", Petropavlovskaya Street, 23, Perm, 614990, Russia

*Corresponding author: plotnikov-av@mail.ru

Abstract

In this paper, the authors clarified the definition of corporate culture, attributing this set of models of behavior to strategic management body; they also described regulators of corporate culture as well as classification of the corporate culture. The authors identified the socio-psychological climate as an integral characteristic of the system of interpersonal relations in the group, reflecting the complex of decisive psychological conditions in the corporate culture. Three main types of leaders were defined: negative type, generating an unfavorable climate in the collective, positive type, forming a good climate, intermediate type, creating an uncertain climate.

Keywords: *corporate culture, organizational culture, socio-psychological climate, types of leaders.*

Introduction

Prerequisites for formation of corporate culture must originate from the members of the Board of Directors in the system of corporate governance. Some corporate governance issues are discussed in earlier work [1]. D.R. Denison paid attention to the effectiveness of the corporate culture [2]. Questions of corporate culture are considered in the works S. Silverzweig & R.F. Allen [3]. E.H. Schein offered practical advice on the use of personal skills in the organization with the corporate culture [4]. Corporate culture, as an example of the Japanese management model, is investigated in the work of R. Deshpandé, J.U. Farley & F.E. Webster Jr. [5]. Behavior of senior management is discussed in the work of R. Davidson, A. Dey & A. Smith [6]. The dependence of the efficiency of economic activities of the medical institution on organization culture is seen in the work of R. Jacobs, R. Mannion, H.T. Davies, S. Harrison, F. Konteh & K. Walshe. [7]. Study of corporate culture in the school is carried out in the work of S.M. Martin [8]. J. Marshall & M. Adamic consider corporate culture as the historical value of the company [9]. The corporate culture of organization, affecting issues of religious orientation, is considered in the work of R.N. Ushakov, N.V. Dmitrieva & S.A. Surova [10]. Practical issues in the field of corporate culture are shown in the work of L. Chen & Y. Su. [11]. Social psychology is considered in the work of N. Hopkins & S. Reicher [12]. Interaction of corporate culture of managers and corporate culture of workers in the organization is investigated in the work of Q. Dong [13]. Dependence of employee's sense of satisfaction and corporate culture is determined in the work of J. Robert & A. Asfarova [14]. H.A. Sabri [15] defined particular role of corporate culture of organization during the global financial crisis. Questions of corporate culture are also studied in some other papers of no small importance [16-19].

Material and Research Methodology

Discussions between authors and experts from different organizations, comparative analysis, description, study of the scientific literature.

You can have a lot of debate about the approaches to the concept of corporate culture, but specifying the motives of its creation, the following aspects can be marked: improving morale for the best results, manifestation and isolation of competitive symptoms in the business sphere of organization. First, let us concentrate on the concept of corporate culture. The concept of corporate culture possesses a multivalued character: abstract, as a kind of philosophy; concretizing, as an area of knowledge within organization behavior, studying the basic principles and laws.

Results and discussion

Corporate culture is a set of standards, ethical and professional rules, beliefs, traditions, values, precedents, expectations, practices and procedures, relating to all forms of business communication, adopted and operating in a company, as well as contributing to formation of the style of the firm and its employees conduct [20].

This definition, integrated from many concepts of the same term, reveals corporate culture as an indistinct tool of a company that focuses on all the subjects and objects of the company. Corporate culture forms relation to corporate governance through business ethics and historical trends.

Within each formal group of the structural unit in the organization there exists its own unique form of the organizational structure and culture that is created by the head of the structural unit, by the way of forming values, traditions, duties and responsibilities of workers.

Author's addition to the concept of corporate culture is that orientation is aimed mainly at the strategic management body and is distributed to managers, general meeting of shareholders and the board of directors.

The corporate culture is regulated as follows [21]:

- developing the program of adaptation, both for the new and for the reaching career employees;
- working out of the Code of corporate conduct and bringing the designed points to the company's employees notice;
- developing an algorithm of staff rotation;
- affirmation of the traditions of the company;
- creation of visual elements of corporate culture;
- developing ethical norms relevant to relationships: between equal employees of one unit, between employees from different departments, between employees and managers of the same unit, between employees and managers of different departments, between the leaders of various structural units. One of the regulators of corporate culture is the Code of corporate conduct, which optimizes the activity of economic entities by means of following the ethical standards of behavior.

In the study of the phenomenon of corporate culture, scientists have proposed the following classification [21]:

1. Management entity:

- open corporate culture, which is based on the principles of democracy. This kind of corporate culture is advisable to apply in two cases: in minor groups, or in groups with an unlimited number of staff on the assumption of the creative activity of the investigated organization or business unit.
- closed corporate culture, based on the principle of self-restraint. This corporate culture is the best in the organizations involved in the defense activities and in activities of strategic importance for the state.

2. Manifestations of corporate culture:

- subjective, based on faith, beliefs, myths, abstract in relation to reality; this kind of corporate culture is quite acceptable for mediocre stakeholders who are not directly related to the company.
- objective, based on real data: the location of company, reliability and quality of the staff working uniform. This kind of corporate culture is appropriate for direct relationship with stakeholders, as well as while optimizing the business processes by creating favorable conditions for the work.

3. Position of the head in the organization:

- soft, based on democracy and on the continuous improvement of corporate culture. This can be employed in socio-economic developed companies;
- rigid, based on formal principles of communication and its style, this kind of corporate culture is used in factories;

When forming the values, shared by all the group members, there appear prerequisites for a stable and sustainable development of the company and for reaching the overall (common) goal.

4. Corporate culture forming.

The following stages take place during formation of the corporate culture: nucleation, stabilization, updating. At the embryonic stage mission is formed, strategic goals and operational objectives are developed, stakeholders are informed about the appearance of the new company.

At the stabilization stage, there appear certain collective traditions, which improve not only the morale and psychological climate of the team and the achievable results, but also increase the growth of confidence on the part of stakeholders.

During the stage of updating, the views, concerning shareholders, stakeholders and staff of the company are changed. Management structure is also changed. As a result, new managers gain authority and produce a series of changes in the organizational culture of the company.

Each stage is appropriate for a certain period of operation of the company. Periodization of corporate culture is similar to the development of the life cycle of the company. We must be aware that any change in the corporate culture depends on the change or changes in the qualitative and quantitative composition of the strategic management body.

Corporate culture is generated by comprehension of the business philosophy, the emergence of business, contributes to the appearance of communication between the strategic and operational bodies of governance of various levels of formation of these cultures.

Corporate culture of the company comply with all the members of the company, whom behavioral norms, standards and concepts are directed at, during the evolution of the company. Next, consider the integral characteristic of interpersonal relations in the group, reflecting the complex of decisive psychological conditions in the corporate culture.

Concept of socio-psychological climate (SPC) in the group (team or organization) can be interpreted in different ways - from simple psychological climate in the organization to almost complete coincidence with the concept of corporate culture. In this article, psychological climate is interpreted as relationships between members of the organization and as their physiological and psychological compatibility. However, the connection of SPS with corporate culture is undeniable. You can talk about SPC as a characteristic that influences mastering the corporate culture by specific members of the organization. Such a view corresponds to M. Armstorng [22].

It is obvious that interpersonal relations encompass the relationship between ordinary members and between the members and the head (leadership of the company) and characterize the psychological climate in the group. Socio- psychological climate is more dependent on people's cohesion while performing the work, than on their compatibility.

Social and psychological climate, however it is considered, is evaluated in the end as "bad" or "good". Bad SPC reduces the efficiency of the team members, and good SPC, on the contrary, increases their efficiency. Socio-psychological climate can be determined even as satisfaction (dissatisfaction) of the members of the "team" with their relationships with other members. Socio-psychological climate affects people's attitudes towards work. We emphasize once again that a good social and psychological climate improves productivity and makes the team more manageable.

Socio-psychological climate is closely linked with the corporate structure of the organization. Socio-psychological climate in the company can be characterized by the following parameters:

1. Employee's satisfaction with job;
 2. Satisfaction with relationship with colleagues;
 3. Satisfaction by relationship with management;
 4. The presence (or absence) of conflicts and their causes.
1. Satisfaction with job depends largely on:
- a) correspondence of the work performed to one's qualification;
 - b) accordance of effort, spent on employee's solution of the problem, with its complexity; on optimality of level of the mental stress in the process of solving it; well-formed work supports an optimal level of stress;
 - c) opportunity to choose colleagues for the implementation of a task;
 - d) opportunity to select the start and the end of the work;
 - e) opportunity to diversify the work;
 - f) being technically equipped (materials, equipment);
 - g) conditions in the workplace (space, lighting, etc.);

Socio-psychological climate depends on some other important indicators, such as the certainty for performers in the character of the work planned for the day, week, month, etc., that is, employee should know what kind of work, and in what timeframe he has to perform.

2. Each team-member does not always realize distinctly his satisfaction (dissatisfaction) with relationships with his associates, this may be present unconsciously, creating for an employee this or that emotional background and a particular mood.

3. Contentment by interrelation with the supervisor is also important for good social and psychological climate. Members of the team with good socio-psychological climate are satisfied with their interrelation with the manager, they know that he appreciates each employee and what for. They know that their head appreciates them for their business qualities above all.

Socio-psychological climate in the team largely depends on the personality of the head, so the head, in turn, must satisfy a number of requirements.

First of all the demands that the head makes for his subordinates should not bear personal character, only deeds and actions should be appraised. Thus, the criticism on the part the head should be of business character and should work for the success of the common cause, the punishment should not concern the personal qualities of the worker but his business qualities. Subordinate must be convinced that the leader is right, that in his place he himself would do the same. The principle of selecting works to suit the individual performers is important.

Psychological characteristics of the head and his credibility greatly influence the SPC of organization. The head's ability to communicate shows itself in his proper style of leadership, which is crucial for the formation of the psychological climate in the team. We understand the style of management as a set of principles, rules of conduct, methods, techniques and standards of the head with respect to conducting business activity and to employees.

In general, we can speak of the following styles of leadership:

- 1) authoritarian (directive);
- 2) collective (democratic);

3) liberal (permissive, permissive).

1) When an authoritarian style is used, all powers are concentrated in the hands of the manager, he neglects the advice of people, tightly controls the subordinates. They are unable to take the initiative and make their own decisions. The sense of cohesion in the collective is underdeveloped, although attitude to work is conscientious.

2) The head of a collegial style does not interfere with the affairs of workers if it is not necessary, he shows respect and credibility to subordinates, understands their interests and needs; when it is possible, he attracts all workers to address various issues. Collective style involves delegating (partial transfer) of authority and responsibility. The head is doing only the work that in this organization can and must be carried out only by him himself. When delegating authority it is recommended that everyone finds himself in business.

3) When liberal style is used, workers are mostly less diligent in the performance of their duties than in the presence of the directive style. Careless attitude to work is often present in a liberal style of leadership, as well as bad (negative) personal and business relationships between the members of the organization.

However, there is usually a mixture of different styles with the same head, with a predominance of some of them. Still, even in presence of a successfully chosen leadership style, personal head's qualities play an important role, the qualities that are necessary to establish contacts, to win respect and trust of subordinates.

These qualities are as follows:

- 1) availability;
- 2) modesty;
- 3) accordance of their behavior with the accepted norms;
- 4) objective perception of other people,
- 5) response to the needs of the subordinates;
- 6) objective assessment of their merits and abilities (not arrogate to himself all the successes, and to carry them through the team: people do not like to work for the glory of one person);
- 7) skillful use of the strength of public opinion;
- 8) ability to openly and honestly discuss the actions and behavior of subordinates;
- 9) integrity and justness;
- 10) personal charm;
- 11) goodwill (the head can be short-tempered, but not vindictive);
- 12) professional competence, knowledge of the case.

In a survey of employees of one of the research teams (2013) it was found, which features of the head of his laboratory they consider essential. The most important were tact and care, then - rigor, objectivity, fairness, democracy, and in the third place – even temper, gentleness, sociability, in the fourth -determination, perseverance, self-discipline. The survey also showed that employees find it difficult to be in contact with the head, which is too serious and grim.

However, the head must be able to maintain a certain distance between himself and subordinates, in order to avoid familiarity (such a leader will not be respected) as well as arrogance. He also must respect his subordinates.

There are three main types of leaders:

1. Negative type, generating an unfavorable climate in the team; he can act in different ways: a) he does nothing and requires nothing from the others; he lets the work to take its own course; b) he himself does nothing, but demands strictly with others; c) he operates with maximum efficiency and requires the same from

subordinates; the style of management is directive, the staff finds itself under pressure.

2. Positive type, forming a good climate, as a rule the head possesses highly developed personal and professional qualities;
3. Intermediate type, creating uncertain climate: a) a good-natured and gentle leader, undemanding; b) an unbalanced head, influenced by his mood.

There are many versions of the classification of managers. British scientists R.R. Blake and D.S. Mouton [23] proposed their own classification of types of leaders.

The first type: the head, combining the care about production process and indifference to people. Another type is a leader, the most caring about the people and the lowest about the production. The third type is the leader oriented to nothing, who fails to make independent decision, take action. The fourth type of leader in the classification of R. Blake and J. Mouton - intermediate, he solves problems on basis of compromises. The manager of the fifth type synthesizes priorities.

There are three additional types: paternalist - a benevolent dictator, opportunist - narcissistic and striving to achieve superiority, facadist – does not disclose his thoughts, he is closed, though, and creating the impression of being frank.

Socio-psychological climate of the collective is determined not only by interpersonal relationship, but also by some other factors such as the principles of salary distribution in the organization, as well as accounting professional capabilities of team members in the distribution of work. It should be noted, that the actions of the head usually combine conscious and unconscious impact on workers

The head can exercise influence on the socio-psychological climate: a) directly - when he makes demands on people, solves the problems of interpersonal relationships; b) indirectly - when he organizes the optimal working conditions and training of cadres.

Well-formed labor, ensuring smooth operation of the collective and each of its members without disruption and subsequent hectic activity, promotes mental balance in the team, has a positive effect on people's mood.

Subordinates experience satisfaction by the leader's job under the following conditions:

1. Friendly and respectful attitude of the head to the workers;
2. Sensitivity and attention to the motives of employees;
3. High demands on quality of the work.

The importance of the team leader for creating the climate is also determined by functions of the team leader. Now we name the main of these functions:

1. Goal-setting function of the collective;
2. Function of the organization - the alignment of staff and giving them resources;
3. Coordination function - coordination of the team members, learning them adjacent working professions;
4. Incentive function - designed for revitalizing and educational effect;
5. Monitoring function: a) monitoring of compliance with the rules of relationships; b) monitoring of maintaining a predetermined rate and rhythm of work;

6. The function of education (training team members in the spirit of the highest corporate culture). The task of the leader is to form such qualities that will ensure workers' active and productive work. Managers must create a positive attitude towards work with all the members of the staff.

Thus, it should be underlined, that the leader performs administrative functions; recruitment, promotion (or decrease) and punishment of members of the collective to some extent also depends on him; his responsibilities also include organization employees' labour as a whole.

One of the indicators of optimality – non-optimality of socio- psychological climate in the team is real and potential turnover. If many members think of resignation due to one or

another reason - it says of non-optimality of socio-psychological climate of the team. The reasons of supposed resignation may be different: salary, apartment, remoteness from work and other. It is very bad, when the dissatisfaction of employees is due to the nature of work, to the workplace, to relationship with management, etc.

The presence of conflicts is also indicative of the state of socio-psychological climate in the collective. Conflicts may be related to: a) implementation of production tasks; b) assigning salaries, distribution of bonuses, vacations, etc.; c) violation of corporate standards, labor discipline; d) interpersonal relationship of workers (on basis of differences of views, characters, etc.); d) allocation of resources; e) distribution of copyright.

Conflicts can be: a) between the individual members of the group; b) between the members and staff supervisor; c) between subcultures in organization.

Conflicts associated with the production, can occur due to: a) uncertainty in the work; b) non-recognition of someone as a member of the team, as a specialist; c) the monotony of the work; d) issues related to the choice of the tasks and assignments. Socio-psychological climate reflects in the attitudes and emotions. Studies show that 15 % of the time is wasted on the production of a showdown, on post-conflict experiences. A person can gradually gain negative attitude to his work. 52 – per cent of the cases of incompatibility, leading to conflicts, is incompatibility "leader - subordinate" and 33 – per cent of cases: "worker - worker".

Conflict in relationship in a company is the result of incompatibility, bad people's cohesion while performing work. The presence in the collective of a significant number of conflicts is an indicative of a poor socio-psychological climate.

Conclusion

Thus, summing up, we can conclude that the corporate culture and socio-psychological climate of the collective are closely related. In turn, the SPC is determined by factors such as leadership styles: authoritarian (directive), collective (democratic) or liberal (permissive). The management style is in its turn closely related to personal features of the head, which allows to distinguish the three main types of leaders (negative type, positive type, intermediate type). In addition, it should be noted that the dependence of the SPC on its head is defined by the functions of the latter in the team. The presence or absence of all sorts of conflicts also influences greatly the socio-psychological climate of the team.

References

- Plotnikov, A.V., I.J. Zagorujko, and V.P. Cherdancev, 2013. The Structure of Board of Directors of Russian Companies in the Context of Corporate Governance. *World Applied Sciences Journal*, 23(4).
- Denison, D.R. and A. Mishra. 1995. Toward a theory of organizational culture and effectiveness. *Organization Science*, 6 (2): 204-223.
- Silverzweig, S., and R.F. Allen, 1976. Changing the corporate culture. *Sloan Management Review*, 17(3): 33.
- Schein, E.H., 1999. The corporate culture survival guide. New-York: John Wiley & Sons, pp: 186.
- Deshpandé, R., J.U. Farley, and F.E. Webster Jr, 1993. Corporate Culture Customer Orientation, and Innovativeness in Japanese Firms: A Quadrant Analysis. *Journal of marketing*, 57(1): 23-27.
- Davidson, R., A. Dey, and A. Smith, 2013. Executives' "off-the-job" behavior, corporate culture, and financial reporting risk. *Journal of Financial Economics*, June, pp: 71.
- Jacobs, R., R. Mannion, H.T. Davies, S. Harrison, F. Konteh, and K. Walshe, 2013. The relationship between organizational culture and performance in acute hospitals. *Social Science & Medicine*, 76: 115-125.

- Martin, S.M., 2012. Education as a spectral technology: Corporate culture at work in Ontario's schools. *Journal of Pedagogy (Pedagogický časopis)*, 3(2): 263-278.
- Marshall, J., and M. Adamic, 2010. The story is the message: shaping corporate culture. *Journal of Business strategy*, 31(2): 18-23.
- Ushakov, R.N., N.V. Dmitrieva, and S.A. Surova, 2014. Corporate Culture: Religion or Science Contributes to the Development of the Potential of the Hotel Enterprise. *World Applied Sciences Journal*, 29(4): 517-521.
- Chen, L., and Y. Su, 2014. *Modern Oriental Corporate Culture: A Case Collection*. Springer, pp: 100.
- Hopkins, N. and S. Reicher, 1996. The Construction of Social Categories and Processes of Social Change: Arguing about National Identities. In: G. Breakwell & E. Lyons (Eds.), *Changing European Identities*, Oxford, Butterworth Heinemann, pp: 69-93.
- Dong, Q. 2013. On the Relationship between Workers' Culture and Corporate Culture. *Journal of China Institute of Industrial Relations*, 4, pp: 15.
- Robert, J. and A. Asfarova, 2012. Corporate culture and satisfaction at work. *Corporate culture in Globalization*, April: 93-102.
- Sabri, H.A. 2013. The Role of Corporate Culture in Maintaining Organizational Operations during the Global Financial Crisis. *Journal of Social & Development Sciences*, 4(3): 141-146.
- Warnecke, H.J. 2011. *The fractal company: a revolution in corporate culture*. Springer Publishing Company, Incorporated, pp: 250.
- Kosfeld, M., and F. A. von Siemens, 2011. Competition, cooperation, and corporate culture. *The RAND Journal of Economics*, 42(1): 23-43.
- Bolton, P., M. K. Brunnermeier, and L. Veldkamp, 2013. Leadership, Coordination, and Corporate Culture. *The Review of Economic Studies*, 80(2): 512-537.
- Sánchez, J.H., Y.H. Sánchez, D. Collado-Ruiz, and D. Cebrián-Tarrasón, 2013. Knowledge creating and sharing corporate culture framework. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 74: 251-260
- Achkasova, V.A., and L.V. Volodina, 2005. Public Relations as a social engineering. St. Petersburg: Speech, pp: 336.
- S.L. Bedrina, E.O. Belov, and I.P. Gerashchenko, etc. (Ed.) 2010. Problems of development and implementation of the company strategy: monograph, Book 1. Novosibirsk: Publishing House SIBPRINT, pp: 45-47.
- Armstrong, M., 2009. The practice of human resource management / M. Armstrong. St. Petersburg: Peter, pp: 848.
- Blake R.R., J.S. Mouton, and A.C. Bidwell, 1962. Managerial grid. *Advanced Management-Office*, Vol. 1 (9): 12-15.

ANALIZA ISPISA STUDENATA SA EKONOMSKOG FAKULTETA BRČKO KAO JEDAN OD POKAZATELJA ZABRINJAVAJUĆEG TRENTA TRAJNOG ODLASKA STANOVNIKA IZ BRČKO DISTRIKTA BiH

Renata LUČIĆ

Ekonomski fakultet Brčko, Bosna i Hercegovina
*Corresponding author: renata.lucic.efb@gmail.com

Apstrakt

U posljednjih nekoliko godina Bosna i Hercegovina se suočava s masovnim egzodusom stanovništva, ponajprije mladih ljudi, starih između 15 i 30 godina. Zvaničnih podataka o stvarnom broju onih koji su zauvijek otišli nema. Ni jednu od nadležnih institucija ne zabrinjava, niti interesuje činjenica da se društveno tkivo Bosne i Hercegovine ubrzano razara, te da se već suočavamo s pitanjem: "Koga ćemo u bliskoj budućnosti učiti u školama, kome ćemo predavati na Fakultetima?" Najvažniji razloga za "bijeg" je način na koji se vodi politika i uređuje država. Naime, iako je administrativna stopa nezaposlenost najviša u cijeloj regiji i prema podacima za prvi kvartal 2017. godine iznosi 40,1%, zanimljivo je da su neprestano nametnuti i iznova izrežirani sukobi između političkih aktera, prijetnje konfliktima, stalno insistiranje na teritorijalnoj i nacionalnoj pripadnosti, umjesto spremnosti za rješavanje gorućih, životnih problema veći razlog za odlazak od nezaposlenosti. Ni Brčko distrikt BiH, na žalost, nije zaobišao ovaj trend, čak što više, neka su istraživanja pokazala da se Brčko distrikt BiH nalazi u samom vrhu ljestvice bosanskohercegovačkih gradova koje građani masovno napuštaju. Jedan od pokazatelja ovog zabrinjavajućeg stanja je i stopa ispisa studenata s Ekonomskog fakulteta Brčko. Analiza kojom se autor bavi će pokazati, da je najveći broj ispisanih studenata s prve godine prvog ciklusa studija, te da je glavni i osnovni razlog ispisa trajno napuštanje Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: *masovno napuštanje Bosne i Hercegovine, neusklađenost obrazovanja i tržišta rada, analiza ispisa studenata s Ekonomskog fakulteta Brčko.*

Uvod

Povremeni novinski napisi i pokoja analiza pojedinih nevladinih organizacija premali su doprinos buđenju svijesti o tome da Bosna i Hercegovina ubrzano postaje, ne samo društvo staraca, već i ostaje bez velikog broja stanovnika različite životne dobi. Bosna i Hercegovina se doslovno nalazi na rubu demografske katastrofe. Od jula 2013. godine do januara 2017. godine iz Bosne i Hercegovine se iselilo 151.000 osoba, što je više od veličina gradova poput Mostara, Tuzle, Bijeljine ili Zenice.

Kakve će to nesagledive posljedice proizvesti ostaje nam samo da nagađamo. Razloga za odlazak je puno, čak i previše za jednu ovako malu zemlju kakva je naša. Nestabilna politička situacija prouzrokovana neprestanim nametanjem sukoba među političarima oko tema koje nisu egzistencijalne prirode, nevjera u bolju budućnost, korupcija i nepotizam najveći su razlozi gnjeva i frustracije koji prisiljavaju, ponajprije mlade ljude, da svoju budućnost grade daleko oдавде. Iako se Bosna i Hercegovina nalazi na vrhu ljestvice po broju nezaposlenih u cijelom regionu, zanimljivo je da nemogućnost pronalaska adekvatnog zaposlenja ili nezadovoljstvo primanjima ili radnim uslovima ne predstavljaju "glavne okidače" za trajno napuštanje Bosne i Hercegovine. Bosna i Hercegovina i njeni građani taoci su nakaradnih politika i političara koji, na žalost, evo već dvadeset i četiri godine umjesto građanima, služe samo sebi i svojim ličnim potrebama i interesima. Ovakvo stanje u zemlji dovelo je sve nas na

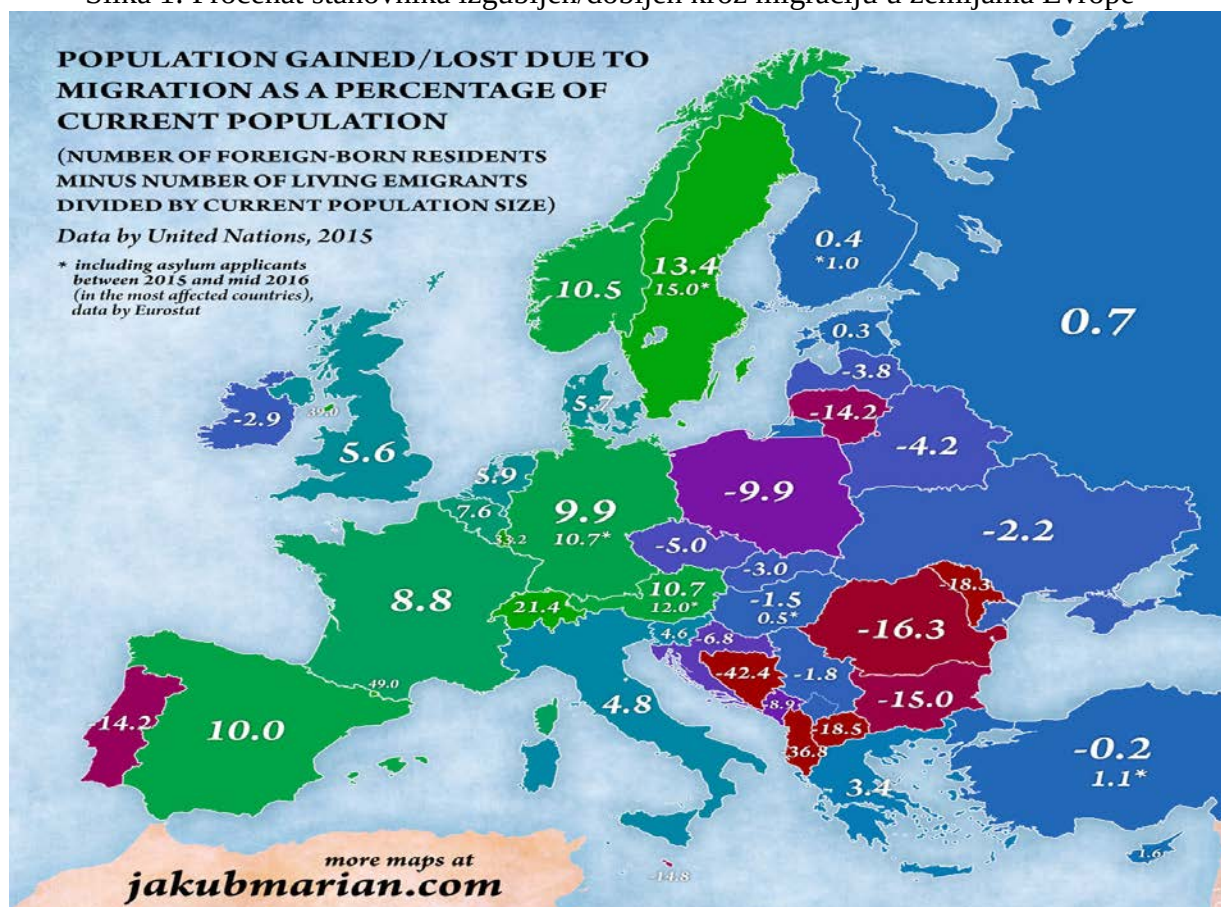
rub ponora i nije važno kako nam je ime, niti u kojem dijelu ove nesretne zemlje živimo. Svima nama je oduzeto dostojanstvo, optimizam i vjera u bolju budućnost za nas i našu djecu. Svima nama je jasno da se u ovako (ne) uređenoj zemlji, s ovakvim profilima samoprovanih nam nacionalnih vođa i njihovih poslušnika ne može i neće stvarati uslovi za život dostojan čovjeka. Oni koji moraju će ostati da i dalje budu ponižavani, obespravljeni, hranjeni mrvicama koje im svake četiri godine dobace gospodari. Oni koji ne moraju i više neće, odlaze. I sve ih je više i više. Bosna i Hercegovina ostaje bez onog najvrjednijeg što ima. Ostaje bez mladosti, pameti, radno sposobnih. A institucije šute. Političari šute i zadovoljno trljaju ruke jer postižu ono što su zapravo i htjeli. Otjerati iz zemlje sve potencijalno progresivne snage koje bi mogle ugroziti njihov doživotni ostanak na funkcijama na kojima se trenutno nalaze ili će se u budućnosti nalaziti. U koji god ugao Bosne i Hercegovine zavirimo, ista slika. Pa tako i u Brčko distriktu koji se ubraja među bosanskohercegovačke gradove s najmasovnijim egzodusom stanovnika. Nadležne institucije se ne bave ovom problematikom, pa zbog toga nije moguće doći do zvaničnih podataka. Brojke na koje se nezvanično poziva, a koje su rezultat istraživanja nekih nevladinih organizacija, govore da je Brčko distrikt BiH od 2013. do 2017. godine, najvjerovatnije zauvijek napustilo 14.755 osoba. Da je trajno napuštanje BiH poprimilo zabrinjavajuće razmjere pokazuje i analiza ispisa studenata s prvog ciklusa studija na Ekonomskom fakultetu Brčko, koja je obuhvatila period prethodne tri akademske godine. Rezultati istraživanja su pokazali da je najveće “osipanje” studenata s prve godine prvog ciklusa studija, te da je glavni razlog ispisa, odlazak u inostranstvo radi nastavka školovanja ili zaposlenja. Svrha ovog rada je analizirati osnovne uzroke i iz njih proizlazeće posljedice masovnog iseljavanja stanovništva iz Bosne i Hercegovine koje je u toku, te pokušati pronaći odgovor na pitanje kako zaustaviti ovaj negativni trend i šta bi to trebalo promijeniti u Brčko distriktu BiH (i u Bosni i Hercegovini) kako bi se mlade ljude uvjerilo da svoju i budućnost svoje porodice grade u svojoj, a ne u tuđoj zemlji? Kao pokazatelj negativnog trenda depopulacije stanovništva u Bosni i Hercegovini poslužiti će analiza ispisa studenata s prvog ciklusa studija na Ekonomskom fakultetu Brčko.

Uzroci i posljedice ekstremnog migracionog procesa u Bosni i Hercegovini

Migracije stanovništva su normalna pojava, koja nije zabrinjavajuća onda, kada se zadržava u prosječnim okvirima. Problem s kojim se država Bosna i Hercegovina suočava u posljednjih nekoliko godina davno je napustio razumne okvire i s pravom se može reći da poprima razmjere demografske katastrofe. Masovno iseljavanje, ne samo pojedinaca, nego i čitavih porodica najveće je nakon prethodnog rata, kada je iz Bosne i Hercegovine izbjeglo 2 miliona ljudi. Nadležne institucije nisu zainteresovane za ovu problematiku, te stoga, nije moguće doći do zvaničnih podataka o broju bosanskohercegovačkih državljana koji su na legalan ili ilegalan način emigrirali u druge države. Podaci koji su nezvaničnog karaktera, a koji su rezultati istraživanja provedenih od strane nekih nevladinih organizacija u BiH, su poražavajući. Prema kontinuiranom istraživanju koje je u periodu od 2013. do 2017. godine provela Unija za održivi povratak i integracije u BiH iz Bosne i Hercegovine se iselilo 151.101 osoba (UZOPI, 2017). Od toga iz FBiH najvjerovatnije zauvijek se iselilo 68.068 osoba, RS-a 68.278 osoba. Iseljavanje nije zaustavljeno ni u 2017. godini tokom koje je Bosnu i Hercegovinu napustilo 35.377 osoba. Bosna i Hercegovina zauzima poražavajuće prvo mjesto i ubraja se u rekordere među zemljama koje njihovi stanovnici napuštaju. Prema podacima istraživanja Ministarstva ekonomskih i socijalnih poslova Ujedinjenih naroda iz 2015. godine (United Nations, 2015), Bosna i Hercegovina je zemlja s najvećim procentom ljudi rođenih u BiH koji su živjeli izvan države (Slika 1). U 2015. godini to je bila brojka od 1,6 miliona koja se u međuvremenu popela do blizu 2 miliona osoba, što čini 56,6% ukupnog broja osoba koja žive u BiH - 3.531.159 (Institut za razvoj mladih Kult, 2017). Kada se ovome dodaju i podaci iz izvještaja Agencije za statistiku BiH (Agencija za statistiku BiH,

2017:2), po kojima je trend smanjenja prirodnog priraštaja zadržan i u 2017. godini u kojoj je broj živorođenih manji od broja umrlih za 5.424, nedvosmisleno je jasno da se društveno tkivo Bosne i Hercegovine ubrzano razara.

Slika 1: Procenat stanovnika izgubljen/dobijen kroz migraciju u zemljama Evrope

Izvor: <https://jakubmarian.com/wp-content/uploads/2017/02/migration-difference-europe.jpg>

Ako se trend depopulacije i iseljavanja nastavi u ovakvom intenzitetu, Bosna i Hercegovina bi, prema projekcijama Ujedinjenih naroda (United Nations, 2017), do 2050. godine mogla ostati bez gotovo pola miliona stanovnika, a u 2100. godini broj stanovnika bi se mogao smanjiti na približno 2,2 miliona stanovnika, što je u odnosu na trenutni broj manje za ca. 1,3 miliona. Prema istoj projekciji broj radno sposobnog stanovništva, starosti između 20 i 64 godine, bi se do 2050. godine smanjio za približno 600 hiljada, a do 2100. godine za preko 1 milion. Trend odlaska stanovništva nije, na žalost, zaobišao ni Brčko distrikt BiH. Poražavajući je podatak da se Brčko distrikt BiH nalazi u grupi gradova koji bilježe najmasovniji odlazak stanovništva. Prema već pomenutom istraživanju UZOPI-a u periodu od 2013.-2017. godine iz Brčko distrikta BiH je migriralo 14.755 građana. Na ovom mjestu je važno konstatovati da ovo najvjerovatnije nije konačna brojka zato što se veliki broj bosanskohercegovačkih građana odlučuje na ilegalne odlaske, čime se najvjerovatnije izlažu opasnosti prisilne deportacije iz zemlje u kojoj su htjeli pronaći bolju budućnost za sebe i svoju porodicu. Ovakav trend odlaska, ovakav priraštaj i povećan rast broja umirovljenika u odnosu na broj zaposlenih, koji je doveo do omjera 1:1,135²⁴ suočit će Bosnu i Hercegovinu s nesagledivim posljedicama. Nedostajće radne snage, doći će do pada konkurentnosti, bit će manja štednja, manja potrošnja, penzioni fondovi će se urušiti, smanjit će se ulaganja, usporiti privredni rast, itd. Bosna i Hercegovina će se naći u paradoksu da će, pored armije nezaposlenih morati uvoziti

²⁴ U tržišno razvijenim zemljama ovaj omjer je 1:4 ili 1:5.

radnu snagu. Problem Bosne i Hercegovine je taj što je privredno nerazvijena i neće biti atraktivna za privlačenje nedostajuće radne snage. Pored toga, problem s kojim se suočava Bosna i Hercegovina je i izuzetno nepovoljna struktura nezaposlenih na zavodima za zapošljavanje. Prema podacima iz Ankete o radnoj snazi u BiH 2017, čak 82,1% nezaposlenih nalazi se na evidenciji duže od godinu dana, što za posljedicu ima smanjenje ili gubitak ključnih kompetencija. Najveća stopa nezaposlenosti je među mladim osobama starosti 15 do 24 godine i iznosi 45,8%. Problem je i smanjivanje stope aktivnog stanovništva (radno sposobno stanovništvo koje na tržištu rada učestvuje kao zaposlene i nezaposlene osobe), koja u 2017. godini iznosi 42,6%²⁵. Vrlo je nepovoljna i obrazovna struktura kako zaposlenih, tako i neaktivnih osoba. U strukturi zaposlenih najviše osoba ima završenu srednju školu (njih 66,2%), slijede zaposleni sa završenom osnovnom školom ili nižim obrazovanjem (njih 17%), a najmanje su zastupljeni kadrovi s akademskim obrazovanjem (njih 16,8%). Obrazovna struktura neaktivnog stanovništva je na vrlo niskom nivou. Među neaktivnim osobama starijim od 15 godina skoro 53,8% je osoba sa završenom osnovnom školom ili nižim obrazovanjem, 41,5% su osobe sa završenom srednjom školom, a preostalih 4,7% su akademski obrazovane osobe (ARS, 2017). K tome još treba dodati i podatak da je, prema izvještaju Svjetskog ekonomskog foruma (World Economic Forum, 2017), Bosna i Hercegovina treća najlošije rangirana zemlja po odljevu mozgova (135 mjesto od 137 zemalja), iza nas su Haiti i Venezuela, a iznad nas Srbija. Gubitak stručnjaka koji svojim radom doprinose unapređenju razvoja privrede jedne zemlje te pojavi svih pozitivnih trendova koji privredni razvoj sa sobom donosi, dovesti će do širokorazmjernih posljedica koje bi mogle imati poguban učinak na bosanskohercegovačko društvo. Zašto nam se ovo događa? Jedno pitanje, a puno odgovora. Najveći broj onih koji su otišli, ili se spremaju na odlazak, će reći da ne vjeruju da ih u ovoj zemlji čeka bolja budućnost, da ne žele više da slušaju priče koje se neprestano dotiču nacionalne, vjerske i ratne tematike, da su ljuti zbog korupcije i nepotizma koji su postali osnovno gradivno tkivo ovog društva, da ne mogu pronaći zaposlenje ili su nezadovoljni postojećim, da u inostranstvu jedino mogu ostvariti svoje ambicije i planove, da je obrazovni sistem loš i da je sudbina kadrova koje proizvodi, zavod za zapošljavanje, a ne tržište rada (Institut za razvoj mladih Kult, 2017). Rješavanje ovako kompleksnih problema moguće je jedino na dugi rok, pod uslovom da Bosna i Hercegovina napravi potpuni zaokret u političkom i ekonomskom smislu, što je realno posmatrano, gotovo pa nemoguće, dok god su na sceni ovakvi profili političara. Polazna osnova bi trebala biti sveobuhvatna reforma obrazovnog sistema koji mora biti sposoban stvoriti kadrove koji će moći i znati koristiti stečena znanja i vještine na tržištu rada. To podrazumijeva uvođenje značajno većeg broja časova praktične nastave čime bi se omogućilo sticanje radnih vještina koje zahtijeva tržište rada. Ovakav model se u Njemačkoj vrlo uspješno provodi još od 1871. godine²⁶ i poznat je pod nazivom Berufsschulsystem. Neodloživo usklađivanje i prilagođavanje sekundarnog i tercijarnog obrazovanja zahtjevima poslodavaca i tržišta rada. Poboljšanje uslova rada, povećanje plata elitnim društvenim grupama, povećanje motivacije naučnicima i stručnjacima različitih profila za ostanak kroz stvaranje adekvatnih uslova za naučno istraživački rad i sigurnu egzistenciju. Ujednačavanje zakonske regulative u oblasti obrazovanja odraslih na cijelom nivou BiH i donošenje podzakonskih akata koji će omogućiti njihovo sprovođenje. Hoće li se i kada započeti s realizacijom ovih ciljeva pitanje je svih pitanja, pogotovu kada se postavlja u zemlji kakva je Bosna i Hercegovina. Ono što zabrinjava je nezainteresovanost zvaničnih institucija za ovu problematiku, počevši od lokalnih pa sve do državnih. Već sama činjenica da ne postoje zvanični podaci o broju osoba koje godišnje napuštaju Bosnu i Hercegovinu jasan je pokazatelj da zvaničnici ne žele i neće

²⁵ U poređenju sa 2016. godinom kada je iznosila 43,1%, stopa je smanjena za 0,5%.

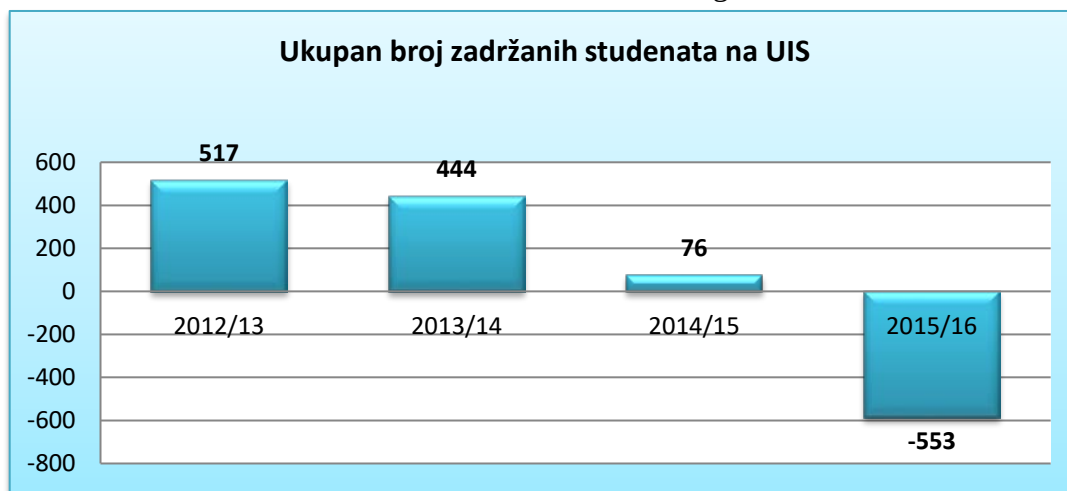
²⁶ Detaljnije o ovome: <http://www.baustoffwissen.de/wissen-ausbildung/praxis-ratgeber/geschichte-und-tradition/geschichte-der-berufsschulen-in-deutschland/>

da se zanimaju za ovu problematiku. Jedan od razloga bi mogao biti taj da političkoj oligarhiji, koja je na sceni već dvadeset i četiri godine, odgovaraju ovakvi trendovi, jer odlazak mladih i obrazovanih istovremeno znači i odlazak onih koji bi mogli biti potencijalni kreatori socijalnih i drugih buntova. Odlazak obrazovanih i kompetentnih otvara mogućnost neobrazovanim i nekompetentnim da obavljaju poslove za koje ni približno nisu kvalifikovani. Kakve posljedice po funkcionisanje cjelokupnog privrednog sistema u Bosni i Hercegovini to ima, uvjeravamo se svakodnevno.

Analiza ispisa studenata sa ekonomskog fakulteta Brčko sa prvog ciklusa studija u periodu akademska 2014./2015. – 2016./2017. Godina

Ekstremne migracije bosanskohercegovačkog stanovništva kao i zabrinjavajući pad nataliteta značajno se odražavaju i na broj upisanih i na broj ispisanih studenata, kako na nivou cjelokupnog Univerziteta u Istočnom Sarajevu, tako i na nivou organizacionih jedinica. Analiza ispisa studenata na Univerzitetu Istočno Sarajevo (Kancelarija za osiguranje kvaliteta UIS, 2016), je pokazala da je u periodu akademska 2012./2013.–2015./2016. godina s Univerziteta Istočno Sarajevo ispisano 3.439 studenata. Pri tome se ukupan broj zadržanih studenata (uzima u obzir studente koji odlaze sa Univerziteta putem ispisivanja i diplomiranja i one koji se upisuju na Univerzitet), u posmatranim godinama značajno smanjuje (Grafikon 1). Iz Grafikona 1. je vidljivo da je najlošija situacija u akademskoj 2015./2016. godini u kojoj je broj ispisanih studenata značajno premašio broj onih koji su se upisali.

Grafikon 1: Ukupan broj zadržanih studenata na Univerzitetu u Istočnom Sarajevu u periodu akademska 2012./2013. – 2015./2016. godina

Izvor: Izvod iz nacrtu izvještaja: „Indikatori kvaliteta Univerziteta u Istočnom Sarajevu za 2016. godinu“.

Stope ispisanih studenata u akademskoj 2015./2016. godini variraju po organizacionim jedinicama Univerziteta i kreću se između 4,76% na Akademiji likovnih umjetnosti i 175,96% na Pravnom fakultetu (Tabela 1).

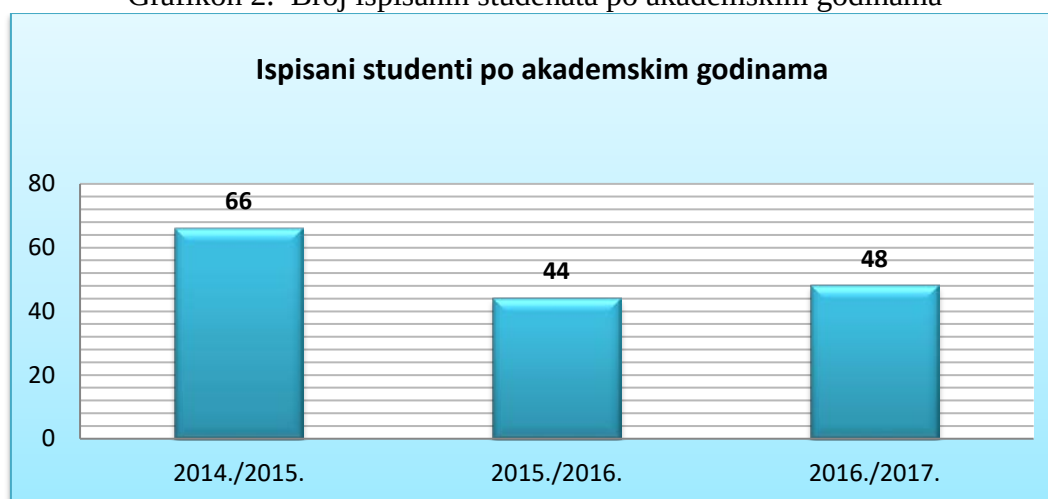
Tabela 1. Stopa ispisanih studenata po organizacionom jedinicama na Univerzitetu u Istočnom Sarajevu u akademskoj 2015./2016. godini

Rb.	Akadska 2015./2016. godina	Ispisani studenti	Upisani studenti	Stopa ispisanih studenata
1.	Akademija likovnih umjetnosti	1	21	4,76%
2.	Pravoslavni bogoslovski fakultet	7	47	14,89%
3.	Ekonomski fakultet Pale	39	130	30,00%
4.	Fakultet fizičkog vaspitanja i sporta	20	59	33,90%
5.	Medicinski fakultet	60	173	34,68%
6.	Pedagoški fakultet	53	151	35,10%
7.	Elektrotehnički fakultet	52	105	49,52%
8.	Tehnološki fakultet	40	80	50,00%
9.	Fakultet za proizvodnju i menadžment	19	36	52,78%
10.	Mašinski fakultet	40	68	58,82%
11.	Ekonomski fakultet Brčko	44	72	61,11%
12.	Filozofski fakultet	174	283	61,48%
13.	Poljoprivredni fakultet	81	121	66,94%
14.	Fakultet poslovne ekonomije	57	78	73,08%
15.	Saobraćajni fakultet	95	127	74,80%
16.	Muzička akademija	40	40	100,00%
17.	Pravni fakultet	183	104	175,96%
18.	SVEGA	1005	1695	-

Izvor: Kancelarija za osiguranje kvaliteta na Univerzitetu u Istočnom Sarajevu Izvod iz nacrtu izvještaja: „Indikatori kvaliteta Univerziteta u Istočnom Sarajevu za 2016. godinu“.

Posljedice na žalost osjeća i Ekonomski fakultet Brčko. Analizirajući trend ispisa studenata s Ekonomskog fakulteta Brčko u posljednje tri akademske godine došli smo do zaključka da je s prvog ciklusa studija u periodu od 1.10.2014. godine do 1.10.2017. godine ukupno ispisano **158** studenata. Usporedna analiza je pokazala da je najviše ispisanih studenata bilo u akademskoj 2014./2015. godini, a najmanje u akademskoj 2015./2016. godini. Grafikon 2. prikazuje broj ispisanih studenata u akademskim 2014./2015. godini, 2015./2016. godini i 2016./2017. godini.

Grafikon 2. Broj ispisanih studenata po akademskim godinama

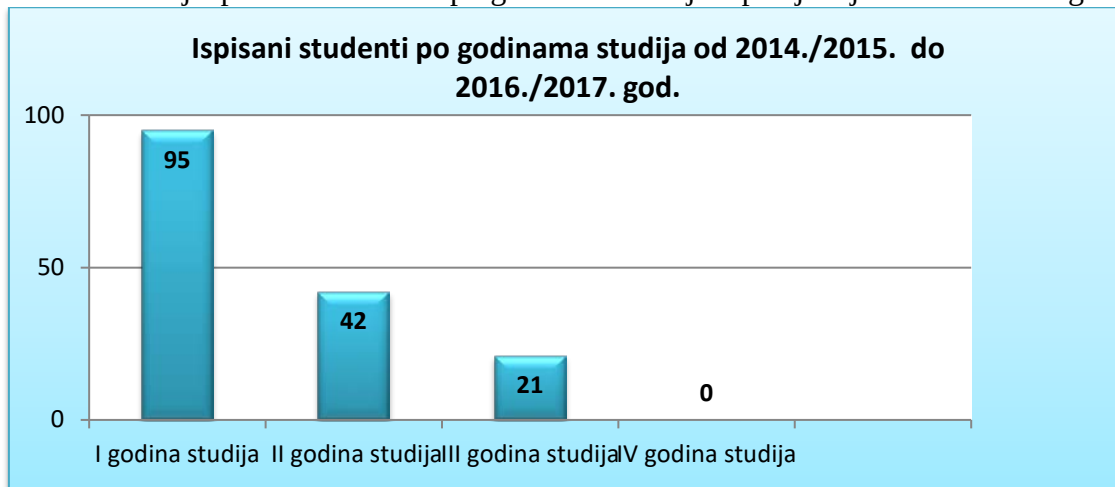

Izvor: Podaci iz Studentske službe Fakulteta

Iz posmatranja po godinama studija (za sve tri akademske godine zajedno) vidljivo je, da je najveća stopa ispisa (60,13%) s prve godine studija, 26,58% s druge godine studija, dok je

stopa ispisanih studenata s treće godine studija 13,29%. S četvrte godine studija nije bilo ispisa. Brojčano izraženi, ovi podaci su prikazani i u Grafikonu 3.

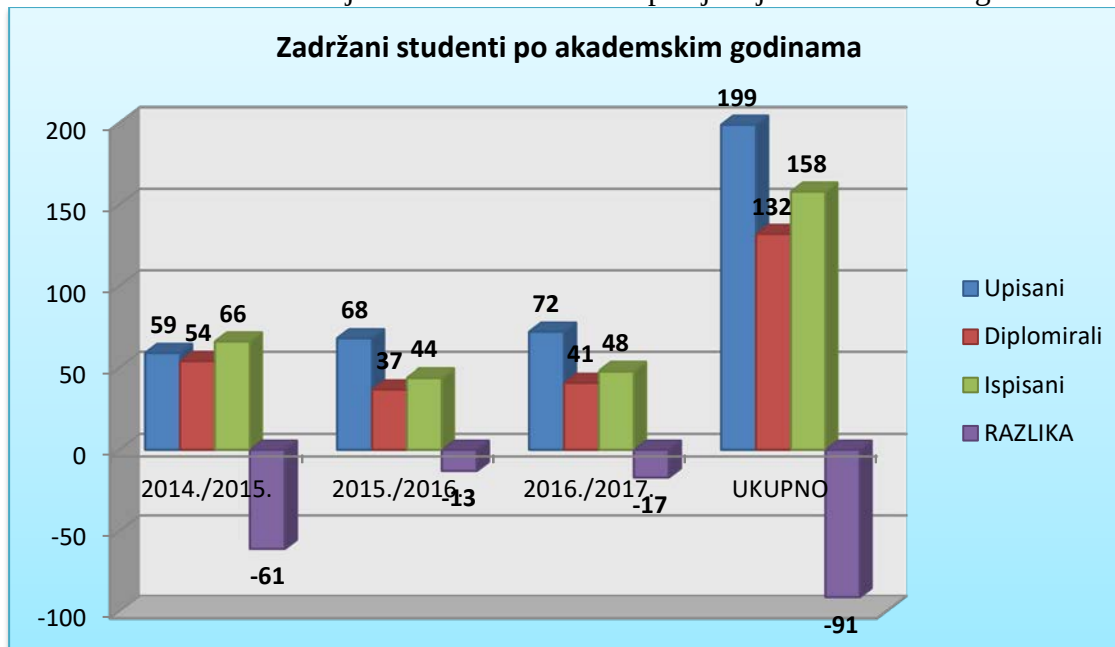
Grafikon 3. Broj ispisanih studenata po godinama studija u posljednje tri akademske godine

Izvor: Podaci iz Studentske službe Ekonomskog fakulteta Brčko

Grafikonom 4. prikazan je broj zadržanih studenata na Ekonomskom fakultetu Brčko, pri čemu je vidljivo da je najveće smanjenje broja studenata zabilježeno u akademskoj 2014./2015. godini. Iako se trend u naredne dvije akademske godine značajno popravio, to nam ne daje razlog za zadovoljstvo jer se još uvijek zadržao u negativnim okvirima. Sasvim je jasno da je osnovni razlog ovako negativnih rezultata manji broj upisanih, od ukupno ispisanih studenata u svakoj od analiziranih akademskih godina.

Grafikon 4. Broj zadržanih studenata u posljednje tri akademske godine

Izvor: Podaci iz Studentske službe Fakulteta

U Tabeli 2. su prikazani podaci o razlozima zbog kojih su studenti odlučili da se ispišu s Ekonomskog fakulteta Brčko.

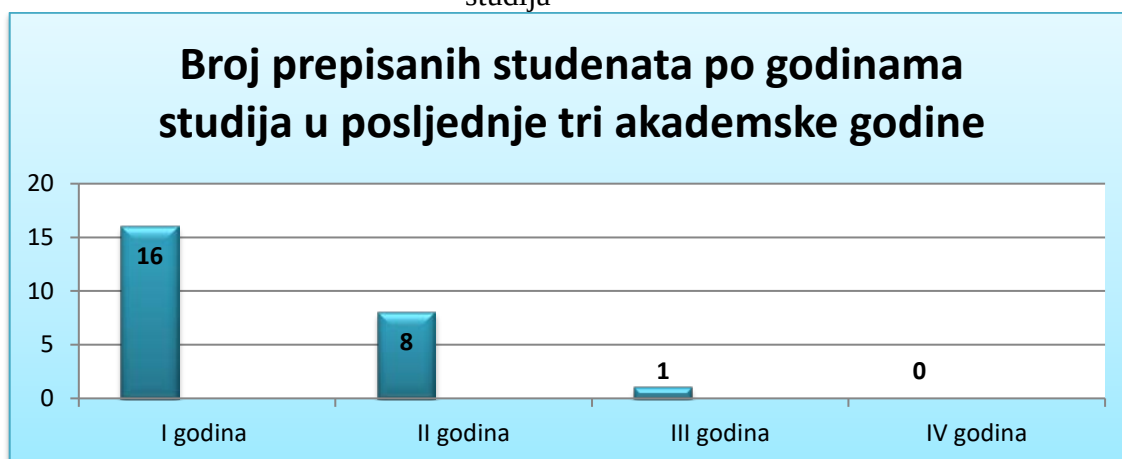
Tabela 2. Razlozi ispisivanja studenata sa Ekonomskog fakulteta Brčko

Rb.	Razlog ispisa studenata sa EF Brčko	Broj ispisanih studenata
1.	Nastavak studiranja na drugoj visokoškolskoj ustanovi	80
2.	Trajno napuštanje Bosne i Hercegovine	27
3.	Prepis na drugu visokoškolsku ustanovu	25
4.	Zaposlenje	17
5.	Privatni razlozi	7
6.	Zdravstveni problemi	1
7.	Nezainteresovanost za studij ekonomije	1
SVEGA		158

Izvor: Podaci iz Studentske službe Ekonomskog fakulteta Brčko

Malo više od polovine ispisanih (50,63%) studenata je kao razlog ispisivanja s Ekonomskog fakulteta Brčko navelo nastavak studiranja na drugoj visokoškolskoj ustanovi. Iz studentske službe smo doznali da je većina planirala da nastavi studij u Republici Austriji ili Saveznoj Republici Njemačkoj. Zbog toga nas i ne čudi podatak da je i najveći postotak ispisanih studenata s prve godine studija. Naime, propisi pomenutih država daju mogućnost studentima koji su upisani na neki od državnih fakulteta u Bosni i Hercegovini, bez obaveze da odslušaju određeni broj semestara, da u njihovoj državi nastave započeti studij. Ovu mogućnost koriste naši državljani kako bi dobili boravišnu i radnu dozvolu u ovim zemljama zapadne Evrope i tako pokušali, barem na nekoliko godina, riješiti problem svoje egzistencije. Drugi razlog je trajno napuštanje Bosne i Hercegovine. Analiza je pokazala da 17,09%, od ukupno ispisanih studenata, spada u ovu kategoriju. Ako pretpostavimo da je minimalno polovina studenata, koji su naveli da će nastaviti studij na drugoj visokoškolskoj ustanovi, dakle njih 40, zaista i napustilo Bosnu i Hercegovinu onda je to uz ovih 17,09% minimalno 67 mladih ljudi koji se više nikada neće vratiti u BiH. Pod pretpostavkom da će svako od njih zasnovati porodicu i imati minimalno dvoje djece, to je minimalno 134 djece koja neće proći kroz obrazovni sistem Brčko distrikta BiH. Treći, za Ekonomski fakultet Brčko i najvažniji razlog je prijelaz na drugu visokoškolsku ustanovu. Grafikon 5. prikazuje broj studenata, po godinama studija, koji su se prepisali na drugu visokoškolsku ustanovu.

Grafikon 5. Broj studenata koji su se prepisali na drugu visokoškolsku ustanovu po godinama studija

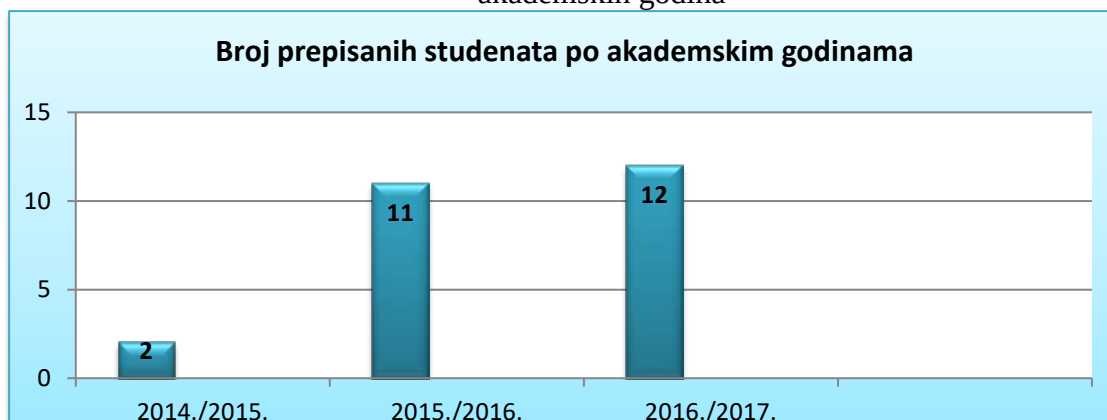

Izvor: Podaci iz Studentske službe Fakulteta

Ovo je vrlo zabrinjavajući podatak zbog činjenice da je upravo neki od internih faktora uticao na donošenje odluke o ispisu s Fakulteta. Interni faktori kao što su neprofesionalnost u ponašanju prema studentima kako na predavanjima, tako i na ispitima, prijetnje studentima zbog iznesenih komentara u studentskim anketama, neadekvatna stručnost predavača, veliki broj neuspjelih pokušaja polaganja ispita kod određenih nastavnika i sl., mogli bi biti neki od

mogućih uzroka zbog kojih studenti donose ovakvu vrstu odluke. Ovo su i mogući razlozi manjeg broja upisanih studenata u akademsku 2017./2018. godinu.

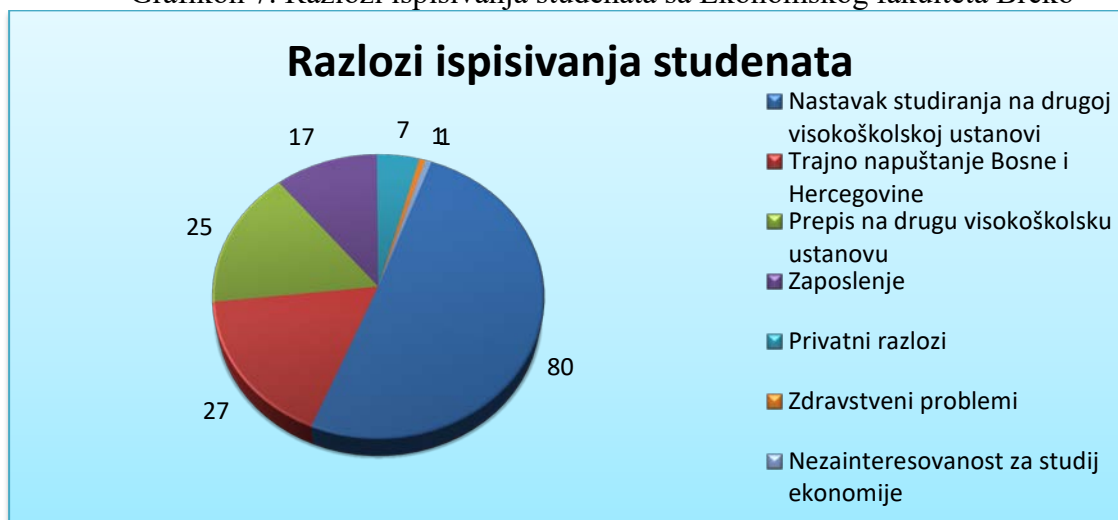
Grafikon 6. Broj studenata koji su se prepisali na drugu visokoškolsku ustanovu na nivou akademskih godina

Izvor: Podaci iz Studentske službe Ekonomskog fakulteta Brčko

Četvrti razlog je započinjanje radnog odnosa. Postotak studenata koji su se ispisali zbog započinjanja radnog odnosa je 10,76. Shvatajući razloge pojedinih studenata, koji su zbog loše finansijske situacije morali napustiti studij i započeti radni odnos, Ekonomski fakultet Brčko, kao dio šire društvene zajednice, nije zadovoljan ovakvim razvojem događaja. Osnovni razlog ovom nezadovoljstvu je činjenica da se na ovakav način smanjuje udio visokoobrazovanog stanovništva u strukturi ukupnog radno sposobnog stanovništva, čime se degradira sposobnost cjelokupne društvene zajednice da gradi svoj napredak na društvu znanja. Ostali razlozi su lične prirode i ne mogu biti predmet analize. Grafički prikaz razloga za ispisivanje s Ekonomskog fakulteta Brčko predložen je Grafikonom 7.

Grafikon 7. Razlozi ispisivanja studenata sa Ekonomskog fakulteta Brčko

Izvor: Podaci iz Studentske službe Ekonomskog fakulteta Brčko

Zaključak

U posljednjih nekoliko godina Bosna i Hercegovina se suočava s masovnim iseljavanjem, ponajprije, mladog i radnog sposobnog stanovništva. Razlozi, pored osnovnog – nezaposlenost, leže i u sveobuhvatnoj krizi u kojoj se nalazi bosanskohercegovačko društvo, prouzrokovanoj političkom nestabilnošću, korupcijom, nepotizmom, te potpunom nebrigom

političkih „elita“ za napredak države u svakom mogućem smislu. Iseljavanje stanovnika i izrazito niska stopa nataliteta ubrzano razaraju društveno tkivo bosanskohercegovačkog društva, prijeteci posljedicama koje bi mogle imati neslućene razmjere. Ovaj negativni trend već je počeo da se odražava i na broj zadržanih studenata kako na nivou cjelokupnog Univerziteta u Istočnom Sarajevu, tako i na nivou velikog broja njegovih organizacionih jedinica, koji se iz godine u godinu smanjuje. Negativna dešavanja na nivou države preljevaju se, naravno i u Brčko distrikt BiH, koji po nekim istraživanjima (u prvom redu nevladinih organizacija), zauzima visoku poziciju na ljestvici BiH gradova u kojima njihovi stanovnici više ne žele da žive. Prema podacima istraživanja koje je provela Unija za održivi povratak i integracije u BiH, u protekle dvije godine se iz Brčko distrikta BiH iselilo 4.075 osoba. Nepotrebno je objašnjavati šta ovaj podatak znači za školski sistem i visokoškolsko obrazovanje u Brčko distriktu BiH. Ovo se odražava i na stopu upisa na Ekonomski fakultet Brčko, kao i na stopu ispisanih studenata s prvog ciklusa studija. Analiza ispisa s Ekonomskog fakulteta Brčko je samo potvrdila činjenicu da je trajno napuštanje BiH najvažniji razlog ispisa. Pri tome je najveća stopa ispisa zabilježena s prve godine, prvog ciklusa studija. Razlog tomu je mogućnost nastavka studiranja na nekoj od visokoškolskih ustanova u Saveznoj Republici Njemačkoj i Republici Austriji, nakon upisa na bilo koju državnu visokoškolsku ustanovu u BiH, što znači da su državni fakulteti u BiH postali „ulazna karta“ za bolji život negdje daleko odavde. Problem je i sve veći odmak svršenih srednjoškolaca od društveno-humanističkih nauka i njihovo usmjerenje ka tehničkim naukama. Uzimajući u obzir trend razvoja savremenih tehnologija i veće mogućnosti zapošljavanja u tom sektoru, sasvim je razumljivo da su društveno-humanističke nauke sve nepopularnije među srednjoškolcima. Problematika koju pojava iseljavanja stanovništva stvara i opasnosti koje sa sobom donosi su više nego kompleksni. Savremeni bosanskohercegovački emigranti razlikuju se od onih koji su 50-ih i 60-ih godina prošlog vijeka odlazili iz Jugoslavije u dvije izuzetno bitne stvari: a) radi se o obrazovanom, stručnom, radno sposobnom i produktivnom kadru u čije je školovanje Bosna i Hercegovina ulagala, a sada ga prepušta nekom drugom i b) ovo nisu stanovnici koji u inostranstvo odlaze na privremeni rad, oni se na žalost, nikada neće vratiti. Ako se ovome doda niska stopa nataliteta te povećan rast broja umirovljenika u odnosu na broj zaposlenih, vrlo je vjerovatno da u bliskoj budućnosti neće biti kritične mase zaposlenih neophodne za nesmetanu isplatu mirovina. Kakve će socijalne i druge nemire ovo izazvati, nije teško za pretpostaviti. Neusklađenost obrazovnog sistema s potrebama tržišta rada, nepovoljna struktura zaposlenog i neaktivnog stanovništva, te poguban odljev mozgova, vrlo brzo će Bosnu i Hercegovinu dovesti u paradoks da će, pored armije nezaposlenih, morati uvoziti radnu snagu iz drugih zemalja. S obzirom na to da je Bosna i Hercegovina privredno nerazvijena zemlja, te time i neatraktivna, jeftina radna snaga će je zaobilaziti i tražiti poslovne mogućnosti negdje drugdje. Rješenje svih naših problema je nažalost, u politici. Nakaradne politike i nakaradni političari, koji sebe tako nazivaju, a zapravo to i nisu (jer biti političar znači imati visoko postavljenu ljestvicu moralnih i karakternih osobina, te visok nivo obrazovanja), koji vladaju ovim prostorom već 24 godine nisu sposobni, niti žele učiniti bilo koji korak koji bi nam pružio šansu za napredak. Održavanje statusa quo najbolji je način za nastavak ličnog bogaćenja i nebrige za društvenu zajednicu. Umrežena u sukob velikih svjetskih sila za premoć na Balkanu i očiglednu politiku porobljavanja malih naroda i iskorištavanja njihovog prirodnog i intelektualnog bogatstva, koja se već decenijama provodi u svijetu, Bosna i Hercegovina će još dugo ostati crna mrlja na bijelom papiru istorije.

Literatura

- Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Anketa o radnoj snazi u Bosni i Hercegovini 2017. Preuzeto 12. oktobra 2017. sa: http://www.bhas.ba/ankete/ARS_2017G12_001_01_bos.pdf
- Agencija za statistiku BiH. (2017). Prirodno kretanje stanovništva i brakovi, I-VI mjesec 2017. Godine. Preuzeto 12. oktobra 2017. sa: http://www.bhas.ba/saopstenja/2017/DEM_01_2017_Q2_0_BS.pdf
<https://jakubmarian.com/wp-content/uploads/2017/02/migration-difference-europe.jpg>
- Institut za razvoj mladih Kult. (2017). Istraživanje o odlasku mladih iz BiH, Hrvatske, Srbije i Crne gore u zemlje Evropske unije. Preuzeto 12. oktobra 2017. sa: http://www.mladi.org/index.php?option=com_phocadownload&view=category&id=35%3Astudije-i-analize&Itemid=87&lang=ba
- Kancelarija za osiguranje kvaliteta na Univerzitetu u Istočnom Sarajevu, Izvod iz nacrtu izvještaja: „Indikatori kvaliteta Univerziteta u Istočnom Sarajevu za 2016. godinu“.
- Studentska služba Ekonomskog fakulteta Brčko
- Unija za održivi povratak i integracije u Bosni i Hercegovini, kampanja: “Odlazak građana iz Bosne i Hercegovine“. Preuzeto 11. oktobra 2017. sa: <http://www.uzopibih.com.ba/index.html>
- United Nations department of Economic and Social Affairs, International migrant stock 2015. Preuzeto 11. oktobra 2017. sa: <http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/data/estimates2/estimates15.shtml>
- United Nations, World Population Prospects 2017. Preuzeto 12. oktobra 2017. sa: <https://esa.un.org/unpd/wpp/Download/Standard/Population/>
- World Economic Forum, Global Competitiveness Index 2017-2018. Preuzeto 30. oktobra. 2017. sa: <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-index-2017-2018/competitiveness-rankings/#series=EOSQ399>

SIMULATION ANALYSIS OF THE EFFECT OF FLAT INCOME TAX REFORM ON INCOME DISTRIBUTION IN CHINA

Ruicui TAO

Shanghai Polytechnic University, School of Economics and Management, China

*Corresponding author: rctao@sspu.edu.cn

Abstract

Flat tax reform has been widely spread in countries with economies in transition. However, the current progressive income in China has limited income distributional effects. This paper applies simulation methods to compare flat income tax with progressive income tax under the assumption of unchanged total personal income tax revenues. We compute income inequality index and tax progressivity index, and decompose some of them. Research has shown that the distributional effects of flat income tax will rise with the increase of tax rate and deductions, the contribution of vertical equity is greatest and deductions have more effects on tax progressivity.

Key words: *flat income tax, income distribution, tax reform, China*

Introduction

The implementation of the reform and opening policies has promoted the development of economy. The GDP has risen from 364.522 billion yuan in 1978 to 6890.521 billion yuan in 2015. With the growth of the economy, on the one hand, the personal income tax has increased from 7.267 billion yuan in 1994 to 861.727 billion yuan in 2015, with an average annual growth rate of 25.53%, which is much greater than the same period of gross domestic product's 13.45%. On the other hand, the income inequality has become increasingly prominent. According to the National Bureau of Statistics, the national income Gini coefficient was larger than 0.4 since 2003, which has been reached to the international alertness line level. This shows that the income distributional effect of personal income tax has not been effectively played, and the effect on the narrow of income gap is limited. Because of the increase of personal income tax and its distributional effects, reform of personal income tax has gotten more and more attention. However, the classified income tax system has restrained its distributional effects. Yue et al. (2012) showed that the implementation of the new standard tax deduction of wages and salaries in 2011 decreased the average tax rate and weakened the income redistribution of personal income tax; Xu et al. (2013) proved that the personal income tax income distribution effect resulted in an inverted U type from 1997 to 2011, which means the personal income tax reform did not effectively play the role of adjusting income distribution. As we all know that the income tax has become simpler since 1970s, and the tax rate has decreased a lot. There are two different tax rate of income tax, one is progressive tax rate, the other is proportional tax rate. Most developed countries implemented the progressive income tax such as the USA, Canada, Germany. However, a total of 33 countries and regions has adopted flat income tax reform, including Mongolia, Hungary, Kazakhstan, Bulgaria, Georgia, Belarus, Macedonia, Madagascar by 2014, and the average tax rate is only 17%. The discussion of the flat income tax reform has certain influences in the developed countries in Europe and America. Hall & Rabushka (2007) suggested all income should be taxed once and only once, at a uniform low rate of 19%.

West Europe scholars have discussed the potential economic impact of flat income tax reform from the academic and policy level (Heer & Trede, 2003; Fuest, 2008; Caminada & Goudswaard, 2001; Jacobs, 2007). Flat income tax spread widely in economic transition countries. Because of the simplified income tax system, flat tax reform promoted the development of the market economy, and eastward spread to countries such as Russia and Mongolia, will further radiate to China? To answer that question, this paper will use microsimulation methods to assess the distributional effects of flat income tax reform.

The rest of this paper is organized as follows: section 2 provides a brief description of how personal income tax was reformed in China. Section 3 contains a short discussion of the assumptions, data and simulation plans. Section 4 illustrates the distributional effects of different simulation plans in terms of inequality and progressivity. Section 5 provides a brief conclusion.

Personal income tax reforms in china

China implements the classified income tax system, which includes 11 kinds of income, such as wages and salaries, labor remuneration, author remuneration, royalties, income from lease of property, property transfer income. The reform of personal income tax in China is mainly reflected in the increase of the deductions for wages and salaries. Since the unification of individual income tax in 1994, China has adopted the deductions of 800 yuan per month. This standard suffered several changes, the first change was adopted and carried out on January 1, 2006 of the 1600 yuan; the second change was implemented on March 1, 2008 and the standard was 2000 yuan; the third change was adopted on September 1, 2011 of the 3500 yuan. In order to solving problems existing in the operation of personal income tax, Chinese government has repeatedly proposed to reform the existing personal income tax system. Firstly, 12th Five-Year plan pointed out that "gradually establish the classified and comprehensive personal income tax system, and improve the personal income tax collection and management mechanism". Secondly, the State Council pointed out that "accelerate the establishment of a classified and comprehensive personal income tax system" in February 2013. Thirdly, Decision of the Central Committee of the Communist Party of China on Some Major Issues

Concerning Comprehensively Deepening the Reform stated that we will establish an individual income tax system in which taxable income is defined in both comprehensive and categorized ways. Why has there been no substantial progress in the reform of the personal income tax system in our country so far? Many scholars have studied how to improve the personal income tax from different aspects, including the comprehensive tax base (Jia & Liang, 2010), comprehensive taxpayers (Liu, 2008) and comprehensive tax deadline (Jin, 2005). This paper integrates the research of flat tax reform at home and abroad to simulate and analyze the income distribution effects of China's flat tax reform.

The simulated personal income tax

Assumptions

In order to simulate the distributional effects of flat income tax, it is necessary that the basic hypotheses should be constructed, mainly including the following three aspects. Unchanged government income tax revenues is the basic assumption, and the other two hypotheses are constructed to make analysis easier.

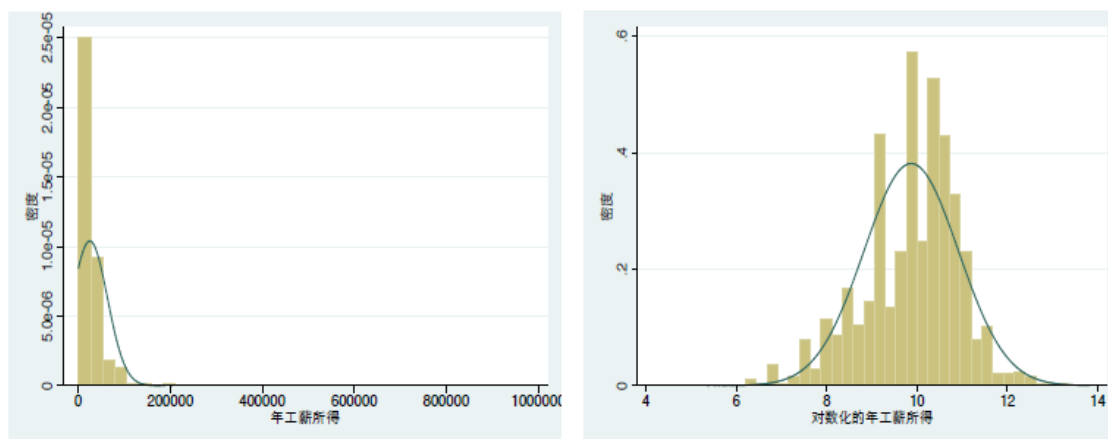
First of all, it is assumed that, before and after the flat tax reform, the total personal income tax income of the government remains unchanged; that is too say, the reform of the income tax system does not increase or reduce the overall income tax burden of taxpayers. Sun & Luo (2012), and Caminada & Goudswaard (2001) also assumed government tax revenue unchanged. Under this assumption, we focus on the tax burden

changes between different income levels. Second, it is assumed that flat income tax reform does not change the tax base. Although the tax base may change in reality, we simplify this problem in order to comparative analysis before and after the reform of the tax system. Therefore, this hypothesis is conducive to the purification of the flat income tax reform effect, and lays the foundation for the subsequent simulation and analysis of the impact of reform. Third, we assume that income taxes are levied on individuals, not family and consider only the deduction of the basic expenses of the individual and do not consider the deduction of other costs, such as additional deductions from the dependents. This assumption is simplified in order to simulate the flat income tax reform. The simulation analysis in this paper considers only the simplest flat income tax plans, which is applicable to all taxpayers with a uniform tax rate and a standard deduction.

Data

Data for simulation analysis are from Chinese General Social Survey(CGSS) of 2013²⁷. The CGSS launched in 2003, is the earliest national representative continuous survey project run by academic institution in China mainland. This paper uses the data of CGSS on income. It is important to note the mandatory age for retirement, so this paper selects the maximum age for men was 60 years old, the maximum age for women was 55 years. The main income variables used in this thesis is a8b, that is the question asked in the CGSS, which is your last (2012) year occupation / labor income. The effective sample size is 7297, the average is 24792.28 yuan, the standard deviation is 38357.67, 7.36 to 112.01 for skewness and kurtosis. Figure 1 shows the histogram of the annual income on the left and the normal distribution fit graph on the right. This phenomenon of income bias is also consistent with the empirical research on income of residents (Liu & Nie, 2005; Li & Luo, 2011).

Figure 1: Income histogram and normal distribution fit graph

Simulation plans

First, calculate each of the respondents' annual income before tax under the current progressive income tax system. The CGSS only investigated the net income, so we constructed formulas in the Excel and applies the current tax rate and monthly deductions. Then, calculate the different flat tax reform plans. Since we had each of the respondents' net income and gross income, we can always get the total government revenue of the personal income tax. According to the assumption of the constant income tax revenues before and after the tax reform, the specific proportional tax rate can be solved under different deduction standards.

²⁷ <http://www.cnsda.org/>

Table 1 shows the four flat tax plans we will discuss in this paper. We can mark them as A (2000, 8.66%), B (3000 , 12.25%), C (3500 , 14.23%), D (4000 , 16.36%) . As seen from the table, we find that the monthly deductions and tax rate are changing in the same direction. In other words, the low deductions match with low tax rate and high deductions match with the high tax rate.

Table 1: Flat income tax reform plans for simulation

Flat income tax plans	Monthly deductions (yuan)	Tax rate (%)
A	2000	8.66
B	3000	12.25
C	3500	14.23
D	4000	16.36

Distributional effects

Income inequality index

Overall, the current progressive income tax and four flat income tax plans have reduced the degree of income inequality, which means they all play a role of redistribution of income. And with the increase of the deductions and tax rate, flat income tax plans increase the income distribution effect, which means plan D's is the closest to the existing progressive income tax. The income inequality index of the gross income and net income in different individual income tax schemes is shown in table 2, and the decrease in the value of each indicator indicates a decrease in the degree of income inequality.

Table 2: Income inequality index for gross income and net income in different income tax systems

	gini	RH	A(0.5)	GE(1)
Gross income	0.6116	0.44198	0.22496	0.96066
Net income of P	0.5963	0.43307	0.20645	0.87712
Net income of A	0.6013	0.43307	0.21468	0.92419
Net income of B	0.5986	0.43307	0.21144	0.90817
Net income of C	0.5977	0.43307	0.21017	0.90126
Net income of D	0.5971	0.43307	0.20902	0.89478

First of all, in terms of Gini coefficient, the income distribution function of the existing progressive income tax and the flat income tax plan D are the strongest, and the Gini coefficient of the two after tax income is almost no difference, about equal to 0.596. With the increase of the tax rate of flat income tax system, the income distribution effect gradually increases. Secondly, in terms of the RH index, the gross income's is 0.44198, and the net income's is 0.43307 under different income tax systems. This shows that the level of income inequality has decreased slightly before tax. The RH index reveals that if we want to achieve full equality to the distribution of income, regardless of progressive income tax or flat income tax, since the total personal income tax revenues are equal, so the index of different income tax system in tax revenue are equal, there is no difference

between different tax systems. Again, in terms of the Atkinson index, if the social emphasis on parameter equals to 0.5, we can see that both the flat income tax and the progressive income tax could improve the condition of income distribution. Flat tax plan D and the current progressive income tax show the strongest income distribution effects. As for D, the Atkinson index is 0.20902 for net income. Finally, in terms of the GE index, assuming the sensitivity parameter is set to 1, the same can be seen in income distribution of flat tax plan D, which is close to the existing progressive income tax, the tax income distribution of the GE index is 0.89478.

Decomposition of income inequality

After knowing the improvement of the income distribution of personal income tax, what are the factors that lead to it? The decomposition of income redistribution index helps to reveal the role of vertical equity and horizontal equity in it. In this paper, we use the APK decomposition method²⁸, which treats horizontal inequality as a change in the relative income of taxpayers. The formula can be expressed as $RE = V^k - R^{APK}$. V means the vertical effect of Kakwani, which is equal to the difference between the Gini coefficient of gross income G_X and the concentration coefficient of net income C_Y . R^{APK} equals to the difference between the Gini coefficient of net income G_Y and the concentration coefficient of net income C_Y . Table 3 shows the decomposition of different income tax system on income redistribution effect. The existing progressive income tax revenue fairness is the strongest, mainly contributed by the vertical equity. The flat income tax plan D's income redistribution is close to the existing progressive income tax, which equals to 0.0145.

Table 3: Decomposition of RE in different income tax systems

Income tax system	C_Y	Vertical equity	Horizontal inequality	RE
P	0.59643100	0.01516909	0.00008173	0.01525082
A	0.60140333	0.01019676	0.00008241	0.01027917
B	0.59863946	0.01296063	0.00008203	0.01304266
C	0.59781223	0.01378786	0.00008192	0.01386978
D	0.59717976	0.01442033	0.00008183	0.01450216

First of all, as for the concentration coefficient of different income tax system, the flat income tax plan D's is close to existing progressive income tax, which is approximately equal to 0.596. Concentration coefficient is measured by the percentage of after tax income sorted by pretax income. Secondly, as for the vertical equity of different income tax system, it is mainly reflected in the different tax treatments of income, and the higher the index shows that the differential treatment is stronger. The existing progressive income tax increases the size of the indicator because of the existence of multi-stage progressive tax rates, while the flat income tax's vertical equity indicators rise with the increase in proportional tax rates and expense deductions.

Again, the horizontal inequality is to show whether the income tax changes the taxpayer's after tax income order, namely, whether there is a difference in tax treatment for the same income taxpayers. Of all the flat income tax plans, D's index is minimal, indicating that 16.36% of the flat tax system is less unfair for the same income taxpayers.

²⁸ Reynolds & Smolensky (1977)

Tax progressive index

Differences between the progressivity of progressive income tax and flat income tax determines the income redistribution effects. The progressive income tax narrows the income gap by increasing marginal tax rate, while the flat income tax attributes its progressivity to deductions. Table 4 lists the Kakwani index and Suits index for different income tax systems. The flat tax plan D's is close to existing progressive income tax. As deductions increase, the flat income tax's progressivity increases significantly.

Table 4: Kakwani index and Suits index of different income tax systems

Income tax system	Kakwani index	Suits index
P	0.36216899	0.97376908
A	0.24398602	0.85558611
B	0.30975819	0.92135828
C	0.32940378	0.94100387
D	0.34433927	0.95593936

The Kakwani index is equal to the difference between the concentration coefficient of tax revenue and the Gini coefficient of gross income, and the Suits index equals the concentration coefficient of tax revenue. Kakwani index and Suits index are consistent in measuring progressivity. As can be seen from table 4, the four flat income tax plans' Kakwani and Suits show an upward trend with the increase of tax rate. The Kakwani index of plan A is 0.2440, while the Suits index of plan A is 0.8556. The Kakwani index of plan D is 0.3443, while the Suits index of plan D is 0.9559.

Therefore, the progressivity of progressive income tax is not always higher than the flat rate income tax. With the increase of the deductions or tax rate, the progressivity of flat income tax is rising. Among the four plans of flat income tax reform, the tax progressivity of plan D is close to the existing income tax system.

Decomposition of kakwani index

What is the contribution of tax rate, deductions, tax avoidance, and other factors in its overall progressivity? We decompose the Kakwani index according to the researches of Loizide(1980) and Pfähler(1990). The formula can be expressed as

$$K = (C_T - C_{xt}) + (C_{xt} - G_X) .$$

C_{xt} means the concentration coefficient of taxable income. The first part on the right side of the equation indicates that the contribution of tax rate structure to the Kakwani index, which is equal to the difference between the concentration coefficient of tax revenue and the concentration coefficient of the taxable income; the second part shows that the contribution of deductions to the Kakwani index, which is equal to the difference between the concentration coefficient of taxable income and the Gini coefficient of gross income. Table 5 shows the decomposition of Kakwani index. Because of the progressive income tax's multiple marginal tax rates, the contribution of tax rate on progressivity is the largest, which equal to about 0.0328 and the proportion of the overall progressivity is about 9.05%. Flat income tax only sets one linear tax rate, so the contribution of tax rate on progressivity is 0. As for the contribution of deductions, progressive income tax's is 0.3294 and the proportion of the overall progressivity is about 90.95%; flat tax plan D's is 0.3443 which is larger than the progressive income tax.

Table 5: Decomposition of Kakwani index of different income tax systems

Income tax system	C_{xt}	C''	G_X	Contribution of tax rate	Contribution of deductions
P	0.94100389	0.97376908	0.61160009	0.03276519	0.3294038
A	0.85558611	0.85558611	0.61160009	0	0.24398602
B	0.92135828	0.92135828	0.61160009	0	0.30975819
C	0.94100387	0.94100387	0.61160009	0	0.32940378
D	0.95593936	0.95593936	0.61160009	0	0.34433927

Conclusion

The current progressive income tax system has limited effects on income distribution , so this paper focus on whether tax rate change will weaken the influences of narrowing income gap. Based on the unchanged government personal income tax income, we derive four flat income tax plans. Distributional effects analysis shows vertical equity is the top contributor of income distribution and deductions play important role in tax progressivity. With the increase of tax rate and deductions, the distributional effects of flat income tax will improve a lot. In this paper, the research on the income distribution effect is limited to the static analysis, without considering the change of taxpayers' behavior after the change of the tax system.

References

- Caminada, K., & Goudswaard, K. (2001). Does a Flat Rate Individual Income Tax Reduce Tax Progressivity? A Simulation for the Netherlands. *Public Finance and Management*, 1(4), 471-499.
- Fuest, C., Peichl, A., & Schaefer, T. (2008). Is a Flat Tax Reform Feasible in a Grown-up Democracy of Western Europe? A Simulation Study for Germany. *International Tax and Public Finance*, 15(5), 620-636.
- Hall, R. E., & Rabushka, A. (2007). *The Flat Tax*. California: Hoover Institution Press.
- Heer, B., & Trede, M. (2003). Efficiency and Distribution Effects of a Revenue-neutral Income Tax Reform. *Journal of Macroeconomics*, 25(1), 87-107.
- Jacobs, B., De Mooij, R.A., E& Folmer, K. (2007). Analyzing a Flat Income Tax in the Netherlands. CESifo Working Paper No. 1890.
- Jia, K. & Liang, J. (2010). Woguo Gerensuodeshui Gaige Wenti Yanjiu [Research On The Reform Of Personal Income Tax In China]. *Jingjixue Dongtai [Economic Perspectives]*, 3, 34-43.
- Jin, D.S. (2005). Gerensuodeshui De Gaige Yu Wanshan Yao Shixian Shuishou Gongping [The Reform and Perfection of Personal Income Tax Should Realize the Fairness of Tax Revenue]. *Wuhan Jinrong [Wuhan Finance Monthly]*, 7, 21- 23.
- Kakwani, N.C. (1977). Measurement of Tax Progressivity: An International Comparison. *The Economic Journal*, 87(345), 71-80.
- Li, S., & Luo, C.L. (2011). Zhongguo Shouru Chaju Jiujiing You Duoda? [How Unequal Is China?]. *Jingji Yanjiu [Economic Research]*, 4, 68-79.
- Liu, J.W. (2008). Guanzhu Minsheng De Zhongyao Gaige---Gongzi Xinjin Suode Jianchu Feiyong Biaozhun Tigao De Yiyi Yu Yingxiang [An Important Reform

- Concerning The People's Livelihood -- Significance And Influence Of Raising The Standard Of Reducing The Cost Of Wages And Salaries]. *Shewai Shuiwu* [International Taxation in China], 3, 5-7.
- Liu, Y., & Nie, H.F. (2005). *Zhongguo Gongxin Suodeshui Youxiaoshuily Yanjiu* [A Study of the Effective Income Tax Rate of Wage Earners in China]. *Zhongguo Shehui Kexue* [Social Science In China], 6, 58-66.
- Reynolds, M., & Smolensky, E. (1977). *Public Expenditures, Taxes and the Distribution of Income: The United States, 1950, 1961, 1970*. Massachusetts: Academic Press.
- Sun, K.N., & Lou, S.W. (2012). *Taiwan Shishi Suodeshui Danyishuily Zhidu Zhi Tanto* [A Study on the Implementation of a Flat Rate Income Tax Reform in Taiwan]. *Jingji Lunwen Congkan* [Taiwan Economic Review], 40:3, 325–367.
- Xue, J.W., Ma, G.R. & Li, S. (2013). *Gerensuodeshui Gaishan Zhongguo Shourufenpen Le Ma---Jiyu Dui 1997-2011 Nian Weiguan Shuju De Dongtai Yanjiu* [Has the Personal Income Tax Improved China's Income Distribution? A Dynamic Assessment of the 1997-2011 Micro Data]. *Zhongguo Shehui Kexue* [Social Science In China], 6, 54-71.
- Yue, X.M., Xu, J., Liu, Q., et al. (2012). *2011 Nian Gerensuodeshui De Shouru Zaifenpen Xiaoying* [Evaluation of Redistributive Effects of the Personal Income Tax Reform in 2012]. *Jingji Yanjiu* [Economic Research], 9, 113-124.

APPROACHES TO SOLVING THE PROBLEM OF PROVIDING THE POPULATION OF CITIES WITH HOUSING

Nelli P. SHALDUNOVA

Faculty of Land Management and Cadastre, Perm State Agricultural Academy, Perm, Russia

*Corresponding author: shaldunova-np@yandex.ru

Abstract

The paper discusses the problem of providing population of large cities of Russia with housing for decades. Studies have been carried out to solve this problem by providing land for the construction of individual housing in suburban settlements of large megacities. The growth of the well-being of the population, project and financial measures on the part of the authorities create prerequisites for increasing the population's interest in suburban housing. The urban population has the opportunity to purchase affordable housing in the territory of suburban settlements with good transport accessibility, engineering infrastructure, favorable environmental conditions. Large families are provided with free provision of land for individual housing construction in suburban rural settlements within the framework of the targeted program. Studies have shown that the resettlement of urban residents in suburban rural settlements, causes an increase in the area of settlements due to agricultural land, and as a result, a decrease in the area of arable land, while the amount of land tax in the local budget may increase by 50%. Reducing the area of arable land, which for one settlement will be about 200-300 hectares, can be compensated by involving arable land in other settlements in agricultural circulation.

Keywords: *urban population, individual housing construction, rural settlements, arable land, land tax*

Introduction

In the Russian Federation, the right to housing is considered to be one of the fundamental rights and freedoms of man and citizen. This right is enshrined in the fundamental regulatory instruments of the Russian Federation [1, 2]. The issue of housing is one of the major problems of the State [3, 4]. Different historical stages of development of the State had different experiences of particular housing. During the Soviet period, residential space deficit was in connection with the diversion of financial, material and human resources for the development of industry, agriculture, space and nuclear industry, the country's defense capability. Huge funds were spent on rebuilding war-ravaged economy, the development of virgin and fallow lands. In the virgin regions, thousands of new settlements were built with the necessary infrastructure. In the agricultural regions, the housing problem was solved at the expense of providing people with free plots of land for private housing and personal part-time farms. Housing in industrial regions did not keep pace for industrial development and job creation. In major metropolitan areas, it was necessary to develop construction of multistory housing and it lacked the funds. It would seem, with the transition to a market economy, the situation must change, and it is changing, but the problem remains. Russia currently builds a lot of comfortable housing on new technologies. Not all segments of the population can purchase due to high prices. Free housing that existed in the Soviet period due to the housing companies, in market conditions is missing. For this reason, the housing issue for many Russians is not resolved yet. The subject of the research is the processes of housing of the

urban population. The purpose of the research is consideration of approaches that provide the solution to this problem by the example of Perm.

With the beginning of the transition to a market economy and economic change demographic situation in the country deteriorated in the regions as well, birth rate decreased, and death rate increased. Gradually the situation is changing and this is supported by measures undertaken by the authorities. Statistics show that in the past decade, the population of the city of Perm at some point had a negative balance, then there is a positive trend, but growth is not great (Table 1).

Table 1. The number of Perm's population in 1967 – 2017*

Indicators	Years										
	1967	1972	1977	1982	1987	1992	1997	2002	2007	2012	2017
Population number, thous. people	796.0	901.0	959.0	1028.0	1065.0	1098.6	1021.7	1002.0	988.7	1000.7	1048.0
Changes, thou. people		+105.0	+58.0	+69.0	+37.0	+33.6	-76.9	-19.7	-13.3	+12.0	+47.3

* Permstat [11]

Why there is a shortage of residential properties especially for urban dwellers? There are several reasons for this. First, many researchers have noted a steady trend of migration from the countryside to the city.

Major metropolitan areas provide labour places and a higher-quality education, advanced engineering and social infrastructure. For these reasons, the urban population is growing, Table 1. The second reason for the need for residential areas is the natural process of aging housing, increases the number of old and dilapidated housing, and the need to resettle people from them. The third reason is improvement in the economic situation, growth of well-being of the population contributes to the growth of needs in a comfortable, upmarket housing of larger space, as well as the growing population's desire to live in a separate social-aging group. Young families do not want to live in the same apartment with their parents and often move or are ready to purchase a separate apartment. In addition, a separate category of citizens with high income, in addition to apartments in the city, has or wants to buy a country house. Cottage in the countryside becomes more and more popular, with exclusivity of building is changing to be cheaper.

At all stages of the development of housing construction by the State, various measures are being taken to address this problem. According to E.Ya. Gimazetdinova, "currently addressing this issue is carried out in the following main directions:

1. Improving the affordability of housing for large segments of the population, through the creation of an enabling environment for the development of the housing market.
2. Improving the quality of operation of housing through improved housing maintenance and repair.
3. Improving the system of housing of socially unprotected categories of the population, through the development of effective systems for targeted support for these categories of citizens, providing free or preferential accommodation.
4. Housing maintenance grants for a limited part of low-income tenants.
5. Assistance in acquiring housing loans for a long period (10-25 years).
6. Development of hypothecary crediting under pledge of property." [12]. And with that we agree. All of the above directions are in the State programme "Providing affordable and comfortable housing and communal services of the Russian Federation citizens" [5]. One of the objectives of the State programme is economy-class housing and

infrastructure involved in the economic turnover of land adjacent to major cities, as well as unused or ineffectively utilized land sites provided to state organizations. Therefore, it enables selecting another direction is the development of construction of suburban economy-class housing."

Studies have shown that the modern phase of housing construction is characterized not only by increasing the number and square multi-storey residential buildings in cities, but also a significant increase in the population and area of housing in the suburbs megacities.

Population in settlements located near cities with good transport accessibility is growing steadily. There are several reasons for that. Let us consider these processes on the examples of Frolovskoe rural settlement that is in the suburb of Perm, Table 2.

Table 2. Analyses of population number in Frolovskoe settlement (Perm Krai, Russia) *

Indicators	Years									
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Population number, people	3159	3165	3239	3296	3296	3635	3865	4168	4610	4793
Changes, people		+6	+74	+57	0	+33 9	+23 0	+30 3	+44 2	+18 3

* Permstat [11]

Population change is associated with an increase in the housing stock. The population of the city moves to the countryside, where they can buy or build a house at more affordable prices, as evidenced by the change in the structure of the housing stock, Frolovskoe rural settlement, Table. 3.

Table 3. Changes of housing stock structure in Frolovskoe rural settlement 2012-2016*

Indicators	2012	2013	2014	2015	2016
Total residential area, thous.sq.m	62.1	66.28	81.38	90.28	98.48
Living area in low-rise (up to 2 floors) housing development, thou.sq.m	41.18	45.36	48.25	50.15	53.35
Living area middle-rise (2-4 floors) housing development, thous.sq.m	20.92	20.92	25.63	25.63	25.63
Living space in a multi-storey residential building (5 floors and above)	-	-	7.5	14.5	19.5

* Permstat [11]

Opportunity to build housing in the suburbs of metropolises attracts residents and construction companies by relatively low cost of land, compared with the prices for real estate in Perm, which in turn, reduces the cost of apartments. Analysis of real estate market in Perm Krai showed that most active and demanding market of land exist in Kondratovskoe, Frolovskoe, Gamovskoe and especially Krasnosludskoe rural settlements. In these settlements, land price is significantly lower than in the city, they have good transport accessibility, there is developed social and engineering infrastructure. "The average market value of 1 square meter of land under individual housing construction in the city of Perm equals 159 thous. rubles, and in the villages Froly and Red Sludka is 96 thous. rubles and 102 thous. rubles, respectively. The price of land in the village Kondratovo and the village of Gamovo equal to 107 thous. rubles and 38 thous. rubles, respectively (Picture 1) [13].

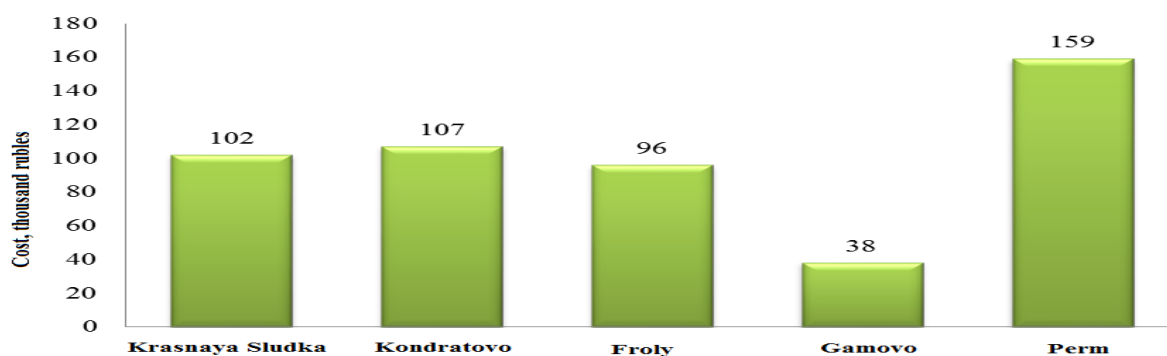

Figure 1. The average market value of 1 square meters of land under individual housing construction, thous. rubles /100 sq.m [13]

The analysis showed that in the village of Kondratovo price per one hundred square meters of land under individual housing construction is by 52 thous. rubles lower than of a similar plot in the city of Perm, in other settlements this difference is more essential. In addition, settlements Kondratovo and Froly have good transport communication, shuttle buses go every 30-40 minutes. There is a school and a kindergarten, the required engineering infrastructure – gas, water, heat supply. They are located at a distance of 3-4 km from the border of the city. Village Red Sludka is located at a distance of 12 km from city dwelling beyond the bridge of the river Chusovaya, in ecological area with picturesque landscapes. It also has the necessary engineering and social infrastructure. However, transport communication is worse, to get there it is possible by private transport. The relatively low price of real estate in Gamovo despite good transport accessibility (5 km), engineering and social infrastructure is due to a bad environment. The village is influenced by such major air pollutants as PNOS (oil refinery plant) and JSC "Neftekhimik". However, even at this rate the population here is growing, attracted by the low cost of real estate. Who is attracted by housing in suburban settlements? According to statistics, the population of Perm, who need to improve their living conditions, can be divided into groups depending on their level of income, Table. 4.

Table 4. Categories of citizens requiring improvement of living conditions in Perm*

Categories of citizens	Number	
	families	%
Requiring improvement of living conditions, total	108980	100.0
Middle class	71000	65.1
Wealthy citizens	30800	28.3
Socially unprotected categories of citizens, including:	7180	6.6
- poor	217	0.2
- having many children	1713	1.6
- tenants of the old and dilapidated housing	5250	4.8

* Permstat [8]

In accordance with the master plan of the city [10] within its boundaries there is enough land suitable for residential building. Firstly, land intended for construction of multi-family residential buildings – 102 plots with the total area of 210 hectares in all areas of the city. Secondly, the reserve – areas under old and emergency housing to be demolished. Thirdly, there are large territories for integrated development: is the House of culture of railwaymen, Bakharevka airport, Red barracks and others. Fourthly, these are industrial and storage areas. Only two industrial areas occupy 223 ha. As a result, within the boundaries of Perm a total area of 2 521 hectares may be used for housing. These areas can be used for housing for both the population of the middle class and wealthy citizens. As noted the value of land for housing in the city is high, and this is reflected in the cost of houses. For categories of socially unprotected citizens and with an average prosperity it is necessary to look for other land for

housing. Despite the positive momentum in improving housing conditions, a significant number of the population (about 7%) with low income is still in need of housing. For this category of citizens, the administration of municipal formation developed a number of programmes such as "Providing young, low-income families with the primary financial support in acquiring (construction) of separate comfortable habitation" [9], "Measures of social support for citizens living in unsuitable for living and emergency housing" [7,8], "Measures of social support for families with many children" [6,8], in which a system of measures has been developed with special conditions providing both shelter and land plots for construction. For implementation of these programmes, it is necessary to provide more than 200 thousand square meters of living space. Regional and municipal authorities stimulate the economy-class housing. This task is scheduled to be addressed at the expense of undeveloped territories within the boundaries of Perm. In addition, in order to provide housing for large families, adjacent to the city rural settlements are expected to be involved to provide such families with free plots of land for individual housing construction, Table 5. On the basis of the housing development project (Russian housing construction) [4], land for housing for large families and for economy-class housing are expected to be available from federal land in the city and in its suburbs. So, plots with a total area of 272 ha will be allocated from federal land free of charge in Frolovskoe rural settlement for needy and large families, Table 5.

Table 5. Prospective housing area for individual categories of citizens *

Category of citizens	Prospective housing			
	within the boundaries of the city		in rural settlements	
	number of families	area, ha	number of families	area, ha
Families with low income	117	0.84	100	15
Families with many children	-	-	1713	257
Families living in emergency accommodation	5200	18.96	-	-
Families living in a reserve housing	50	0.36	-	-
Total	5367	20.00	1813	272
Total number of families	7180			
Total area, ha	292			

* Permstat [11]

Studies and calculations showed that under the rate of population change and development processes in housing construction in the long term in the city of Perm, need to include additional areas under multi-storey and individual housing construction. Thus, in accordance with the demographic prediction and calculation of housing needs for the year 2027 space expanding residential development should be 3 063 ha. As noted above, in the city there is a space of 2521 hectares to expand residential area, while land shortage will reach 542 ha. Possible deficits of land is proposed to compensate by attracting suburban land territories. The problem is brewing for the resettlement of the inhabitants of large metropolises on the adjacent territory of rural settlements, and not only in the city of Perm.

Involvement of lands commuter villages for housing comes at the expense of agricultural land. Decision on transfer of agricultural land to build faces controversial reaction by local authorities, residents of rural areas, as well as agricultural enterprises at the expense of the land which redistribution. There are certain difficulties in the implementation of the procedure of the transfer of lands from the category of agricultural purpose within the category of land settlements. Often disputes are resolved in the courts. Withdrawal from circulation 542 ha of

farmland, agricultural commodity producer has certain losses that must be compensated. Calculations showed that the decline in gross income can make about 60 million rubles, Table 6.

Table 6. Determination of agricultural production losses in land seizure

Settlement	Farm	Area, ha	Crop rotation type	Crops	Share in crop rotation, %	Yield, t/ha	Price for 1t, rubles	Gross income, thous. ru
Kondratovskoe	"Krasava" LLC	100	Vegetable	Cabbage	50	320	2105	33680.0
				Beet root	30	250	1900	14250.0
				Carrot	20	210	1800	7560.0
Total								55 490.0
Frolovskoe	and training farm "Linovaya"	242	Field	Clover	57	35	110	531.1
				Galega	28	26	420	739.9
				Vetch-oats	15	135	230	1127.1
Total								2398.1
Krasnosludskoe	Sovkhoz Voshod" LLC	200	Field	Clover	57	35	110	438.9
				Galega	28	26	420	611.5
				Vetch-oats	15	135	230	931.5
Total								1981.9
Total		542						59870.0

However, when selling these lands for the multi-storey and cottage market prices owners can compensate their losses and receive additional income. If unclaimed land shares in municipal ownership will be used for housing, the budget of the municipality will receive one-time income from the sale of land on the open market. Sale of 542 ha of land for housing will provide income to the owners of not less than 5433.2 million rubles, when price increases, revenues will grow. Further annual budget replenishment will occur at the expense of land tax, Table 7.

Table 7. Revenues in the budget at the market circulation of land

Settlement	Housing area, m ²	Market price, thous. rubles /m ²	Revenue in the budget, mio. rubles	Land tax:					
				agricultural land			settlement's land		
				Cadastral value, rubles /m ²	% rate	LT, thous. rubles	Cadastral value, rubles/ m ²	% rate	LT, thous. rubles
Frolovskoe	2420000	0.96	2323.2	2.809	0,3	20.3	282.79	0.1	684.3
Kondratovskoe	1000000	1.07	1070.0	1.731		5.19	1057.33		1057
Krasnosludskoe	2000000	1.02	2040.0	1.407		8.44	178.29		356.6
Total	5420000		5433.2			34.02			2098.2

Involvement of agricultural land under construction will provide an increase in land tax by increasing the specific target of the rateable value. So, the amount of the land tax in the budget, with agricultural lands is 34.02 thous. rubles, and tax revenues from land settlements can be 2098.2 thous. rubles in the year.

Conclusions

Housing in suburban settlements contribute to city dwellers with low income housing at the expense of lower market prices of land and for separate categories of citizens free of charge. Development of construction of suburban economy class housing will be associated with a reduction of arable land area, which on one settlement will be from 100 to 300 hectares. The decrease in agricultural production happens, but there will be no significant impact on the food security of the city inhabitants in Perm and Perm Krai. These losses for the inhabitants of the province can be compensated by growth in the intensity of production and by increasing the area of arable land in other settlements in the province. Transition of agricultural lands in the land settlements activates the land market and brings more income to landowners, more 5 billion rubles, and budgets of municipalities gets more than 50 times increased land tax.

References

- The Constitution of the Russian Federation [electronic resource]: [Federal law: from 12.12.1993]//ATP Consultantplus
- The housing code of the Russian Federation [electronic resource]: [Federal law: from 29.12.2004-No. 188-FZ]//ATP Consultantplus;
- The federal target program "dwelling" at 2011-2015 [electronic resource]: [resolution of the Government of the Russian Federation on 17.12.2010-No. 1050]//ATP Consultantplus;
- Microsoft® Translator
- On the promotion of housing development [electronic resource]: [Federal law: on 24.07.2008, no. 161-FZ]//ATP Consultantplus;
- On approval of the State program of the Russian Federation "the provision of affordable and comfortable housing and communal services of the Russian Federation citizens" [electronic resource]: [resolution of the Government of the Russian Federation from 15.04.2014 N 323 (ed. by 17.08.2017)]//ATP Consultantplus;
- On the free provision of land to large families in Perm Krai [electronic resource]: the law of Perm Krai from 01.12.2011, No. 871-PC//ATP «Consultantplus»;
- On approval of the long-term target program "development of housing in Perm Krai in 2013-2015 years" [electronic resource]: [resolution of the Government of the Perm region from 17.04.2013-No. 279-p]//ATP Consultantplus;
- On a rent-free basis in land ownership of citizens on the territory of Perm Krai under individual or blocked dwelling houses [electronic resource]: [law of Perm Krai: from 14.02.2014-No. 293-PC]//ATP Consultantplus;
- Housing for young families in the city of Perm on 2011-2015 years [electronic resource]: [resolution of Legislative Assembly of Perm Krai from 21.10.2010-# 2360 (red. from April 21, 2003)]//ATP Consultantplus;
- General Plan of the city of Perm [electronic resource]: Internet-site "Perm city administration. – Access mode: <http://www.gorodperm.ru/Mode/economic/building-up/genplan>
- Permstat [electronic resource]: the territorial body of the Federal State statistics service for Perm edge. -Access mode: <http://permstat.gks.ru/>
- Microsoft® Translator
- Gimazetdinova, Je.Ja. housing problem and ways of its solution in modern conditions/Je.Ja. Gimazetdinova, i.a. Vladimirov//topical issues of Economics and management: proceedings Internat. zaohn. scientific. conf. (Moscow, April 2011). T.I.-M.: DR., 2011. -pp. 59-67.
- All properties in Perm Krai, 2017 [electronic resource]: Internet-site of real estate agency "perspective". -Access mode: <http://metrosphera.ru/articles.php?id=125>

DRUŠTVA ZA OSIGURANJE U FUNKCIJI RAZVOJA INVESTIRANJA NA FINANCIJSKOM TRŽIŠTU BOSNE I HERCEGOVINE

Slavko VUKIĆ¹, Robert BLAŠKIĆ²

¹Zavod zdravstvenog osiguranja Posavskog kantona, Bosna i Hercegovina

²Euroherc osiguranje dd, Bosna i Hercegovina

*Corresponding author:slavkodr.vukic@tel.net.ba

Apstrakt

U samom uvodu data su neka temeljna obilježja investiranja u sektoru osiguranja uopće s posebnim naglaskom na iskustvo Bosne i Hercegovine. U prvom dijelu izvršena je usporedna analiza investicijskog portfelja i temeljnih pokazatelja investicijske politike industrije osiguranja suvremenih zemalja i Bosne i Hercegovine. Zbog njenih posebnih specifičnosti posebno su analizirani investicijski portfelji društva za životna, a posebno društva za neživotna osiguranja. U drugom dijelu analiziran je razvoj ponude financijskih instrumenata na domicilnom financijskom tržištu, s tendencijom razvoja novih financijskih instrumenata temeljenih na inovativnim vrijednosnim papirima s većim rizicima ali i većim prinosima. U posljednjem dijelu ukazuje se na nedostatke regulacije investicijske politike domicilne industrije osiguranja, s posebnim naglaskom na liberalizaciju ulaganja i uvođenje novog koncepta ulaganja tzv. Solvency II.

Ključne riječi: *Industrija osiguranja, Investicijski portfelj i Financijski instrumenti.*

Uvod

Industrija osiguranja u tržišno razvijenim zemljama predstavlja klasične institucionalne investitore, koja donose nova sredstva i doprinose poboljšanju likvidnosti na financijskim tržištima. Stoga razvijene zemlje imaju bolju konkurentnost na tržištima, što osigurava stabilniji dugoročni razvoj, kroz produktivnost gospodarstva i podizanja životnog standarda stanovništva u cjelini. Danas postoje brojna istraživanja koja dokazuju utjecaj sektora osiguranja na gospodarski rast određene države. Posebice društva koja se bave životnim osiguranjem imaju temeljni doprinos za rast i razvoj nacionalnog gospodarstva. Tako primjerice odnos investicijskog portfelja i bruto društvenog proizvoda - BDP-a predstavlja temeljni pokazatelj važnosti osiguranja u gospodarstvu neke države. Temeljna procjena ovog rada je da opseg i struktura plasmana domicilnih osiguravajućih društava zaostaje u odnosu na razvijena financijska tržišta. Međutim, postoji procjena da za dinamičniji razvoj investiranja na financijskom tržištu postoje mogućnosti unapređenja investicijske politike. Poboljšanje investiranja sredstava u prvom redu može se postići većom ponudom financijskim instrumenata i kvalitetnijom ulagačkom regulacijom u sektoru osiguranja.

Komparativna analiza investiranje sredstava u industrijama osiguranja suvremenih zemalja i Bosne i Hercegovine

Usprkos izazovima u okruženju, ukupna vrednost investicijskog portfelja europskih osiguravajućih društava u 2015. godini je porasla za 3,01% u odnosu na prethodnu godinu, a u poređenju sa predkriznom 2009. godinom, kada je krenula kriza financijskog sektora u SAD-u, ukupna vrijednost portfelja osiguravajućih društava je porasla za 44,17% (European insurance, 2016). Kada su u pitanju nacionalne ekonomije i dalje su lideri na europskom tržištu osiguranja Francuska, Nemačka i Velika Britanija, čije zajedničko učešće čini preko 60% ukupnog europskog tržišta osiguranja. Njihov individualni portfelj je između 2010-2015.

godine porastao za 5% u Velikoj Britaniji i Nemačkoj te za oko 1% u Francuskoj. Četvrto mjesto po doprinosu u ukupnom europskom osiguranju zauzima Italija sa udjelom od 7%. Tokom 2015. godine ukupan investicijski portfelj osiguravatelja u EU je porastao za 24,49% tj. sa 7.919 milijardi Eura koliko je iznosio u 2011. godini na 9.859 milijardi Eura. Glavni razlog njegovog rasta bili su pozitivni rezultati ostvareni na financijskim tržištima. Svjetska ekonomska kriza na tržištu kapitala izazvala je pad cijena vrijednosnih papira među kojima su bile i oni koji su se nalazili u portfelju društava za osiguranje. Međutim, kolaps financijskog sustava nije ugrozio održivost društava za osiguranje na europskom financijskom tržištu (*u poređenju sa bankarskim sektorom*), s obzirom da su osiguravatelji slobodna novčana sredstva ulagali konzervativno, tj. sigurno. Prilikom ulaganja, društva za osiguranje su vršila diversifikaciju i birala su u najmanje rizične vrijednosnice, pa su najviše ulagali u obveznice.

Tablica 1: Pokazatelji ulaganja društava za osiguranje u razvijenim zemljama i Bosni i Hercegovini u 2015. godini

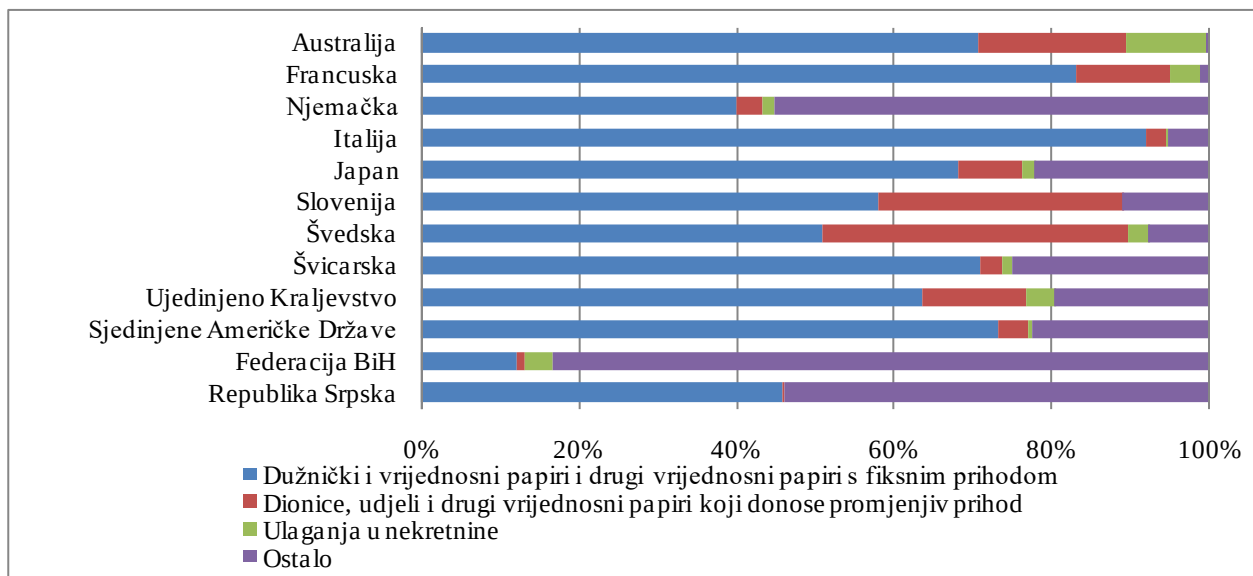
Država	Investicijski portfelj u mil. USA	Ulaganja u vrijednosnice u mil. USA	BDP u mil. USA	Investicijski portfelj/BDP u %	Ulaganja u V.P/BDP u %
1.	2.	3.	4.	5.	6.
Australija	72.063	56.754	1.077.535	6,69	5,27
Francuska	1.842.461	1.698.895	2.458.434	74,94	69,11
Njemačka	1.570.742	714.676	3.473.466	45,22	20,57
Italija	614.455	538.463	2.015.047	30,49	26,72
Japan	3.214.102	2.437.932	4.706.694	68,28	51,79
Slovenia	4.874	4.156	58.190	8,37	7,14
Švedska	326.860	305.118	432.516	75,57	70,54
Švicarska	417.499	236.008	446.086	93,59	52,91
Ujedinjeno Kraljevstvo	1.303.510	895.478	2.476.524	52,63	36,15
EU 22	7.341.226	6.362.177	18.004.226	40,77	35,33
SAD	5.270.840	4.199.258	16.597.446	31,75	25,31
Federacija BiH	494	89	10.445	4,73	0,86
Republika Srpska	132	42	5.112	2,58	0,82

Izvor: obrada autora prema OECD (2015.). *Global Insurance Market Trends*

2016.str. 53. i Godišnje izvješće za 2015. godinu. str. 58, Agencija za osiguranje Federacije BiH i Agencije za nadzor osiguranja Republike Srpske, 2015. godine

Jasno se uočavaju odnosi između sektora osiguranja razvijenih zemalja i sektora osiguranja na području Bosne i Hercegovine. U 22 zemlje članice Europske unije investicijski portfelj industrije osiguranja čini u prosjeku preko 40,77% BDP-a, a učešće ulaganja u vrijednosne papire 35,33% BDP-a, a na samom vrhu europskih zemalja su Švicarska s 93,59% BDP-a, Švedska s 75,57% BDP-a, Francuska s 74,94% BDP-a itd.. Ulaganje vrijednosnih papira na financijskom tržištu od strane društava osiguranja najviše je zastupljeno kod Švedske s 70,54% BDP-a i Francuske s 69,11% BDP-a. Od ostalih zemalja OECD-a dosta značajna ulaganja u sektoru osiguranja imaju Japan i SAD. Navedeni podaci ukazuju na činjenicu da investicijski portfelj društava za osiguranje te njihova ulaganja u razne vrijednosne papire predstavljaju značajan faktor investiranja na financijskim tržištima tih zemalja. Prema opsegu ukupnih ulaganja industrija osiguranja u Bosni i Hercegovini zaostaje za razvijenim zemljama. Tako primjerice, u Federaciji BiH investicijski portfelj je preko 494 milijun američkih dolara ili 4,73% BDP-a (www.naic.org/capital_markets_arcihe), dok je ulaganje u industriji osiguranja Republike Srpske još manje i iznosi 132 milijuna američkih dolara ili 2,58% BDP-a. Industrija osiguranja kod oba entiteta Bosne i Hercegovine ima nizak stupanj ulaganja na financijskom tržištu i iznosi ispod 1% BDP-a, ali s tendencijom povećanja zadnjih nekoliko godina.

Graf 1: Struktura investicijskog portfelja društava za životno osiguranje po zemljama u 2015. godini

Izvor: obrada autora prema OECD Insurance statistics

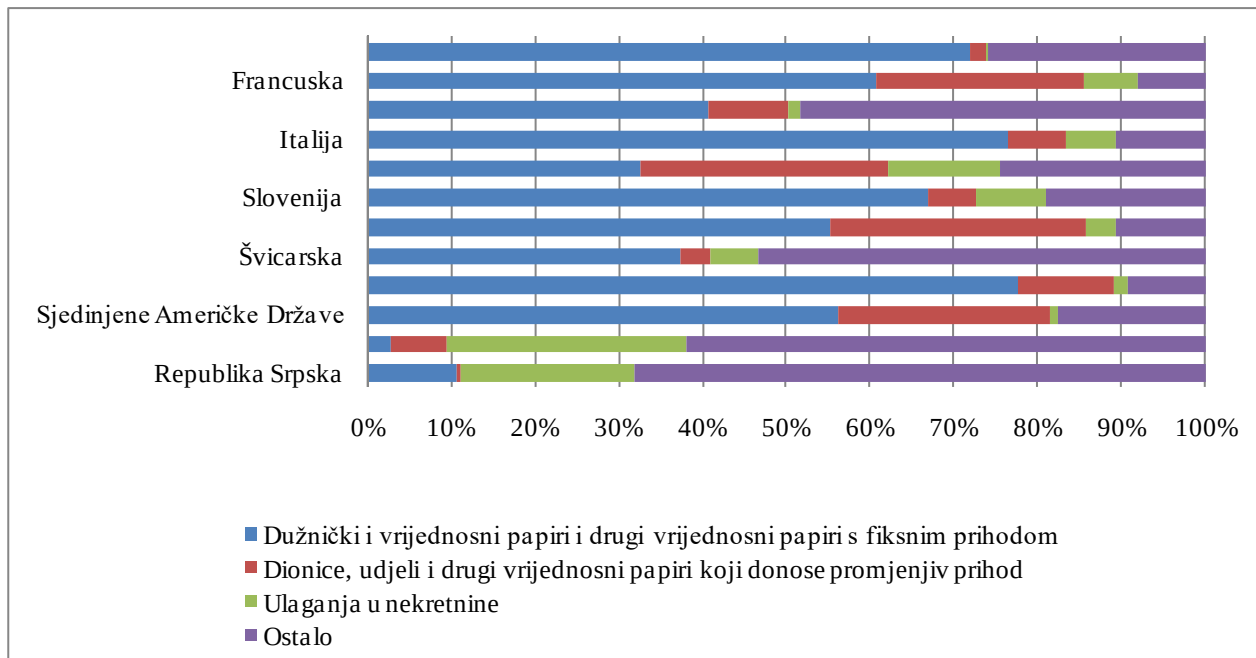
2016.str. 53i54. i Godišnje izvješće za 2015. godinu. str. 58, Agencija za osiguranje Federacije BiH i Agencije za nadzor osiguranja Republike Srpske, 2015. godine

Provedena komparativna analiza investicijskog portfelja domicilnog tržišta osiguranja i najznačajnijih suvremenih zemalja pokazuju da je struktura imovine uključene i investicijski portfelj društava za osiguranje različita u različitim zemljama, a ovisno o razvijenosti financijskog tržišta i tržišta osiguranja. U većini razvijenih zemalja više od 50% investicijskog portfelja društava za osiguranje čine dužnički vrijednosni papiri i ostali vrijednosni papiri s fiksnim prinosom. Analiza portfelja društava za životna osiguranja pokazuje konzervativan sustav investicijske politike. Tako primjerice društva za životna osiguranja u Italiji imaju oko 90% dužničkih vrijednosnih papira s fiksnom kamatnom stopom, a kod osiguravajućih društava života u SAD-u i Francuskoj preko 70% njihovog investicijskog portfelja (OECD Insurance statistics, 2016, str. 54).

Investiranje u dionice i udjele s promjenjivim prinosima je zastupljeno ispod 10% kod društava za **životna osiguranja** većine suvremenih zemalja, dok su ulaganja u nekretnine i ostale oblike imovine svedena na veoma mali procenat. Kod društava za životna osiguranja na prostorima Bosne i Hercegovine situacija je dosta drukčija u odnosu na suvremene zemlje, tako da društva za osiguranje kod oba entiteta imaju manji udjel vrijednosnih papira s fiksnim prinosom u ukupnom investicijskom portfelju. Učešće obveznica se u Federaciji BiH u razdoblju 2009.-2015. godine kretalo 0,81-24,68% te u Republici Srpskoj 44,11-61,58% s tendencijom stalnog povećanja, a posebice kod društava u Republici Srpskoj (Izvješće entitetskih agencija za osiguranje, 2016). Ulaganja u dionice i udjele s promjenjivim prinosima je gotovo zanemarivo kod društava za životna osiguranja na domicilnom financijskom tržištu i zadnjih godina je u stagnaciji. Promatra li se investiranje rezervi kod društava za **neživotna osiguranja** vidi se da kod društava većine suvremenih zemalja nešto više dominiraju dionice i udjeli s promjenjivim prinosom, kao npr. kod Francuske, Japana i SAD-a, dok nešto konzervativniju investicijsku politiku vode društva u Australiji, Italiji i Ujedinjenom Kraljevstvu. Udio ulaganja u nekretnine i ostale oblike ulaganja je nešto veći kod društava za neživotna osiguranja tako npr. Švicarska 60,31%, Njemačka 49,98%, Japan 44,16% itd. (OECD Insurance Statistics, 2016). Kod društava za neživotna osiguranja na domicilnom financijskom tržištu, investicijski portfelj se nešto razlikuje u odnosu na društva u suvremenim zemljama. Tako je kod društava u Federaciji BiH i Republici Srpskoj slabo učešće vrijednosnih papira. Udjel vrijednosnica u razdoblju od 2009.-2015. godine kretao se

11,32%-10,45% u Federaciji BiH te od 3,52%-17,68% u Republici Srpskoj, ali s dosta većim učešćem nekretnina i depozita u odnosu na razvijena financijska tržišta, dok je u istom razdoblju kretanje nekretnina i depozita bilo u razmaku 45,79%-52,70% u Federaciji BiH i od 92,73%-64,07% u Republici Srpskoj (Izvešća entitetskih agencija za osiguranje, 2016).

Graf 2: Struktura investicijskog portfelja društava za neživotno osiguranje po zemljama u 2015 godini

Izvor: obrada autora prema OECD Insurance statistics 2016.str. 53i54. i Godišnje izvješće za 2015. godinu. str. 58, Agencija za osiguranje Federacije BiH i Agencije za nadzor osiguranja Republike Srpske, 2015. godine

Učešće investicija u vrijednosnim papirima je izrazito slabo i rezultat je nerazvijenog financijskog tržišta. U ukupnom udjelu vrijednosnih papira nešto je dominantnije ulaganje u dužničke vrijednosnice sa fiksnim prinosima - obveznice. Ulaganjem domicilnih osiguravajućih kompanija u vrijednosne papire - obveznice znači da se prednost daje sigurnosti na štetu profitabilnosti, obzirom da obveznice nose nizak rizik i znatno stabilnije cijene ali i manji prinos od dionica. Prinos koji nosi obveznica je određen i unaprijed poznat dok prinos od dionica nije unaprijed određen (*dividenda, tečaj dionice na tržištu*), međutim dobit ostvarena ulaganjem u dionice može biti znatno već od one ostvarene ulaganjem u obveznice. Ulaganja u obveznice veoma su pogodan instrument za osiguranje stabilnosti prihoda. Naše osiguravajuće kompanije su svakako birale najmanje rizične vrijednosne papire obzirom da su obveznice razmjenjivi vrijednosni papiri koji se u svakom trenutku mogu pretvoriti u novac na financijskom tržištu. Državne ili entitetske obveznice su „najprirodniji“ instrument ulaganja za osiguravajuća društva obzirom da daju najviši stupanj sigurnosti uz prihvatljivu razinu prinosa. Zbog toga skromna ponuda vrijednosnih papira na burzi je svakako glavni ograničavajući faktor šire disperzije ovog portfelja. Obzirom da je domaće tržište osiguranja izrazito nerazvijeno i uglavnom orijentirano prema obveznom osiguranju od auto - odgovornosti zbog čega ta društva ne možemo klasificirati i nemaju obilježja visoko profitabilnih društava, ali također nemaju niti resurse za značajnija ulaganja. Takva politika ulaganja osiguravajućih društava je i razumljiva obzirom na lošu ekonomsku situaciju u našoj zemlji i na obvezu društava da osiguraju tržišnost deponiranja i ulaganja na način kojim se neće ugroziti sigurnost i realna vrijednost ulaganja.

Razvoj ponude financijskih instrumenata u funkciji značajnijeg investiranja na domicilnom financijskom tržištu

Društva za osiguranje kao institucionalni investitori trebaju imati značajnu ulogu na financijskom tržištu Bosne i Hercegovine. U situacijama kada društva za osiguranje potražuju određena sredstva, ona na financijskom tržištu trebaju uzrokovati rast ponude financijskih instrumenata. Činjenica je da osiguravajuće kompanije na financijskom tržištu Bosne i Hercegovine nemaju adekvatnu ulogu institucionalnih investitora. Nerazvijeno domicilno financijsko tržište ograničava deponiranja i investiranja financijskih sredstava naših osiguravatelja. Zbog činjenice da se radi o pretežito bankocentričnom financijskom tržištu, slobodna sredstva za investiranje uglavnom su cementirana u raznim oblicima aktive banaka kao npr. depoziti banaka, gotovina itd.. Iz navedenih razloga domaće osiguravajuća društva ne realiziraju se na pravi način u ulozi investitora na financijskom tržištu. Veoma značajan problem na domicilnom financijskom tržištu predstavlja kronični nedostatak kvalitetnih vrijednosnih papira. Tu prije svega mislimo na nedostatak dionica i najkvalitetnijih dužničkih vrijednosnih papira, kao što su obveznice. Samo kvalitetne obveznice utječu na dinamičan rast financijskog tržišta, zato što predstavljaju veoma sigurna sredstva zaštite bod rizika. To se prije svega odnosi na obveznice države i državnih institucija, s obzirom da u ovom dijelu država predstavlja najznačajniji nositelj razvoja financijskog tržišta. Međutim, u zadnje vrijeme na značaju dobivaju i obveznice kvalitetetnih domaćih korporacija.

Financijsko tržište u BiH su ograničena na **izdavanje dionica**, ali one ipak imaju dominantnu ulogu u odnosu na ostale vrijednosnice, s obzirom da drugih vrsta vrijednosnih papira danas ima vrlo malo. Ovo posebno ograničava razvoj tzv. institucionalnih investitora, kao što osiguravajućih društava kao i ostali institucionalni investitori čiji razvoj je bitan za reformu mirovinskog sustava. Među emitentima dionica dominantni su oni koji su zakonskim rješenjima prisiljeni da pređu u dionički oblik organizovanja, kao npr. PIF-ovi. Stoga treba stimulirati razvoj institucionalnih investitora, omogućiti Centralnoj banci BiH da izdaje kratkoročne vrijednosne papire te izvršiti pripremu za izdavanje državnih obveznica za reguliranje stare devizne štednje i unutrašnjeg duga, (*kao npr. za smanjenje unutrašnjeg javnog duga i u tom kontekstu reguliranja stare devizne štednje*), što je imalo stabilizirajući efekat na sektor osiguranja. S druge strane potrebno je stvoriti zakonski okvir za izdavanje tzv. općinskih vrijednosnih papira. Za puštanje u opticaj ove vrste vrijednosnih papira bit će potrebno jačanje fiskalnih prihoda općina te instrumenata upravljanja budžetima, kao i institucija nadzora nad prikupljanjem i trošenjem javnih prihoda. Usljed nerazvijenog tržišta kapitala, osiguravajuća društva višak sredstva često plasiraju rizično i to u obliku zajmova bez garancija. I u ovom slučaju potrebno je kreirati zakonski okvir, kako bi Centralna banka BiH počela izdavati kratkoročne vrijednosnice.

U 2009. godini na financijskom tržištu Bosne i Hercegovine prvi put se počelo trgovati **obveznicama** i to kao posljedica rješavanja obveza države temeljem stare devizne štednje i plaćanja obeštećenje zbog tzv. ratne štete, a tek u 2011. godini na tržištu se pojavili i trezorski zapisi koje su emitirale vlade entiteta. **Trezorski zapisi** predstavljaju kratkoročne instrumente, stoga je njihovom pojavom počelo da funkcionira i novčano tržište. Novi instrumenti su obogatili financijsko tržište i dali mu novi impuls (Kumalić, 2013, 61). U momentu kada su se pojavile obveznice na tržištu kapitala tržište je bilo u silaznoj fazi i pojavljivanje novog instrumenta je zaustavilo negativni trend. Učešće obveznica u ukupnom prometu bilježi tendenciju stalnog rasta. Od 7,62% iz 2009. godine udjel obveznica se povećano na 36,28% u 2012. godini (www.sase.ba, www.blse.ba). Prve **obveznice lokalnih jedinica** u Bosni i Hercegovini su emitirane 2007. godine od strane općine Laktaši u Republici Srpskoj u nominalnom iznosu od 10 milijuna KM. U Federaciji BiH potrebna zakonska regulativa koja osigurava emitiranje lokalnih obveznica dogodila se tek 2010. godine, a prva emisija lokalnih obveznica dogodila se 2011. godine od općine Tešanj u

nominalnom iznosu od 500,00 KM. Ipak, za sada tržište lokalnih obveznica je znatno razvijenije u entitetu Republika Srpska nego u Federaciji BiH. Kod oba entiteta u Bosni i Hercegovini **Grawe osiguranje ad** predstavlja najveći investitor u dugoročne obveznice. Poseban značaj lokalnih obveznica bio je u vrijeme ekonomske krize i manjka kapitala. Danas postoje trendovi da više razine vlasti daju veću slobodu lokalnim vlastima u pogledu prikupljanja dodatnog kapitala. Na domicilnom finansijskom tržištu prva emisija **korporativnih obveznica** pokrenuta je već 2004. godine od strane poduzeća Slateks tekstil iz Slatina sa područja Republike Srpske u nominalnom iznosu od 200.000.00 KM, a na području entiteta Federacije BiH prvu emisiju korporativnih obveznica obavila je ASA grupa tek 2009. godine u nominalnom iznosu od 1,8 milijuna KM. Od početnog impulsa pa do danas, dinamika emitiranja korporativnih obveznica je slaba kod oba BiH entiteta (Agić, 2016, 163). Naime, kod ovih transakcija emiteri korporativnih obveznica dolaze do potrebnih sredstava po povoljnijim uvjetima nego što je to primjerice kod bankarskih kredita, a s druge strane otvaraju se veće mogućnosti za osiguravajuća društva i ostale finansijske institucije koje mogu investirati svoja sredstva i tako ostvariti veće prinose od deponiranja sredstva u poslovnim bankama itd.. Danas u Bosni i Hercegovini nema većih vrijednosti emitiranja korporativnih obveznica. Druge tranzicijske zemlje imaju razvijenu praksu emitiranja korporativnih obveznica, tako primjerice danas u Hrvatskoj na burzama se nalazi preko 30 kompanija. Razvoj tržišta korporativnih obveznica je uvjetovan sljedećim faktorima:

- Stabilno makroekonomsko okruženje.
- Kvalitetne kompanije u ulozi emitenta i institucionalnih investitora.
- Podrška države i nadležnih organa za vrijednosnice.
- Adekvatna regulativa.

Kvalitetnih kompanija iz gospodarskog sektora u Bosni i Hercegovini nema mnogo, a da bi ih bilo više i da bi i postojeće kompanije lakše dolazile do sredstava, razvoj instrumenata duga je neophodan, jer zaduživanje kod poslovnih banaka postaje sve nepovoljnije. Na domicilnom finansijskom tržištu nalazi se više vrsta finansijskih instrumenata, a svi takvi instrumenti su razvijeni iz temeljnih vrijednosnih papira nastalih iz različitih poslovnih potreba, obzirom da svakodnevna poslovna praksa traži nova rješenja i poslovne ideje. Može se reći da na tržištu Bosne i Hercegovine danas se ipak najčešće dešavaju inovacije u obliku povećanja klasičnih finansijskih instrumenata.

Na finansijskom tržištu Bosne i Hercegovine dogodile su se i prve **derivatne transakcije** 2011. godine. Finansijski derivatni ili izvedenice su posebni složeni finansijski instrumenti izvedeni iz temeljnih jednostavnih finansijskih proizvoda. Kod derivata glavnica nikad ne mijenja vlasnika nego se samo dogovara izmjena novčanih tokova, kompenzira razlika u cijeni, kompenzira kreditni rizik ili se na neki drugi način kompenziraju prednosti i nedostaci temeljnih proizvoda iz kojih je izveden određeni derivat. Koriste se najčešće u dijametralno suprotne svrhe - ili u špekulativne svrhe za rizicima sklone investitore ili kao instrument zaštite imovine za vrlo konzervativne investiture. Na području BiH derivate su koristile banke u obliku tzv. **forward transakcije** za pokrivanje deviznog rizika sklopljenih sa bankama iz iste bankarske grupacije. Međutim, danas u svijetu svakodnevno na suvremenim finansijskim tržištima se pojavljuju novi instrumenti tzv. derivati, a na našem tržištu ih još nema stoga isto i dalje ostaje siromašno instrumentima sa kojima se trguje na razvijenim tržištima. Brojnost instrumenata povećava izbor ulagača i omogućuje im veću pokretljivost i slobodu u kreiranju vlastitog portfelja čime se umanjuje rizik. Najveći razlog slabe primjene finansijskih derivata je slabo znanje o tržištu derivatnih transakcija, a tu tvrdnju potkrepljuje i činjenica da danas niti jedno osiguravajuće društvo u Bosni i Hercegovini nema specijalizirane odjele za upravljanje portfeljom kapitala, nego se ti poslova obavljaju u raznim sektorima. Instrumenti kao što su „**zlatne dionice**“, **varanti**, **konvertibilije** i **opcije**, pridruženi ili izvedeni iz temeljnih vrijednosnih papira pružaju bezbroj poslovnih kombinacija i

predstavljaju efikasne alate za sprovođenje razvojnih ciljeva. Globalna ekonomska kriza i njene posljedice pred financijsko tržište postavila je izazov iznalaženja novih instrumenata za prevazilaženje iste. Praksa i iskustvo su pokazali da su inovacije na našem financijskom tržištu jedan od ključnih faktora za razvoj gospodarstva i društva (Kumalić, 2013, 272).

Prevalizilaženje nedostataka domicilne investicijske regulative u sektoru osiguranja

Zakonska regulativa investiranja u oba entiteta Bosne i Hercegovine temeljena je na kvantitativnim ograničenjima za pojedine vrste ulaganja i u okviru njih pojedinačna ograničenja vezana za određene emitente financijskih instrumenata i drugih učesnika u koja se takva sredstva investiraju. Naime, regulatorni okvir investiranja osiguranja na domicilnom financijskom tržištu vezuje se za volatilnost ili brzinu promjene cjenovnih efekata i likvidnost tj. sposobnost pretvaranja imovine u gotovinu. Veća volatilnost i manja likvidnost zahtijevaju regulatorna ograničenja u pogledu investiranja u pojedine oblike, kao što je to primjerice u većini tranzicijskih zemalja kao i u Bosni i Hercegovini.

Najveći nedostaci regulatornog okvira kod investiranja u industriji osiguranja Bosne i Hercegovine ogledaju se kroz:

- smanjenu kreativnost i odgovornost društava za osiguranje u pogledu učinkovitosti investiranja tehničkih rezervi, zbog strogo postavljenih ograničenja,
- optimalnost formiranja investicijskog portfelja u skladu sa strogo postavljenim ograničenjima sa aspekta prinosa i rizika i
- neelastičnost u odnosu na promjene na financijskim tržištima (*rizici investiranja se mogu značajno povećati uz ista ograničenja investiranja*).

Posebnim pravilnicima od strane nadzornih agencija za osiguranje u oba entiteta Bosne i Hercegovine, utvrđena su ograničenja pojedinih oblika deponiranja i investiranja tehničkih rezervi. Sukladno zakonskim odredbama od 2010. godine društva za osiguranje mogu investirati vrijednosne papire u inozemstvo čiji su jamac institucije Bosne i Hercegovine ili institucije Europske unije. Također se mogu investirati i u obveznice i druge dužničke vrijednosne papire te dionice kojima se trguje na organiziranim tržištima u zemljama članicama EU. I usprkos činjenici da postoji potreba da se regulira ulaganje na financijskom tržištu Bosne i Hercegovine, a prije svega zbog solventnosti i likvidnosti, ipak neki elementi regulatornog propisa ograničavaju slobodu i kreativnost ulaganja društava za osiguranje te ispoljavaju svoje negativne efekte:

- maksimalni postotak ulaganja sredstava tehničkih rezervi u određene financijske instrumente su dosta paušalni i nemaju posebnu vezu sa stanjem financijskog tržišta,
- regulatorni propis investiranja sredstava ne osigurava zemljopisnu diverzifikaciju portfelja s obzirom da se ukupno investiranje sredstava u inozemstvo veže za temeljni kapital koji je kod većine naših kompanija manji od tehničkih rezervi i
- točno utvrđena ograničenja kod investiranja sredstava tehničkih rezervi stvaraju nepovoljnu klimu za razvoj vlastitih alata upravljanja rizicima.

Postojeća kvantitativna ograničenja investiranja sredstava tehničkih rezervi kod domicilnog sektora osiguranja stvara određene teškoće. U svojem obliku postojeća zakonska regulacija investiranja sredstava ne uzima u obzir ukupan rizik portfelja, nego se usmjeravaju samo na rizike pojedinačnih oblika imovine. Ograničenja definirana u cilju smanjenja rizika plasman sredstava mogu da povećaju rizik u određenim situacijama te ograniče profit s obzirom da mogu smanjiti diverzifikaciju. Postojeća regulativa dosta restriktivno djeluje kod mogućnosti plasmana u inozemstvo, dok investiranje u financijske derivate nije uopće regulirano.

Iz navedenih razloga treba se izvršiti dopuna regulacije investiranja tehničkih rezervi osiguranja koja treba biti tako usmjerena da regulacija bude temeljena na kvantitativnim ograničenjima na rizik portfelja u cjelini. Ipak, treba biti svjestan činjenice da niti jedan model reguliranja rizika kod investiranja tehničkih rezervi društava osiguranja nije idealan u

uvjetima nerazvijenog financijskog tržišta. Uz određene korekcije i uz razvoj financijskih instrumenata, trebaju se stvoriti uvjeti za adekvatno optimiziranje investicijskog portfelja i adekvatnu procjenu odnosa između **prinosa i rizika** investiranja.

U procesu ulaganja društava za osiguranje najnoviji koncept solventnosti II. ukida dosadašnja kvantitativna ograničenja ulaganja. Utvrđena pravila solventnosti II. trebaju odrediti iznose **rezervi kapitala** u slučaju deficita kompanija, što će u izvjesnoj mjeri povećati troškove kompanija, a na neki način i utjecati na smanjenje investiranja sektora osiguranja.

Način smanjenja rizika portfelja kao cjeline može se izvršiti posebnim metodama **VaR** (*Valute at Risk*) ili **CvaR** (*Conditional Value at Risk*) koje su definirane u direktivama Europske unije. Osim navedene metode za procjenu rizika mogu se koristiti i dopunske metode **ALM i DFA** analize osjetljivosti portfelja. Takvi modeli upravljanja rizicima bili bi učinkovitiji s obzirom da uzimaju u obzir korelaciju rizika kojima je portfelj plasman izložen. Takvom metodom može se steći cjelovitiji uvid u pojedinačne i sustavne rizike kojima je izložen određeni plasman rezervi osiguravajućeg društva (Kozarević i Korać, 2013, 10.73).

Najnoviji mehanizam solventnost II. uvodi nove **Porezne politike u oblasti osiguranja**. Naime, tijekom premija prema osigurateljima, a time i do gospodarstva preko potrebe dugoročnog financiranja, dijelom zavisi i od poreznih poticaja za dugoročnu štednju i mirovinske proizvode, koje nude osiguratelji. Većina europskih zemalja rješava fiskalne probleme preko promjene tih poreznih poticaja. Rizici ne ograničavaju samo dostupnost dugoročnog financiranja gospodarstva već utječu i na pogoršavanje fiskalne situacije kroz smanjenje gospodarskih aktivnosti, a time i porezne osnovice te konačno smanjenje individualne štednje. Porezi imaju mogućnost utjecaja na tijek premije, a time i na investicijsku politiku za koju će se osiguratelji opredjeljivati. Oporezivanje prihoda od investiranja također utječe na alokaciju sredstava prilikom investiranja društava za osiguranje. Činjenica da li se prihodi od investiranja tretiraju kao kapitalni dobitak ili prihod te neposredno utječu na investicijsku politiku osiguratelja..

Tako je vlast u Bosni i Hercegovini prije nekoliko godina donijela odluku o **oporezivanju kamata na štednju u bankama i prihoda ostvarenih po životnim osiguranjima**. Ovo ne bi bilo sporno da Bosna i Hercegovina ima veliku štednju i veliki iznos premija životnih osiguranja, a to bi bilo kada bi premija životnih osiguranja predstavljala preko 50% ukupne premije osiguranja u BiH. Učešće premije životnih osiguranja bit će i jedan od parametara koje moramo dostići radi ulaska u EU. U našoj zakonskoj regulativi postoji mogućnost priznanja jednog relativno malog iznosa premije životnog osiguranja kao **porezne olakšice**.

U naše zakonodavstvo uveden je porez po odbitku u visini od 10% od premije osiguranja koja se plaća u inozemstvo te porez od 10% na promjene tehničkih rezervacija (*prijenosne premije i rezervi šteta*) iznad 20% od bruto dobiti. Porez po odbitku vrlo jasno stavlja sve države, pa tako i članice EU, u položaj lošiji nego što je to bilo prije potpisivanja sporazuma, ukoliko s njima ne postoji bilateralni ugovor o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja. Pri tome, oporezuje se ne saldo, dakle novac koji se zaista iznosi van zemlje, već premija koja je obračunata, a zanemaruju se odbitne stavke kao što su npr. štete i provizija. Nejasno nam je šta bi se desilo u slučaju povrata premije, da li bi se mogao vratiti i porez. Iskustvo govori da je bolje to i ne pokušavati, zbog gubitka vremena, resursa i neizvjesnosti povrata poreza. Naime, sporazum jasno određuje da se članice EU neće staviti u lošiji položaj nakon potpisivanja sporazuma. Porez po odbitku vrlo jasno stavlja sve države nepotpisnice sporazuma u nepovoljni položaj. Uz to, broj zemalja s kojima je potpisan sporazum je dosta mali, negdje 35 država, a među njima, nažalost, nije i većina država EU. Primjera radi, sporazum nemamo potpisan sa Švicarskom, zemljom koja je pojam osiguranja. Dosta dugo sporazum nije bio potpisan ni sa Austrijom, koja je najveći investitor u financijski sektor u BiH. Ovo omogućava pojedinim društvima da, izbjegavajući zakonske odredbe entiteta, što je druga priča, reosiguranje rade preko zemlje koja ima bilateralni sporazum sa BiH (poput

Srbije i Hrvatske) i u konačnici premiju plasiraju u zemlju s kojom BiH nema sklopljen sporazum, a da ne plate porez po odbitku. Drugi porez koji je uveden na rezerve banaka i osiguranja. U Federaciji BiH banke su efikasno i brzo odstranile ovaj porez, dok je on ostao za osiguranja, iako su rezerve šteta i prijenosne premije u osiguranju jasne, s jasnom ulogom, i izračunate od strane aktuara. I povrh svega, ne smatraju se nečim što pripada društvu, već su sredstva za izmirenje budućih obaveza društva za osiguranje prema osiguranicima. Suština je da se oporezuje promjena veća od 20% u odnosu na bruto dobit. U sektoru osiguranja vođeni su sudski postupci u vezi sa nezakonitim oporezivanjem dobiti u toku prvih pet godina nakon investiranja od strane stranog ulagača. Maratonski sudski postupci doveli su i do nastanka ogromnih zateznih kamata, a uobičajeno se radi o milionskim iznosima. Pretpostavljamo zbog značajnog stranog interesa sudovi su, i pored višegodišnjeg otezanja u donošenju presuda, na kraju morali presuditi u korist nezakonito oporezovanih društava. No, koliko nam je poznato, porezne vlasti odugovlače s vraćanjem poreza, uz to i javno osporavajući konačnu sudsku presudu. U nova zakonska rješenja kod upravljanja s investicijama u sektoru osiguranja treba ugraditi i posebne odredbe vezane za trgovinu sa **financijskim derivatima**. Naime, novim pravilima bi trebalo regulirati upravljanje s likvidnošću osiguravajućih kompanija. Takvim pravilima bi se smanjili rizici investiranja, s obzirom da financijske izvedenice osiguravaju dosta jednostavan način kontrole različitih vrsta rizika kao što su primjerice promjene cijena vrijednosnih papira, promjene kamatnih stopa vrijednosnih papira, rizika promjene deviznih kurseva itd. (Brzaković, 2007, 189). Svaki dodatni trošak kod poslovanja društava za osiguranje a vezanih za financijske derivate može biti opterećenje za poslovanje kompanije, stoga ovakve financijske transakcije treba provoditi uz prethodne provedene analize rizika. Na razvoj industrije osiguranja i financijskog tržišta u cjelini može utjecati i država kroz stvaranje dobrog makroekonomskog ambijenta. Država i centralna Banka BiH mogu s adekvatnom **makroekonomskom politikom** učinkovito djelovati na investicijsku politiku sektora osiguranja i ostalih financijskih institucija. Tako primjerice politika niskih kamatnih stopa utječe na portfolio menadžere i njihove kompanije da smanje svoja ulaganja zbog ostvarenja niskih prihoda.

Zaključak

Provedena komparativna analiza investicijskog portfelja domicilnog tržišta osiguranja i najznačajnijih suvremenih zemalja pokazuju da je opseg i struktura imovine uključene i investicijski portfelj društava za osiguranje različita. Temeljem usporedbe naše industrije osiguranja sa industrijama osiguranja u razvijenim zemljama OECD-a i EU vidi se veliki zaostatak u **opsegu uinvesticijskog portfelja**. Sama činjenica govori da kod 22 zemlje EU u prosjeku investicijski portfelj iznosi 40,77% BDP-a ili Švicarskoj 93,59% BDP-a, a da kod Federacije BiH investicijski portfelj čini 4,73% BDP-a u Republici Srpskoj svega 2,58% BDP-a. Ukupan opseg ulaganja u vrijednosne papire ima još veći nesrazmjer u odnosu na zemlje EU i razvijene zemlje OECD-a. Slična situacija i kod usporedne **strukture investicijskog portfelja**. Za razliku od investicijskog portfelja naših osiguravatelja života kod inozemnih osiguravatelja je struktura portfelja bitno drukčija. Tako primjerice, društva za životna osiguranja u Italiji imaju preko 90% dužničkih vrijednosnih papira s fiksnom kamatnom stopom, a kod osiguravajućih društava života u SAD-u i Francuskoj preko 70% njihovog investicijskog portfelja. Slična situacija je i kod investiranja sredstava kod društava za neživotna osiguranja gdje je dominantna uloga investiranja u vrijednosne papire, ali s različitom investicijskom politikom, tako da kod nekih zemalja dominira ulaganje u vrijednosnice s promjenjivim prinosom (*Francuska, Japan, SAD itd.*), a kod nekih zemalja dominira investiranje sredstava u vrijednosnice sa fiksnim prinosom (*Australija, V. Britanija, Italija itd.*), što naravno dokazuje procjenu da opseg i struktura plasmana domicilnih osiguravajućih društava zaostaje u odnosu na razvijena financijska tržišta. Temeljem **učinaka**

od određenih mjera u budućem razdoblju (*uvođenje novih finansijskih instrumenata i dorada investicijske regulative*), procjenjuju se značajniji i dinamičniji rast investicija, a posebice onih u vrijednosne papire. Čime se očekuje povećanje prikupljenih premija osiguranja, opsega investicijskih sredstava i njihovih plasmana, a time i značajnije učešće ulaganja i ukupne aktive sektora osiguranja na finansijskom tržištu Bosne i Hercegovine.

Literatura

- Agencija za osiguranje Federacije BiH, Izvješće 2016. godine,
Agencije za nadzor osiguranja Republike Srpske, Izvješće 2016. godine,
Agić E. Š., *Društva za osiguranje života u ulozi institucionalnih investitora na razvijenim finansijskim tržištima i tržištima regije*, SORS 26. Susret osiguravača i reosiguravača, Sarajevo, 2016, str. 163.
Brzaković T., *Tržište kapitala – Teorija i praksa*, Čugura Print, Beograd, 2007, str. 189.
European Insurance - Key facts, August 2013, op. cit.
Global Insurance Market Trends, 2015. godine,
Kumalić I. *Razvijenost finansijskog tržišta u Bosni i Hercegovini*, Časopis za ekonomiju i tržišne komunikacije/ Economy and Market Communication Review God./Vol. 3 /No. 1 Banja Luka, 2013 str. 61.
Kumalić I., *Inovacije na tržištu kapitala šansa za razvoj BiH*, Anali poslovne ekonomije, godina V, sveska 2, broj 9. 2013.g., str.: 272,
Kozarević. S. i R. Korać, *Ekonomika osiguranja*, Off-set, Tuzla, 2013, str. 10.73.
OECD, *Insurance Statistics*, 2016,

INSURANCE COMPANIES IN THE FINANCIAL MARKET DEVELOPMENT FUNCTION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Slavko VUKIĆ^{1*}, Robert BLAŠKIĆ²

¹Health Insurance Institute of Posavina Canton, Bosnia and Herzegovina

²Euroherc Insurance dd, Bosnia and Herzegovina

*Corresponding author:slavkodr.vukic@tel.net.ba

Abstract

In the introduction, some basic features of investment in the insurance sector were given, with special emphasis on the experience of Bosnia and Herzegovina. In the first part, a comparative analysis of the investment portfolio and fundamental indicators of the investment policy of the insurance industry of the modern countries and of Bosnia and Herzegovina was conducted. Due to its special features, the investment portfolio of the life insurance company, and in particular non-life insurance companies, was analyzed. The second part analyzes the development of financial instruments on the domestic financial market, with the tendency to develop new financial instruments based on innovative securities with higher risks and higher returns. The last part shows the shortcomings of the regulation of investment policy of the domicile insurance industry, with particular emphasis on the liberalization of investments and the introduction of a new concept of investment in so-called " Solvency II.

Keywords: *Insurance Industry, Investment Portfolio and Financial Instruments.*

POVEZIVANJE TEORIJE I PRAKSE KAO OSNOVA IMPLEMENTACIJE BOLONJSKOG PROCESA*

Sreten ĆUZOVIĆ

Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu, Srbija

*Corresponding author: otilovic@gmail.com

Abstrakt

U fokusu ovog rada nalazi se analiza reforme našeg visokoobrazovnog sistema i primena Bolonjske deklaracije. Najpre se sagledava stanje našeg visokoobrazovnog sistema, inovacije koje se sprovode, kao i pravci traženja rešenja. Poseban akcenat staviće se na aktivnosti koje se sprovode na Ekonomskom fakultetu u Nišu, a koje su u funkciji priključivanja Bolonjskom procesu.

Ključne reči: Bolonjska deklaracija, inovacije znanja, teorija, praksa, fakultet.

„U nauci nema nekog širokog drumca i do njenih sjajnih vrhova može da stigne samo onaj koji se ne strahujeći od umora, vere njenim krševitim stazama“. (akademik Miloje R. Sarić).

Znanje kao izvor konkurentske prepoznatljivosti fakulteta

„Šta bih hteo da poželim mladim naučnim ardniciima koji su se posvetili nauci: pre svega postupnost. Proučavajte, upoređujte, nikada se ne prihvatajte onoga što dolazi kasnije, a da niste usvojili prethodno. Drugo to je skromnost. Nikada nemojte misliti da vi već sve znate. Imajte uvek hrabrosti da kažete sebi: sve se nikada neće saznati, jer se pri otkrivanju nečeg do tada nepoznatog najavljuju novi, neoznati, problemi. Mnogo napora traži nauka od čoveka-CEO njegov život. I kada bismo imali dva života i to nam ne bi bilo dovoljno da proniknemo u sve tajne istraživanog problema“ (Ivan Petrovič Pavlov). Znanje se kao izvor dugoročnog ekonomskog rasta nameće još od vremena industrijske revolucije. Jedno od ključnih resursa sa kojima bilo kompanije ili nacionalna privreda treba da raspolažu, a što će im dati konkurentsku prednost, jeste znanje. Obrazovni sistem zemlje predstavljaju fabrike znanja. U njima kao jedan od ulaznih resursa nalazi se student, brucoš, koji se nakon završenog školovanja osposobljava za rad u privredi. Rad profesora i naučnika omogućava da se u ekonomiji znanja kreiraju tako potrebna znanja i veštine, koje se studentima tokom školovanja prenose sa ciljem da se na što bolji način iskoriste za rad u privredi. Možemo videti da ključan element za razvoj svake privrede jesu obrazovne institucije koje su nezaobilazan element ekonomije znanja i ekonomije bazirane na znanju.

* Rad predstavlja hronološki prikaz (deo), "Inovacija u nastavi -povezivanje teorije i prakse", s posebnim osvrtom na bolonjski proces. Autor je pokretač-osnivač inovacionog seminara "Trgovinska diplomatija-veštine pregovaranja i sklapanja kupoprodajnog ugovora", (takmičenje studenata), koji se održava 15.godina na Ekonomskom fakultetu u Nišu. Osnivač je Srpske federacije za franšizing (SFF) i njen potpredsednik (1991-2005). Organizator okruglih stolova, predavanja po pozivu. Studenti Ekonomskog fakulteta u Nišu 25.godina "trguju" na Poduktnoj berzi u Novom Sadu.

**

Inovacije - osnovni pokretač reforme fakulteta i univerziteta i njihovog prilagođavanja promenama u okruženju

Tranzicija, organizaciono, marketinško i menadžersko prestrukturiranje naše privrede – pečat su vremena na početku 21.veka. Ovako shvaćena zagledanost u budućnost ne podrazumeva niti samo teorijska uopštavanja naučnih saznanja, niti rešavanje određenih praktičnih problema, već povezanost između nauke i prakse koja nudi rešenja teorijsko- praktičnih problema. Pred ovakvim zadatkom nalaze se i naučni radnici, s obavezom da budu jedan od glavnih i najaktivnijih učesnika koji će prednjačiti (biti lideri) u procesu menjanja stvarnosti, to jest u rizičnom poduhvatu stvaranja novih realnosti. Takođe, davno je rečeno da onaj ko ne misli na budućnost, neće je ni imati. Ali, isto tako, ko zaboravi na prošlost, ponoviće mu se. Razume se da ne želimo da nam se desi ni prvi ni drugi slučaj. Zato je potrebno permanentno osposobljavanje naučnih radnika za uspešno kretanje napred i to na način da nam prošlost ne bude samo opterećenje već, ukoliko je moguće, nadahnuće i podstrek za nova ostvarenja. Vođen spoznajom nekih privrednih problema, ali i nezadovoljan što smo se kao društvo našli na inferiornoj razvojnoj putanji, autor ovog teksta je i ranije pokušavao da kroz rasprave, članke, seminare, okrugle stolove i simpozijume, ukaže na činjenice koliko naučni radnici, a posebno profesori ekonomskih fakulteta mogu biti od koristi kreatorima ekonomske politike. Uzgred napominjem da sam još 1996.god. nadležnim ministarstvima Republike Srbije, matičnom fakultetu i Univerzitetu u Nišu, uputio predlog za formiranje inovacionog centra, pod nazivom "Preduzetništvo, menadžment, finansije (PMF)" studije. Paralelno sa ovim predlogom pokrenuo sam i inicijativu za izdavanje lista (biltena) "Glas ekonomista Niša (GEN) - Moć i nemoć ekonomske nauke". Namera mi je bila da se u ovom biltenu oglašavaju naučni radnici, privrednici i ostali ljubitelji pisane reči i veliki pregaoci na polju ekonomske nauke, iznoseći svoja mišljenja povodom aktuelnih pitanja sa kojima se suočava naša privreda. Profesori i saradnici Ekonomskog fakulteta u Nišu, kao i ekonomska misao privredne elite Niškog okruga i regiona Jugoistočne Srbije, sa svojim mišljenjima, predlozima i stavovima upotpunili bi "mozaik" ekonomskih razmišljanja na nivou Republike Srbije i tadašnje SRJ. Ekonomska razmišljanja i stavovi ne bi bili samo privilegija beogradske elite, već i elite iz unutrašnjosti. To bi doprinelo većoj afirmaciji naših naučnih radnika kao i diplomiranih ekonomista, koji su naš autput (proizvod), s diplomom kao licencom za uključanje u privredni život i pravom na upravljanje i onako skromnim faktorima proizvodnje. Istaći ću još jedan argument koji ide u prilog tezi da je jedan takav bilten neophodan Niškom okrugu. Naime, poslovni sistemi Niškog regiona bili su i ostali "baza" za koncipiranje mera ekonomske politike. Tako na primer, ni jedan dosadašnji Zakon o akcizama i porezu na promet, kao ni najnoviji Zakon o porezu na dodatu vrednost nije mogao biti donet a da za predmet analize nema "Duvansku industriju". Analogno tome, "Elektronska industrija", "Mašinska industrija" i drugi poslovni sistemi bili su poligon za istraživanje i baza za donošenje Zakona o privatizaciji, Zakona o hartijama od vrednosti i dr. Sa ovim nije iscrpljena lista argumenata koji idu u prilog pokretanja jednog takvog biltena. On nije zaživeo, razloga za to ima više. Ne želeći da bilo koga okrivim za ovaj neuspeh, ipak spomenuću da ni tadašnje resorno ministarstvo nije imalo sluha da podrži izdavanje ovog biltena kroz sufinansiranje. Uvažavajući mesto i ulogu niške privrede u strukturi privrede Srbije i šire, logično je bilo očekivati da se i profesori Ekonomskog fakulteta u Nišu nađu među kreatorima ekonomske politike na republičkom nivou. Shodno svojim profesionalnim opredeljenjima upotpunjavanje teorijskih saznanja praktičnim, realizovalo bi se kroz učešće u upravnim odborima i stručnim udruženjima za: trgovinu, finansije, preduzetništvo, informatiku, privredni sistem, računovodstvo itd. Ovim bismo dokazali "moć i nemoć" ekonomske nauke, oslobodili se "kompleksa" parohijalnih naučnih radnika i priključili se na osovinu razvoja struke i nauke: Evropska unija – Beograd – Niš - Skoplje – Sofija i na taj način spremno dočekali novu viziju jedinstvenog evropskog obrazovnog sistema – Bolonjsku deklaraciju.

Oslobađanje od dosadašnjih predrasuda koje proističu iz pogrešne percepcije stvarnosti

Tradicija Ekonomskog fakulteta u Nišu jeste stalno prilagođavanje promenama u okruženju, ali i stalno uticanje na promene u okruženju. Promene su uvek rezultat otvorenosti nekog sistema. Prepoznatljivost Ekonomskog fakulteta u Nišu je otvorenost. Period od pedeset sedam godina postojanja praćen je stalnim promenama i otvorenošću. To dokazuju činjenice da je ovaj fakultet svoje nastavne planove i programe prilagođavao promenama u okruženju. Sa tog aspekta on je bio i ostao stalni hroničar i učesnik promena koje su se dešavale kako u internom, tako i eksternom okruženju. Istraživačka delatnost bila je i ostala simbol prepoznatljivosti ove visokoškolske ustanove u okruženju. Saradnja sa fakultetima u zemlji i inostranstvu pečat su vremena ove ustanove pri kraju druge decenije 21. veka. Nastavno-naučni kadar, opremljenost fakulteta neophodnim učilima i pomagalicama, bogat bibliotečki fond i informatička povezanost sa fakultetima u zemlji i inostranstvu, sve su to resursi koji ga kvalifikauju kao "kandidata" za ulazak u evropski obrazovni prostor. Nedostaje na prvi pogled samo licenca "usaglašenost sa Bolonjskom deklaracijom". U toj laskavoj oceni krije se i potencijalna opasnost od uspavanosti na "lovorikama" potpomognuta čestim konstatacijama, pa šta, ako je Bolonjska deklaracija, mi smo korak do nje - imamo dobre nastavne planove, aktuelne nastavne programe, sistem bodovanja, ocenjivanja i parcijalnog polaganja ispita kroz kolokvijume, seminarske radove, učešće u panel diskusijama, okruglim stolovima i sl. I zaista kada se sagledaju odredbe Bolonjske deklaracije mnoge od njih su sadržane u postojećim aktivnostima na fakultetu - ako ne u celini, ono u polaznom konceptu i osnovnoj ideji. Ako i za univerzitet (fakultet) važi ona narodna izreka "po jutru se dan poznaje", rasprave, debate a ponajviše polemike između naučne, stručne i političke elite u Srbiji, nagoveštavaju težu i verovatno nepovoljniju ovu, u odnosu na prethodne godine. Zakon o visokom obrazovanju je usvojen, Bolonjska deklaracija je prihvaćena, ali do kraja nije operacionalizovana. Predstoji nam reakreditacija fakulteta, dobijanje "sertifikata" za članstvo u visokoobrazovnom društvu. To je svojevrstan marketinški test razvojne strategije fakulteta, na osnovu koga dobijamo odgovor na pitanja: 1) gde se fakultet nalazi? b) gde fakultet želi da ide? i c) s kojim resursima želi da postigne epitet priznata – poznata visokoškolska institucija? Nakon odgovora na otvorena pitanja iskristališće se dve strategijske opcije: a) "sedi gdi si ni za gdi si nisi", ili b) hrabro zaplivaj niz maticu akademske – naučnoistraživačke elite! Sve ovo, me je podstaklo da se kao profesor univerziteta oglasim i pokušam izneti svoje, skromno, viđenje o aktuelnom trenutku u kome se nalazi fakultet kao visokostručna oaza (Čuzović, 2008) i rasadnik elite koja putuje. Smatrao, sam tada, što činim i danas, da je ovo vreme, kada se od naučnih radnika očekuje da budu i ambiciozni i pragmatični. Put je još uvek otvoren i svaka dobronamerna sugestija ako neće štetiti, može biti od koristi onima u čijim rukama se nalazi "dirigentska palica" za reinženjering visokog obrazovanja.

Ekonomski fakultet u Nišu u procesu "prestrukturiranja" nastave

Ekonomski fakultet u Nišu nije repa bez korena. On ima svoju prošlost, sadašnjost i budućnost. U njega su utkana znanja i iskustva brojnih generacija profesora - saradnika i studenata. Hronološki posmatrano, fakultet bio i ostao hroničar različitih faza društvoekonomskog razvoja dosadašnjih "državotvornih entiteta" (SFRJ, SRJ, SCG, Srbije)." U tom periodu, Ekonomski fakultet u Nišu, više ili manje uspešno, prilagođavao se promenama u okruženju, utičući, istovremeno, i na promene u okruženju. Rezultati fakulteta su jasno uočljivi i za pet decenija svog postojanja, (tzv. "predperioda Bolonjske deklaracije"), iz studentskih klupa izašli su mnogi uspešni privrednici, bankari, računovođe i, naučni radnici koji danas daju značajan doprinos razvoju ekonomske misli na ovim prostorima, i šire. Ne sporeći dotadašnju naučno-stručnu kompetentnost nastavnog osoblja, s usvajanjem Bolonjske

deklaracije (BD) pred visokoškolskim institucijama u Republici Srbiji – Ekonomskom fakultetu u Nišu, nametnula su se nova pitanja: kako harmonizovati nastavne programe i planove s odrednicma (BD)? i povećati konkurentsku prepoznatljivost i naučnoistraživačke performanse fakulteta u regionalnom i globalnom visokoobrazovnom prostoru? S osloncem na Rene Dekartovu sentencu: “da je teorija kada se sve zna a ništa ne hoda, a da je praksa bez teorije slepa, s jedne, i poruke Noama Čomskog: “ da je delotvorno samo ono znanje koje se može primeniti u praksi”, s druge strane, krenuli smo u osvajanje tajni (traženje odgovora) na otvorena pitanja. Istovremeno, nametnula se i potreba kreiranja “novog” ekonomiste – novog znanja za novo vreme. Potreba za ekonomistom “novog” profila podstaknuta je, i sve glasnijim zahtevom privrednika da su im potrebni kadrovi čija su teorijska znanja primenjiva u praksi. Rečju, Ekonomski fakultet u Nišu našao se pred dvostrukim izazovom: strategijskim osmišljavanjem fakulteta u razvoju ekonomije znanja – ekonomije bazirane na znanju, s jedne, i povezivanju teorije i prakse, s druge strane. Krenuli smo u savladavanje tajni bolonjskog procesa i kreiranje “novog” profila ekonomiste, putanjom “umornog” puža, polako, ali sigurno. Nakon, prvih, uspešnih iskoraka, strategijom finog podešavanja osnovali smo “Ekonomsku kliniku – poligon za testiranje teorijskog znanja u praksi”. Ekonomsku kliniku “prestruktuirali” smo u naučno-istraživački seminar “Inovacije znanja”. U tome su nam, pored ostalih, nesebično, pomogli studenti. Danas smo, jedan, od uspešnih fakulteta, koji čini napore, da pripremi studente za njihov rad u privredi i javnim institucijama, kreirajući, istovremeno novo znanje za novo vreme. S obzirom na ograničenost prostora, s jedne, i akademski bonton i nepristrasnost u oceni postignutih rezultata “Inovacije znanja” na Ekonomskom fakultetu u Nišu, s druge strane, u nastavku istraživanja biće više reči, iz pera, studenta prve generacije “bolonjaca” (Tomić, 2016).

Bolonjski proces u "očima" studenta "bolonjca" prve generacije

U našem obrazovnom sistemu od 2005. godine zvanično je uveden bolonjski proces studiranja koji treba da obezbedi viši nivo kvaliteta studiranja. Autor ovog članka je član prve generacije studenata na Ekonomskom fakultetu u Nišu koji je upisao studije po ovom procesu 2007. godine. Na osnovu svog petogodišnjeg iskustva u studiranju mogu reći da zaista bolonjski proces studiranja ima određene prednosti u odnosu na stari sistem studiranja (potreba za redovnim učenjem, aktivno prisustvo nastavi, sistem u kome se ocena dobija ne samo na osnovu znanja već i angažovanja studenta itd.). Nažalost, u periodu sprovođenja bolonjskog procesa utvrđeni su određeni nedostaci u realizaciji ovakvog procesa obrazovanja. Najuočljiviji je infrastrukturni, gde ne postoje prostorni - fizički uslovi da se nastava odvija sa manjim brojem studenata. Jedan od velikih problema sa kojima se studenti, tokom studiranja, susreću jeste i nedostatak povezivanja teorije prakse (provera teorijskih znanja na poligonu – u praksi). Ekonomski fakultet u Nišu zajedno sa studentima konstantno radi na prevazilaženju ovih problema i inoviranju nastavnog procesa koji iz generacije u generaciju daje sve bolje rezultate. Jedan od brojnih predmeta na kojem sam tokom svog studiranja imao priliku da steknem i praktična znanja i veštine jesu Ekonomika trgovine i Trgovinski menadžment. Predmeti su osmišljeni da se studenti tokom realizacije teorijskog dela nastave aktivno uključe u obradu materije koja je planom i program predviđenja. Tokom predavanja prof. dr Sreten Ćuzović studentima pored detaljnog pojašnjenja pojmova iz oblasti trgovine pruža na uvid i ažurirane statističke podatke koji će pomoći studentu u savladavanju gradiva. Rukovodeći se mislima filozofa i matematičara Rene Dekarta „da je teorija kada se sve zna a ništa ne hoda, a da je teorija bez prakse slepa“ profesor Ćuzović nastoji da kroz Studije slučajeva predavanja učini interesantnijim za studente, nastojeći da kroz interaktivnu nastavu studenta „čutologa“ učini aktivnim učesnikom u naučno-istraživačkom procesu. Njegovo uvodno predavanje novoj generaciji studenata počinje, sa navedenim citatom Rene Dekarta, naglašavajući time značaj povezivanja teorije i prakse (Dašić, 2010). Brojnim generacijam

studentata ostaće u sećanju sentence, prof. dr Sretena Ćuzovića, poput one „da su studenti poslodavci profesorima i saradnicima, oni su potrošači njihovih usluga... studenti su arbitri-ocenjiivači (merilo uspešenosti) njihovih usluga, a ne Akreditaciona komisija, kako to mnogi misle“. Naime, po njemu, ideja nije samo u učenju definicija i podela iz oblasti trgovine, već i da se stekne znanje o stanju naše trgovine u odnosu na razvijene svetske ekonomije (Dašić, 2009), da se na osnovu komparativne analize dođe do zaključka koji su to delovi trgovine bolje razvijeni, a koji ne, razlozi za trenutne rezultate, potencijalna rešenja postojećih problema itd. Pitanja poput ovih: kako harmonizovati trgovinsku politiku Srbije sa zahtevima EU (Ćuzović, 2013); kako razviti koncept elektronske trgovine u Srbiji: „nove menadžere za novo informaciono-digitalno društvo“; kako izgraditi novu nacionalnu politiku kvaliteta (ISO 9000, ISO 14000, HACCP standard, ISO 26000-društveno odgovorno poslovanje, ISO 27000) (Ćuzović, Ivanović, 2010); koje su prednosti internacionalizacije trgovinskih lanaca na tržištu Srbije (Ćuzović, Sokolov Mladenović, 2015); kako razviti model održivog razvoja trgovinskog sektora u Srbiji kroz sistem uravnoteženih ciljeva: ekonomskih-ekoloških-etičkih i eliminisati monopolski položaj pojedinih kompanija, izazov su studentima za istraživanje. To pokazuju i brojni stručni, semnarski i diplomski radovi iz oblasti trgovine za koje se studenti opredeljuju.

Profesori i saradnici na fakultetu moraju povezivati teoriju i praksu

Čitajući literaturu iz oblasti trgovine, trgovinskog menadžmenta i marketinga, zapažamo da je prof. Ćuzović jedan od autora-istraživača na projektu Strategija razvoja trgovine Srbije čiji je nosilac Ekonomski fakultet u Beogradu i Ministarstvo trgovine (Grupa autora, 2009). Teorijsko-empirijska saznanja i rezultati do kojih su došli istraživači na ovom projektu od velike su koristi studentima u savladavanju tajni trgovanja u EU, koje u nama (studentima) bude istraživačku radoznalost. Ideja nastave nije samo da se studentu iznesu naučne činjenice, već da se student zainteresuje za oblast kojom se predmet bavi i da svojom radoznalošću da doprinos daljem razvoju ove oblasti ekonomije. Takođe kroz uključivanje studenata u prezentovanje pojedinih nastavnih jedinica, gde student pored osnovne literature ima slobodu u korišćenju i drugih izvora i prikazivanju empirijskih podataka do kojih je tokom pripreme prezentacije došao. Ovakav vid izvođenja nastave omogućava studentu da stekne iskustvo i uvid u poziciju istraživača kao i sticanje potrebnog iskustvo i veštine u prezentovanju svog rada koje će biti od koristi prilikom odbrane svog završnog rada. Tako je razvijen i nov model vrednovanja pristupnih radova studenata, koji se javno brane-prezentiraju na časovima. Pored prof. Ćuzovića rad ocenjuju i studenti, na osnovu anonimnog Upitnika, koji sadrži deset referentnih elemenata metodologije naučno-istraživačkog rada, počev od relevantnosti istraživnog problema, stila prezentacije, referentne literature, do „otvorenih“ pitanja za razmišljanje i predloga ostalih učesnika u nastavi, za poboljšanje rada. Ovakav vid nastave na master studijama predstavlja „pun“ pogodak zahteva Bolonjskog procesa, s jedne strane, i objektivnost ocenjivanja na master završnom ispitu. Na ispitu studentu se daje na uvid i Upitnik sa ocenama, kojim su ga „vrednovali“ kolege, što podsticajno deluje na njegov dalji naučno-istaraživački rad. Vežbe, koje uspešno vodi prof. dr Svetlana Sokolov-Mladenović, organizovane su na taj način da se teorijsko znanje koje je stečeno na predavanjima kod profesora dodatno potkrepi primerima iz prakse. Za svake vežbe primprenmljen je određen broj studija slučaja koje se studentima daju na uvid. Zajednički grupa studenata koja prisustvuje vežbama analizira dobijene studije slučaja i daje odgovore na pitanja koja su unapred pripremljena. Pored dodatnog utvrđivanja teorijskog gradiva, cilj je i da se steknu veštine koje krasi uspešne menadžere u vršenju analize izveštaja i donošenju odluka. I u ovom delu realizacije nastave na predmetu Ekonomika trgovine može se videti da student nije pasivni posmatrač onoga što se dešava na terenu, već naprotiv, aktivni učesnik u nastavi koji svojim idejama, zaključcima i znatiželjom može ponuditi odgovore na neka od brojnih nerešenih

pitanja. Pored aktivnog angažovanja studenata na predavanjima i vežbama prof. dr Sreten Ćuzović zajedno sa prof. dr Svetlana Sokolov-Mladenović organizuje i inovacioni seminar pod nazvom „Veštine pregovaranja i umeće sklapanja kupoprodajnog ugovora“ i posetu studenata Produktnoj berzi u Novom Sadu koji 15 godina "trguju" na istoj (Sokolov Mladenović, 2008). Pored obrađenih noviteta treba istaći da se u okviru predmeta Ekonomika trgovine i Trgovinskog menadžmenta organizuju okrugli stolovi, predavanja po pozivu i naučno-stručne rasprave. Pred studentima su „polagali“ ispit zrelosti: ministar trgovine Republike Srbije, direktor Poreske uprave, direktor Uprave carina, glavni tržišni inspektor, predsednik Privredne komore Srbije, predsednik Saveta potrošača, zamenik direktora Kancelarije za pridruživanje Evropskoj uniji itd. Na taj način trudimo se da povežemo teoriju i praksu, testirajući teorijske postavke na poligonu, u praksi. Treba istaći da su studenti četvrte godine Ekonomskog fakulteta u Nišu, u okviru predmeta Ekonomika trgovine, uradili simulacioni model obračuna PDV, na primeru kompanije „X“ koja je PDV obračunala, ali nije uplatila. Taj primer glavni inspektor Poreske uprave je pohvalio, a Večernje novosti ga objavile pod naslovom „Studenti Ekonomskog fakulteta u Nišu napravili priručnik, uzor, državi“. Nadalje, studenti su u okviru osmišljavanja sajamskog nastupa kompanije izlagača, na Beogradskom sajmu, prezentirali strategiju nastupa kompanije „X“ što je izazvalo pažnju i pohvale menadžmenta Sajma.

Nova znanja za novo vreme

„Teorija je kada se sve zna a ništa ne hoda. Teorija bez prakse je slepa“ (Rene Dekart) Univerziteti-fakulteti niču kao pečurke posle kiše, a na drugoj strani, teorijska znanja naših diplomiranih studenata („teorijskih sveznalica“), prepoznaje, najčešće, Nacionalna služba za zapošljavanje, retko, i tržište rada. S druge strane, prema najnovijem izveštaju Svetskog ekonomskog foruma o konkurentskoj prepoznatljivosti naše privrede naši diplomci postali su najprepoznatljiviji izvozni „proizvod“, dok se kao zamerka navodi nedovoljna saradnja privrede i univerziteta. Kao što nema uspešnog lekara bez dobro odvežbanih teorijskih znanja u praksi-na klinici, tako nema ni prepoznatljivog ekonomiste ako svoja teorijska saznanja ne testira na „poligonu“, u praksi. Stoga je neophodna saradnja univerziteta-fakulteta s privredom. Na taj način privreda Republike Srbije prepoznaće univerzitetske autpute i instrumentalizovati ih u strategiju društveno-ekonomskog oporavka zemlje. S druge strane, smanjiće se jaz između viška visokoobrazovanih kadrova „teorijskih sveznalica“ koje školujemo za tržište rada, i realnih potreba privrede za stručnjacima određenih profila“. Otvara se pitanje: zašto naša teorijska znanja nisu prepoznatljiva od strane poslodavaca? Gde mi to grešimo? Dodatno, otvara se i pitanje zašto kreatori ekonomske politike ne potraže spas za izlazak iz ekonomije destrukcije iz redova univerzitetske elite raspoređene na 19 univerziteta? U ovom vremenu, kako ga mnogi prepoznaju kao kapital civilizaciju, gde su materijalne vrednosti potisle duhovne, naučni radnici ne smeju da zatvore oči i nemo posmatraju dešavanja u visokoobrazovnom sistemu Republike Srbije. Iako, se na prvi pogled stiče utisak da je vlasničko i „bolonjsko“ prestrukturiranje lek za sve probleme visokoobrazovnog sistema u našoj zemlji, u njemu se krije niz nepoznanica i manjkavosti. U prvi plan izbija nedovoljna saradnja univerziteta i privrede, s jedne strane, i nedovoljna prepoznatljivost univerzitetskih autputa od strane tržišta rada (poslodavaca). Univerziteti-fakulteti niču kao pečurke posle kiše, a na drugoj strani, teorijska znanja naših diplomiranih studenata („teorijskih sveznalica“), prepoznaje, najčešće, Nacionalna služba za zapošljavanje, retko, i tržište rada. S druge strane, prema najnovijem Izveštaju svetskog ekonomskog foruma o konkurentskoj prepoznatljivosti naše privrede, naši „diplomci“ postali su najprepoznatljiviji izvozni „proizvod“, dok se kao zamerka navodi nedovoljna saradnja privrede i univerziteta. Odliv mozgova, s jedne strane, i nedovoljna saradnja privrede i univerziteta, s druge, opominju nas da treba raditi na podizanju konkurentске prepoznatljivosti i poslovnih

performansi visokog obrazovanja u Srbiji. Ovi događaji u visokoobrazovnom sistemu Republike Srbije, u poslednjoj deceniji 20. veka i s početka 21. veka, ne mogu ostaviti po strani profesore univerziteta, kao neme posmatrače nedovoljne povezanosti teorije i prakse, uz svo uvažavanje njihove nastavno-naučne kompetentnosti. Otvara se pitanje: zašto naša teorijska znanja nisu prepoznatljiva od strane poslodavaca.? Možda je to zbog one, nama poznate sentence Rene Dekarta, koji kaže. „teorija je kada se sve zna a ništa ne hoda, a praksa bez teorije je slepa,,. Ili je u pitanju opaska Noama Čomskog koji kaže: “ delotvorno je samo ono znanje koje se može primeniti u praksi“.Gde mi to grešimo? Rizikujući da budem pogrešno shvaćen, mišljenja sam da je u pitanju svojevrsna „trka“ između sticanja zvanja na uštrb znanja, što ima za rezultat inflaciju diploma na svim nivoima studija. U pitanju je nesklad između realnih potreba društva i inflacije nepotrebnih zanimanja. Ili još goe, nepovezanost teorije i prakse. Dodatno, otvara se i pitanje zašto kreatori ekonomske politike ne potraže spas za izlazak iz ekonomije destrukcije iz redova univerzitetske elite raspoređene na 19 univerziteta. Potpisnik ovog teksta nema nameru da bilo koga kritikuje, niti u ovom prilogu može dati odgovor na, sva napred, otvorena pitanja, već da s osloncem na savremenu teoriju i progresivnu praksu, na primeru Ekonomskog fakulteta u Nišu upozna naučno-stručnu javnost s rezultatima koji su postigli profesori i studenti u povezivanju teorije i prkase. Reč je o svojevrsnoj eksperimentalnoj vežbi „Testiranje Bolonjske deklaracije kroz proveru teorijskih znanja u praksi“. S obzirom na ograničenost prostora za ovakvu vrstu radova - rukopisa, u nastavku istraživanja, ukratko ćemo se osvrnuti na najprepoznatljivije inovacije u nastavi koje su dokaz da je „Bolonjska deklaracija“ bez povezivanja teorije i prakse isto što i Dekartova „hipoteza“ („da je teorija kada sve zna a ništa ne hoda“. Bolonjska deklaracija, s jedne strane, savremena teorija i progresivna prkasa s druge nas opominju da, treba napraviti iskorak iz klasičnih oblika predavanja i vežbi (eks katedra) i studenta „čutologa“ pasivnog učesnika u nastavnom procesu podstaći da postane aktivni učesnik u savladavanju tajni ekonomske nauke. Otvara se pitanje kako studenta „čutologa“ učiniti aktivnim učesnikom u nastavnom procesu-osposobiti ga da kritički razmišlja o onome što mu se predaje, a ne samo da sluša i reprodukuje tuđe mišljenje i stavove. Odgovor na postavljeno pitanje nije lak ni jednostavan. Potrebno je ispuniti niz preduslova. Pored ostalih, ključni je da profesori i saradnici, kao realizatori nastavnog procesa prepoznaju neophodnost interaktivne nastave, tzv. partnerstva između profesora, saradnika i studenata. Ekonomski fakultet u Nišu, prvi je prepoznao potrebu povezivanja teorije i prakse. Krenuli smo početkom devedesetih godina 20. veka, s predavanjima po pozivu, okruglim stolovima, naučno-stručnim trbinama, osnovali Ekonomsku kliniku. Paralelno s tim organizovali smo posete: Produktnoj berzi u Novom Sdau, Beogradskom sajmu, Upravi carina, Beogradskoj berzi, trgovinskim lancima: Merkatoru S, Metrou, Delezu itd. Ovim se ne iscrpljuje lista noviteta-inovacija u nastavi. U 21.veku nastavili smo s inovacijama u nastavi. Naučno-stučnu spoznaju ekonomske nauke, studentima smo obogatili s organizovanjem inovacionog seminara „Trgovinska diplomatija: veštine pregovaranja i umeće sklapanja kupoprodajnih ugovora“. Nije nas obeshrabrila ni globalna finansijska i ekonomska kriza, koja je započela 2008.godine. Hrabro smo koračali u nove inovacione poduhvate. Studentima smo u goste „doveli“: ministra trgovine, glavnog tržišnog inspektora, direktora Poreske uprave, zamenika direktora Uprave carine, predsednika Unije poslodavaca Srbije, republičkog javnog tužioca, člana Agencije za borbu protiv korupcije. Studenti su kroz brojne Studije slučaja odvežbali methodske jedinice u praksi. O tome govore, objavljeni članci, prikazi i osvrti, kao što su: Studenti Ekonomskog fakulteta u Nišu već 15 godina trguju na Produktnoj berzi u Novom Sadu; Studenti Ekonomskog fakulteta u Nišu napravili priručnik uzor državi (utaja poreza na promet prouzvoda); Iz studentskih klupa u menadžere; Klinika za menadžere; Inovacije u nastavi na Ekonomskom fakultetu u Nišu (Povezivanje teorije i prakse: Osvrt na predmet Ekonomika trgovine i Trgovinski menadžment), itd. Instruktori trgovinske diplomatije, studentima su bile ugledne

ličnosti. Pomenimo njegovu ekselenciju prof. Dr Davida Dašića, uglednog profesora i diplomatu, predstavnike Kancelarije za pridruživanje EU, menadžment internacionalnih trgovinskih lanaca i druge ličnosti. Novembra meseca 2013. godine naši studenti su osvojili treće mesto na takmičenju studenata državnih ekonomskih i agroekonomskih fakulteta u Novom Sadu (Sinergija znanja). Ovim se ne iscrpljuje lista noviteta u nastavi na Ekonomskom fakultetu u Nišu. Studenti su „propitivali“ menadžment Poreske uprave Republike Srbije (novembra 2014). Uz pomoć predmetnih nastavnika iz grupe predmeta trgovina, i Studentske asocijacije (14. maja 2015) organizovano je dvanaesto takmičenje iz oblasti „Trgovinske diplomatije i pregovaranja“. Stručni žiri sačinjavao je menadžment kompanije „Roda Merkator S“ (<http://www.crier.rs/www/index.php?idstr=13>), i „IDEA, uz učešće potpredsednika Regionalne privredne komore u Nišu. Stručni žiri je, i ovog puta, prepoznao trgovinske diplomate-uspešne pregovarače, koje bi požejele mnoge kompanije. Ovakva ocena nije kurtoazni epitet nama i našim studentima, već proverena i stručno utemeljena potvrda da naš fakultet radi na povezivanju teorije i prakse. To potvrđuje i činjenica da je sadašnji menadžer kompanije „Merkator S“ (RODA hipermarketa) u Nišu naš student, učesnik na takmičenju iz oblasti trgovinske diplomatije. Eto dovoljno argumenata da Ekonomski fakultet u Nišu školuje kadrove koji iz studentskih klupa „idu“ u menadžersku elitu. Svoje teorisjko usavršavanje menadžerka kompanije „Roda Merkator“ nastavila je na Ekonomskom fakultetu u Nišu, odbranivši 28.01.2016. godine master rad (multidisciplinarnog karaktera iz oblasti cena, trgovinskog menadžmenta-marketinga. Podsetimo se da je studentima koji su osvojili prestižno mesto na takmičenju u Novom Sadu (Sinergija znanja), osmišljavajući „Promociono-komunikacioni miks kompanije Merkator S u vreme uskršnjih praznika“ obezbeđena stručna praksa. To je svojevrsni dokaz da je „eksperimentalna vežba“: „Trgovinska diplomatija- veštine pregovaranja i umeće sklapanja kupoprodajnog ugovora“ uspela. Eto dovoljno dokaza da, na primeru Ekonomskog fakulteta u Nišu, zaključimo da je povezivanje teorije i prakse imperativ „Bolonjske deklaracije“ kako bi univerzitetske-fakultetske autpute prepoznala privreda i kreatori ekonomske politike. Rukovodstvo Ekonomskog fakulteta podržalo je našu inicijativu za povezivanje teorije i prakse. O tome svedoči potpisivanje protokola (Ugovora) o saradnji Ekonomskog fakulteta u Nišu s kompanijama: „IDEA“, AD „Gorenje Srbija“, „Produktom berzom“ u Novom Sadu, regionalnim privrednim komorama, bankarsko-finansijskim institucijama, javnim sektorom i drugim privrednim društvima.

Zaključak

Prethodna analiza ukazuje da je imperativ visokog obrazovanja ne eliminisanje konkurencije između visoko-školskih ustanova, već podsticanje iste. Naravno, to podrazumeva stvaranje institucionalnih pretpostavki za akreditaciju ispunjenosti uslova i davanje licenci za rad fakulteta i univerziteta. Uloga države je da u okviru nadležnog ministarstva, a kroz zakone i druga prateća akta, jasno definiše pravila za otvaranje privatnih fakulteta i univerziteta. Kriterijumi u pogledu ispunjenosti uslova, kao što su: kadrovska osposobljenost, broj nastavnog osoblja u stalnom radnom odnosu, honorarni saradnici, prostorne mogućnosti (laboratorije, elektronske učionice, bibliotečki fond i dr.), davanje bankarske garancije kao instrumenta obezbeđenja materijalnih mogućnosti, uz jasno opredeljenje izvođača nastave-rad na državnom ili privatnom fakultetu, eliminisali bi dobijanje licenci po sistemu, ja tebi, ti meni. Tržište će identifikovati najbolje diplome, a fakultete na kojima su one stečene učiniti prepoznatljivim brendom srpskog visoko-obrazovnog sistema. Prepoznatljiv će biti onaj fakultet-univerzitet čije će znanje tržište prihvatiti i kupiti. To znači da budućnost naših fakulteta neće zavisiti od broja izdatih diploma, kao formalnih potvrda o stečenom znanju, već od osposobljenosti nosioca tih potvrda "da su spremni stići i uteći i na strašnom mestu postojati", a to mesto je EU, za čiji model visoko-obrazovnog sistema smo se opredelili.

Privodeći kraju raspravu na ovu temu, zaključićemo sa preporukom, neka otpadne unapred pretpostavljeni elitizam i favorizacija bilo državnih, ili privatnih fakulteta i univerziteta. Tržište će vrlo brzo i u našoj zemlji identifikovati pobednika. Do tada, osećanje vrednosti može se podariti i jednima i drugima, a da se trenutno oni koji misle da su bolji, ne oseće degradiranim.

Literatura

- Ćuzović, S. (2008). Bolonjski proces – pretpostavka za harmonizaciju našeg visokog obrazovanja sa evropskim. *Uvodni referat Konferencija Tehnika i informatika u obrazovanju*, Čačak, 105-110.
- Ćuzović, S. (2013). *Trgovina-principi, struktura, razvoj*. Niš: Ekonomski fakultet.
- Ćuzović, S., Ivanović, P. (2010). *Inovacije u trgovinskom menadžmentu*. Niš: Ekonomski fakultet.
- Ćuzović, S., Sokolov Mladenović, S. (2015). *Menadžment internacionalizacije trgovine*. Niš: Ekonomski fakultet.
- Dašić, D. (2010). *Ekonomska diplomatija*. Beograd: Univerzitet Alfa.
- Dašić, D. (2009). *Principi internacionalne ekonomije*. Beograd: Univerzitet Alfa.
- Grupa autora, (redaktor: dr S. Lovreta) (2009). *Strategija razvoja trgovine Srbije*. Beograd: Ekonomski fakultet-Ministarstvo trgovine i usluga.
- Mercator-S unapređuje praktična znanja studenata, Preuzeto 27. Oktobra 2017. Sa: <http://www.crier.rs/www/index.php?idstr=13>
- Sokolov-Mladenović S. (2008). Prilagođavanje Ekonomskog fakulteta u Nišu izazovima Bolonjskog procesa, Osvrt na inovacioni seminar “Veštine pregovaranja i umeće sklapanja kupoprodajnog ugovora”. *Poslovna politika*, 33-34.
- Tomić, Z. (2016). Inovacije u nastavi na Ekonomskom fakultetu u Nišu, Preuzeto 27. Oktobra 2017. Sa: <http://niskevesti.rs/8332-inovacije-u-nastavi-na-ekonomskom-fakultetu-u-nisu/>

CONNECTION OF THEORY AND PRACTICE AS THE BASIS OF THE IMPLEMENTATION OF THE BOLOGNA PROCESS

Sreten ĆUZOVIĆ

Faculty of Economics, University of Nis, Serbia

*Corresponding author: otilovic@gmail.com

Abstract

In this paper is describe the reform analysis of our university education and Bolona declaration usage. The first look is on our state of university education, then on used innovation and looking for right choices. The special accent is on activity which is done on Economic faculty at Nis in phase of Bolona process

Key words: *Bologna declaration, innovation of knowledge, theory, practice, faculty.*

IMPLIKACIJE SISTEMA OBRAZOVANJA NA PERCEPCIJU KVALITETA RADNIH MJESTA U TURIZMU

Dragan VOJINOVIĆ¹, Željko VOJINOVIĆ², Nemanja ŠARENAC¹, Suzana
STEVANOVIĆ³, Sanja ŽIVKOVIĆ⁴

¹Ekonomski fakultet Pale, Bosna i Hercegovina

²Ekonomski fakultet Subotica, Srbija

³Fakultet poslovne ekonomije Bijeljina, Bosna i Hercegovina

⁴Erste banka, Novi Sad, Srbija

*Corresponding author: draganvojnovi123@gmail.com

Apstrakt

Prema svim pokazateljima turizam nesumnjivo zauzima najznačajnije mjesto u ekonomskim i socijalnim procesima, sa tendencijom povećanja njegove uloge u budućem periodu. Sve više pažnje i u teoretskom i praktičnom pogledu posvećuje se marketing menadžmentu u turizmu, tj. procesima planiranja, organizovanja i kontrole poslovnih funkcija turističkih preduzeća, sa posebnim osvrtom na ekonomski, socijalni, kulturni, psihološki i politički uticaj razvoja turizma. Nosioci ovih aktivnosti su zaposleni u turističkoj industriji, koji kao najvredniji resurs, mogu da svojim radom turističkom proizvodu/usluzi povećaju ili umanje kvalitet i vrijednost. Turisti današnjice svjesni su svog značaja i uloge, "razmaženiji su", pa samim tim i njihova percepcija kvaliteta usluge poprima šire granice, a to zahtijeva stalnu, beskompromisnu, humanu brigu o gostu, pa stoga važnost uticaja radnika i procesa zapošljavanja treba posmatrati i sa kvalitativnog, a ne samo kvantitativnog aspekta. I pored već deklariranih ocjena da kvalitet radnih mjesta jeste i treba da ostane najveća vrijednost turističke privrede, u praksi postoje devijacije po ovom pitanju, pa ćemo u ovom radu pokušati ukazati na potrebu konzistentnosti sistema obrazovanja i percepcije kvaliteta radnih mjesta u turizmu.

Ključne riječi: *turizam, obrazovanje, radna snaga, turistička industrija.*

Uvodne napomene

Promjene u ponašanju potrošača, globalizacija u tržišnim kretanjima, rapidan napredak tehnologije u sektoru saobraćaja i komunikacija, promjena strukture turističke populacije, klimatske promjene, povećana briga o zaštiti životne sredine u osnovi determinišu postavku poslovne filozofije turističke privrede i turističke tražnje. Kako turizam u okviru svjetskih privrednih kretanja, može se reći, ima najznačajniju ulogu, postavlja se pitanje na koji način turistička preduzeća danjašnjice treba da ostvare zadovoljavajuću, dugoročno održivu konkurentsku prednost. Polazište i ishodište rješenja ovog pitanja predstavljaju, kao najznačajniji i najvredniji poslovni segment, ljudski resursi, odnosno njihovo znanje i obrazovanje. Ostvarenje i održavanje tržišne konkurentске prednosti zahtijeva konstantno analiziranje i predviđanje trendova u turizmu, izbor najoptimalnijih strategija poslovanja te kreiranje i isporuku kvalitetnog turističkog proizvoda i usluge. Turistička preduzeća ovo mogu postići adekvatnom politikom zapošljavanja, odnosno njihov poslovni uspjeh uslovljen je nivoom znanja i sposobnosti zaposlenih na svim nivoima organizacije, bez obzira na hijerarhijski položaj te njihovom motivisanošću ka isporuci „superiorne vrijednosti”, sve više i više zahtijevnijim i kritički raspoloženim kupcima. Uprkos razvoju i sve većoj primjeni tehnologije, sektor usluga, gdje pripada i turizam, karakteriše radna intezivnost, pa se može

utvrditi da je kvalitet pružene usluge u direktnoj zavisnosti od kvaliteta ljudskih resursa. Sa druge strane, zapošljavanje u turizmu i na lokalnom i na globalnom nivou privlači pozornost aktera ne samo turističke industrije, već njegovu ulogu i važnost u svojim publikacijama ističe i *WTTC (World Travel and Tourism Council)* koji kaže da su putovanja i turizam direktno u 2016. godini ostvarili 108.741.000 radnih mjesta ili 3,6 % ukupne zaposlenosti, a u 2017. godini predviđa se povećanje od 2,1%, odnosno 111.013.000 radnih mjesta. Predviđa se da će do 2027. putovanja i turizam direktno podržati 138.086.000 radnih mjesta, što je u tom desetogodišnjem periodu rast od 2,2% godišnje. Kad se posmatra širi efekat i uticaj putovanja i turizma (investicije, lanci snabdijevanja, indukovana dobit) u 2016. godini podržano je 292.220.000 radnih mjesta (9,6% ukupne zaposlenosti), a za 2017. predviđa se povećanje od 1,9% i broj radnih mjesta od 297.896.000. Do 2027. godine putovanja i turizam podržaće 381.700.000 radnih mjesta (11,1% ukupne zaposlenosti), što je povećanje od 2,5% godišnje u tom periodu. Prema istom izvoru, u Bosni i Hercegovini putovanja i turizam generišu u 2016. godini 22.000 radnih mjesta (3% od ukupno zaposlenih), a za 2017. predviđen je rast od 5,7% i to će iznositi 23.000 radnih mjesta (3,2% ukupno zaposlenih), a do 2027. će ostvariti 104.000 radnih mjesta (15% ukupno zaposlenih). Podaci su dati za BiH zbog toga što *WTTC* ne iskazuje podatke posebno za Republiku Srpsku (*WTTC*, 2017). Navedeni pokazatelji na svjetskom nivou pred domaća turistička preduzeća i njihove menadžere postavljaju jasan putokaz, ali ih istovremeno suočavaju sa realnim problemom – na koji način i kojim snagama pratiti trendove u turizmu. Očito je da se kvantitet radnih mjesta ne dovodi u pitanje, ali kvalitet tih radnih mjesta treba da bude briga i planera i realizatora poslovne politike. Da bi se to postiglo, pored teorijskih tvrdnji da ljudski resursi predstavljaju najznačajniju stavku aktive preduzeća, potrebno je to provesti i dokazati u praksi. *Mekkraken* i *Valas* su u svom radu *“Toward a Redefinition of Starategic HRD”* pokazali da razvoj ljudskih resursa oblikuje misiju i ciljeve organizacije, a ima ulogu i u implementaciji strategije i glavni menadžeri su prije lideri razvoja ljudskih resursa nego oni koji taj razvoj samo podržavaju (*McCracken and Wallace*, 2000). U osnovi kvaliteta ljudskih resursa, ili kako se već u teoriji definiše „humanog kapitala” stoji njihovo znanje i vještine kojima odgovaraju na promjene koje nosi današnje vrijeme. Obrazovana i stručno osposobljena osoba-radnik jeste „humani kapital“, a u širem smislu prema Bekeru humani kapital obuhvata: kompetencije, znanja, iskustva, kreativnost i druge društvene i lične karakteristike pojedinca neophodne za rad i stvaranje novih vrijednosti (*Becker*, 1993). Turistička preduzeća traže obrazovane, obučene radnike, pa čak i ulažu u znanje i obuku svojih zaposlenih kroz razne programe i treninge za sticanje i unapređenje sposobnosti koje su adekvatne zahtjevima koje postavlja njihovo radno mjesto. Kada se uzme u obzir marketinška odrednicu „zadovoljan zaposleni, zadovoljan kupac”, onda se sa pravom postavlja pitanje šta u našem vremenu i u našem društveno-privrednom okruženju znači „zadovoljan zaposleni” koji treba biti nosilac razvoja „obećavajuće” privredne djelatnosti – turizma, koji stvara vrijednost i višestruke koristi za ukupnost populacije posmatranog područja. Zato portfelj ljudskih resursa i njihov potencijal u turizmu nisu samo briga ovog sektora. Njihova edukacija, širenje i razvijanje ukupnih sposobnosti i vještina, treba da je rezultat integrisanih aktivnosti i produkt saradnje školskih ustanova i turističke privrede, potpomognuta, uokvirena i definisana zakonskim i moralnim načelima i postupcima društveno-političke zajednice.

Obrazovanje kadrova u turizmu

Kvalitetan sistem obrazovanja preduslov je socijalnog, kulturnog, ekonomskog, političkog i drugih aspekata razvoja društva. Sistem obrazovanja u Republici Srpskoj povjeren je Ministarstvu prosvjete i kulture i počiva na predškolskom, osnovnom, srednjem i visokom obrazovanju. Trendovi koje donosi savremeni turizam, rad i komunikacija sa ljudima različitih društvenih, kulturnih, vjerskih i drugih karakteristika te neposredni kontakt osoba,

stavljaju u prvi plan važnost kadrova u turizmu, pa i efikasnost turističke industrije u procesu pružanja kvalitetne usluge u direktnoj je zavisnosti od njihovog stepena obrazovanja i kvalifikacione strukture. Stoga se njihovom obrazovanju i obuci mora posvetiti posebna pažnja. Da bi turistički radnici mogli odgovoriti zahtjevima turiste, pored neophodnog obrazovanja, očekuje se da posjeduju opšti nivo i lične i poslovne kulture, poznavanje stranih jezika i rada sa tehnologijom. U obrazovanje i osposobljavanje kadrova u turizmu uključene su i naučne discipline kao što su geografija, pravo, istorija, sociologija, psihologija, ekologija, pedagogija, demografija. Multidisciplinarni pristup neophodno je posmatrati u sinergetskom, a ne individualnom djelovanju pojedinih naučnih oblasti, gdje bi se njihovim zajedničkim aktivnostima ostvarila sinteza znanja o turizmu i podloga za cjeloživotni sistem obrazovanja i obuke. Bakić kaže da turizam sam po sebi predstavlja područje koje karakteriše brz razvoj i primjena inovativnih rješenja, te se očekuje da ljudski resursi u turizmu imaju i odgovarajuće formalno obrazovanje date struke, ali i da se konstantno usavršavaju (Bakić, 2000). Još ranije je istakao da je obrazovanje, razvoj i obuka menadžerskih kadrova vitalna komponenta održavanja konkurentne prednosti u turističkoj industriji, a turistička industrija prihvata potrebu za razvojem menadžerskih kadrova, koji je širi pojam od obrazovanja i obuke i koji, pored ostalog, podrazumijeva i cjelokupan sistem planiranja karijere menadžerske strukture (Bakić, 2000). Prema Petroviću, jedan od najkritičnijih zadataka menadžera turističkih preduzeća, posebno kada se ima u vidu interpersonalni karakter odnosa u turizmu, jeste da obavi selekciju, obuci i usavrši ljude koji su najsposobniji da organizaciji omoguće da ostvari svoje ciljeve (Petrović 2007). Neophodnost pažljivog, sistemskog i dugoročnog pristupa problematici obrazovanja kadrova u turizmu ne proizlazi samo iz potreba turističkih preduzeća za radnicima, već se to može jednim dijelom obrazložiti i pisanjem Grone koji uzima mišljenje poznatog teoretičara turizma Kripendorfa koji kaže da kada ne bi postojao turizam kao pomoć u bijegu, valjalo bi graditi bolnice i sanatorije gdje bi se ljudi liječili od stresova današnjice, a turizam ima budućnost samo ako cilj njegovog razvoja bude više čovječnosti. Jednostrana spoznaja da je turizam stvoren radi čovjeka, a ne čovjek radi turizma. Važno je dakle, turizam vratiti ljudima i tako ga učiniti čovječnijim (Grone, 2013). Prema pisanju medija²⁹, Republika Srpska ima potencijal u turizmu, ali nedovoljno obrazovnog kadra. Privredna komora Republike Srpske kaže da, kada gledaju evidencije Zavoda za zapošljavanje, vidi se da postoji nezaposleni kadar, ali kada razgovaraju sa hotelijerima vidi se da postoje otvorena radna mjesta za konobare, ali na njih se niko ne javlja.³⁰ Jednostavno kadra nema. U regiji je sve veća tražnja za kuvarima i konobarima pa se planira za godinu dana obuka 1000 novih kuvara i konobara. Zašto je ovakva situacija? Svakodnevno se govori o porastu nezaposlenosti, lošoj ekonomskoj situaciji, potencijalima turizma, značaju obrazovanja i u javnom i u privatnom sektoru, ali pozitivnih pomaka nema. Da li imamo dobar obrazovni sistem u kome se mogu „proizvesti“ turistički radnici, da li je izvoz radne snage aktuelniji od domaćeg tržišta rada, da li postoji ili ne saradnja privrede i sistema obrazovanja pitanja su na koja treba tražiti odgovor. Očigledno je da turizam u ranijem periodu nije imao adekvatnu pažnju, pa se sada kasni za svjetskim trendovima. Ne možemo, a da ne pomenemo izreke Dostojevskog da „preduzeti novi korak, izgovoriti novu riječ-to je ono čega se ljudi najviše plaše“ i Konfučija da je „suština znanja u tome da ono mora da se upotrijebi“. Sa aspekta teme rada tretiraćemo strukturu srednjeg i visokog obrazovanja u Republici Srpskoj za potrebe edukacije radnika u turizmu. Srednje obrazovanje, u kojem se izučavaju zanimanja u turističko-ugostiteljskom sektoru, organizovano je u 22 srednjoškolska centra. Zanimanja su: ugostiteljsko-kulinarski tehničar, turistički tehničar, kuvar, konobar, poslastičar, a potrebna znanja iz ranijeg perioda koja se posebno boduju su: srpski jezik, strani jezik, istorija, geografija i informatika.

²⁹ Nezavisne novine i Blic od 20.5.2016. godine

³⁰ Saopštenje u dnevnim novinama Novosti iz aprila 2017. godine

Tabela 1. Plan upisa učenika u prvi razred srednjih škola

Školska god.	Planirani broj upisanih učenika			Broj nezaposlenih u RS za prethodnu godinu			Broj zaposlenih u RS za prethodnu godinu		
	Ugostiteljstvo i turizam	Ukupno	%	Ugostiteljstvo i turizam	Ukupno	%	Ugostiteljstvo i turizam	Ukupno	%
2015/16	844	11712	7,21	7854	95635	8,21	1935	22238	8,7
2016/17	952	11517	8,22	7195	77137	9,32	2257	21155	1,06
2017/18	758	11346	6,68	6542	79303	8,24	2517	25184	9,99

Izvor: Ministarstvo prosvjete i kulture, 2017.

U Republici Srpskoj imamo četiri Visokoškolske ustanove koje obrazuju kadrove za poslovanje u oblasti turizma:

- Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Ekonomski fakultet Pale;
- Visoka škola za turizam i hotelijerstvo Trebinje;
- Univerzitet za poslovne studije, Fakultet za turizam i hotelijerstvo Banja Luka;
- Univerzitet Sinergija Bijeljina.

Tabela 2. Planirani broj upisanih studenata na visokoškolske ustanove

Redni broj	Visokoškolska ustanova	Kvote za upis		
		2015/16	2016/17	2017/18
1.	Ekonomski Fakultet Pale	60	60	65
2.	Visoka škola za Turizam i Hotelijerstvo Trebinje	40	40	40
3.	Univerzitet Sinergija Bijeljina	/	50	50
4.	Univerzitet za Poslovne studije Banja Luka	70	56	70

Izvor: Podaci dobijeni od Visokoškolskih ustanova

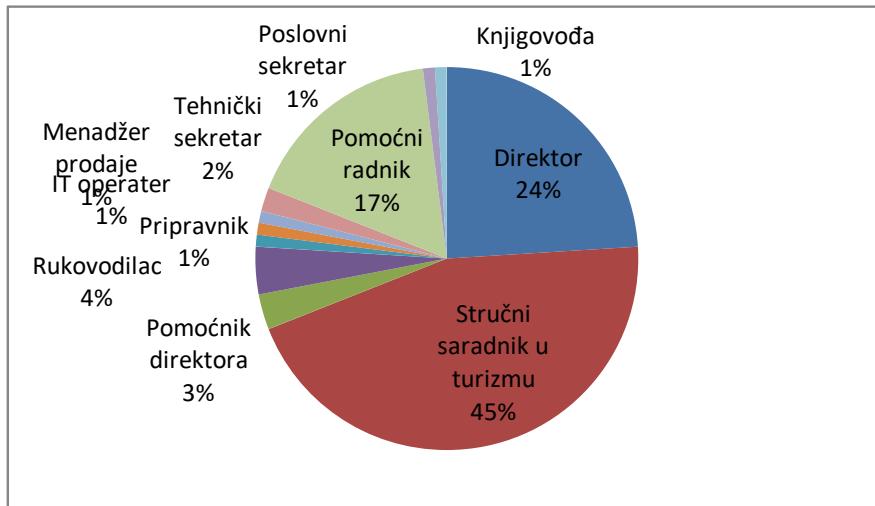
Zvanja koja se stiču su: diplomirani menadžer turizma, diplomirani ekonomista turizma, ekonomista–menadžer i diplomirani ekonomista za turizam i hotelijerstvo.

Da li ovako uspostavljen i definisan sistem obrazovanja i stečeni nivo znanja u srednjem i visokom obrazovanju može da pripremi buduće turističke radnike za sve izazove koje stvara turistička industrija? Ako analiziramo područja koja su na bilo koji način uključena u sektor turizma te raznovrsnost radnih mjesta i njihovu količinu, evidentna su znatna odstupanja od onoga što nudi sektor obrazovanja u odnosu na ono što zahtijeva praktičan rad. Kada ovo kažemo, onda prvenstveno mislimo na to da turizmu i ljudskim resursima treba da se posveti posebna pažnja i da sistem obrazovanja kroz strukturalne promjene prema zahtjevima prakse, a koji već daje određene pomake, doprinese većoj kvalifikovanosti zaposlenih kadrova. Zakon o turizmu Republike Srpske kaže da je turistička djelatnost pružanje usluga turističkih agencija, usluga turističkih profesija (turistički vodič, turistički pratilac i turistički animator) i pružanje drugih usluga u skladu sa zakonom. Prema istom zakonu turističke usluge su: turističke usluge u zdravstvenom turizmu, turističke usluge na selu, turističke usluge u lovno-ribolovnom turizmu, turističke usluge na vodama, turističke usluge koje uključuju sportsko-rekreativne aktivnosti, turističke usluge koje se mogu pružiti u kulturnom, kongresnom, omladinskom, planinskom i vjerskom turizmu i ostalim oblicima turizma i ostale turističke usluge. Kad se govori o turizmu kao najjačem generatoru stvaranja radnih mjesta i u razvijenim i nerazvijenim privredama, onda treba da se prihvati da se, pored zakonom definisanih turističkih djelatnosti, praktično, u širem smislu tu uključuje: hotelijerstvo, svi oblici turističkog smještaja, restorani, kafići, pabovi, prevoznika djelatnost, iznajmljivanje opreme i tehnike, usluge osiguranja, zdravstvene usluge, obrazovanje, muzejska i bibliotekarska djelatnost, snabdijevanje energijama, informatička, telekomunikaciona i poštanska usluga, kozmetičke usluge, bankarske i advokatske, parking usluge i mjesta za kampovanje. Pregled djelatnosti koje su direktno ili indirektno uključene u proces pružanja turističkih usluga opredjeljuje i količinu i raznovrsnost radnih mjesta, ali kada posmatramo i

one zaposlene koje turista na svom putovanju morati sresti, onda tu svakako treba uključiti i zaposlene u graničnim službama, policiji, službama za odnose sa strancima i inspekcijским organima. Ministarstvo turizma i kulture u „Programu razvoja ljudskih resursa u turizmu” iz jula 2014. g. predložilo je podatke o stanju zaposlenih kadrova u turizmu i nastavnim planovima i programima za srednje i visoko obrazovanje u turizmu i ugostiteljstvu koje je dobilo od Ministarstva prosvjete i kulture, turističkih organizacija, putničkih agencija, hotela, motela i pansiona. U programu je navedeno da razvijena infrastruktura obrazovanja, uz adekvatne nastavne planove i programe, predstavlja preduslov za razvoj konkurentne prednosti koja se ogleda u kvalitetnom kadru, a adekvatnost nastavnih i obrazovnih programa podrazumijeva njihovu usaglašenost sa tržišnim zahtjevima i projektovanim razvojnim planovima. Međutim, kada se podaci o teritorijalnom rasporedu srednjih škola kompariraju sa rasporedom turističkih regija koje su definisane Strategijom razvoja turizma, vidi se da na području Banjalučke regije ima 11 srednjoškolskih centara, Dobojske četiri, Zvorničko-Bijeljinske tri, Sarajevske dva, Fočanske jedan i Trebinjske jedan. Nesrazmjernan je broj obrazovnih ustanova u odnosu na turističke vrijednosti regija, posebno u slučaju Fočanske, Trebinjske i Sarajevske regije. Za visokoškolske ustanove može se konstatovati da su teritorijalno ravnomjernije raspoređene (Ministarstvo trgovine i turizma, 2014).

Analiza zaposlenih kadrova u turizmu Republike Srpske vršena je u turističkim organizacijama, turističkim agencijama, hotelima i motelima na osnovu podataka o nazivu radnog mjesta prema sistematizaciji radnih mjesta, polu, godinama starosti, godinama radnog staža, stručne spreme zaposlenih i poznavanja stranog jezika. Analiza zaposlenih u Turističkoj organizaciji Republike Srpske i Turističkim organizacijama opština i gradova pokazuje da prema sistematizaciji radnih mjesta 45% čine stručni saradnici različitih profila.

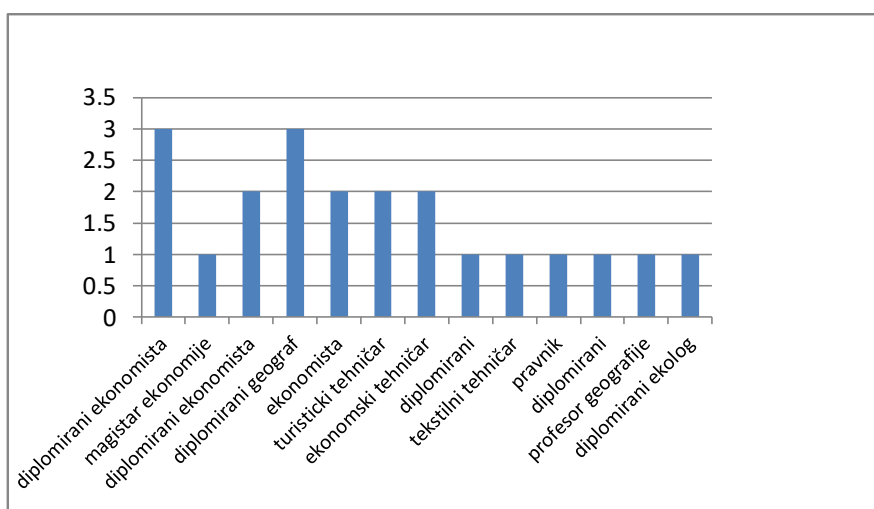
Grafikon 1. Sistematizovano radno mjesto u turističkoj organizaciji

Izvor: Ministarstvo trgovine i turizma, 2014.

Prema stručnoj spremi, 66% je sa visokom školskom spremom, a 30% sa srednjom stručnom spremom, a prema vrsti zanimanja najviše ima diplomiranih geografa-turizmologa, diplomiranih ekonomista i diplomiranih turizmologa. Kod turističkih agencija, najveći dio zaposlenih ima visoko obrazovanje 65%, više obrazovanje ima 26% i srednje obrazovanje ima 9% zaposlenih.

Grafikon 2. Pregled zanimanja zaposlenog kadra

Izvor: Ministarstvo trgovine i turizma, 2014.

Analiza zaposlenog kadra u hotelima i motelima daje sasvim drugu sliku. Prema stručnoj spremi 28% su kvalifikovani radnici, 38% su radnici sa srednjom školskom spremom i 10% čine zaposleni sa visokom spremom (Ministarstvo trgovine i turizma, 2014).

Program razvoja ljudskih resursa u turizmu i analiza radnih mjesta ograničena je na posmatranje turističkih organizacija, turističkih agencija i dijela smještajnih kapaciteta, a ipak turistička industrija ima mnogo šire okvire i djelatnosti, tako da se za dobijanje kvalitetne i realne slike radnih mjesta u turizmu i uticaja sistema obrazovanja moraju uzeti u obzir i djelatnosti koje su direktno i indirektno uključene. Navedeni podaci nam pokazuju da je namanje visoko obrazovanih kadrova u hotelima i motelima, a tu se stvara i isporučuje usluga i dolazi do direktnog kontakta prodavca i kupca. Postavlja se pitanje baze i logistike. Tu dolazi do realizacije „trenutka istine“. Sve napore i zaposlenog i turističkog preduzeća vrednuje turista. Njegovo zadovoljstvo ili nezadovoljstvo najvažnija je smjernica u daljoj postavci poslovne filozofije i prema internom i prema eksternom okruženju. Strategija razvoja turizma Republike Srpske za period 2010-2020. god. bavi se jednim dijelom ljudskim reursima, odnosno kadrovima u turizmu. Istaknut je problem nedovoljnog broja visoko obrazovanih kadrova u turizmu, fluktuacije broja zaposlenih u toku godine, nepostojanja preciznih statističkih podataka i nepostojanja stručne prakse za studente. Preporuka iz navedene studije je „s obzirom na činjenicu da je odgovarajući kadar u turizmu ključna pretpostavka razvoja, ovo pitanje zaslužuje hitnost u rješavanju prethodno pomenutih strana“ (Vlada RS, 2011). Sistem obrazovanja treba posmatrati kao odlučujući faktor uspjeha privrednih aktivnosti. Da li je to u našem okruženju tako? Postoji li dovoljna orijentisanost privrede prema saradnji sa ovim segmentom? Da li je dovoljan broj predviđenih mjesta u srednjem i visokom školstvu prema projekcijama razvoja turizma? Da li će evidentan odlazak turističkih radnika sa ovog područja još više pogoršati lošu situaciju sa ljudskim resursima? Nezvanični podaci govore da je iz Hrvatske njenim ulaskom u Evropsku uniju otišlo 60000 radnika iz turizma. Prostorno i jezički najbliža im je BiH, odnosno RS pa je veći broj naših radnika tu našao zaposlenje. Časopis „Turistički svet“ je 07.12.2015 g. pisao da je Island za 2015. g. tražio 5000 radnika za poslove u turizmu. Da li kvalitet radnih mjesta zadovoljava i zaposlenog i turistu? Ovo su pitanja koja treba da opredijele one koji pripremaju kadrove za turizam, one koji ih zapošljavaju i posebno naglašavamo da ih treba zadržati, a to se može jedino ostvarenjem adekvatnog kvaliteta radnog mjesta.

Analiza kvaliteta radnih mjesta u turizmu Republike Srpske

Već smo napomenuli da ljudski resursi, odnosno zaposleni kvantitativno i kvalitativno predstavljaju ključni faktor poslovnog uspjeha turističkih preduzeća. Složenost sistema turističke industrije i raznolikost sadržaja uzrokuju prisutnost različitih profila kadrova, od konobara, kuvara, sobarica, recepcionera, turističkih vodiča, animatora itd. Iako zapošljavanje predstavlja primarnu želju svih radno sposobnih, sa pravom se postavlja pitanje kvaliteta radnih mjesta, ne samo sa zakonskog aspekta, već i sa gledišta radnika koji u osnovi čine glavnog kreatora vrijednosti turističkog proizvoda i usluge. Radna mjesta u turizmu razlikuju se prema vrsti djelatnosti, regiji i podsistemu turizma, tako da je jednom analizom teško utvrditi sve karakteristike osobnosti radnih mjesta, ali pokušaćemo putem istraživanja doći do stavova turističkih radnika prema kojima se definiše njihovo zadovoljstvo ili nezadovoljstvo uslovima rada. Kada se posmatra menadžment ljudskih resursa, ne samo ugovorni-obligatorni odnos između poslodavca i radnika sa integrisanim pravima i obavezama za obje strane, u principu govorimo o planiranju, obezbjeđivanju, izboru, obučavanju i zadržavanju zaposlenih. Osnovni parametri koji su kod nas uvriježeni, kada se analizira radna snaga ili humani kapital, predstavljaju ukupan broj zaposlenih i broj zaposlenih prema oblastima i ostvareni nivo plata. Da li je to dovoljno i relevantno da bi se ocijenila atraktivnost pojedinog privrednog sektora. Nivo zaposlenosti u turizmu predstavlja vrijednost involviranih, radno aktivnih resursa humanog kapitala koji na određeno ili neodređeno vrijeme obavljaju te poslove.

Kvantitativan pregled broja zaposlenih prema podacima Republičkog zavoda za statistiku Republike Srpske za djelatnosti pružanja smještaja, pripreme i posluživanja hrane, hotelijerstva i ugostiteljstva dajemo u sljedećoj tabeli:

Tabela 3. Broj zaposlenih u turizmu

Redni broj	God.	Ukupan br zaposlenih u RS	Zaposleni u turizmu	%
1.	2010.	244453	12848	5,2
2.	2011.	238956	11840	4,95
3.	2012.	238178	11330	4,75
4.	2013.	238640	11345	4,75
5.	2014.	241544	11181	4,62
6.	2015.	245975	11602	4,71

Izvor: Zavod za statistiku RS, 2016.

Evidentno je da turizam stvara podlogu za povećanje broja radnih mjesta, ali često se čuju kritike da su to i slabije plaćena radna mjesta, što potvrđuje i pregled prosječnih plata u Republici Srpskoj.

Tabela 4. Prosječne plate u Republici Srpskoj

	Neto plate (KM)				
	2011	2012	2013	2014	2015
UKUPNO	809	818	808	825	831
Poljoprivreda, šumarstvo i ribolov	638	645	650	675	682
Vađenje ruda i kamena	990	1015	1044	1072	1097
Prerađivačka industrija	565	579	587	601	612
Proizvodnja i snadbijevanje električnom energijom, gasom, parom i klimatizacijom	1022	1017	1039	1060	1067
Snadbijevanje vodom, kanalizacija, upravljanje otpadom i djelatnosti sanacije(remedijacije) životne sredine	625	631	637	666	679
Građevinarstvo	587	678	549	531	520
Trgovina na veliko i malo, popravka motornih vozila i motocikala	601	601	603	610	602
Saobraćaj i skladištenje	645	624	621	618	629
Djelatnosti pružanja smještaja, pripreme i posluživanja hrane, hotelijerstvo i ugostiteljstvo	541	546	534	555	581

Informacije i komunikacije	1053	1068	1107	1182	1149
Finansijske djelatnosti i djelatnosti osiguranja	1252	1280	1293	1268	1261
Poslovanje nekretninama	836	784	712	723	683
Stručne, naučne i tehničke djelatnosti	789	824	771	817	772
Administrativne i pomoćne uslužne djelatnosti	575	532	542	483	515
Javna uprava i odbrana, obavezno socijalno osiguranje	1063	1081	1027	1083	1104
Obrazovanje	883	875	819	843	851
Djelatnosti zdravstvene zaštite i socijalnog rada	1038	1045	1037	1045	1052
Umjetnost, zabava i rekreacija	579	585	554	566	551
Ostale uslužne djelatnosti	891	829	808	703	695

Izvor: Zavod za statistiku RS, 2016.

Visina primanja jeste bitan i opredjeljujući činilac zadovoljstva zaposlenih kvalitetom radnog mjesta, ali sigurno nije jedini. Intenzitet uticaja drugih komponenti pokušali smo uvrstiti empirijskim istraživanjem u turističkom sektoru Republike Srpske. Istraživanje je provedeno metodom ispitivanja putem direktnog, ličnog kontakta sa ispitanicima, a kao alat za prikupljanje primarnih podataka korišten je anketni upitnik pod nazivom „Analiza zadovoljstva ljudskih resursa u turističkom sektoru Republike Srpske”. Upitnikom je predviđena anonimnost ispitanika, ne samo zbog pravne zaštite integriteta ličnosti, već i u cilju dobijanja što vjerodostojnijih odgovora, a sastoji se od 17 pitanja sa ponuđenim odgovorima. Ciljne grupe su zaposleni u hotelijerstvu, ugostiteljstvu, turističkim agencijama, saobraćaju, u javnom i privatnom sektoru, a ispitanici su definisani metodom slučajnog uzorka. Intervju je obavljen sa 72 ispitanika, a prema strukturi jednako je zastupljena i muška i ženska radna snaga. Sljedeća dimenzija ispitanika je stepen njihovog obrazovanja. Kvalifikovanih radnika zastupljeno je 6,50%, radnika sa srednjom stručnom spremom 50,00%, radnika sa visokom stručnom spremom 33,10%, radnika sa masterom ili magisterijem 8,30% i doktora nauka 2,10%. Jednu od bitnih odrednica kvaliteta radnog mjesta i sigurnosti zaposlenog u zakonskom i subjektivnom pogledu predstavlja vremenski period angažovanja. Angažovanje radnika u turističkoj djelatnosti Republike Srpske vrši se na neodređeno vrijeme i po tom principu radi 58,30% zaposlenih, na određeno vrijeme radi 33,30% zaposlenih i po ugovoru o djelu radi 8,80% zaposlenih. Kod pitanja: „Zašto se bavite turizmom”, ponuđeno je devet alternativnih odgovora. Najzastupljeniji odgovor je da bavljenje turizmom pruža mogućnost za iskazivanje kreativnosti i inovativnosti, a zatim slijedi mogućnost upoznavanja drugih osoba. Da je to dobro plaćen posao i da su zaposleni obrazovani za taj posao ispitanici vrednuju jednako, što govori da ipak materijalna naknada za rad u turizmu nije presudna u donošenju odluke o radnom angažmanu. Kao sljedeći razlog navodi se da ispitanici nemaju drugi posao, moraju to da rade. Dinamičnost posla i mogućnost čestih putovanja predstavljaju sljedeće opredjeljujuće činioce. Odgovor da bavljenje turizmom predstavlja sigurno ulaganje kapitala nije dobio nijedan pozitivan stav, što dovoljno govori o tome da sektor turizma, kao perspektivna oblast privrede, nije dovoljno brendiran. Prema vlasničkoj strukturi preduzeća, 79% zaposlenih radi u privatnom sektoru, a 21% radi u javnom sektoru. Dodatne obuke i sticanje novih znanja predstavljaju osnovni uslov praćenja trendova u turizmu, pa ipak na pitanje: „Da li se u vašem preduzeću primjenjuje program cjeloživotnog učenja”, 63% ispitanika dalo je potvrđan odgovor, dok je 17% dalo negativan, a 20% ne zna za taj program. Stručno usavršavanje u okviru redovnih radnih aktivnosti ima 58% zaposlenih, nemogućnost stručnog usavršavanja prema tom principu ima 29% njih, dok 13% nema saznanja o tome. Najzastupljeniji programi za stručno usavršavanje radnika u turizmu Republike Srpske su: učenje stranih jezika, seminari, vještina komuniciranja sa gostima, instrukcije rukovodilaca, rotacija radnih mjesta, stručna praksa, rad na računaru, upoznavanje sa novim zakonskim propisima i obuka u inostranstvu. U svom radu internet i društvene mreže koristi 83% ispitanika, što jasno pokazuje prisutnost i ulogu tehnologije u ovom sektoru. Stručno usavršavanje radnika trebalo bi da ima i određene pozitivne konsekvence u procesu obavljanja radnih aktivnosti, pa ipak 38% radnika je negativno odgovorilo na pitanje da li im u radu

pomaže stručno usavršavanje, 8% nije bilo sigurno da imaju pomoć od stručnog usavršavanja, a njih 62% dalo je potvrđan odgovor. Svojim radom poslije provedene obuke bilo je zadovoljno 63% radnika, a kod 37% njih to nije donijelo odgovarajući efekat. Vrednovanje i ocjenjivanje rada zaposlenih postalo je praksa u većini djelatnosti, a u sektoru turizma kod nas 42% radnika ne zna da li u njihovom preduzeću postoji procedura ocjenjivanja radnika, 33% kaže da ne postoji, a samo 25% ima o tome saznanja. Za dalje stručno usavršavanje izjasnilo se 79% radnika, dok je 21% kazalo da je to „gubljenje vremena”. Pitanje motivacije radnika može se bazirati na materijalnim i nematerijalnim činiocima. Prema pitanju: „Šta Vas najviše motiviše u Vašem radu”, koncipirano je sedam odgovora, koji su vrednovani sljedećim redoslijedom: zadovoljstvo gostiju, stručno usavršavanje, timski rad, novčana primanja, mogućnost napredovanja, zadovoljstvo rukovodilaca-vlasnika i na kraju odgovor „moram da radim –nemam motivacije”. Iako je pretpostavka da vrsta kvalifikacije opredjeljuje i vrstu rada, u ovom sektoru trećina zaposlenih ne obavlja poslove u skladu sa svojom kvalifikacijom. Problemi sa kojima se turistički radnici susreću u svom radu su sljedeći: rad vikendom, praznicima i noću, sezonski rad, nizak hijerarhijski status u preduzeću, odsustvo zadovoljstva na poslu, nedovoljna visina novčanih primanja, nestručan rukovodeći kadar, nemogućnost napredovanja, nemogućnost stručnog usavršavanja. Za pretvaranje posla u karijeru izjasnilo se 50% zaposlenih u turizmu Republike Srpske, odnosno jedna polovina. Opredjeljenje polovine zaposlenih da ne žele pretvoriti posao koji rade u turizmu u karijeru, daje jasnu sliku da kvalitet radnih mjesta i njihovo zadovoljstvo poslom koji obavljaju nije na zadovoljavajućem nivou. Deskriptivna analiza dala je različite poglede na turističku industriju, od problema koji postoje do realnog optimizma. Dragocjenost radnog mjesta u uslovima privredne krize trebalo bi da vodi ka punoj satisfakciji zaposlenih, a „rezultat toga je da će srećnija radna snaga vjerovatno biti i produktivnija radna snaga”. (Moutinho, 2005). Kvalitet obrazovnog sistema trebalo bi da prati trendove u turizmu kako bi se došlo do kvalitetnog radnog mjesta.

Tabela 5. Tradicionalna i održiva praksa na području ljudskih resursa

<i>Stara praksa</i>	<i>Nova održiva paradigma ljudskih resursa</i>
Odabir kadrova i fluktuacija osoblja	
Neplanski odabir kadrova u hodu, kako bi se zadovoljile trenutne potrebe	Odabir kadrova na osnovu dugoročnog planiranja ljudskih resursa
Odabir kadrova “krađom” osoblja iz drugih preduzeća	Kadrovi se biraju iz lokalnih škola/preduzeća
Dugoročno zapošljavanje stranih državljana	Strani državljani zapošljavaju se samo radi kratkoročnih potreba i radi izobrazbe lokalnog osoblja
Velika fluktuacija osoba smatra se neizbježnom/poželjnom	Velika fluktuacija smatra se nepoželjnom/problematičnom
Ne zanima ih zašto osoblje odlazi	Razgovaraju sa osobljem koje odlazi
<i>Napredovanje i razvoj karijere</i>	<i>Nova održiva paradigma ljudskih resursa</i>
Malo prilika za napredovanje/razvoj unutar preduzeća	Planiranje/praćenje karijera u preduzeću
Ne postoje stepeni napredovanja u karijeri/nejasni su kriterijumi napredovanja	Jasno definisani stepeni napredovanja/dostupni kriterijumi napredovanja
Ključno osoblje “uvozi” se iz inostranstva	Ključno osoblje “uzgaja” se/razvija unutar preduzeća/lokalno
Osoblje sa skraćenim radnim vremenom i sezonsko osoblje nema mogućnost razvoja/napredovanja	Osoblje sa skraćenim radnim vremenom i sezonsko osoblje integrisani su u sistem razvoja/napredovanja
Ne postoji dugoročna obaveza prema sezonskom osoblju	Postoji dugoročna obaveza prema sezonskom osoblju
Ograničene prilike za žene, etničke manjine, invalide	Podjednake prilike u zapošljavanju
<i>Nagrađivanje i pogodnosti</i>	<i>Nova održiva paradigma ljudskih resursa</i>
Preduzeće nudi minimalne nagrade i pogodnosti	Preduzeće nudi konkurentne nagrade i pogodnosti
Traži se fleksibilnost koja odgovara zahtjevima poslodavca	Na fleksibilnost se gleda kao na pratništvo poslodavca i zaposlenog, s obostranim koristima
Osoblje je nezainteresovano za preduzeće	Stvaranje osjećaja obaveze i osjećaja pripadanja ostalim zaposlenicima
<i>Obrazovanje, izobrazba i razvoj</i>	<i>Nova održiva paradigma ljudskih resursa</i>

Izobrazda i razvoj se ne planiraju	Planiranje politike i strategije izobrazde i razvoja
Izobrazda povjerena isključivo specijalizovanim odijeljenjima	Smatra se da je izobrazda odgovornost svih supervizora/menadžera
Ne postoji predanost viših menadžera za organizovanje izobrazde	Potpuna predanost organizovanju izobrade, od glavnog direktora naniže
Izobrazda se odvija odvojeno od ostalih aktivnosti odijela za ljudske resurse	Izobrazda je povezana sa mogućnostima za napredovanje
Jaz između privredne grane i obrazovnog sistema	Partnerstvo između privredne grane i obrazovnog sistema
Obrazovni programi koji nemaju mnogo značenja za privrednu granu	Obrazovni programi koji se zasnivaju na istraživanjima privredne grane/na utvrđenim potrebama
Programi obrazovanja/izobrazde su nepromjenljivi i nisu integrisani	Obrazovanje priznaje i potvrđuje vještine stečene u privrednoj grani
<i>Kultura menadžmenta</i>	<i>Nova održiva paradigma ljudskih resursa</i>
Na osoblje se gleda kao na kratkoročnu korist	Na osoblje se gleda kao na glavni resurs
Osoblje se smatra troškom	Osoblje se smatra bogatstvom
Autoritetna kultura menadžmenta sa daljine	Demokratska, participativna kultura menadžmenta
Ovlašćenja imaju samo menadžeri	Odgovornost se dijeli na osoblje svih nivoa "ovlašćivanje"
Osoblje je daleko od donošenja odluka	Osoblje se konsultuje/uključuje u donošenje odluka koje se tiču njihovog područja odgovornosti
<i>Planiranje ljudskih resursa u turizmu na nacionalnom nivou</i>	<i>Nova održiva paradigma ljudskih resursa</i>
Pri planiranju turističke politike ne razmatraju se ljudski resursi	Ljudski resursi uzimaju se u obzir prilikom planiranja u turizmu
Lokalno stanovništvo odvojeno je od turizma ili ima neprijateljski stav prema njemu	Lokalno stanovništvo podstiče se da prepozna svoju ulogu u turizmu

Izvor: prilagođeno prema Moutinho, 2015

Još uvijek je aktuelno dogmatsko razmišljanje da su radnici zavisni od poslodavaca i da „moraju” prihvatiti ponuđene uslove rada jer nemaju drugu mogućnost. Radnike u turizmu treba prihvatiti kao ravnopravne partnere i sve više se shvata da nisu dugoročno održivi troškovi samonastavljajućeg začaranog kruga, koji se sastoji od poteškoća oko popunjavanja kadrova, nedostatka stručnog i kvalifikovanog osoblja, relativno niskih plata, velike fluktuacije osoblja i relativne neatraktivnosti sektora kao područja zapošljavanja (Moutinho, 2015). Zaposleni ne stvaraju korist samo za sebe lično. Njihov kvalitet rada pozitivno se reflektuje prema svima onima koji su vezani za turističku industriju.

Zaključak

Sve izloženo o problematici kvaliteta radnih mjesta u turizmu Republike Srpske nesumnjivo ukazuje na to da su potrebne korjenite promjene u sistemu obrazovanja i u odnosu prema zaposlenima u ovoj grani privređivanja. Ne bi se smjelo dopustiti da „višak radne snage” na ovom području bude prepreka uspostavljanju adekvatne politike upravljanja ljudskim resursima. Rad u turizmu opterećen je niskim nivoom ličnih primanja, sezonalnošću rada, radom vikendima, neradnim danima i noću, „zahtjevnim gostima”, pa čak i diskriminatornim položajem radnika. U krugu neprestane borbe radnika za dragocjeno radno mjesto i poslodavaca za što većim profitom, treba nametnuti temu održivog dugoročnog upravljanja ljudskim resursima i na individualnom i na korporativnom nivou. Aktivnost države i zakonska regulativa u ovom domenu su neophodni. Turizam je od izuzetnog značaja da bi se prepustio stihiji ili volji pojedinaca. Ulaganje u srednje ili visoko obrazovanje i za pojedinca i za društvo stvara troškove, a vidimo da veliki broj radnika ne obavlja poslove za koje se obrazovao. Kako to valorizovati. I radnici i turistička preduzeća suočeni su sa stvarnim problemima zapošljavanja, prihvatanja i zadržavanja posvećene, motivisane, inovativne, odane radne snage usmjerene na pružanje i isporuku superiorne vrijednosti kupcu. Tražiti krivca samo u sistemu obrazovanja, vlasnicima i menadžerima ili u političkim prilikama, neće donijeti rezultat. Koordinisana akcija sistema obrazovanja, privrednika i državnih institucija treba da uredi stanje u ovom sektoru.

Literatura

- Bakić, O. 2011. „Marketing u turizmu“. Beograd: Univerzitet Singidunum.
- Becker, G.S. 1993. „Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education“. Chicago University of Chicago Pres.
- Grona J. 2013. „Kadrovi u turizmu - uloga i značaj“. Turist plus.
- McCracken, M. and Wallace, M. 2000. „Toward a Redefinition of Strategie HRD“. Journal of European Industrial Training. Vol.24, p. 281-290.
- Ministarstvo prosvjete i kulture, 2017. Javni konkurs za upis srednjoškolaca. Banja Luka.
- Ministarstvo trgovine i turizma. 2014. Program razvoja ljudskih resursa u turizmu. Banja Luka.
- Moutinho, L. 2005. „Strateški menadžment u turizmu“. Zagreb: Masmedia.
- Petrović, P. 2007. „Turizam i poslovna diplomatija“. Novi Sad: PMF.
- Vlada RS. 2011. „Strategija razvoja turizma Republike Srpske 2010-2020“. Banja Luka.
- WTTC (World Travel And Tourism Council). 2017. Travel and Tourism Economic Impact World .
- Zavod za statistiku Republike Srpske. 2016. Godišnji bilten. Banja Luka.

IMPLICATIONS OF THE EDUCATION SYSTEM ACCORDING ON THE PERCEPTION OF QUALITY OF WORKING PLACES IN TOURISM

Dragan VOJINOVIĆ^{1*}, Željko VOJINOVIĆ², Nemanja ŠARENAC¹, Suzana STEVANOVIĆ³, Sanja ŽIVKOVIĆ⁴

¹Faculty of Economics Pale, Bosnia and Herzegovina

² Faculty of Economics Subotica, serbia

³Faculty of Business Economy Bijeljina, Bosnia and Herzegovina

⁴Erste banka, Novi Sad, Serbia

*Corresponding author: draganvojnovi123@gmail.com

Abstract

According to all indicators, tourism undoubtedly occupies the most important place in economic and social processes, with a week of increasing its role in the future period. More and more attention in the theoretical and practical way is dedicated to marketing management in tourism, ie. processes of planning, organizing and controlling business functions of tourist companies, with special emphasis on the economic, social, cultural, psychological and political influence of tourism development. The holders of these activities are employed in the tourism industry, which, as the most valuable resource, can increase the quality and value of the tourist product / service by their work. Tourists of today are aware of their importance and roles, they are "smoother", and therefore their perception of quality of service takes on wider boundaries, and this requires constant, uncompromising, human care of the guest, and hence the importance of the influence of workers and the process of employment should be observed with qualitative, and not only quantitative aspects. Despite the already stated assessments that the quality of jobs is and should remain the highest value of the tirist economy, there are deviations in practice in practice, and in this paper we will try to point out the need for consistency of the education system and the perception of the quality of jobs in tourism.

Keyword: *tourism, education, workforce, tourism industry.*

ODNOS DRŽAVE PREMA EKONOMIJI

Slavko VUKŠA, Bruno ĐURAN, Srećko BAĆEVAC

Alfa BK Univerzitet, Beograd, Srbija

*Corresponding author: slavko.vuksa@alfa.edu.rs

Apstrakt

U uslovima globalizacije i regionalizacije ispoljava se značajna uloga države u privrednom životu. U svim savremenim tržišnim privredama država interveniše u tri domena: u alokaciji resursa, raspodeli nacionalnog dohotka i u upravljanju konjunkturu. U nekim zemljama ona usmerava i ukupan ekonomski i socijalni razvoj. Stoga se i zadaci države različito definišu. U prvom delu ovog rada je sažetije obrađeno koji su to instrumenti i kako država razvija svoju kontrolu nad ekonomijom. Ustavna prava državne vlade su se tumačila na mnogo načina i koristila kako za održavanje javnog interesa, tako i za održavanja reda u tokovima ekonomije. Države donose svoje odluke na osnovu određenih pravila. Postavlja se pitanje javnog izbora, odnosno, da li je on upotrebljiv? U modernim demokratskim društvima naglašava se važnost pojedinačnih vrednosti, ali se problem javlja kada je potrebno sakupiti milione glasova u jednu odluku. Ako državne delatnosti ne poboljšavaju razvoj ekonomije, mogu nastati neuspesi koje bi mogli svrstati u dva izvora: birokratska prisila i kratkoročni vidokruzi. U drugom delu ovog rada, pažnja je posvećena na primene sankcija vlade na proizvođače kao i potrošače da bi se zaštitio životna okolina, odnosno državno regulisanje eksternalija koje mogu biti pozitivne i negativne. Regulaciju eksternalija država sprovodi putem raznih poreza, taksi i raznih drugih intervencionističkih mjera. Međutim, da bi se ublažile negativne eksternalije, država takođe može prodati prava na zagađivanje okoline. Ili pak, u savremenim ekonomijama vlade donose specifične standarde i norme kojima se nastoje ublažiti ili regulisati eksternalije. Treći deo rada opisuje obrađena sredstva i mere državne intervencije u modernoj ekonomiji gde takođe nema savršeno slobodnog dejstva. Međutim, postoje neki segmenti ekonomije gde je država potpuno suverena. Monetarna i kreditna ekspanzija najefikasniji metod za vantržišnu preraspodelu dohotka. Takođe smo mogli videti da ako država ne spreči monetarnu i kreditnu ekspanziju, onda su sve ostale ekonomske mere, makar one bile i najbolje mere, nedovoljne da se spreči kasniji ekonomski kolaps.

Ključne reči: Država, ekonomija, razvoj, promene, izgradnja;

Uvod

Odnos države prema ekonomiji oduvek je privlačio ogromnu pažnju gotovo svih struka i delatnosti jer je prisustvo države u ekonomiji postojalo oduvek, pa je i samim tim uvek postojala i težnja "ekonomske slobode" – nesmetane uloge tržišta, s jedne strane, odnosno neuplitanja države u ekonomiju, s druge strane. U ovim segmentima, važno mesto zauzima, još uvek, stav Adam Smitha iz dela "Istraživanje prirode uzroka bogatstva naroda". On je smatrao da će opšti interesi biti ostvareni ako budu prepušteni slobodnom delovanju, bez uplitanja bilo kojeg stranog autoriteta-države. Odnosno, objektivnost naučne analize ne sme biti nametnuta konstrukcija stranog autoriteta. Suprotno, na drugoj strani, engleski ekonomista iz škole državnog intervencionizma, John Keynes je smatrao da je potrebno nešto i žrtvovati od individualnih sloboda da bi ekonomija u celini bolje funkcionisala. On smatra da država, zavisno od situacije, treba preduzimati određene mere u ekonomiji. Dugo vremena u ekonomskoj teoriji i praksi kapitalističkih država vladalo je liberalističko načelo ekonomske slobode i neuplitanja države u ekonomske tokove (to načelo je dominiralo i u ekonomskoj

teoriji i praksi sve do tridesetih godina prošlog veka). Osnovna ideja bila je ekonomska sloboda i neuplitanje države u ekonomiju tj. potpuna sloboda tržišta i neograničeno delovanje ekonomskih zakonitosti. Jedna od ovih promena je prerastanje tržišta slobodne konkurencije u razne oblike monopolizma. U svetlu savremene kritike ekonomskog neoliberalizma ponovo postaje aktuelna ideja o povećanoj odgovornosti države na nacionalnom i međunarodnom nivou, u cilju zaštite opštih i dugoročnih interesa, ali čuvajući slobodu i inicijativu pojedinaca, i autonomiju i pouzdanost privrednih subjekata i autoregulatorni mehanizam tržišta, u najvećoj mogućoj meri. Zemlje u kakvoj se poziciji nalazi i Srbija moraju, zbog specifičnih razloga, preuzeti ulogu pokretača i katalizatora ubrzanog privrednog razvoja, sve dok se ne steknu uslovi za proces razvoja koji implicira preduzimanje niza razvojnih aktivnosti u skladu sa usvojenom strategijom i planom.

Državna kontrola nad ekonomijom

U savremenim uslovima, pogotovo pojavom globalnih kriza, velike korporacije menjaju stav prema državi. Ovladavajući nacionalnim tržištem, velike korporacije koriste državni mehanizam visokih carinskih stopa za zaštitu od inostrane konkurencije. Takva državna politika im omogućava prisvajanje ekstraprofita koji čine materijalnu osnovu za diskriminaciju cena. Ograničenje ekonomskog prostora, s druge strane, izaziva pritisak izvozom kapitala i proširenjem političkog uticaja nad drugim državama. Iz toga proizilazi i interes velikih preduzeća za stvaranjem jake ekonomske države, zaštititi i tome slično, kako bi povećali nivo konkurentne pozicije na globalnom tržištu. S druge strane, stvarnost savremenog tržišta razvijenih zemalja nije tipična po tržištu savršene konkurencije bez uplitanja države u ekonomiju, nego po oligopolskoj tržišnoj strukturi, uz aktivno učešće države u ekonomiji, i s uticajem sindikata na tržištu rada. U ovom trouglu odnosa i snaga, uglavnom se rešavaju bitna pitanja ekonomije u razvijenim zemljama sveta. Država postaje značajan faktor u regulisanju tržišta i u poslovanju uopšte. Ona sama po sebi predstavlja jedan od najvećih poslova, odnosno omogućava sopstveno poslovanje. Velika aktivnost države je bila usmerena na stvaranje opštih – makroekonomskih uslova za normalno funkcioniranje ekonomije u celini, na otklanjanje manjkavosti u funkcioniranju tržišta, na ostvarivanje efikasnosti ekonomije i socijalne stabilnosti društva. U cilju efikasnijeg funkcionisanja sopstvene ekonomije postoje četiri glavna instrumenta državne kontrole. To su (Kitanović, D. i Golubović, N., 2006):

- ❖ Porezi koji služe da se smanje privatni rashodi (kao što su oni za automobile ili hranu u restoranu) i time omogućavaju javne rashode (na dobra kao što su kamioni ili hrana vojske)
- ❖ Izdaci koji navode preduzeća ili radnike da proizvode određena dobra ili usluge (kao što su tenkovi i policijska zaštita) zajedno s transfernim plaćanjima koji pružaju potporu dohotku
- ❖ Regulacija ili kontrola koja upućuje ljude da obavljaju ili da odustaju od određenih ekonomskih delatnosti
- ❖ Rast državnih kontrola i regulisanje privrednog i društvenog života.

Međutim, pored naglog rasta potrošnje i oporezivanja, postojalo je veliko proširenje zakona i regulisanja koji upravljaju poslovima ekonomije. Pitanje je drže li se vlade zaista preporuke ekonomista i filozofa? Upotrebljavaju li vlade "nevidljivu ruku" kako bi osigurale da odluke javne politike služe tome da ekonomija posluje bez zapinjanja i delotvorno? Ili postoje "neuspesi vlade" uporedo s neuspesima tržišta kao što su monopol ili zagađivanje? Ova pitanja su područje teorije javnog izbora kao grane ekonomske znanosti koja proučava načine na koji vlade donose odluke. Tu pitamo kako vlade donose odluke o visini poreza i javne potrošnje i o opsegu transfernih plaćanja. Teorija javnog izbora postavlja što teorija ponude i potražnje ispituje izbore, vrste i obima poslovanja, u privatnom sektoru. Legitimitet javne funkcije proizilazi, neposredno ili posredno, iz izbornog procesa, a odgovornost za valjano

vršenje funkcija postoji, posredno ili neposredno, prema samom biračkom telu. Pri tome treba imati u vidu da država jedina raspolaže pravom da prisilno sprovede svoje odluke

Politička igra

U demokratskom sistemu osnovni učesnici u političkom životu su: (1) pravo, (2) glasači (punoletni građani), (3) političari (izabrani narodni predstavnici) i (4) činovnici (članovi vlade, zaposleni u ministarstvima i drugim državnim službama). Glasajući - potrošači, koriste svoje političke resurse (glasove na izborima, novac, organizovana podrška, lobiranje) formiraju „tražnju“ za odgovarajućim zakonodavstvom, državnim programima i drugim državnim akcijama koje su u njihovom interesu. Političari su „ponuđači“, izglasavaju odgovarajuće zakone, budžetske programe i sprovode druge aktivnosti koje traže njihovi glasači. Državni činovnici, slede svoje interese, sprovode političke odluke u ministarstvima i drugim državnim telima. Analiza javnog izbora povezuje ekonomske i političke procese. Preuzima postavke i zaključke (neo)klasične ekonomske analize. Ideja vodilja je da su učesnici u političkom životu, baš kao i u ekonomiji, vođeni sopstvenim (sebičnim) interesima. Politička igra, kao i tržište, ima svoja pravila i igrače. Donošenje političke odluke odvija se unutar skupa pravila tj. Ustava i izbornog sistema. Najvažnije pravilo igre za našu svrhu je da odluke donose izabrani predstavnici. Ko su ti igrači? Glasajući su potrošači čijim željama demokratija treba da na kraju posluži. Ostali važniji igrači su izabrani predstavnici ili političari. Ta grupa obavlja funkciju veoma sličnu funkciji preduzeća u tržišnoj ekonomiji – oni su preduzetnici koji tumače potražnju javnosti za kolektivnim dobrima i nalaze načine da ta dobra pribave. Šta pokreće političare? Većinu izabranih službenika pokreće kombinacija prakse i ideologije - oni se pridružuju traženju izbornog preživljavanja sa svojim temeljnim verovanjima o tome kako da se upravlja državom. Neki od njih menjaju svoje stavove jednako brzo kao što se menja i politički retorika što je naročito izraženo u postizbornom periodu kako Srbije, zemljama u regionu, ali tako i mnogim zemljama. Drugi učesnici, u ovoj igri, tako duboko proživljavaju probleme da su zbog svojih ideala voljni rizikovati da budu poraženi politički a glasači ekonomski. Međutim, teorija javnog izbora se probija kroz masu složenih motivacija jednostavnom pretpostavkom: političari se ponašaju tako da maksimiziraju svoje izgleda da budu izabrani. Pretpostavlja se da oni maksimiziraju glasove – kao što se pretpostavlja da preduzeća maksimiziraju profit. U ravnoteži između glasača i političara nalaze se organizacije poznate kao interesne grupe (*eng. interest groups*) koje predstavljaju ljude ili preduzeća koji su organizovani u borbi za određeni cilj ili skup interesa. Na primer, „Udruženje pčelara X“ pokušava organizovano da deluje i razmeni svoje proizvode na tržištu, „Sportsko udruženje Y“ brani svoja prava nastupanja na takmičenjima van države, „Kantonalno udruženje ratnih vojnih invalida XY“ zastupa sve članove u ostvarivanju njihovih zakonom zagarantovanih prava i tome slično. Ipak, interesne grupe nekad poprime stepen političke moći daleko iznad broja njihovih članova. Kada interesne grupe "zarobe" regulativne agencije ili zakonodavna tela neočekivano dobijemo slučaj nepredstavničke vlade. No, ima i drugih igrača. Jedan važan skup učesnika sastoji se od ljudi koji upravljaju izvršnim agencijama kao npr. ekonomisti u Institutu za Ekonomiju ili farmeri u Ministarstvu poljoprivrede. Iako oni zbog stručnosti i iskustva imaju veliku moć, te birokrate na kraju podlegnu odlukama političkih vođa tj. moćnih političara. Ukratko teorija javnog izbora opisuje kako vlade donose odluke o oporezivanju, rashodima, reguliranju i drugim politikama. Slično igri tržišta, igra politike mora usporediti želju naroda da dobije kolektivna dobra s mogućnošću ekonomije da ih pribavi. Glavne razlike se nalaze u tome da su glavni igrači u politici – političari – prvenstveno zainteresovani da pobeđu na izborima, dok glavni igrači na tržištima – preduzeća – nastoje ostvariti, što veće, profite.

Mehanizmi javnog izbora

U svakom narodu postoji politički sastav za donošenje kolektivnih odluka. Kako to funkcionira u teoriji i praksi? Javni izbor je proces kojim se pojedinačne sklonosti udružuju u kolektivne odluke. Demokratsko društvo naglašava važnost individualnih vrednosti i ukusa u takvom udruživanju - "jedan čovek, jedan glas" izražava individualističku podršku našeg političkog sastava. Kad mislimo na mnoge korisne delatnosti države, mogli bi se zapitati povećava li kolektivni izbor uvek i delotvornost? Postoji li teorija "vidljive ruke" kojom vladine politike uvek vode prema delotvornoj i pravednoj ekonomskoj raspodeli javnih dobara i dohodaka? Kolektivne delatnosti mogu proizvesti npr. Paretova poboljšanja koja predstavljaju postupke koji vode do poboljšanja u svačijem zadovoljavanju (one čine da su svi imućniji a niko siromašniji). Primeri Paretova poboljšanja bila bi vladina podrška novom povećanju znanja (kao što su sateliti za komunikaciju) ili njihova pomoć u širenju mera javne zdravstvene zaštite³¹. Razliku između ta tri ishoda moramo imati na umu jer nema sigurnih pravila koje uvek čine svakog imućnijim.

Teorija javnog izbora nam pomaže da razumemo kako političke snage mogu uticati na budžet i druge činioce koji deluju na ekonomsku delatnost. Iako vlade u modernim ekonomijama igraju osrednju ulogu, imaju svoju vlastitu vrstu nesavršenosti. Jednako tome, stvarne ekonomije nikada ne postižu savršenstvo konkurentskih tržišta tako neki put demokratije ne uspevaju odgovoriti na socijalne potrebe na najdelotvorniji način. Kako postoje neuspehi tržišta tako postoje i neuspehi vlada. *Neuspeh vlade nastaje kada državne delatnosti ne poboljšavaju delatnost ekonomije ili kada vlada nepravedno raspoređuje dohodak.*

Postoje dva izvora neuspeha vlade a to su: birokratska prisila i kratkoročni vidokrug. Malo ljudi se mogu odupreti povećanju svoga uticaja ili moći. I vlade su takve jer često čine previše i predugo. Jedan razlog za sklonost vlade da se preko mere proširi je taj da ne postoji proveravanje uspeha ili ono što poslovni ljudi (preduzetnici) nazivaju "završni račun pojedinih projekata". Ako vlada izgradi previše brana ili previše bombardera, ne postoji račun dobitka i gubitka na temelju kojim bi se mogla izračunati ekonomska vrednost tih projekata. Jedina podrška koja je u tim projektima potrebna je zakonodavna većina, a ta se često može dobiti finansiranjem izborne kampanje male grupe ključnih zakonodavaca. Kad su ti programi jednom postali stvarnost, oni razvijaju jako izbornu telo od onih koji u njima rade ili od onih koji od njihovih delatnosti imaju najviše koristi. Mnogo je razloga zašto vlade imaju velikih poteškoća da zaustave jednom započete projekte. Izabrane političke vođe se u većini država moraju podvrgnuti izboru svake dve ili četiri godine i često se takmiče u okruženjima u kojima postoji velika konkurencija. Pritisak izbora može kod političkih odluka voditi do kratkoročnih vidokruga. Primer SAD-a 1980-tih godina nam pokazuje skup simptoma kratkoročnih vidokruga tokom borbe oko deficita federalnog budžeta. Gotovo svako je priznao da ako se budžetski deficit ne smanji, proizvodnost i blagostanje biti ugroženi. Smanjenje deficita zahteva bolne korake u sadašnjosti (danas) bi se dostignuće ekonomije popravilo u budućnosti (sutra). Da bi se povećala štednja, investicije i efikasnost proizvodnje, u sadašnjosti se moraju ili povećati porezi ili smanjiti troško. U svakom slučaju, političari koji žele reizbor vjeruju da će glasači pridati veću pažnju neposrednim smanjenjima troškova nego dugoročnim koristima od smanjenja budžeta. Sklonost usresređivanja samo na predstojeće izbore može navesti vlade da uvedu i održavaju programe koji se isplaćuju kratkoročno gledajući a da izbegavaju one s neposrednim troškovima i dugoročnim koristima. Ta usresređivanja na kratkoročne vidokругe teži da u vladinim programima izazove sklonost za potrošnju pa se prema programima koji potiču sadašnju prema budućoj potrošnji blagonaklono postupa a dugoročne investicije (istraživanje, očuvanje i zaštita okoliša) mogu u

³¹ Pareto, V., Prema: Brkić, L., Temeljni koncepti teorije igara u međunarodnoj ekonomiji, Politička misao, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, Vol. XXXIX, 2002, br.3., str.75-87.

razdobljima naročito bliskih političkih izbora loše proći. Pažljivi ekonomski analitičari su primetili da teorija javnog izbora predstavlja pesimističko gledanje na ponašanje vlade. Nikakvo proučavanje istorije ne bi trebalo opravdati ovakav ciničan zaključak. Istorija je puna političkih vođa koji su preduzimali dalekosežne i mudre, ali nepopularne mere. Ali teorija javnog izbora nas podseća da kolektivni izbor u demokratijama uvek ne uvek najboljem ili čak delotvornom ishodu. Specifičnosti vršenja ekonomskih funkcija države Zabuna najčešće nastaje zbog toga što neki ekonomsku ulogu države poistovećuju sa (Whaples, R., 2006, str.275–282): (i) javnim finansijama, (ii) državnim sektorom u privredi i specifičnostima funkcionisanja državnih preduzeća, (iii) vođenjem ekonomske politike. Saglasnost postoji oko najvažnijeg zadatka države da obezbedi pravni poredak kojim se štite osnovne institucije i pravila ponašanja u tržišnoj privredi i garantuje svojina i ugovor za sve ekonomske učesnike. Funkcije se vrše suštinski različito u odnosu na način kako to čine individualni ekonomski učesnici kroz tržišni mehanizam. Ekonomija javnog sektora pokriva tri velika područja istraživanja: (i) osnovne ekonomske funkcije i način organizovanja aktivnosti države, (ii) anticipiranje posledica aktivnosti države u privredi i (iii) evaluacija alternativnih aktivnosti države.

Sredstva i mere državne intervencije u modernoj ekonomiji

U savremenim, globalnim uslovima poslovanja privrede primenjuju se razne mere državne intervencije. Međutim, i u idealno savršenoj konkurentnoj ekonomiji, tržište nema tako moćno dejstvo uspostavljanja apsolutne ravnoteže i potpune stabilnosti ekonomskih tokova. Ono uvek, u većoj ili manjoj meri, boluje od monopolističkog ponašanja, zagađivanja prirodne i radom stvorene okoline, nezaposlenosti i inflacije, nepravedne raspodele ekonomskih efekata, i slično. Kao odgovor na manjkavosti tržišta, danas u svetu moderne ekonomije se koristi, uz nevidljivu ruku tržišta i vidljiva ruka države. Država je u nekim segmentima ekonomije potpuno suverena. PTT, saobraćajna infrastruktura i sl. ulažu sredstva u naučna istraživanja, kao što na primer država prikuplja poreze od svojih građana i vrši preraspodelu tih sredstava siromašnim ljudima putem socijalnih programa, koristi fiskalnu monetarnu politiku da bi podsticala ekonomski rast i obuzdala konjunkturalne cikluse. Od vremena Platona, filozofi su se sporili o ulozi države a pogotovu u ekonomiji. U modernoj ekonomiji bitišu četiri glavne ekonomske funkcije države (Dornbusch, R., Fischer, S., 2007, str.34-56):

- ❖ Utvrđivanje zakonskog okvira tržišne ekonomije
- ❖ Uticaj na raspodelu resursa radi podizanja i pospešivanja efikasnosti privređivanja
- ❖ Unapređenje raspodele dohotka
- ❖ Stabilizovanje ekonomije merama makroekonomske politike.

Naravno, država deluje putem zakona. Prva i osnovna ekonomska funkcija države i njenih organa je da postavi zakonski okvir i utvrdi pravila tržišta. Definisanje tržišnih pravila podrazumeva zakonsko regulisanje vlasničkih odnosa, donošenje zakona o ugovorima, o poslovanju i stečaju preduzeća, regulisanju radnih obaveza, kao i brojni drugih zakonski propisi kojima se uređuju ekonomski odnosi u društvu.

U modernim se ekonomijama izrada i donošenje zakonskih propisa temelji ne samo na analizama tekuće ekonomske situacije već neke svoje korene vuku još iz rimskih vremena, drugi su izrasli iz engleskog običajnog prava, dok je moderno zakonodavstvo uslovljeno zahtevima ekonomske korisnosti i efikasnosti, a ponekad, nerijetko motivisani i političkim dobitkom. Bez obzira na čemu se temelje i kako se uređuju, državni zakonski okviri imaju snažno dejstvo na ekonomske aktivnosti. Njihov uticaj je bio različit u pojedinim vremenskim periodima. Na primer, tokom 19-og stoljeća, zakonskim propisima nisu bili dovoljno zaštićeni interesi radnika u preduzećima, kao ni interesi potrošača. Vlasnik preduzeća nije tada odgovarao za loše radne zahteve zbog kojih su radnici oboljevali na poslu, kao ni za ispravnost samih proizvoda. Koliko se zakonskim propisima zadire u dubinu ekonomskog

tkiva, utoliko je sloboda delovanja ekonomskih subjekata manja. Savremeni ekonomski sistemi danas koriste zakonske propise više kao generalni okvir u kome su propisana osnovna pravila ponašanja subjekata na tržištu, čime im je ograničena mogućnost i vlastite kreativne i poslovne prodornosti, što je nasuprot tome slučaj sa ekonomijama u kojim dominira državno upravljanje. U najnovije vreme, pokazuje se da je sve manje zakonskog uplitanja države u ekonomiju, a time se otvaraju i šire novi prostori slobodnog delovanja tržišta i njegovih mehanizama. Uticaj na raspodelu resursa radi postizanja i pospešivanja efikasnosti privređivanja je funkcija države u regulisanju ekonomskih tokova. O čemu se ovde zapravo radi? Kratak odgovor bio bio u tome da se država pojavljuje radi otklanjanja tržišnih nedostataka i time pomaže ekonomske subjekte koji imaju za cilj ostvarivanja što većeg profita a *težnja za prisvajanjem što većih iznosa profita je osnovni pokretački motiv (spiritus movens)*. Idući ka tome, ekonomski subjekti svesno ili nesvesno, direktno ili indirektno, prave određene štete koje se odmah ili kasnije negativno odražavaju na druge. Najbolji primer za to su eksternalije koje su pomenute gore i najčešće se odnose na problematiku zagađivanja čovekove životne i radne okoline. Rastom gustine naseljenosti i pojavom sve većih količina otrovnih materija, usled naglog rasta raznih vrsta proizvodnji, negativni indirektni efekti porasli su od malih smetnji do velikih pretnji. Da bi se suzbilo takvo stanje i otklonile posledice, pojavljuje se država kao regulator ponašanja preduzeća putem zakona. Njena regulativna uloga se ogleda u tome da kontroliše eksternalije poput zagađivanja vazduha, vode i zemljišta, otrovnih otpadaka, loših lekova i hrane, radioaktivnog otpada itd. Kritičari države često joj prigovaraju da nepotrebno primenjuje prisilne mere. Ona je poput roditelja koji uvek kaže "ne". Uticaj države na raspodelu resursa radi postizanja efikasnosti privređivanja, naročito dolazi do izražaja na tržištu ograničene konkurencije. Generalni je stav da nigde danas u svetu nema savršene konkurencije. Ona je uvek, u većoj ili manjoj meri, ograničena a ekstremna pojava nesavršene konkurencije su monopoli. U ispravljanju tržišnih nedostataka država se pojavljuje i kao nosilac određenih ekonomskih aktivnosti. To su one aktivnosti koje manje ili više doprinose ekonomskom blagostanju celokupne društvene zajednice, ali koje se ne mogu efikasno prepustiti privatnoj inicijativi. Radi se zapravo o javnim dobrima čije su koristi tako široko rasprostranjene među stanovništvom da ni jedno preduzeće ili potrošač nema ekonomski interes da pokrene takvu proizvodnju. Da bi država mogla da finansira javna dobra, on za to mora imati sredstva koja obezbeđuje putem uvođenja poreza kao stalnog izvora prihoda koji se moraju plaćati od strane stanovništva. Oni se upravo razlikuju od drugih izdataka preduzeća ili lica po tome što su obavezni, a svi drugi izdaci zavise od odluke onih koji ih plaćaju. Prema tome, uloga države u alokaciji resursa na unapređenju efikasnosti privređivanja ima punu ekonomsku logiku. Država u ovim slučajevima utvrđuje pravila igre, naplaćuje poreze i kupuje javna dobra, poput autoputa koji svima koristi. Takve aktivnosti države koriste poslovanju preduzeća, sprečavaju tržišnu zloupotrebu posebno monopolista, te obuzdavaju aktivnosti preduzeća na zagađivanju čovekove životne okoline. Ekonomska funkcija države se iskazuje još i kroz preraspodelu dohotka. Tržišni nedostatak se izražava i kroz nejednaku raspodelu dohotka. U tržišnim uslovima ljudi postaju bogati ili siromašni u zavisnosti od bogatstva kojeg su možda nasledili, od njihove darovitosti i napora, od cene za svoje napore, a nekada i od sreće da se pronade nafta, rudnik zlata, dobije na lotu i tome slično. Tržište objektivno ne može obezbediti idealnu raspodelu dohotka koja se smatra društveno pravednom i jednakom. Ono zapravo obezbeđuje uslove za život, a stvar je raspodele kako će se obezbediti skladnost tog življenja. Ipak, i u najsiromašnijim državama se od bogatijih pojedinaca uzima dio (višak) dohotka i daje siromašnima. To nije ništa drugo do preraspodela dohotka. Najnaprednije zemlje danas ne dozvoljavaju da deca budu gladna zato što su im roditelji siromašni, brinu da siromašni ne umiru zato što ne mogu platiti lečenje, da mladi dobije besplatno školovanje, da starci moraju imati neki minimalni dohodak, itd. Poslednjih godina države su izgradile sistem transfernih

plaćanja koja nisu ništa drugo no novčana davanja ljudima. Takvi transferi uključuju pomoć starcima, slepima, invalidima, kao i osiguranje za nezaposlene. I na kraju, države ponekad subvencioniraju potrošnju onih grupacija koje imaju niske dohotke dajući im bonove za hranu, subvencioniranu zdravstvenu zaštitu i jeftino stanovanje.

Četvrta ekonomska funkcija države je stabiliziranje i razvoj ekonomije merama makroekonomske politike. Da bi se ublažili ekonomski ciklusi i sprečila hronična nezaposlenost stanovništva, suzbila inflacija, otklonila ekonomska stagnacija, te podstakao razvoj, vlade pojedinih zemalja uvode različite mere i primenjuju određene instrumente ekonomske politike. U nizu sredstava ekonomske politike značajno mjesto ima proizvodnja sredstava za proizvodnju u državnom vlasništvu. Državni sektor u proizvodnji nastao je u pojedinim zemljama na različite načine: nacionalizacijom, kupovinom i učestvovanjem u vlasništvu. Državno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju omogućuje državi da investicionom politikom vrši stabilizacioni uticaj na proces društvene reprodukcije. Investicionim ulaganjima ona utiče na nivo cena investicionih dobara i drugih roba, utiče na strukturne odnose u ekonomskom razvoju, na tempo razvoja i td. Glavna oruđa države za kontrolu ekonomskih kolebanja i unapređenje ekonomskog rasta su monetarna i fiskalna politika. **Monetarna politika**, kojom se u osnovi reguliše masa novca u opticaju, postala je veoma moćno sredstvo države na regulisanju ekonomskih tokova. Temeljna sredstva monetarne politike su politika kamatnih stopa i politika kredita. Naime, ograničavajućom monetarnom politikom ograničava se porast monetarne mase, a time direktno utiče na smanjenje inflacije i to kroz stabiliziranje procesa društvene reprodukcije.

Fiskalnom politikom država deluje na nivo ekonomske aktivnosti. U savremenim uslovima tok društvene reprodukcije je bitno promenio ulogu državnog budžeta. Njime se ne kontroliše samo utrošak javnih fondova, već se u velikoj meri realizuje i državna finansijska politika. Kombinovanjem fiskalnih mera i politike rashoda utiče se na tok ekonomskog procesa, kako kratkoročno tako i dugoročno. Osnovne ekonomske funkcije i način organizovanja aktivnosti države u savremenim uslovima je obavljanje šest osnovnih funkcija bitnih za funkcionisanje tržišne privrede (Keyns, JM., 1987):

prvo, obezbeđuje pravni sistem kojim se definišu pravila ponašanja za sve ekonomske učesnike i kojima se štiti svojina i ugovor; **drugo**, vrši alokacionu funkciju kao vlasnik u pojedinim oblastima privređivanja, krupnih infrastrukturnih sistema; **treće**, vrši regulacionu funkciju u svim onim oblastima gde tržišni mehanizam otkazuje ili gde država ima posebnog interesa u pogledu uslova u kojima se odvija ekonomska aktivnost; **četvrto**, vrši stabilizacionu funkciju mehanizmima, instrumentima i merama ekonomske politike, stvara stabilne uslove privređivanja u uslovima kada to tržišni mehanizam nije u stanju da sam obezbedi; **peto**, vrši redistributivnu i socijalnu funkciju jer putem svojih budžetskih i drugih mehanizama obezbeđuje vantržišnu preraspodelu nacionalnog dohotka u korist pojedinih društvenih grupa i slojeva; **šesto**, vrši razvojnu funkciju time što sprovodi razvojnu strategiju zemlje u skladu sa osnovnim ekonomskim i socijalnim ciljevima.

Anticipiranje posledica aktivnosti države: odluke države koje se uvode kako bi se poboljšale postojeće performanse ili kako bi se stvorili bolji uslovi u privredi i društvu kao celini.

Može doći do suprotnih efekata u odnosu na pozitivnu nameru. Na primer uvođenje poreza ili povećavanje poreske osnove može za posledicu imati potpuno neočekivano smanjenje budžetskih prihoda. Teško predvideti te efekte.

Slabosti i nedostaci ostvarivanja ekonomskih funkcija države (Stanković, K., 1000, str.71-74) su:

1. Problem nedovoljne informisanosti;
2. Postoji ograničena mogućnost kontrole i uticaja na reagovanje na aktivnosti države (npr. Zakon o zaštiti zakupaca stanova);
3. Ograničena kontrola nad državnom birokratijom,
4. Ograničenja političkog procesa odlučivanja.

Kada se govori o merama državne intervencije u ekonomiji, može nam u mnogome biti od koristi Stiglerovi zakoni. Na pitanje koje ekonomske zadatke država može izvršavati, predloženo je pet dole navedenih pravila (George J. Stigler, str.4-18):

Pravilo 1: Država ne može ništa uraditi brzo. Dugi zakonski postupci, proceduralne radnje, krut i spor rad birokratije su bitni problemi između zahteva ekonomije i efikasnosti u ekonomskom regulisanju. To je momenat o kome treba voditi računa kada se država poziva u pomoć. **Pravilo 2:** Kada država sprovodi pojedine ekonomske mere, odgovorna politička tela ne mogu kontrolisati način kako se te mere sprovode, glomazna i dosta komplikovana državna organizacija (parlament, vlada, ministarstva, odeljenja, referenti i sl.) ne obezbeđuje efikasnu kontrolu sprovođenja mera koje je propisala država. Apsurdno je verovati da parlament može kontrolisati ekonomske mere savezne vlade (moguće obaviti na preskok, a time ništa ne dobija). **Pravilo 3:** Demokratska država nastoji postupati sa svim građanima jednako jer propisima država ne pravi razlike među ljudima. Tako su ljudi sa ličnim primanjem od 10.000 dolara mesečno obuhvaćeni sastavom socijalnog osiguranja kao i oni koji su socijalno ugroženi, početnik i najiskusniji vozač moraju poštovati ista ograničenja brzine, dete od tri sedmice starosti mora imati istu dozvolu za uvoz viskija kao i odrasli od 40 godina, i niz takvih i sličnih primera. **Pravilo 4:** Idealna politika, sa gledišta države, jeste ona sa poznatim korisnicima od kojih je svaki dobio pomoć, na račun velikog broja nepoznatih osoba od kojih pak ni jedna nije mnogo oštećena. Ekonomskom politikom uvek je neko oštećen. Besplatan politički ručak na primer na štetu svih obveznika poreza, koji objektivno nisu mnogo oštećeni. Ili isplata 50 dolara svakoj od milion osoba je mnogo poželjnija nego po jedan dolar svakoj osobi, jer 50 dolara za njenog korisnika nešto znači, dok jedan dolar skoro ništa. **Pravilo 5:** Država nikad ne zna gde treba stati. Svako rukovodstvo države smatra da je baš ono najbolje i da se kao takvo ne treba nikada menjati. Promišljaji države nisu merljivi kao u preduzeću. Preduzeće ili ima profit ili nema. Političke nagrade se više daju za neuspehe nego za uspehe, jer neuspeh pokazuje potrebu za većim sredstvima i više moći. Za uspeh ili neuspeh državnih organa nema objektivnih merila. Sve što se radi je u jednom stalnom procesu bez adekvatnog vrednovanja. Imajući ova, kao i brojna druga suvremena saznanja o ulozi države u modernoj ekonomiji, pokazuje se da je u poslednjih desetak godina u savremenoj ekonomskoj teoriji sve više prisutno stanovište o minimiziranju države u ekonomiji i maksimalno prenošenje njenih funkcija, čak i onih izvornih na privatni sektor. Taj pravac ekonomskog učenja označen je kao liberalizam koji kaže da: “ekonomska uloga države treba da bude u funkciji tržišnog mehanizma i slobodnog ispoljavanja ekonomskih zakonitosti da načine stvaranja pretpostavki, izgradnji sastava antimonopolističkog zakonodavstva i javne funkcije.

Zaključak

Uloga države prisutna je u svim ekonomskim kao i ljudskim aktivnostima jedne ekonomske zajednice, a posebno značajna uloga države je u ekonomiji, koja je još u razvoju. Ona je neizbežna i neminovna za normalno i stabilno odvijanje svih ekonomskih aktivnosti. Međutim, i pored svega, uloga države u ekonomiji može u raznim situacijama biti povoljna, ali i nepovoljna, u zavisnosti na koga se odnosi. Tako na primer, izvor velikog tržišnog učešća vodećih kompanija može biti i državna regulativa koja pravnim ograničenjima stvara prepreke konkurenciji (jedan od važnih oblika pravnog ograničenja u razvijenim zemljama je zaštita patenta, čime se daje isključivo pravo inovatoru da svoj izum eksploatiše određeno vreme). Isto tako, država može odobriti koncesije preduzećima za obavljanje nekih usluga i slično. Uloga države može biti povoljna za stanovništvo kada ona svojom regulativom određuje maksimalne cene robama neophodnim za egzistenciju kao što su hleb, lekovi, itd. Poseban je razlog za aktivniju ulogu države u Srbiji, kao maloj i još uvek privredno nerazvijenoj zemlji, u uslovima globalizacije, opasnost da njena privreda dođe u dominantnu kontrolu multinacionalnih kompanija što bi moglo dovesti u pitanje njen suverenitet i nacionalni identitet. Stoga treba oprezno pristupati transferu privrednih potencijala, odnosno stranim direktnim investicijama, kao i u ulasku inostranih banaka na domaće finansijsko tržište.

Literatura

- Brkić, L., Temeljni koncepti teorije igara u međunarodnoj ekonomiji, Politička misao, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, Vol.XXXIX, 2002, br.3., str.75-87.
- Dornbusch, R., Fischer, S., 2007, Makroeconomics, McGrae-Hill, New York.
- George J. Stigler, 1983, "The Theory of Economic Regulation." *Bell Journal of Economics and Management Science*, New York, no. 3, pp. 3–18.
- Keyns, JM., 1987, Ekonomski eseji, CECOS, Novi Sad.
- Kitanović, D. i Golubović, N., 2006, Osnovi ekonomije, Ekonomski fakultet, Niš.
- Majnku, G. N., 2005, Osnovi ekonomije, Beograd: Ekonomski fakultet, Beograd..
- Stanković, K., 1999, Tokovi razvoja savremene ekonomske teorije, Ekonomski horizonti, br.1-2/1999, str.71-84., Ekonomski fakultet, Kragujevac-
- Veselinović, P. , 2010, Ekonomija, Univerzitet Singidunum, Beograd.
- Whaples, R. , 2006, ["The Costs of Critical Commentary in Economics Journals"](#). *Econ Journal Watch* 3 (2): 275–282. pristup: 11.08.2017.

COUNTRY RELATIONSHIP TO ECONOMY

Slavko VUKŠA, Bruno ĐURAN, Srećko BAĆEVAC

Alfa BK University, Belgrade, Serbia

*Corresponding author: slavko.vuksa@alfa.edu.rs

Abstract

The role of the State in the area of market economy is very important in the conditions of globalization and regionalization. In all modern market economies state acts in three aspects: in allocation of resources, placement of the GDP, and the management of competitive advantages. In the first part of this paper, summaries are dealt with which instruments are and how the state develops its control over the economy. Constitutional rights of the state government have been interpreted in many ways and used both to maintain public interest and to maintain order in the flows of the economy. States make their decisions on the basis of certain rules. The issue of public choice is raised, that is, is it usable? In modern democratic societies, the importance of individual values is emphasized, but the problem arises when it is necessary to collect millions of votes in one decision. If national activities do not improve the development of the economy, there can be failures that could be classified in two sources: bureaucratic coercion and short-term vision. In the second part of this paper, attention is paid to the application of government sanctions to producers and consumers in order to protect the environment, or state regulation of externalities that can be positive and negative. The regulation of the external states is carried out through various taxes, taxes and various other interventionist measures. However, in order to mitigate negative externalities, the state can also sell the right to pollute the environment. Or, in modern economies of the government they bring specific standards and norms that try to alleviate or regulate externalities. The third part describes the processed funds and measures of state intervention in the modern economy, where there is also no perfect free action. However, there are some segments of the economy. Monetary and credit expansion is the most effective method for extensively reallocating income. We also could see that if the state does not prevent monetary and credit expansion, then all other economic measures, even if they were the best measures, are insufficient to prevent a subsequent economic collapse.

Key words: Country, economy, development, changes, built.

NON-LINEAR DEPRECIATION AS A FACTOR OF ACCELERATED REPRODUCTION OF FIXED-ASSET FUNDS

Gennadiy G. ZORIN, Olga V. TUPITSYNA, Tatyana V. TETERINA*, Olga I.
KHAIRULLINA

Perm State Agricultural Academy, Russia

*Corresponding author: tat-igosheva@yandex.ru

Abstract

Fixed-asset funds provide the basis for agriculture productive potential; as a result, state of these funds has a great impact on efficiency and prospects for the development of the industry. Fixed assets are the basis for fixed-asset fund reproduction of enterprises in different industries. In 2016 fixed assets accounted for 50% of all investments in Russia. Own resources consist of two global financial flows: profit and depreciation charges. Depreciation is the most accessible and stable source to cover simple and expanded reproduction of fixed-asset funds. Influencing this process the government has an opportunity to regulate simple and expanded reproduction processes of operating fixed-asset funds, thus restoring the enterprise productivity. Development of optimal depreciation policy with the requirements of current legislation of the Russian Federation is an important issue for the enterprise. Various methods of depreciation were carried out on the example of particular fixed assets object and analyzed in terms of the largest value of discounted investment flow. We consider declining methods as the most profitable ways of depreciation determination. These methods accelerate the return of monetary funds to the enterprise, reduce the inflation processes in economy with the course of time. Our research was focused on declining method that is used for tax assessment and declining balance method in accounting. In formalized form these calculation methods have a lot of common features, thus determining calculated parameters (design ratio) under which the depreciation amount in tax and financial accounting will be identical. The research results may be practiced by particular enterprises in order to optimize the depreciation policy, release their own sources of assessments and accelerate the reproduction of fixed-asset funds.

Key words: *fixed-asset funds, investments, depreciation policy, declining method of depreciation, declining balance method*

Introduction

Fixed assets are the basis of the resource potential of any company, industry, economy of the country. Their status and ability to update their status largely determine the effectiveness of functioning and prospects for the development of a modern economy. The problem of reproduction of fixed assets in agriculture is highly relevant for decades, particularly in the contemporary context of phase out and increasing production of food products in order to increase the level of self-reliance. The main sources of reproduction of fixed assets of enterprises related to agriculture are own funds (Table 1), which had over the study period averaged approximately 49%. In the Russian economy, this figure in 2016 amounted to almost 50% (Investment activity in Russia: e-resource).

Table 1. Indicators of investment activity of enterprises*

Indicator	2011	2012	2013	2014	2015
Investment in reproduction of fixed assets, Mio. Rubles.	446.9	476.4	516.6	510.3	505.8
The share of own funds in the sources of investment, %	43.3	45.6	43.9	51.8	58.5

*on economic activity: agriculture, hunting and forestry

Two global financial flows – profits and depreciation charges – belong to own resources, through which it is possible to increase funding for investment. The economic nature of depreciation and profit is united, and the differences between them are quite arbitrary and relative. In other words, depreciation is a part of the profits, which are not taxed and cannot be spent on personal consumption in the interests of social development. We share the position of A. Orlov (Orlov, 2010) on the essence of this category. In a market economy the depreciation should not be construed as postponed past costs, but as really possible future revenues of the forthcoming period used for the reproduction of the fixed assets of the company. Amortization, primarily, is the source of the cover of a simple and to some extent, expanded reproduction of fixed assets. Influencing this process, the state has the ability to regulate processes of simple and enhanced recovery of existing fixed assets that is the first step towards the restoration of the effective work of the enterprise. Important for enterprises is to develop optimal depreciation policy, taking into account the requirements of the current legislation of the Russian Federation. It is necessary to emphasize the distinction in terminology in tax and financial laws regarding depreciation. So, if the tax legislation uses the term "method of calculating depreciation" (The Tax Code, 2017), the financial legislation – "way of calculating depreciation" (On approval of the regulations, 2016).

Materials and methods

In our opinion, the most profitable depreciation method will be the one that will write off the cost of fixed assets as quickly as possible. This will lead to a rapid return of the money in the enterprise, less its depreciation and provide process of simple or expanded reproduction of fixed assets. In addition, while choosing a specific method for calculating depreciation enterprise it should be taken into account that the values of the property tax of enterprises and amortization affect the size of the tax base for income tax and, accordingly, the amount of undistributed profits as a source of investment in reproduction of fixed assets. Our research paid special attention to non-linear method of chosen in taxation and reducing balance method in accounting. In formalized view, these methods of calculation have a lot in common. For example, the value of depreciation to taxation of company profits by nonlinear method (AN) is determined on the basis of the following conditions:

$$AN = \begin{cases} K_{ocm.} \cdot \frac{\beta}{100}, & \text{at } K_{n.ocm.} > RUR20000, \\ K_{ocm.}, & \text{at } K_{n.ocm.} \leq RUR20000, \end{cases} \quad (1)$$

where β – non-linear depreciation rate;

$K_{ocm.}$ – the total balance value of group depreciation calculated according to the formula:

$$K_{ocm.} = K_0 \cdot (1 - 0,01 \cdot \beta)^{t-1}, \quad (2)$$

where t – the number of full months from the date of commissioning of the item of property, plant and equipment, in months.

the number of full months from the date of commissioning of the item of property, plant and equipment, in months.

the number of full months from the date of commissioning of the item of property, plant and equipment, in months.

In order to simplify we replaced the expression $(1 - 0,01 \cdot \beta)$ the parameter γ .

Calculation of depreciation in accounting means reducing balance is as follows:

$$AUO = \begin{cases} K_0 \cdot (1 - \sigma)^{\tau-1} \cdot \sigma, & \text{at } \tau < T^*, \\ K_0 \cdot (1 - \sigma)^{T^*-1}, & \text{at } \tau = T^*, \end{cases} \quad (3)$$

where σ – the annual depreciation rate, equal to $\alpha \cdot \kappa$;

τ – the age of the object fixed assets, years;

T^* – lifetime, years.

Straight-line depreciation coefficient α is determined by the formula:

$$\alpha = \frac{1}{T}, \quad (4)$$

where T – operation life of property, plant and equipment, years.

Between formulas (1) and (3) there is a significant similarity. Therefore, our task was to identify the point at which the amount provided in the tax and accounting depreciations accounts will be the same. Almost all values in expressions (1) and (3) are exogenously specified, except factor (κ) whose value enterprises set by themselves, but no higher than 3 (On approval of the regulations, 2016). Equality of an AN and AUO gives the desired factor:

$$\kappa^* = \frac{0,01 \cdot \beta \cdot (\gamma^{12} - 1)}{\alpha \cdot (\gamma - 1)}, \quad (5)$$

where κ^* – coefficient to which the annual amount of depreciation, calculated way of reducing the balance in accounting and nonlinear method in tax accounting, will be equal (Teterina, 2011).

Coefficient calculations. Let us consider a certain example. Supposing a company purchased on object, original cost RUR290, 000 for the useful lifetime 8 years, and, in accordance with the classification of fixed assets approved by the RF Government Decree from 01.01.2002 No. 1, included this object in the fifth depreciation group (On the classification of fixed assets, 2016). For ease of analysis, let us assume that in this group there are no more objects.

On this basis, the value of κ^* will be:

$$\kappa^* = \frac{0,01 \cdot 2,7 \cdot ((1 - 0,01 \cdot 2,7)^{12} - 1)}{0,125 \cdot ((1 - 0,01 \cdot 2,7) - 1)} = 2,23971.$$

Results

Calculations of depreciation in accordance with our studies are presented in Table 2. The table shows that within seven years the amount of depreciation in accounting and in determining taxable profit will match that will reduce losses resulted from the negative actions of the time factor. In addition, in the first years of operation the company displays a large portion of profits (in the form of depreciation) from under taxation, which can be used for the reproduction of the fixed assets. However, studies have revealed shortcomings impeding insurmountable, the widespread use of nonlinear methods of calculating depreciation:

- 1) the increase in depreciation period of nonlinear method in tax accounting, compared to depreciation in accounting;
- 2) different methods of charging result in the complexity of accounting.

Table 2 – calculation of depreciation

Period (years)	Non-linear method			Reducing balance method			
	Object's initial value cost at the beginning of the following year) $K_0 (K_{ocm.})$	Depreciation rate; (per month) β	Depreciation amount, AN	Object's initial cost at the beginning of following year, K_0 ($K_{ocm.}$)	Depreciation rate (per year), α	Coefficient, κ^*	Depreciation amount AUO
1	288000.0	2.7	80629.7	288000.0	0.125	2.23971	80629.7
2	207370.3	2.7	58056.3	207370.3	0.125	2.23971	58056.3
3	149314.0	2.7	41802.6	149314.0	0.125	2.23971	41802.6
4	107511.5	2.7	30099.4	107511.5	0.125	2.23971	30099.4
5	77412.1	2.7	21672.6	77412.1	0.125	2.23971	21672.6
6	55739.5	2.7	15605.1	55739.5	0.125	2.23971	15605.1
7	40134.4	2.7	11236.2	40134.4	0.125	2.23971	11236.2
8	28898.2	2.7	8090.5	28898.2	0.125	2.23971	28898.2
9	20807.8	2.7	20807.8	x	x	x	x

Conclusion

Thus, this study suggests that the non-linear method of depreciation in the tax account and the method of reducing the balance in accounting may be chosen by enterprises to accelerate reproduction fixed assets and in the industry – funds. The formation of the corresponding depreciation policy will reduce enterprises' losses resulted from depreciation of funds. In addition, depreciation policy improvement at the enterprise level should precede improvement of depreciation policy of the country associated with identified disabilities.

References

- The tax code of the Russian Federation (part 2) (2017) [electronic resource]: from 05.08.2000 N 117-FZ, ed. from 29.07.2017. ATP Consultantplus. Legislation.
- On the classification of fixed assets that are included in depreciation groups (2016) [electronic resource]: the Decree of the Government of the Russian Federation from 01.01.2002 No.1, ed. from 07.07.2016//ATP Consultantplus. Legislation.
- On approval of the regulations on accounting "accounting for fixed assets" (2016) MODU "6/01 [electronic resource]: The order of the Ministry of finance from 30.03.2001 No.26 h, ed. from 16.05.2016//ATP Consultantplus. Legislation.
- Investment activity in Russia: conditions, factors, trends [electronic resource]: statistical bulletin. Access mode: <http://www.gks.ru>.
- Orlov A. (2010) On economic essence of depreciation. Questions of economy. No.3, p. 86.
- Teterina T.V. (2011) Improved reproduction of fixed assets in agricultural enterprises (on materials of Perm Krai): Dis. ... Cand. Econ. Chelyabinsk State University agroengineering. Chelyabinsk. 196 p.

METHOD OF ECONOMIC ESTIMATION OF LOSSES FROM MORTALITY OF THE POPULATION OF THE REGION

Nikolai Y. ZUBAREV

Perm State University, Russia

*Corresponding author: nu_zubarev@mail.ru

Abstract

The article deals with economic losses of the region, arising from premature mortality of the population. Premature mortality and reduction of the human capital of the region are the most important problems facing modern society. The production and consumption created by the population of the region form the basis of the social and economic system. The problem of economic evaluation of processes occurring in the economic space of the region is the most acute in the context of the development of human capital and the efficient use of the resources of the region. The specificity of the economic evaluation of mortality losses lies in the complexity of determining and accounting for the economic variables that form them.

There are many approaches to the economic evaluation of mortality losses, but modern conditions require an adequate and convenient tool that allows the most comprehensive assessment of the scale of losses from the mortality of the population of the region and allows using economic assessment in making managerial decisions by the regional government.

The author proposes the method of economic estimation of losses from mortality of the population. The methodology is based on the income approach, as well as the PYLL approach. In accordance with the method, economic losses consist of 4 components: losses associated with underproduction of the gross regional product; losses associated with the failure to receive tax revenues to the regional budget; losses associated with a decrease in the volume of actual final consumption resulting from the retirement of the deceased from the socio-economic life of the region; loss of potential life years in view of premature death. The method allows estimating losses for five-year sex-age groups and various causes of death for a period of 1 year. The method also assumes an aggregated economic loss estimate for all components to determine the scale of regional losses and correlate them with the gross regional product, as well as the amount of expenditure for the regional health system.

The author conducts approbation of the method of economic estimation of losses from mortality of the population on statistical materials of the Perm region for 2015. As a result of mathematical calculations, the author gives an economic assessment and characterizes the scale of economic losses from the mortality of the population of the Perm region, correlates the amount of losses with the costs of the regional health care system and offers management solutions to reduce losses in the region.

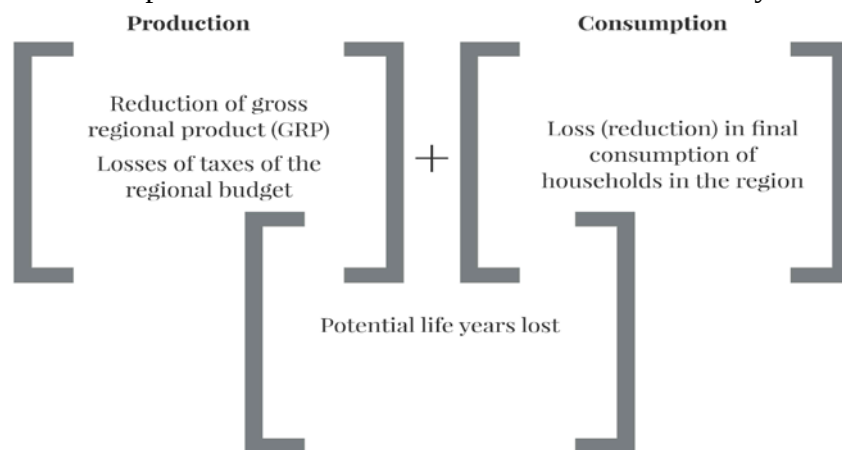
Keywords: *economic estimation of losses; mortality; gross regional product; income approach.*

Introduction

Premature mortality of the population and reduction of the human capital of the region are the most important problems facing modern society. The production and consumption of goods and services created by the population of the region form the basis of the social and economic system. The problem of economic evaluation of processes occurring in the social and economic space of the region is the most acute in the context of the development of human

capital and the efficient use of the resources of the region. The specificity of the economic evaluation of mortality losses is the complexity of determining and accounting for the variables that form them (Zubarev, 2017). The close attention of the scientific community to this problem indicates its relevance. The scientific literature contains various formulations related to the economic assessment of losses: "estimation of losses due to premature mortality", "life and health risk assessment", "estimation of underproduction GDP / GRP", "cost of living", "evaluation of the reduction in the period of economic activity." Each of these formulations is based on a certain conceptual and methodical approach, which are designed to solve specific problems and obtain estimates. But any approach operates with the category of "amount of losses", as a starting point for further assessments. In other words, to assess losses, it is necessary to imagine what exactly is "losing". Economic losses of society are formed, mainly due to significant losses in the productive potential of the population, due to premature mortality of the able-bodied population. In the economic assessment of public health losses, various aggregated indicators are used: the amount of the product that is not produced, the likely duration of active life, the indicator of lost years of potential life of the population, budget losses, quality of life indicators, and others. State authorities need a convenient, accurate and operational tool that will allow them to make the right management decisions in the field of preserving human capital and reducing amount of deaths. There are many approaches to the economic evaluation of mortality losses, but modern conditions require an adequate and convenient tool that allows the most comprehensive assessment of the scale of losses from the mortality of the population of the region and allows the use of economic assessment in making managerial decisions by the regional authorities. The article suggests the author's method of economic estimation of losses from mortality of the population, allowing to take into account losses of socio-economic system of the region. When developing the methodology, the elements of the considered methods were used (Goleva & Shur 2015; Orlov, 2009; Zaitseva & Shur & Goleva, 2012; Methodology, 2012). In accordance with the methodology, economic losses consist of 4 components: losses associated with underproduction of the gross regional product; losses associated with the failure to receive tax revenues to the regional budget; losses associated with a decrease in the volume of actual final consumption resulting from the retirement of the deceased from the socio-economic life of the region; loss of potential life years due to premature death (Figure 1). The methodology allows estimating losses for five-year sex-age groups and various causes of death for a period of 1 year. The methodology also assumes an aggregated economic loss estimate for all components to determine the scale of regional losses and correlate them with the gross regional product, as well as the amount of expenditure for the regional health system.

Figure 1. The main components of the economic assessment of mortality losses in the region

Source: (compiled by the author.)

The component of the reduction of final consumption allows us to speak about the complexity of the estimation of losses from mortality, since it unites the two most important functions of the socio-economic system: the production and consumption of goods and services.

Method of economic estimation of losses

The method determines the procedure for calculating economic losses from the mortality of the population of the region by the main classes of causes of death for different sex and age groups of the population.

For the purposes of the method, the economic losses from mortality of the population (hereinafter - economic losses) are considered as losses associated with:

1. Reduction of the gross regional product (hereinafter - GRP) due to the retirement of a person from work for reasons of death;
2. Reduction of tax revenues to the regional budget - income tax for individuals (hereinafter - personal income tax);
3. Decrease in the volume of actual final consumption as a result of retirement of the deceased from economic life;
4. Potential life years lost.

The methodology uses the main classes of causes of mortality in accordance with the International Statistical Classification of Diseases and Causes of Mortality, the 10th revision adopted by the 43rd World Health Assembly (hereinafter ICD-X).

Economic losses are calculated for persons in the age of economic activity, that is, from 15 to 72 years, for five-year age groups (for convenience of analysis of data on working pensioners, the last age group is combined 60-72 years).

Economic losses from mortality are calculated for the deceased in the reporting year (the year for which the corresponding losses are calculated). When calculating an unproduced gross regional product, it is assumed that a person leaving a work activity belonging to a certain group would work in the same way as the average representative of this group who continues to work. When calculating losses associated with the failure to receive tax revenues in the regional budget (NDFL), they are estimated only in the reporting year. When calculating losses due to a reduction in final consumption, they are estimated only in the reporting year;

The results of calculating economic losses from mortality are:

1. the values of the integral indicator of economic losses from mortality for individual components in the reporting year;
2. the value of the integral indicator of economic losses from mortality in the reporting year;

Economic losses can be used both in aggregate form, and separately, by loss groups. They are calculated on the basis of official statistics.

Economic losses from mortality are calculated separately for the reporting year, as well as for the period of possible survival of the deceased in the reporting year to the end of the age of economic activity (72 years), taking into account the probability of survival to the appropriate age. Losses are calculated by sex, age (five-year age groups of the population) s and causes of death d (hereinafter - differentiating factors for the purpose of calculating economic losses from mortality).

The economic losses from underproduction of GRP for each differentiating factor are calculated as the product of the number of persons who died at the age of 15 and older by the GRP per 1 employee, adjusted for the level of employment of the respective age and gender group, taking into account the averaging of the time of death during the year correction factor 0.5).

The reduced duration of working hours and the increased duration of leave for persons aged 15 to 18 years are not taken into account, since this value is extremely small and can be

attributed to a methodical error.

Economic losses from underproduction of GRP for the reported year are calculated by the following formula:

$$GRPL_{x,s,d} = D_{x,s,d} \cdot \frac{W_{x,s}}{P_{x,s}} \cdot \frac{GRP}{W} \cdot 0,5,$$

where: $GRPL_{x,s,d}$ - lost profit in the production of GRP (the amount of unproduced GRP) as a result of mortality of persons of age (x) sex (s) due to death (d) in the region of the Russian Federation in the reporting year; $D_{x,s,d}$ - number of deaths in the age group (x) of sex (s) due to death (d) in the subject of the Russian Federation in the reporting year; $W_{x,s}$ - the number of employees at the age (x) of sex (s) in the subject of the Russian Federation in the reporting year; $P_{x,s}$ - the population in the age (x) of the sex (s) in the subject of the Russian Federation in the reporting year; GRP - gross regional product of the subject of the Russian Federation in the reporting year; W - number of employees in the subject of the Russian Federation in the reporting year; 0.5 - coefficient, taking into account the distribution of the time of deaths during the year. Economic losses associated with the non-receipt of tax revenues in the regional budget (personal income tax) for each differentiating factor are calculated as the product of the number of people who died at the age of 15 and older by the amount of wages per 1 employed for 12 months, adjusted for the level of employment of the relevant sex and age group of the population, taking into account averaging the time of death during the year (correction factor 0.5), multiplied by the share of deduction of the corresponding tax to the regional budget. The reduced duration of working hours and the increased duration of leave for persons aged 15 to 18 years are not taken into account, since this value is extremely small and can be attributed to a methodical error.

The economic losses associated with the non-receipt of tax revenues to the regional budget (personal income tax) for the reported year are calculated by the formula:

$$TL_{x,s,d} = D_{x,s,d} \cdot \frac{W_{x,s}}{P_{x,s}} \cdot M \cdot 12 \cdot t \cdot 0,5,$$

where: $TL_{x,s,d}$ - economic losses from the shortfall in tax revenues to the regional budget as a result of deaths of persons in the reporting year at the age of (x) sex (s) due to death (d) in the subject of the Russian Federation in the reporting year; $D_{x,s,d}$ - number of deaths in the age group (x) of sex (s) due to death (d) in the subject of the Russian Federation in the reporting year; $W_{x,s}$ - the number of employees at the age (x) of sex (s) in the subject of the Russian Federation in the reporting year; $P_{x,s}$ - the population in the age (x) of the sex (s) in the subject of the Russian Federation in the reporting year; M - average monthly nominal accrued wages of employees in the subject of the Russian Federation in the reporting year; 12 - the number of months in a year; t - the share of personal income tax credited to the budget of a constituent entity of the Russian Federation in the reporting year; 0.5 - coefficient, taking into account the distribution of the time of deaths during the year.

The economic losses associated with the decrease in the volume of actual final consumption for each differentiating factor are calculated as the product of the number of persons who died at the age of 15 and over by the amount of final actual consumption per capita, taking into account the averaging of the time of death during the year (correction factor 0.5).

Economic losses associated with the reduction of final consumption for the reported year are calculated by the formula:

$$CL_{x,s,d} = D_{x,s,d} \cdot FC \cdot 0,5,$$

where: $CL_{x,s,d}$ - economic losses from the reduction in the volume of final consumption of households as a result of deaths of persons in the reporting year at the age of (x) sex (s) due to death (d) in the subject of the Russian Federation in the reporting year; $D_{x,s,d}$ - number of

deaths in the age group (x) of sex (s) due to death (d) in the subject of the Russian Federation in the reporting year; FC - actual final consumption of households per capita in the subject of the Russian Federation in the reporting year; 0.5 - coefficient, taking into account the distribution of the time of deaths during the year.

The economic losses of potential years of lost life from the death rate of the population during the period of possible survival are calculated for the period of economic activity (15-72 years) for five-year age groups except for the age group 60-72 years. When calculating losses, it is assumed that a person who left the work activity, belonging to a certain age and gender group, would work in the same way as the average representative of this group who continues to work, received an average salary and spent the average amount for final consumption.

The economic losses of potential years of lost life for each differentiating factor are calculated as the sum of economic losses from the underproduction of GRP, the shortfall in tax revenues to the regional budget (personal income tax), the economic losses associated with the decrease in the volume of actual final consumption multiplied by unearned years in the corresponding age range. Economic losses of potential years of lost life from mortality of the population for the period of possible survival are calculated by the following formula:

$$EPYLL_{x,s,d} = (GRPL_{x,s,d} + TL_{x,s,d} + CL_{x,s,d}) \cdot a_x,$$

where: $EPYLL_{x,s,d}$ - economic losses of potential years of lost life of the population for the period of possible survival at the age of (x) sex (s) due to death (d) in the subject of the Russian Federation in the reporting year; $GRPL_{x,s,d}$ - the lost profit in the production of GRP (the amount of unproduced GRP) as a result of the death rate of persons of age (x) sex (s) due to death (d) in the subject of the Russian Federation in the reporting year; $TL_{x,s,d}$ - economic losses from shortfall in tax revenues to the regional budget as a result of deaths of persons in the reporting year at the age of (x) sex (s) due to death (d) in the subject of the Russian Federation in the reporting year; $CL_{x,s,d}$ - economic losses from the reduction in the volume of final consumption of households as a result of deaths of persons in the reporting year at the age of (x) sex (s) due to death (d) in the subject of the Russian Federation in the reporting year; a_x - underserved years in the age range (x).

The result of the calculation of economic losses from population mortality is the integral indicator of economic losses, measured in rubles, which characterizes the volume of economic losses of the reporting year. The integral indicator of economic losses represents the aggregated amount of economic losses in the region's economy calculated by the following formula:

$$EL_{x,s,d} = GRPL_{x,s,d} + TL_{x,s,d} + CL_{x,s,d} + EPYLL_{x,s,d},$$

The data are used as conditions for GRP, the number of employed, the population, and the employment level of the relevant population groups. The data characterizing the mortality of the population by differentiating factors are taken for the year for which the economic losses from mortality are calculated (Permstat, 2015).

Consider the economic losses from mortality of the population of Perm region in 2015 (Tables 1, 2, 3), calculated by this method.

The magnitude of losses from mortality was 162 064.78 million rubles, which is comparable to 15.46% of GRP. The main losses among both sexes are concentrated in the following classes of causes of death: trauma, poisoning and some other consequences of external factors (29.84%); diseases of the circulatory system (29.65%); neoplasms (11.41%); diseases of the digestive system (10.65%); some infectious and parasitic diseases (10.56%). The greatest losses are distributed among the age groups entering the interval of 25-59 years, that is, the basis of the region's able-bodied strength.

Economic losses among the male population are almost 3 times higher than the losses among the female population and amount to 118 708.07 (73% of total losses). This is comparable to 11.33% of GRP. At the same time, the structure of losses by main classes of causes differs

somewhat from the general one: injuries, poisoning and some other consequences of external factors (33.49 %%); diseases of the circulatory system (30.13%); some infectious and parasitic diseases (10.6%); diseases of the digestive system (9.51%); neoplasms (8.7%). The age groups that fall within the interval of 30-59 years account for the bulk of the losses. Economic losses among the female population 43 356.72 (27% of total losses). That is 4.14% of GRP. The structure of losses for the main classes of causes also has some peculiarities: diseases of the circulatory system (28.34%); injuries, poisoning and some other consequences of external factors (19,86 %%); neoplasms (18.85%); diseases of the digestive system (13.76%); some infectious and parasitic diseases (10.45%). The bulk of the losses are, as in men, in the age groups that are in the interval of 30-59 years. The structure of economic losses by components is distributed as follows: the lost profit in GRP production amounted to 4 194.94 million rubles. (2.59% of total losses); income received under personal income tax in the regional budget amounted to 185.18 million rubles. (0.11% of total losses); losses (reduction) in final consumption amounted to 2 816.91 million rubles. (1.75% of total losses); The magnitude of losses by years of potential life was 154 867.75 million rubles. (95.56% of total losses). Thus, losses of the current year amounted to 7 197.03 million rubles, and losses of future periods (lost years of potential life) - another 154 867.75 million rubles. Actual expenditures for the state program of the Perm region "Development of Health" in 2015 amounted to 35 698.3 million rubles. Consequently, the economic losses of the current year accounted for 20.16% of the budget for the health care system in the region, and, taking into account the losses of future periods, exceeded it by more than 4.5 times.

Conclusion

The scale of economic losses from the mortality of the able-bodied population, as we could see, is a serious obstacle to the socio-economic growth of the region. Regional authorities need to review existing approaches to reducing the mortality of the able-bodied population. Today, the state program of Perm region "Development of Health" is aimed at reducing mortality from all causes, in particular:

- Reduction of mortality from diseases of the circulatory system;
- Reduction of deaths from road accidents;
- Decrease in death rate of the population from neoplasms (including malignant ones);
- Reduction of mortality from tuberculosis;

To reduce the magnitude of economic losses from the mortality of the able-bodied population of the region, we can recommend:

1. Concentrate activities primarily on reducing the mortality of the male population in the age range of 25-59 years, since a significant part of the economic losses are accounted for by it;
2. In order to prevent a significant part of the economic losses for the male population in terms of injury, poisoning and some other consequences of external factors, intensify the impact in the age groups of 25-39 years; on the class of diseases of the circulatory system - in groups of 35-59 years; on the class of some infectious and parasitic diseases - to intensify the impact in the age groups of 30-39 years;
3. In order to prevent a significant part of the economic losses for the female population in the class of injuries, poisonings and some other consequences of external factors, intensify the impact in the age groups 25-44 years; on the class of some infectious and parasitic diseases - to intensify the impact in the age groups of 30-39 years;
4. Among the main classes of causes of mortality of the population of both sexes, additional effects on mortality from diseases of the digestive organs are followed. The losses for this class are quite high, while the state program of the Perm region "Development of Health" is not focused directly on reducing this indicator.

Table 1: Economic losses from the mortality of men in the context of the main classes of causes and age groups for 2015 in the Perm region, million rub.

Class of causes of death	Total	15-19 years old	20-24 years old	25-29 years old	30-34 years old	35-39 years old	40-44 years old	45-49 years old	50-54 years old	55-59 years old	60-72 years old
Some infectious and parasitic diseases	12 583,95	-	152,39	1 496,10	3 508,11	4 008,12	1 822,12	875,87	428,35	214,41	78,48
Neoplasms	10 330,58	29,52	174,16	174,55	454,75	642,08	983,62	1 237,34	2 109,63	2 648,94	1 875,99
Diseases of blood, blood-forming organs and certain disorders involving the immune mechanism	20,64	-	-	-	-	-	-	-	10,71	6,92	3,02
Diseases of the endocrine system, eating disorders and metabolic disorders	431,60	9,84	-	-	86,62	-	32,25	69,51	53,54	96,83	83,01
Mental and behavioral disorders	375,49	-	21,77	24,94	21,65	97,28	64,50	83,42	32,13	20,75	9,06
Diseases of the nervous system	2 058,23	19,68	108,85	274,29	216,55	252,94	306,37	166,83	310,56	290,48	111,68
Diseases of the eye and its adnexa	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Diseases of the ear and mastoid process	33,76	-	-	-	-	-	32,25	-	-	-	1,51
Diseases of the circulatory system	35 775,19	78,71	304,78	1 271,69	2 360,39	3 988,67	4 547,24	5 060,59	6 800,09	6 860,96	4 502,07
Diseases of the respiratory system	3 770,94	9,84	21,77	174,55	346,48	603,16	467,62	514,40	706,78	567,14	359,20
Diseases of the digestive system	11 298,54	19,68	130,62	1 022,34	1 320,95	2 062,43	1 741,49	1 584,91	1 691,99	1 203,44	520,69
Diseases of the skin and subcutaneous tissue	211,11	-	-	-	64,96	38,91	16,12	27,81	21,42	20,75	21,13
Diseases of the musculoskeletal system and connective tissue	85,47	-	-	-	-	19,46	16,12	13,90	10,71	20,75	4,53
Diseases of the genitourinary system	414,27	-	-	24,94	21,65	116,74	48,37	27,81	42,84	76,08	55,84
Complications of pregnancy, childbirth and the postpartum period	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Individual conditions that occur in the perinatal period	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Congenital anomalies (malformations), deformities and chromosomal abnormalities	34,69	-	-	-	-	19,46	-	-	10,71	-	4,53
Symptoms, signs, abnormalities, detected in clinical and laboratory studies, not elsewhere classified	1 521,50	19,68	-	224,42	108,27	233,48	241,87	236,35	235,59	165,99	55,84
Injuries, poisonings and some other consequences of external factors	39 762,10	442,74	2 743,02	7 006,74	6 258,29	6 985,03	5 337,36	3 990,08	3 801,63	2 379,21	818,01
Total	118 708,0 7	629,68	3 657,36	11 694,5 3	14 768,7 0	19 067,77	15 657,3 2	13 888,82	16 266,6 7	14 572,6 3	8 504,59
Number of deaths without external causes of death	78 945,96	186,94	914,34	4 687,78	8 510,41	12 082,74	10 319,9 7	9 898,74	12 465,0 5	12 193,4 3	7 686,58

Source: (compiled by the author.)

Table 2: Economic losses from the mortality of women in the context of the main classes of causes and age groups for 2015 in the Perm region, million rub.

Class of causes of death	Total	15-19 years old	20-24 years old	25-29 years old	30-34 years old	35-39 years old	40-44 years old	45-49 years old	50-54 years old	55-59 years old	60-72 years old
Some infectious and parasitic diseases	4 534,63	-	70,42	1 017,02	1 548,12	1 020,19	446,97	277,22	76,01	61,29	17,39
Neoplasms	8 174,93	35,39	105,63	226,00	427,77	797,60	1 197,24	1 275,21	1 737,43	1 353,46	1 019,19
Diseases of blood, blood-forming organs and certain disorders involving the immune mechanism	30,75	-	-	-	-	18,55	-	-	10,86	-	1,34
Diseases of the endocrine system, eating disorders and metabolic disorders	398,86	-	-	45,20	20,37	18,55	31,93	-	65,15	91,93	125,73
Mental and behavioral disorders	210,28	-	17,60	-	40,74	55,65	31,93	27,72	10,86	20,43	5,35
Diseases of the nervous system	900,55	26,55	52,81	113,00	40,74	204,04	47,89	69,30	152,03	107,26	86,94
Diseases of the eye and its adnexa	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Diseases of the ear and mastoid process	6,44	-	-	-	-	-	-	-	-	5,11	1,34
Diseases of the circulatory system	12 288,40	-	52,81	565,01	998,13	1 112,93	1 277,05	1 829,64	2 215,23	2 048,07	2 189,52
Diseases of the respiratory system	997,15	26,55	35,21	45,20	183,33	148,39	159,63	83,17	108,59	117,47	89,61
Diseases of the digestive system	5 969,63	-	35,21	384,21	611,10	1 168,58	1 037,61	914,82	814,42	607,78	395,91
Diseases of the skin and subcutaneous tissue	166,76	-	-	45,20	-	37,10	-	41,58	21,72	5,11	16,05
Diseases of the musculoskeletal system and connective tissue	131,35	-	17,60	-	-	18,55	31,93	27,72	10,86	15,32	9,36
Diseases of the genitourinary system	413,60	-	17,60	-	40,74	37,10	63,85	69,30	86,87	45,97	52,16
Complications of pregnancy, childbirth and the postpartum period	38,92	-	-	-	20,37	18,55	-	-	-	-	-
Individual conditions that occur in the perinatal period	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Congenital anomalies (malformations), deformities and chromosomal abnormalities	84,93	44,24	-	-	-	-	15,96	13,86	10,86	-	-
Symptoms, signs, abnormalities, detected in clinical and laboratory studies, not elsewhere classified	396,44	-	-	67,80	122,22	37,10	31,93	55,44	32,58	30,64	18,73
Injuries, poisonings and some other consequences of external factors	8 613,11	185,82	422,51	1 356,03	1 487,01	1 224,23	1 229,16	984,13	955,59	515,85	252,79
Total	43 356,72	318,55	827,41	3 864,68	5 540,65	5 917,09	5 603,07	5 669,12	6 309,06	5 025,69	4 281,40
Number of deaths without external causes of death	34 743,61	132,73	404,90	2 508,65	4 053,64	4 692,87	4 373,90	4 685,00	5 353,47	4 509,84	4 028,61

Source: (compiled by the author.)

Table 3: Economic losses from mortality in the context of the main classes of causes and age groups for 2015 in the Perm region, million rub.

Class of causes of death	Total	15-19 years old	20-24 years old	25-29 years old	30-34 years old	35-39 years old	40-44 years old	45-49 years old	50-54 years old	55-59 years old	60-72 years old
Some infectious and parasitic diseases	17 118,58	-	222,81	2 513,12	5 056,23	5 028,31	2 269,09	1 153,09	504,36	275,69	95,87
Neoplasms	18 505,51	64,91	279,79	400,55	882,53	1 439,68	2 180,86	2 512,55	3 847,07	4 002,40	2 895,18
Diseases of blood, blood-forming organs and certain disorders involving the immune mechanism	51,39	-	-	-	-	18,55	-	-	21,57	6,92	4,36
Diseases of the endocrine system, eating disorders and metabolic disorders	830,46	9,84	-	45,20	106,99	18,55	64,18	69,51	118,70	188,76	208,74
Mental and behavioral disorders	585,77	-	39,37	24,94	62,40	152,93	96,43	111,14	42,99	41,18	14,41
Diseases of the nervous system	2 958,79	46,22	161,66	387,29	257,29	456,98	354,26	236,14	462,58	397,74	198,62
Diseases of the eye and its adnexa	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Diseases of the ear and mastoid process	40,20	-	-	-	-	-	32,25	-	-	5,11	2,85
Diseases of the circulatory system	48 063,59	78,71	357,59	1 836,70	3 358,53	5 101,60	5 824,29	6 890,23	9 015,32	8 909,04	6 691,59
Diseases of the respiratory system	4 768,09	36,38	56,98	219,75	529,81	751,56	627,26	597,57	815,37	684,61	448,81
Diseases of the digestive system	17 268,17	19,68	165,83	1 406,54	1 932,06	3 231,01	2 779,10	2 499,73	2 506,41	1 811,22	916,59
Diseases of the skin and subcutaneous tissue	377,86	-	-	45,20	64,96	76,01	16,12	69,39	43,14	25,86	37,18
Diseases of the musculoskeletal system and connective tissue	216,82	-	17,60	-	-	38,01	48,05	41,62	21,57	36,07	13,89
Diseases of the genitourinary system	827,87	-	17,60	24,94	62,40	153,84	112,23	97,11	129,71	122,05	108,01
Complications of pregnancy, childbirth and the postpartum period	38,92	-	-	-	20,37	18,55	-	-	-	-	-
Individual conditions that occur in the perinatal period	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Congenital anomalies (malformations), deformities and chromosomal abnormalities	119,62	44,24	-	-	-	19,46	15,96	13,86	21,57	-	4,53
Symptoms, signs, abnormalities, detected in clinical and laboratory studies, not elsewhere classified	1 917,93	19,68	-	292,22	230,50	270,58	273,80	291,79	268,17	196,64	74,57
Injuries, poisonings and some other consequences of external factors	48 375,21	628,57	3 165,52	8 362,77	7 745,30	8 209,26	6 566,52	4 974,21	4 757,21	2 895,05	1 070,80
Total	162 064,78	948,23	4 484,76	15 559,20	20 309,35	24 984,86	21 260,39	19 557,94	22 575,73	19 598,33	12 785,98
Number of deaths without external causes of death	113 689,57	319,67	1 319,24	7 196,44	12 564,05	16 775,61	14 693,87	14 583,73	17 818,51	16 703,27	11 715,18

Source: (compiled by the author.)

Literature

- Goleva O.I., & Shur P.Z. (2015) Economic assessment of losses associated with the risk to life and health of disabled people // *Analysis of health risks*. №1 (9) P.12-18.
- Orlov V.I. (2009) Differential assessment of medical and economic losses caused by premature mortality: the abstract of the dis. ... Candidate of Medical Sciences: Moscow.
- Zaitseva N.V., & Shur P.Z., & Goleva O.I. (2012) Economic risk assessment for the life and health of the population of the region // *Economics of the region*. №2 P.178-185.
- Zubarev N.Y. (2017) Methodical problems of estimating economic losses from the mortality of the region's population // *Economics and management: problems, solutions*. Volume 8, №5. P.84-88
- "On approval of the methodology for calculating economic losses from mortality, morbidity and disability of the population" Methodology. (2012). *Order of the Ministry of Economic Development of Russia No. 192, Ministry of Healthcare Development of Russia No. 323n, Ministry of Finance of Russia No. 45n, Rosstat No. 113* [Electronic resource] Access mode: www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_129302/.
- Official site of the Territorial Body of the Federal State Statistics Service for the Perm Territory. Permstat. (2015) □Electronic resource] URL: <http://www.permstat.gks.ru/>.

AUTHOR INDEX

Aleksandra KRSMANOVIĆ.....	35	Milica SIMIĆ.....	44
Aleksei Jurevich SAFONOV	144	Mirela MITRAŠEVIĆ	100
Alexey Mikhailovich BOCHKAREV	15	Mladen MILIVOJEVIĆ	117
Andrei Viktorovich PLOTNIKOV	51, 137, 144	Momir LAZAREVIĆ.....	125
Anja GLIGIĆ – SAVIĆ	68	Nelli P. SHALDUNOVA.....	171
Bojan ĆURIĆ.....	22	Nemanja ŠARENAC	197
Branislava NARANČIĆ.....	131	Nikolai Y. ZUBAREV.....	221
Branko KRSMANOVIĆ	35	Olga I. KHAIRULLINA.....	217
Bruno ĐURAN	208	Olga Ivanovna AGEEVA.....	137
Cariša BEŠIĆ.....	44	Olga V. TUPITSYNA.....	217
D.V. KLIMOV	95	Olja MILOVANOV	60
Dragan VOJINOVIĆ.....	197	Pero PETROVIĆ.....	44
Elena Andreevna MURATOVA	144	Piankova Natalia VLADIMIROVNA.....	89
F.Z. MICHURINA	95	Renata LUČIĆ	152
Gennadiy G. ZORIN	217	Robert BLAŠKIĆ.....	178
I.I. TENKOVSKAYA.....	95	Ruicui TAO.....	163
Ildar Ildusovich DAVLETOV.....	137	Sanja KRUNIĆ	110
Ilija STOJANOVIĆ.....	131	Sanja ŽIVKOVIĆ	197
Ines ĐOKIĆ	60	Slavko VUKIĆ.....	178
Jelena DAMJANOVIĆ	72	Slavko VUKŠA.....	208
Jelena MIČIĆ	78	Srećko BAČEVAC	208
Jelena MIČIĆ.....	110	Sreten ĆUZOVIĆ.....	188
Jovana GLIGIĆ - DUMONJIĆ	68	Suzana STEVANOVIĆ	197
Jovo ATELJEVIĆ.....	131	Svetlana Alexandrovna CHERNIKOVA.....	51
Kazarinova Natalia LEONIDOVNA	89	Tatyana V. TETERINA	217
M.N. BELOUSOVA	9	Vadim Petrovich CHERDANTSEV	51
Maja BJEKOVIĆ	78	Željko VOJINOVIĆ.....	197
Milena MIRKOVIĆ.....	110		

ISBN 9789993895336

9 789993 895336